

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Volyn National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 39 ISSUE 39

Луцьк
2022

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 7 від 26.05.2022 р.)

Головний редактор

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Оксана Фіщук Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Балашов Едуард Острог, Україна

Ірина Валітова Брест, Білорусь

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Барбара Гавда Люблін, Польща

Єва Малгожата Шелпітовська Люблін, Польща

Ольга Лазорко Луцьк, Україна

Магдалена Ровіцька Варшава, Польща

Віктор Коширець Луцьк, Україна

Людмила Магдисюк Луцьк, Україна

Наталія Савелюк Тернопіль, Україна

Анета Ріта Борковська Люблін, Польща

Олена Журавльова Луцьк, Україна

Тетяна Перепелюк Умань, Україна

Ольга Ковальова Мелітополь, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Гошовський Я. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Лазорко О. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Кочубейник О. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Волинський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (категорія «Б») за спеціальністю 053 «Психологія» (відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 (Додаток 4) .

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psyprojournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 246550-14590
ПР від 14.12.2020 р.

Видавець: Волинський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2022

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2022

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Volyn National University,
Record of proceedings # 7, 26.05.2022*

Editor-in-Chief

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Oksana Fishchuk Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Eduard Balashov Ostroh, Ukraine

Irina Valitova Brest, Belarus

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Barbara Gawda Lublin, Poland

Ewa Małgorzata Szepietowska Lublin, Poland

Olha Lazorko Lutsk, Ukraine

Magdalena Rowicka Warsaw, Poland

Viktor Koshyrets Lutsk, Ukraine

Ludmilla Mahdysiuk Lutsk, Ukraine

Natalia Savelyuk Ternopil, Ukraine

Aneta Rita Borkowska Lublin, Poland

Olena Zhuravlova Lutsk, Ukraine

Tetiana Perepeliuk Uman, Ukraine

Olha Kovalova Melitopol, Ukraine

Reviewers: Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),

Prof. **Olha Lazorko** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Volyn National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (supplement 4 to the decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 № 886).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Volyn National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine).

Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine KB № 246550-14590

ПП від 14.12.2020 р.

© Honcharova, V. (cover), 2022

© Lesya Ukrainka Volyn National University, 2022

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2022

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus
Directory of Open Access Journals (DOAJ)
Google Scholar
ResearchBib
Ukrainian scientific periodicals
BASE
WorldCat
Open Ukrainian Citation Index (OUCI)
OpenAIRE
ScienceGate
Scientific Journal Impact Factor
Scilit

ЗМІСТ

Передмова	9
Бондаренко Наталія, Скаленко Петро Професіоналізм фахівців силових структур: теоретичний аналіз проблеми	10
Бородулькіна Тетяна Актуалізація екзистенціальних смислів як форма психологічної інтервенції в кризовій психології	25
Gawda Barbara Базова надія та екзистенційна тривога у дорослому віці.....	44
Гошовська Дарія, Гошовський Ярослав Психологічні особливості тривожності й саногенності депривованої особистості ..	56
Диса Олена, Чумак Артем Психологічні особливості застосування ненормативної лексики у міжособистісній комунікації.....	69
Дмитріюк Наталія Психологічні особливості емоційних переживань у молодшому шкільному віці	87
Дучимінська Тамара, Коць Михайло, Кульчицька Анна Емоційний інтелект та соціальні навички у дітей з особливими освітніми потребами: діагностично-дослідницький аспект.....	99
Журавльова Олена, Журавльов Олександр Особливості концептуалізації випадку у межах психоаналітичного напрямку	112
Завада Тетяна, Широка Анастасія Ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером (BISC-UA): українськомовна адаптація шкали.....	124
Засєкіна Лариса, Козігора Марія Крос-культурна адаптація та стандартизація шкали симптомів моральної травми.	139
Іванашко Оксана, Вірна Жанна, Сіпко Людмила Психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими освітніми потребами	153
Кетлер-Митницька Тетяна Оцінка стійкості змін компонентів інтернальності майбутніх психологів у результаті впровадження авторської програми	166
Кихтюк Оксана Особливості психологічної підтримки населення в період військових дій методом символдрами (імагінативної психотерапії) в роботі клінічного психолога	178
Коваль Геннадій Психосемантична репрезентація колективного суб'єкта волонтерської діяльності в структурі суб'єктивного досвіду	188

Коструба Наталія	
Ціннісні орієнтації як чинник медіарелігійності особистості: емпіричний аналіз...	214
Крижановська Зореслава, Бабак Костянтин	
Роль типу прив'язаності в сприйманні романтичних взаємин чоловіків та жінок ..	230
Лазорко Ольга, Федотова Тетяна	
Арт-терапія як метод духовної підтримки пацієнтів у клінічній практиці.....	240
Логвись Ольга	
Психологічні особливості саморегуляції поведінки у майбутніх педагогів у процесі професійного становлення.....	257
Мушкевич Валентин	
Змістовні складові особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до рівня освіти	270
Мушкевич Мирослава	
Теорія і практика психологічного консультування сімей	291
Пастрик Тетяна	
Методологічні засади дослідження емоційної експресивності родичів стосовно осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями.....	306
Савелюк Наталія	
Психологічне благополуччя студентської молоді: порівняльний аналіз у ковідному і воєнному контекстах	322
Стояцька Ганна	
Характерологічні прояви толерантності до невизначеності у осіб, які працюють з custody records.....	341
Szepietowska Ewa Małgorzata, Zawadzka Ewa, Filipiak Sara	
Суб'єктивна оцінка змін у житті під час пандемії COVID-19: порівняння дорослих поляків та українців	355
Хазратова Нігора, Малімон Людмила, Терентьев Олександр, Олійник Алла	
Готовність до розв'язання конфліктів як чинник психічного здоров'я адвоката у його професійній діяльності	367
Черкаський Андрій	
Психологічна діагностика сумісності і спрацьованості в управлінських командах	382
Шевчук Ольга, Власюк Дмитро	
Сучасні тенденції в американській психології спорту і фізичних вправ.....	394
РЕЦЕНЗІЯ	
Сучасний «Фароський маяк» в антикризовій «Одіссей»: світло психологічної теорії та практики	407
Рецензент Савелюк Наталія	
Пам'ятка авторові.....	410

TABLE OF CONTENTS

Preface	9
Natalia Bondarenko, Petro Skalenko Professionalism of law enforcement agencies specialists': theoretical analysis of the problem..	10
Tetiana Borodulkina Actualization the existential meanings as a form of psychological intervention in crisis psychology	25
Barbara Gawda Basic hope and existential anxiety among adulthood generations.....	44
Daria Hoshovska, Yaroslav Hoshovskyi Psychological peculiarities of anxiety and sanogenicity of the deprived person.....	56
Olena Dysa, Artem Chumak Psychological features of application of non-normative vocabulary in interpersonal communication	69
Natalia Dmitriyuk Psychological features of emotional experiences in primary school age	87
Tamara Duchyminska, Mykhailo Kots, Anna Kulchytska Emotional intelligence and social skills of children with special educational needs: diagnostic-research aspect.....	99
Olena Zhuravlova, Oleksandr Zhuravlov Peculiarities of the conceptualization of the case within the framework of psychoanalytical direction	112
Tetiana Zavada, Anastasia Shyroka Women's body image self-consciousness during intimacy with a partner (BISC-UA): ukrainian-language adaptation of the scale	124
Larysa Zasiékina, Mariia Kozihora Cross-Cultural Adaptation and Psychometric Properties of Moral Injury Symptoms Scale.	139
Oksana Ivanashko, Zhanna Virna, Lydmila Sipko Psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs..	153
Tetiana Ketler-Mytnytska Assessment of the stability of changes in the future psychologists' internality components as a result of the author's program implementation.....	166
Oksana Kyhtuik Peculiarities of psychological support of the population in the period of military actions by the method of symboldrama (imaginative psychotherapy) in the work of a clinical psychologist ..	178
Hennadiy Koval Psycho-semantic representation of a collective subject of volunteer activity in the structure of subjective experience	188

Natalia Kostruba	
Value orientations as a factor of mediereligious personality: empirical analysis	214
Zoreslava Kryzhanovska, Kostiantyn Babak	
The role of attachment in the perception of romantic relationships between men and women....	230
Olha Lazorko, Tetiana Fedoova	
Art therapy as a method of spiritual support for patients in clinical practice.....	240
Olha Lohvys	
Psychological features of future teachers' self-regulation behavior in the process of professional formation	257
Valentyn Mushkevych	
Substantive components of personal functioning of military servants according to the level of education	270
Myroslava Mushkevych	
Basic approaches to psychological counseling of family relations.....	291
Tetiana Pastryk	
Methodology bases of studying relative's expressed emotion towards individuals with chronic gastrointestinal diseases	306
Nataliya Savelyuk	
Psychological well-being of student youth: a comparative analysis in the covid and war contexts	322
Ganna Stoyatska	
Characteristic manifestations of uncertainty tolerance in persons working with custody records	341
Ewa Malgorzata Szepietowska, Ewa Zawadzka, Sara Filipiak	
Subjective assessment of changes in life during covid-19 pandemic: comparison of polish and ukrainian adults	355
Nigora Khazratova, Ludmyla Malimon, Oleksandr Terentiev, Alla Oliinyk	
Readiness to conflicts resolving as a factor in the mental health of a lawyer in his professional activity	367
Andrey Cherkassky	
Psychological diagnosis of compatibility and cooperation in management teams	382
Olha Shevchuk, Дмитро Vlasiuk	
Current trends in American psychology of sport and exercise	394
Book Review	
The modern "Pharocic lighthouse" in the anti-crisis "Odyssey": the light of psychological theory and practice	407
Reviewed by Natalia Saveliuk	
Guidelines for Authors	413

ПЕРЕДМОВА

24 лютого 2022 року уся Україна прокинулася близько 5 ранку під звуки вибухів. Росія без оголошення війни розпочала військове вторгнення на територію незалежної України, а також масовий ракетний обстріл її областей. З тієї миті і до сьогодні російські військові рівняють з землею міста на сході і півдні нашої країни, вбивають і гвалтують мирних мешканців і дітей тільки за те, що вони українці. Це неспровокована війна. Це геноцид українського народу. Доказом якого є Буча, Ірпінь, Маріуполь...

З першого дня війни українці згуртувалися, кожен волонтерить на своєму фронті і всіма можливими засобами підтримує наших захисників. Психологи надають безоплатні консультації постраждалим, вимушеним переселенцям, військовим. Ми науковці теж не стоїмо осторонь. Цей випуск журналу наповнений актуальними на сьогодні дослідженнями, які більшою мірою стосуються кризової психології, психології військовослужбовців, психологічної підтримки населення під час війни, психології травми, особливості використання нецензурної лексики (як символічна шана відомого вислову від військовослужбовців із острова Зміїний), а також стандартизація методик дослідження українською мовою (бо мова має значення!).

Публікація журналу Психологічні перспективи можлива тільки завдяки мужнім українським захисникам Збройних Сил України, які не зважаючи на значну кількісну перевагу противника героїчно тримають фронт і платять своїми життями за майбутнє нашої держави та її дітей. Усі члени редакційної колегії та рецензенти видання працювали безкоштовно над публікацією цього збірника, а усі зекономлені кошти передано на офіційний рахунок допомоги Збройним Силам України.

Низький уклін усім українським захисниками та їхнім матерям.

Слава Україні! Героям Слава!

*З вірою в перемогу України
Головний редактор Наталія Коструба*

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ ФАХІВЦІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Бондаренко Наталія

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна

psiholog.kroshka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8026-0168>

Скаленко Петро

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна

Мета статті – презентувати результати теоретичного дослідження проблеми професіоналізму фахівців силових структур.

Методи. Теоретичні: теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження.

Результати. Будучи якісною характеристикою суб'єкта праці, професіоналізм має відображати високу професійну кваліфікацію і компетентність, різноманітність ефективних професійних навичок і умінь, у тім числі заснованих на творчих рішеннях, володіння сучасними алгоритмами і способами вирішення професійних задач, що дозволяє здійснювати діяльність з високою і стабільною продуктивністю. Специфіка оперативно-розшукової діяльності висуває високі вимоги як до професійної майстерності, так і до особистих якостей правоохоронців. Справжній професіонал має володіти високими показниками професіоналізму особистості, мати високий професійний і соціальний статус, систему особистісної і діяльнісної нормативної регуляції, що динамічно розвивається, постійно націлену на саморозвиток і самовдосконалення, особистісні і професійні досягнення, що мають соціально-позитивне значення. Презентовано трикомпонентну структуру професіоналізму фахівців силових структур. Когнітивний компонент виражається системою засвоєних особистістю знань про сутність професіоналізму та їх усвідомленням; знанням норм та правил, що регулюють професійну діяльність фахівця правоохоронних органів; розуміння змісту професійних завдань та обов'язків (професійна свідомість). Мотиваційно-афективний компонент характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів соціально-відповідальної поведінки; емоційними переживаннями, які

регулюють професійну діяльність (професійна мораль та етика; сформована система цінностей); професійно-важливими якостями фахівця (професійна відповідальність, інтернальність локус-контролю) та їх усвідомленням. Діяльнісно-поведінковий компонент виявляється у виборі та реалізації певної поведінки та вчинків у професійних ситуаціях (уміння своєчасно та ефективно вирішувати типові професійні завдання; здатність проявляти творчість, вміння прогнозувати, знаходити оптимальні рішення в нестандартних ситуаціях; поважне та плідне спілкування з учасниками професійної діяльності).

Висновки. В результаті здійсненого теоретичного дослідження визначено структуру та змістовне наповнення професіоналізму фахівців силових структур. Здійснений аналіз також дозволяє розробити визначення поняття «професіоналізм фахівців силових структур» як інтегративної динамічної характеристики суб'єкта діяльності, що включає когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий компоненти, що диктуються специфікою предмета й цілей професійної діяльності фахівця.

Ключові слова: професіоналізм, професіоналізм фахівців силових структур, професійна свідомість, професійна мораль та етика, відповідальність.

Natalia Bondarenko, Petro Skalenko. Professionalism of law enforcement agencies specialists': theoretical analysis of the problem.

Purpose of the article is to present results of the theoretical study of the problem of professionalism of law enforcement specialists.

Methods. Theoretical: theoretical and methodological analysis of the current state of the research problem; systematization and generalization of scientific literature on the research problem.

Results. Being a qualitative characteristic of the subject of work, professionalism should reflect high professional qualification and competence, a variety of effective professional skills and abilities, including creative solutions, mastery of modern algorithms and ways of solving professional problems. The specifics of tactical and investigative activities makes high demands on both professional skills and personal qualities of law enforcement specialists. A true professional must have a high level of professionalism, have a high professional and social status, a system of personal and activity regulations, dynamically developing, constantly aimed at self-development and self-improvement, personal and professional achievements of social and positive significance. A three-component structure of professionalism of law enforcement specialists has been presented. The cognitive component is expressed by the system of knowledge acquired by the individual about the essence of professionalism and its consciousness; knowledge of norms and rules governing the professional activities of law enforcement specialists; and understanding the content of professional tasks and responsibilities (professional consciousness). Motivational-affective component is characterized by an individual system of motives and meanings of socially responsible behavior; emotional experiences that regulate professional activity (professional morality and ethics; formed a system of values); professionally important qualities of a specialist

(professional responsibility, internality of locus control) and its consciousness. Activity-behavioral component is manifested in choice and implementation of certain behaviors and actions in professional situations (ability to quickly solve typical professional problems; ability to be creative, predict, find optimal and effective solutions in unusual situations; ability to communicate with participants).

Conclusions. As a result of the theoretical research, the structure and content of the professionalism of law enforcement specialists has been determined. The analysis has also allowed us to make a definition of "professionalism of the law enforcement specialists" as an integrative dynamic characteristic of the subject of activity, including cognitive, motivational-affective and activity-behavioral components dictated by the specifics of the subject and goals of professional activity.

Key words: professionalism, professionalism of law enforcement specialists, professional consciousness, professional morals and ethics, responsibility.

Вступ. Актуальність дослідження зумовлена тим, що політичні та соціально-економічні перетворення, загальнодержавна стратегія, проголошена у неодноразових виступах Президента України, вимагають нових підходів до професійної підготовки співробітників державних органів, зокрема, у силових структурах. Відповідно до законів України «Про поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» фахівцям силових структур надається значних повноважень щодо застосування примусових заходів, але, водночас, висувають для співробітників органів внутрішніх справ України підвищені вимоги до їх психологічних, фізичних, розумових, морально-етичних та інших якостей. Зазначена обставина потребує науково-обґрунтованої, належним чином організованої, врегульованої правовими нормами та матеріально-фінансово забезпеченої системи їх професійної підготовки та формуванню професіоналізму, що сприятиме підвищенню якості правоохоронної діяльності в цілому.

Для фахівців силових структур високий рівень розвитку професіоналізму має виключне значення у зв'язку зі складністю діяльності, оскільки процес захисту та оборони повинен бути надійним та безпечним для людей і навколишнього середовища.

Науковим підґрунтям для розгляду проблеми професіоналізму фахівців у силових структурах було предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців (Бандурка & Бандурка, 2020;

Голосніченко, 2016; Іншин, 2017; Noordegraaf, 2016; Stone & Travis, 2011; Syrjä, 2019; Williams & Cockcroft, 2018). Дослідниками вивчаються питання фактори підвищення рівня професіоналізму працівників органів внутрішніх справ (Гарасимів & Дашо, 2015), організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України (Венедиктов, 2003), правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції (Шатрава, 2018), кадрова політика та кадрове забезпечення публічного адміністрування (Бугайчук, 2019), професіоналізм в працівників поліції Великобританії (Martin, 2021), види професіоналізму фахівців різних професійних сегментів (Noordegraaf, 2020).

Водночас, незважаючи на численність досліджень, багато питань в цій сфері залишаються невирішеними, що не може негативно не позначатися на рівні забезпеченості прав і свобод громадян. У зв'язку з цим проблема визначення сутності та механізму формування професіоналізму фахівців силових структур набуває особливої актуальності.

Мета статті – презентувати результати теоретичного дослідження проблеми професіоналізму фахівців силових структур.

Методи дослідження. Теоретичні: теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження.

Обговорення результатів. У визначеннях професіоналізму багатьох сучасних вчених підкреслюється, що професіоналізм – це досягнення людиною високих результатів у певній професійній галузі, висока продуктивність праці, а й також обов'язкова наявність психологічних складових професіоналізму: внутрішнього ставлення особистості до своєї професії та праці, особистісних та професійно-важливих якостей (Климов, 2012; Носков, 2002; Підбуцька, 2017; Noordegraaf, 2020).

Так, А. Маркова (Маркова, 1996) виділяє два види професіоналізму: нормативний та реальний. Перший характеризується сукупністю особистісних характеристик працівника, які необхідні для продуктивного виконання праці. Реальний професіоналізм вказує на факт оволодіння людиною необхідним нормативним набором психічних якостей; у цьому випадку професіоналізм перетворюється на внутрішню

характеристику особистості.

Схожої думки дотримується й А. Деркач (Деркач, 2012), який представив професіоналізм у вигляді чотирьохкомпонентної системи, взаємозалежними підсистемами якої є: професіоналізм особистості, професіоналізм діяльності, нормативність діяльності і поведінки та продуктивність Я-концепції.

Серед основних підстав професіоналізму визначається: творчий підхід до справи; нерозривність та органічність співіснування процесів професійної діяльності та життя; високий рівень розвитку ціннісно-сислової сфери (Буякас, 2005).

Слід відзначити, що в більшості праць Українських та зарубіжних науковців поняття «професіоналізм» розкривається за допомогою таких складових, як: уміння продуктивно та оперативно розв'язувати типові професійні завдання; творчий підхід; здатність до прогнозування, знаходження оптимальних й ефективних рішень в нестандартних ситуаціях; вміння спілкуватися з учасниками професійної діяльності на належному інтелектуально-культурному рівні; наявність сформованої системи цінностей, а також уміння їх відстоювати та аргументувати, не нав'язуючи оточуючим своєї волі. Тобто, в сучасному розумінні, професіоналізм завжди визначається не тільки як необхідність, а й як особиста усвідомлена внутрішня потреба в удосконаленні та оновленні освіченості протягом всього життя (неперервна освіта в її індивідуально-культурологічному сенсі, а не як формальне невинуватене нагромадження прагматично корисних знань). Професіоналізм виступає одним із індикаторів цивілізованості суспільства. Саме такий погляд на проблему професіоналізму дозволяє розглядати його як систему, що складається із двох взаємозалежних підсистем: професіоналізму особистості фахівця та професіоналізму діяльності (Гарасимів & Дашо, 2015; Деркач, 2012; Підбуцька, 2017; Syrjä, 2019).

Відомі вчені (Бодальов, 1998; Деркач, 2012) справедливо відзначають, що професіоналізм, як здатність людини до виконання доцільної діяльності, що перетворює світ, не можна розуміти вузько – лише тільки з точки зору володіння певною майстерністю. Необхідний ширший погляд на проблему, який включав би духовні та моральні характеристики особистості, без яких неможливе ефективне виконання професійної діяльності. Ці постулати є вірними стосовно всіх професій, в тому числі професії правоохоронця. Нормативність

діяльності і поведінки є якісною характеристикою суб'єкта праці, що відображає високий рівень моральної регуляції професійної діяльності та поведінки і включає: знання про моральні норми та етичні вимоги, дотримання професійної етики; ініціативність та позитивне ставлення до професійної діяльності та професії в цілому; прагнення до самореалізації і кар'єрних досягнень; наявність професійних інтересів та настанов; позитивне ставлення до колег, обов'язковість і відповідальність перед ними; моральна самооцінка власної підготовки, результатів діяльності і робочих відносин; здатність відчувати задоволення від роботи.

Перейдемо до аналізу проблеми професіоналізму фахівців силових структур.

Зміцнення в Україні правового суспільства та держави вимагає переорієнтації правоохоронних органів із силової діяльності на обслуговуючу, потребує встановлення партнерських відносин з громадянами. Вирішити ці завдання можуть тільки фахівці високої кваліфікації, які володіють не лише відповідними знаннями, уміннями та навичками професійної діяльності, але й мають таку мотивацію та самосвідомість, які відображають ставлення до людини як до найвищої цінності.

Відомий український державний діяч О. Бандурка (Бандурка, 2020) зазначає, що тільки при забезпеченні ефективного управління та високого рівня професіоналізму фахівців силових структур можлива цілеспрямована діяльність, спрямована на виконання поставлених завдань. На думку В. Плішкіна (Плішкін, 1999), чим вищі професіоналізм, громадянська зрілість та майстерність співробітника, тим ефективніші наслідки його праці культурний рівень в цілому.

Специфіка оперативно-розшукової діяльності передбачає високі вимоги до професійної майстерності та особистих якостей правоохоронців. Загострення сучасних соціально-економічних умов розвитку соціуму, широке використання елементами злочинності новітніх розробок психологічних технологій зумовлюють обґрунтування та необхідність застосування фахівцями у силових структурах сучасних психологічних знань у галузі пізнавально-пошукової комунікативної, організаційної, реконструктивної діяльності, використання ефективних сучасних психологічних технік та методів. Небезпечні ситуації, що створюють потенційну загрозу

життю громадян, вимагають практично від кожного працівника постійної готовності діяти в тому числі із застосуванням зброї. Непідготовленість особистості до складних умов оперативно-розшукової діяльності негативно впливає на процес виконання професійних функцій та може бути причиною помилок, що можуть мати трагічні наслідки. Вона також є перешкодою для професійного зростання та розвитку фахової майстерності (Бандурка & Бандурка, 2020; Венедиктов, 2003). Тому професіоналізм є настільки важливою якістю в професійній діяльності фахівця силових структур. Будучи якісною характеристикою суб'єкта праці, професіоналізм відображає високий рівень фахової кваліфікації і компетентності, різноманітність ефективних професійних навичок і умінь, в тому числі заснованих на творчих рішеннях, володіння сучасними алгоритмами і способами вирішення завдань, що дозволяє здійснювати професійну діяльність зі стабільною продуктивністю (Lansdell, 2016).

Таким чином, справжній професіонал має володіти високими показниками професіоналізму особистості і діяльності, мати високий професійний і соціальний статус, сформовану систему особистісної і діяльнісної нормативної регуляції; справжній професіонал має бути націлений на саморозвиток і самовдосконалення, особистісні і професійні досягнення, що мають соціально-позитивне значення (Perez, 2019; Thornton, 2021).

Для досягнення професіоналізму у професійній діяльності важливий розвиток професійної свідомості. Саме для професійної свідомості певна трудова діяльність є провідним засобом ствердження почуття власної гідності, особистості, що самореалізувалася. Становлення та розвиток професійної свідомості відбувається протягом усіх етапів професіогенезу особистості, і у кожний конкретний момент визначає стан цього розвитку. Професійна свідомість репрезентує характер і рівень професіогенезу, і виступає необхідною умовою продуктивної діяльності та якісного виконання професійних функцій (Avramchenko et al., 2021).

Отже, розвиток професіоналізму включає в себе і професійну компетентність (сукупність знань, поінформованість в якій-небудь галузі), і професійну свідомість. Відтак, креативність, вміння знаходити принципово нові рішення вимагають широкої ерудиції, володіння знаннями з різних галузей, що передбачає відбір та аналіз інформації. Окрім цього, важливим є наявність культури мислення,

без якої на теперішній час не може реалізувати себе жоден фахівець у будь-якій сфері діяльності, зокрема, в правоохоронній.

Особливо тісно професіоналізм фахівців силових структур пов'язаний із моральною сферою життя особистості, насамперед, з трудовою мораллю – системою норм і оцінок, які регулюють поведінку людини у сфері праці. Трудова мораль має надзвичайне значення у професійній діяльності людини, проявляючись у наступному: ставлення до результату праці; структура особистісних потреб, що задовольняються працею; співвідношення старанності та ініціативності фахівця в структурі інших характеристик особистості; міра поширення порушень трудової дисципліни; відносини «керівництво – підпорядкування» в процесі трудової діяльності тощо.

Ці вияви трудової моралі можуть виступати індикатором морального еталону працівника-професіонала у силових структурах, який відповідає кожному конкретному періоду розвитку суспільства.

В сучасних умовах встановлюється низка нових моральних цінностей, відображення яких у професіоналізмі фахівця стає обов'язковою умовою його ефективної діяльності. Наприклад, сучасному, а тим більше майбутньому професіоналу доведеться навчитися усвідомлювати себе частиною природи, навколишнього середовища. Зазначене вказує на необхідність виховання екологічно грамотного фахівця, який може забезпечити реальну моральнісну організацію захисту взаємовідносин людини і довкілля.

Слід визначити необхідність формування у фахівців морального ставлення до трудової діяльності, стійкого усвідомлення моральної рівності не тільки різних напрямів професійної спеціалізації, але і різних форм суспільно корисної праці. Якщо трудова діяльність є суспільно корисною, екологічно безпечною та служить засобом самоствердження особистості, то вона є морально виправданою. Професіоналізм в діяльності фахівців силових структур, який сприяє самореалізації та самоствердженню особистості, реалізації себе, заслуговує високої моральної оцінки. І, оскільки трудова діяльність, будучи сферою застосування професіоналізму, постає не тільки як економічний феномен, але й моральнісний, то це все вимагає зосередження зусиль суспільства на вихованні типу цілісної особистості, всебічному розвитку всіх її здібностей і схильностей. Це, по-перше, повинно якнайкраще підготувати її до професійної діяльності, а, по-друге, дозволить кожній людині реалізувати себе в

житті (Плішкін, 1999).

Ще одним елементом професіоналізму діяльності фахівців силових структур після моральної оцінки виступає професійна етика. Як свідчать численні дослідження (Бандурка & Бандурка, 2020; Венедиктов, 2003; Martin, 2021; Stone & Travis, 2011), дотримання законності і службової дисципліни визначається не стільки вимогливістю керівників, скільки моральними настановами самих фахівців-правоохоронців. В багатьох випадках ці настанови чинять більший вплив на ефективність професійної діяльності, ніж компетентність. Тому моральність фахівця силових структур визначає його готовність та бажання виконувати службові завдання; сприяє формуванню почуття відповідальності за їх виконання з найбільш результативним ефектом.

Саме такий зміст вкладається в поняття професійної етики діяльності силових структур. В силу означених причин до фахівця силових структур пред'являється низка специфічних моральних вимог. Частково вони містяться в службових нормативних документах, таких як Кодекс честі, Присяга, а частково складаються у процесі накопичення службового досвіду, традицій; визначаються морально-психологічним кліматом колективу (Білас & Кузнецов, 2014).

Загалом, моральні вимоги до фахівця силових структур передбачають: визнання людини як найвищої цінності, захист та повага прав, свобод і людської гідності у відповідності до вітчизняних та міжнародних правових норм і загальнолюдських принципів моралі, соціальної справедливості, громадянського, службового та морального обов'язку; осмислене розуміння соціальної значущості власної ролі в соціумі, відповідальності перед державою, оскільки від силових структур великою мірою залежать громадська безпека, охорона здоров'я, правова захищеність людей; безкомпромісність, принциповість, самовідданість у боротьбі зі злочинністю, неупередженість та об'єктивність в прийнятті рішень; бездоганність особистої поведінки у побуті та на службі, непідкупність, чесність, турбота про професійну честь, суспільну репутацію; свідомі дисципліна, ініціатива та ретельність, професійна солідарність, підтримка, взаємодопомога, сміливість і морально-психологічна готовність до дій у складних ситуаціях, здібність до розумного ризику в екстремальних умовах; постійний розвиток у

професійній майстерності, знаннях у галузі службової етики, підвищення загальної культури, тактовності, розширення інтелектуального кругозору, творче освоєння важливого в професійній діяльності вітчизняного та зарубіжного досвіду (Білас & Кузнецов, 2014; Гарасимів & Дашо, 2015; Венедиктов, 2003).

Перейдемо до розгляду сутнісних характеристик професіоналізму фахівців силових структур. Аналіз літератури з предмету нашого дослідження дозволив констатувати відсутність наукових праць як у вітчизняних, так і у зарубіжних авторів. У зв'язку з цим надавати характеристики професіоналізму фахівців силових структур будемо на основі результатів проведеного теоретичного аналізу категорії «професіоналізм» та їх зіставлення із специфікою професійної діяльності правоохоронців.

Грунтуючись на концептуальних положеннях науковців (Бандурка & Бандурка, 2020; Гарасимів & Дашо, 2015; Венедиктов, 2003; Williams & Cockcroft, 2018; Noordegraaf, 2020; Syrjä, 2019), можна припустити, що структура професіоналізму фахівців силових структур представлена змістом, який відтворює специфіку професії:

- когнітивним компонентом, який виражається системою засвоєних особистістю знань про сутність професіоналізму та їх усвідомленням; знанням норм та правил, що регулюють професійну діяльність фахівця правоохоронних органів; розуміння змісту професійних завдань та обов'язків (професійна свідомість);

- мотиваційно-афективним компонентом, що характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів соціально-відповідальної поведінки; емоційними переживаннями, які регулюють професійну діяльність (професійна мораль та етика; сформована система цінностей); професійно-важливими якостями фахівця (професійна відповідальність, інтернальність локус-контролю) та їх усвідомленням. Мотиваційно-афективний компонент є провідним, системоутворювальним, навколо якого концентруються когнітивний та діяльнісно-поведінковий компоненти професіоналізму і виступає як детермінанта відповідальної поведінки;

- діяльнісно-поведінковим компонентом, який виявляється у виборі та реалізації певної поведінки та вчинків у професійних ситуаціях (уміння своєчасно та ефективно вирішувати типові професійні завдання; здатність проявляти творчість, вміння прогнозувати, знаходити оптимальні рішення в нестандартних

ситуаціях; поважне та плідне спілкування з учасниками професійної діяльності).

Аналізуючи в науковій літературі дефініції поняття професіоналізм та беручи до уваги специфіку діяльності правоохоронців, поняття професіоналізм фахівців силових структур можна визначити як інтегративну динамічну характеристику суб'єкта діяльності, що включає когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий компоненти, що диктуються специфікою предмета й цілей професійної діяльності фахівця.

Висновки і перспективи. В статті презентовано результати теоретичного дослідження проблеми професіоналізму фахівців силових структур. Здійснено аналіз теоретичних уявлень вітчизняних та зарубіжних праць щодо сутності та змістовного наповнення професіоналізму. Розглянуто специфіку оперативно-розшукової діяльності, що висуває високі вимоги до професійної майстерності та особистих якостей правоохоронців. Презентовано трикомпонентну структуру професіоналізму фахівців силових структур. Когнітивний компонент виражається системою засвоєних особистістю знань про сутність професіоналізму та їх усвідомленням; знанням норм та правил, що регулюють професійну діяльність фахівця правоохоронних органів; розуміння змісту професійних завдань та обов'язків (професійна свідомість). Мотиваційно-афективний компонент характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів соціально-відповідальної поведінки; емоційними переживаннями, які регулюють професійну діяльність (професійна мораль та етика; сформована система цінностей); професійно-важливими якостями фахівця (професійна відповідальність, інтернальність локус-контролю) та їх усвідомленням. Діяльнісно-поведінковий компонент виявляється у виборі та реалізації певної поведінки та вчинків у професійних ситуаціях (уміння своєчасно та ефективно вирішувати типові професійні завдання; здатність проявляти творчість, вміння прогнозувати, знаходити оптимальні рішення в нестандартних ситуаціях; поважне та плідне спілкування з учасниками професійної діяльності). Поняття професіоналізм фахівців силових структур визначено як інтегративну динамічну характеристику суб'єкта діяльності, що включає когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий компоненти, що диктуються специфікою предмета й цілей професійної діяльності

фахівця.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається емпіричне дослідження професіоналізму фахівців силових структур.

Література

1. Бандурка, О.М. & Бандурка, І.О. (2020). Злочинність і сучасність : Монографія. Харків : ХНУВС, Майдан.
2. Білас, А. І. & Кузнецов, Є.В. (2014). Професійна етика працівників правоохоронних органів (соціально-етичні відносини). *Європейські перспективи*. 4, 138-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_4_27
3. Бодалев, А.А. (1998). Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта.
4. Бугайчук, К. (2019). Кадрова політика та кадрове забезпечення публічного адміністрування в органах Національної поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 5, 125-131. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.22>
5. Буякас, Т. М. (2005). Основания и условия профессионального становления студентов-психологов. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология, 2, 7-17.
6. Венедиктов, В.С. та ін. (2003). Організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України: наук.- практ. Посіб. Харків : Видавництво НУВС.
7. Гарасимів, Т. З. & Дашо Т.Ю. (2015). Основні фактори підвищення рівня професіоналізму працівників органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: Юридичні науки, 824, 222-227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_36
8. Голосніченко, І. П. (2016). Відносини державної служби та предмет регулювання адміністративного права. *Публічне право*, 1, 12-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_1_3
9. Деркач, А. А. (2012). Психолого-акмеологические основания и средства оптимизации личностно-профессионального развития конкурентоспособного специалиста. *Акмеология*, 4:44, 11-17.
10. Іншин, М. І. (2017). Підстави звільнення зі служби в поліції. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2, 20-28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpau_2017_2_6
11. Климов, Е.А. (2012). Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия.
12. Маркова, А.К. (1996). Психология профессионализма. Москва : Знание.
13. Носков, В.И. (2002). От самопознания к своей профессии. Донецк : Янтра.
14. Підбуцька, Н.В. (2017). Психологія становлення професіоналізму майбутніх інженерів : дис. ... д-ра психол. наук : Харків.
15. Плішкін, В.М. (1999). Теорія управління органами внутрішніх справ: Київ : НАВСУ.
16. Шатрава, С. (2018). Стан та правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції на сучасному етапі розвитку. *Підприємництво, господарство і право*, 1, 83-87. URL:

<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2842>

17. Avramchenko, S. et al. (2021). Professional Consciousness as a Subjective Component of a Personal Professional Development. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 9, 536-545. DOI: 10.6000/2292-2598.2021.09.05.12.
18. Lansdell, G. T. (2016). Reflections on ‘professionalism’ and legal practice – an outmoded ideology or an analytically useful category? *Legal Ethics*, 19:2, 294-319, DOI: [10.1080/1460728x.2016.1249641](https://doi.org/10.1080/1460728x.2016.1249641)
19. Martin, D. (2021). Understanding the reconstruction of police professionalism in the UK. *Policing and Society*. DOI: [10.1080/10439463.2021.1999447](https://doi.org/10.1080/10439463.2021.1999447)
20. Noordegraaf, M. (2016). Reconfiguring professional work: changing forms of professionalism in public services. *Administration & society*, 48:7, 783–810. DOI: <https://doi.org/10.1177/0095399713509242>
21. Noordegraaf, M. (2020). Protective or connective professionalism? How connected professionals can (still) act as autonomous and authoritative experts. *Journal of professions and organization*, 7, 205–233. DOI: <https://doi.org/10.1093/jpo/joaa011>
22. Perez, R. (2019). What Does It Mean to Be a Professional? *Professional Case Management*, 24: 4, 212. DOI: <https://doi.org/10.1097/NCM.0000000000000373>
23. Stone, C. & Travis, J. (2011). *Toward a New Professionalism in Policing*. General Books LLC.
24. Syrjä J. M. (2019). Providing explicit knowledge in an experience-driven culture: levels of professionalism in intelligence analysis and its role in the law enforcement knowledge management apparatus. *Student thesis: Doctoral Thesis*. School of Criminology and Criminal Justice. URL: https://pure.port.ac.uk/ws/portalfiles/portal/14319183/FINAL_Thesis_Juha_Syrja.pdf
25. Thornton, M. (2021). Legal professionalism in a context of Uberisation, *International Journal of the Legal Profession*, 28:3, 243-263, DOI: <https://doi.org/10.1080/09695958.2021.1901715>
26. Williams, E. & Cockcroft, T.W. (2018). Knowledge wars: professionalisation, organisational justice and competing knowledge paradigms in British policing. In: R. Mitchell, and L. Huey, eds. *Evidence-based policing: an introduction*. Policy Press, 131–144. URL: <https://eprints.leedsbeckett.ac.uk/id/eprint/4176/3/KnowledgeWarsAM-COCKCROFT.pdf>

References

1. Bandurka, O.M. & Bandurka, I.O. (2020). *Zlochynnist' i suchasnist' [Crime and modernity]*. Kharkiv : KHNUVS, Maydan. [in Ukrainian].
2. Bilas, A. I. & Kuznyetsov, YE.V. (2014). Profesiyna etyka pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv (sotsial'no-etychni vidnosyny) [Professional ethics of law enforcement officers (socio-ethical relations)]. *Yevropeys'ki perspektyvy – European perspectives*. 4, 138-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_4_27 [in Ukrainian].
3. Bodalev, A.A. (1998). *Vershina v razvitii vzroslogo cheloveka: kharakteristiki i usloviya dostizheniya [Peak in the development of an adult: characteristics and conditions for achievement]*. Moscow : Flinta. [in Russian].
4. Buhaychuk, K. (2019). Kadrova polityka ta kadrove zabezpechennya publicnoho administruvannya v orhanakh Natsional'noyi politsiyi [Personnel policy and staffing of public administration in the National Police]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*. 5, 125-131. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663->

[5313/2019.5.22](#) [in Ukrainian].

5. Buyakas, T. M. (2005). Osnovaniya i usloviya professional'nogo stanovleniya studentov-psikhologov [Grounds and conditions for the professional development of psychology students]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University. Seriya 14. Psikhologiya*, 2, 7-17. [in Russian].

6. Venedyktov, V.S. ta in. (2003). *Orhanizatsiyno-pravovi zasady profesiiynoi pidhotovky personalu orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrayiny [Organizational and legal principles of professional training of personnel of internal affairs agencies of Ukraine]*. Kharkiv : Vydavnytstvo NUVS. [in Ukrainian].

7. Harasymiv, T. Z. & Dasho T.YU. (2015). Osnovni faktory pidvyshchennya rivnya profesionalizmu pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav [The main factors of increasing the level of professionalism of law enforcement officers]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnikha" – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Juridical Sciences. Seriya: Yurydychni nauky*, 824, 222-227. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_36. [in Ukrainian].

8. Holosnichenko, I. P. (2016). Vidnosyny derzhavnoi sluzhby ta predmet rehulyuvannya administratyvnoho prava [Civil service relations and the subject of regulation of administrative law]. *Publichne pravo – Public Law*, 1, 12-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_1_3. [in Ukrainian].

9. Derkach, A. A. (2012). Psikhologo-akmeologicheskiye osnovaniya i sredstva optimizatsii lichnostno-professional'nogo razvitiya konkurentosposobnogo spetsialista [Psychological and acmeological foundations and means of optimizing the personal and professional development of a competitive specialist]. *Akmeologiya – Acmeology*, 4:44, 11-17. [in Russian].

10. Inshyn, M. I. (2017). Pidstavy zvil'nennya zi sluzhby v politsiyi [Grounds for dismissal from the police]. *Visnyk Penitentsiarnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny – Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, 2, 20-28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpau_2017_2_6. [in Ukrainian].

11. Klimov, Ye.A. (2012). *Psikhologiya professional'nogo samoopredeleniya [Psychology of professional self-determination]*. Moskva : Akademiya. [in Russian].

12. Markova, A.K. (1996). *Psikhologiya profesionalizma [Psychology of professionalism]*. Moskva : Znaniye. [in Russian].

13. Noskov, V.I. (2002). *Ot samopoznaniya k svoey professii [From self-knowledge to your profession]*. Donetsk : Yantra [in Russian].

14. Pidbut's'ka, N.V. (2017). *Psykhohohiya stanovlennya profesionalizmu maybutnikh inzheneriv [Psychology of professionalism of future engineers]*. Kharkiv [in Ukrainian].

15. Plishkin, V.M. (1999). *Teoriya upravlinnya orhanamy vnutrishnikh sprav [Theory of management of internal affairs agencies]*. Kyiv : NAVSU [in Ukrainian].

16. Shatrava, S. (2018). Stan ta pravove rehulyuvannya kadrovoho zabezpechennya orhaniv Natsional'noyi politsiyi na suchasnomu etapi rozvytku [Status and legal regulation of staffing of the National Police at the present stage of development]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, Economy and Law*, 1, 83-87. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2842> [in Ukrainian].

17. Avramchenko, S. et al. (2021). Professional Consciousness as a Subjective Component of a Personal Professional Development. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 9, 536-545. DOI: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2021.09.05.12>

18. Lansdell, G. T. (2016). Reflections on ‘professionalism’ and legal practice – an outmoded ideology or an analytically useful category? *Legal Ethics*, 19:2, 294-319, DOI: <https://doi.org/10.1080/1460728x.2016.1249641>
19. Martin, D. (2021). Understanding the reconstruction of police professionalism in the UK. *Policing and Society*. DOI: <https://doi.org/10.1080/10439463.2021.1999447>
20. Noordegraaf, M. (2016). Reconfiguring professional work: changing forms of professionalism in public services. *Administration & society*, 48:7, 783–810. DOI: <https://doi.org/10.1177/0095399713509242>
21. Noordegraaf, M. (2020). Protective or connective professionalism? How connected professionals can (still) act as autonomous and authoritative experts. *Journal of professions and organization*, 7, 205–233. DOI: <https://doi.org/10.1093/jpo/joaa011>
22. Perez, R. (2019). What Does It Mean to Be a Professional? *Professional Case Management*, 24: 4, 212. DOI: <https://doi.org/10.1097/NCM.0000000000000373>
23. Stone, C. & Travis, J. (2011). *Toward a New Professionalism in Policing*. General Books LLC.
24. Syrjä J. M. (2019). Providing explicit knowledge in an experience-driven culture: levels of professionalism in intelligence analysis and its role in the law enforcement knowledge management apparatus. *Student thesis: Doctoral Thesis*. School of Criminology and Criminal Justice. URL: https://pure.port.ac.uk/ws/portalfiles/portal/14319183/FINAL_Thesis_Juha_Syrja.pdf
25. Thornton, M. (2021). Legal professionalism in a context of Uberisation, *International Journal of the Legal Profession*, 28:3, 243-263, DOI: <https://doi.org/10.1080/09695958.2021.1901715>
26. Williams, E. & Cockcroft, T.W. (2018). Knowledge wars: professionalisation, organisational justice and competing knowledge paradigms in British policing. In: R. Mitchell, and L. Huey, eds. *Evidence-based policing: an introduction*. Policy Press, 131–144. URL: <https://eprints.leedsbeckett.ac.uk/id/eprint/4176/3/KnowledgeWarsAM-COCKCROFT.pdf>

Received: 12.05.2022
Accepted: 26.05.2022

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ СМИСЛІВ ЯК ФОРМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В КРИЗОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Бородулькіна Тетяна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна,

borodulkina.tatyana@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7793-0412>

Мета. Обґрунтування можливості застосування актуалізації екзистенціальних смислів в якості форми психологічної інтервенції в кризовій психології.

Методи. Теоретичний аналіз проблеми актуалізації екзистенціальних смислів як форми психологічної інтервенції в кризовій психології; систематизація та класифікація практичного досвіду роботи зі смислами з використанням метафоричних асоціативних карт (МАК); метод аналізу одиничного випадку.

Результати. Орієнтування на внутрішнє буття людини, її Духовну складову та екзистенціальні смисли в психологічній практиці є важливим. Одним із шляхів до «Духовного Я» людини є актуалізація екзистенціальних смислів та самосвідомості; а свідома робота зі смислами є ресурсною для людини при переживанні нормативних та ненормативних криз. МАК розглянуто як один з ефективних інструментів в роботі з екзистенціальними смислами, серед розмаїття яких виділено конкретні набори, які більше підходять для роботи зі смисловою сферою людини та духовною складовою її самосвідомості. Обґрунтовано доцільність використання авторських МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» як майндфулнес-практики та форми психологічної інтервенції в кризовій психології. Спрямовуючу, актуалізуючу функцію при роботі з цими МАК виконують запитання екзистенціального змісту, що супроводжують зображення на кожній карті в МАК «Руки Небесні або Земні». Описано авторські техніки актуалізації екзистенціальних смислів з використанням МАК. Здійснено аналіз конкретних індивідуальних випадків на основі результатів виконання авторських технік з актуалізації екзистенціальних смислів, які доводять, що під час виконання запропонованих вправ увага учасника такої роботи спрямовується в Духовну площину.

Висновки. Робота з екзистенціальними смислами є необхідною та доцільною на заключних етапах подолання людиною кризового стану.

Перспективою подальших наукових пошуків є проведення емпіричного дослідження механізму актуалізації екзистенціальних смислів при роботі з МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні».

Ключові слова: життєва криза; психологічне втручання; метафоричні асоціативні карти актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні», майндфулнес, Духовне Я, повсякденне Я, антропософська психотерапія.

Tetiana Borodulkina. Actualization the existential meanings as a form of psychological intervention in crisis psychology.

Purpose. Substantiation of the possibility of using the actualization of existential meanings as a form of psychological intervention in crisis psychology

Methods. Theoretical analysis of the problem of actualization of existential meanings as a form of psychological intervention of the crisis psychology; systematization and classification the practical experience of working with meanings using metaphorical associative cards (MAC); single case analysis method.

Results. Orientation to the inner being of a person, his spiritual component and existential meanings in psychological practice is important. One of the ways to the “Spiritual Self” of a person is the actualization of existential meanings and self-consciousness; and conscious work with meanings is a resource for a person when experiencing normative and non-normative crises. MAC are considered as one of the effective tools in working with existential meanings, among the variety of which specific sets are identified that are most suitable for working with the semantic sphere of a person and the spiritual component of his self-consciousness. The expediency of using the author's MAC to actualize the existential meanings of "The hands Heavenly or Earthly" as a mindfulness practice and a form of psychological intervention in crisis psychology is substantiated. The guiding, actualizing function when working with these MAC is performed by questions of existential content that accompany the image on each card in the MAC "The hands Heavenly or Earthly". The author's techniques for actualizing existential meanings using MAC are described. Specific individual cases on the actualization of existential meanings are analyzed based on the results of the implementation of the author's techniques, confirming that when performing the proposed exercises, the attention of the participant in such work is directed to the Spiritual plane.

Conclusions. Work with existential meanings is necessary and expedient at the final stages of overcoming a crisis state by a person. The prospect of further scientific research is to conduct an empirical study of the mechanism of actualization of existential meanings when working with the MAC of actualization the existential meanings "The hands Heavenly or Earthly".

Keywords: life crisis; psychological intervention; metaphorical associative cards of actualization the existential meanings "The hands Heavenly or Earthly", mindfulness, Spiritual Self, everyday Self, anthroposophic psychotherapy.

Вступ. Повсякденне життя сучасної людини є насиченим та бурхливим, часто невизначеним і трагічним, обумовленим багатьма чинниками. Стресу та розпачу «звичайному» життю «звичайної» людини додають надзвичайні екстремальні події та ситуації, такі як війна, стихійні лиха, масштабні епідемії та катастрофи, які стають справжнім випробуванням для кожного, хто опинився в епіцентрі такої надзвичайної події – випробуванням, в першу чергу, на внутрішню міцність та людяність. Все попереднє життя людини та накопичений нею досвід обумовлюють те, чи зможе вона вижити, і якщо зможе, то за рахунок чого, за допомогою яких ресурсів. Погоджуємося з В. Франклом у тому, що пошук смислу допомагає людині вижити в надзвичайній ситуації, проте вважаємо, що весь попередній досвід пошуку та здійснення смислу, розвинене Духовне Я людини, її відповідний світогляд, цінності та орієнтири як раз і є основними ресурсами для подолання життєвих криз чи певних життєвих негараздів. В. Франкл зазначає, що питання про смисл життя виникає саме тоді, коли людина живе найгірше (Франкл, 1990: 29). Припустимо, виходячи з цього, що якщо найгірший момент свого життя людина буде переживати з мінімальним або повністю відсутнім попереднім досвідом пошуку смислу життя та самоздійснення, проте буде цілком матеріалістичною за своїми прагненнями та цінностями, то її шанси вижити і залишитися людиною в екстремальних та небезпечних умовах, зберегти свою цілісність та людську природу будуть мінімальними.

Як вже було зазначено у наших попередніх публікаціях (Бородулькіна, 2021; Бородулькина, 2021), зосередженість людини протягом життя тільки на матеріальному, з одного боку, сприяє її високій соціальній активності, а з іншого (у разі відсутності балансу між соціальним та індивідуальним) – може призвести до втрати контакту людини із власним «Я» та ключовими смислами свого існування, свого призначення. Не випадково антропософський психотерапевт Olaf Koob зазначив, що «при найширшому діапазоні симптоматики у майже всіх, хто страждає від депресії, є дещо спільне – втрата «внутрішньої людини», справжньої самості» (Koob, 1994). Один із представників сучасної антропософської психотерапії Саймон Куттнер у своїх онлайн-лекціях, проведених на курсі «Психотерапевтична допомога у світлі антропософії», звертає увагу на життя без середини, яке більше схоже на виживання замість життя;

у такого життя немає смислу, а в людини, яка виживає від однієї події до іншої, немає біографії (Бородулькина, 2021). Цитуючи Р.Штайнера, Simon Kuttner зазначає, що якщо розповіді пацієнта виглядають як збірка випадкових та хаотичних непорозумінь, помилок, труднощів і травм, то він і теперішнє буде переживати як хаос (Kuttner, 2022). Така людина не є внутрішньо інтегрованою та цілісною, це людина – без внутрішнього буття.

В. Франкл у своїх всесвітньовідомих працях наголошує на прагненні людини до смислу та на тому, що «сми́сл має бути знайденим, але не може бути створеним» (Франкл, 1990: 37). Вважаємо, що акцент саме на пошуці смислу є коректним по відношенню до людей, які свідомо обрали внутрішнє буття та духовний розвиток на противагу цілком відірваному від середини зовнішньому перебуванню. Сама по собі тема пошуку смислу без поєднання з духовною основою людини буде штучною та мертвою. Вважаємо, що сам по собі пошук смислу заради пошуку смислу та робота психолога в цьому напрямку без активізації, задіяння духовних ресурсів людини може призвести до так званих псевдосми́слів, викривлених та фанатичних ідей, які можуть бути навіть небезпечними та загрозливими для оточуючих. А якщо людина без внутрішнього буття знаходить для себе цей псевдосми́сл, то це може бути руйнівним для оточуючих, катастрофічним. Припускаємо, що В.Франкл, саме цю ситуацію мав на увазі, коли зазначав, що «людина, яка вже не в змозі знайти у своєму житті смисл, так само як і вигадати його, втікаючи від почуття втрати смислу, створює або нісенітницю, або суб'єктивний смисл» (Франкл, 1990: 38). Тому психолог, який працює зі смислами, має з ними працювати не відірвано від всього, а апелюючи до Духовної площини людини, Духовного Я, хоча б маючи його на увазі як орієнтир в своїй роботі. Погоджуємося із Т.О. Флоренською у тому, що основним завданням психолога-консультанта є допомога клієнту усвідомити реальність свого «Духовного Я», тобто «вроджений голос совісті, інтуїції, осередок моральної та творчої інтуїції, що підказує людині що і як, яким чином потрібно робити, що є моральним, естетичним, а що – ні» (Елизаров, 2003).

Вважаємо, що свідомою роботою зі смислами та актуалізацією самосвідомості, Духовного Я людини є ресурсною для неї в період життєвих криз – як нормативних /нормальних /прогресивних/

внутрішніх (вікові кризи психічного розвитку, кризи професійного самовизначення особистості, так і ненормативних /анормальних/ регресивних/ зовнішніх (кризи, пов'язані з втратою; кризи, пов'язані з нанесенням травми, та ін. (Пантелеева, Арбузенко, 2011: 8-9; Черезова, 2016: 13). Під ресурсною роботою ми розуміємо таку, що сприяє відновленню внутрішньої цілісності людини, її здорового (бадьорого, енергійного, впевненого) стану.

Біографічний консультант М. Вайс зазначає, що в кризу повсякденне Я не може допомогти людині, воно не є «локомотивом розвитку» (Вайс, 2021: 25); «сутність повсякденного Я – це інерція, перебування в тому, що про себе знаєш», тоді як сутність Вищого Я – це перетворення; Вище я шукає перетворюючу дію (Вайс, 2021: 29). В одній із своїх лекцій Rudolf Steiner зазначає, що в наш час необхідно, щоб духовне життя повністю стало усвідомленим людиною (Steiner, 2001); «людина буде відчувати все своє єство укріпленим або ослабленим в залежності від того, якою вона є в душевному відношенні» (Steiner, 2001). І можна додати: «Духовне Я» дає імпульс зціленню людини, тому практикуючим психологам вкрай важливо під час консультування зосереджувати свою увагу саме на цьому «Духовному Я», «Вищому Я» людини, на налагодженні контакту саме з ним, на актуалізації його ресурсів.

При цьому зазначимо, що поділ самосвідомості людини на два «Я» («Повсякденне Я» та «Духовне Я») є дещо умовним. Погоджуємося з тезою Роберто Ассаджіолі про «дійсну єдність та унікальність «Я»»; «немає двох «Я», двох незалежних та відокремлених істот»; «Я» одне і воно проявляється на різних рівнях усвідомленості (Ассаджіолі, 2002: 31-32). Прагнення до внутрішньої інтеграції та цілісності і є проявом духовного в людині, одним з імпульсів її духовного розвитку та самоздійснення.

Психологи, психотерапевти та інші представники соціономічних професій часто працюють з найглибшим в людині, з її тінню, наближуючись до «осередка руйнування», до порога, за яким, мабуть, тільки – небуття, смерть. Погоджуємося із засновником антропософії, яка лежить в основі сучасної антропософської психотерапії, Rudolf Steiner у тому, що «той, хто буде вказувати на наявний у глибинах людини осередок руйнування, має бути зацікавленим в розвитку духу» (Steiner, 1990), тобто ефективно допомагати людині, що стоїть над прірвою власного буття, можна тільки з позицій Духовного Я,

що, звичайно, слід враховувати фахівцям соціономічних професій, зокрема, психологам та психотерапевтам. Цілковито погоджуємося з антропософським психіатром та психотерапевтом Гаральдом Гаасом у тому, що «допомогою людині у важкій для неї ситуації може бути поштовх до пошуку орієнтирів у власному житті» (Гаас, 2022).

Зазначимо, що «внутрішній шлях» розвитку людини не є єдиним варіантом розвитку для сучасної людини. Спираючись на класика антропософської психотерапії Bernard Lievegoed (Lievegoed, 1979; Lievegoed, 1984), підкреслимо важливість чергування усвідомленого внутрішнього та усвідомленого зовнішнього шляхів, тобто занурення у себе та свої смисли має обов'язково змінюватися усвідомленою соціальною активністю, творчістю, інакше, без зовнішнього шляху, занурення у себе призведе до відірваності від реального життя, що не сприятиме ні подоланню складних життєвих обставин та виходу з кризи, ані цілісному та здоровому розвитку себе як людини.

Метою статті є обґрунтування можливості застосування актуалізації екзистенціальних смислів в якості форми психологічної інтервенції в кризовій психології.

Основними завданнями статті є обґрунтування необхідності та доцільності застосування роботи зі смислами, зокрема, екзистенціальними, в кризовій психології; огляд психологічного інструментарію (на прикладі метафоричних асоціативних карт (МАК)) для роботи зі смислами; обґрунтування доцільності використання авторських МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» як форми психологічної інтервенції в кризовій психології; описання авторських технік з використанням МАК щодо актуалізації екзистенціальних смислів; аналіз конкретних індивідуальних випадків на основі результатів виконання авторських технік з актуалізації екзистенціальних смислів.

Методи та процедура дослідження. Теоретичний аналіз проблеми застосування актуалізації екзистенціальних смислів як форми психологічної інтервенції в кризовій психології; систематизація та класифікація практичного досвіду роботи зі смислами з використанням МАК; метод аналізу одиничного випадку.

Обговорення результатів. Одним із найбільш використовуваних сучасними психологами інструментів у роботі зі смислами є МАК, які найчастіше є наборами невеликих зображень у вигляді малюнків, колажів або фотографій. До складу окремих

наборів МАК, окрім карт із зображеннями, можуть входити картки зі схемами, словами, афірмаціями та ін. МАК докладно описані у численній науково-практичній літературі. Вони також відомі як проєктивні, асоціативно-метафоричні, асоціативно-символічні, «О»/«Ох» карти, терапевтичні, психотерапевтичні, метафоричні асоціативні зображення, асоціативні фотографічні карти. Практичні психологи та психотерапевти різних напрямків та шкіл широко використовують МАК у практиці консультування, корекції та психотерапії, а також застосовують для вирішення діагностичних завдань. Вважається, що МАК є допоміжним інструментом у психологічній та психотерапевтичній практиці, проєктивні можливості якого розкриваються в руках досвідченого фахівця при майстерному їх застосуванні. МАК застосовуються як в індивідуальній, так і в груповій роботі з величезним репертуаром психологічних запитів (Бородулькіна, 2017; Бородулькіна, 2018а). Одним з напрямів застосування МАК є робота зі смислами, зокрема, з екзистенціальними.

На основі власного практичного досвіду нами виділено МАК, які можна в першу чергу використовувати у психологічній та психотерапевтичній роботі з екзистенціальними смислами: МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки небесні або Земні» (автор Т.Бородулькіна); «Призма» (автор І. Шмулевич), «Шляхи-дороги. Метафора життєвого шляху» (автори Г.Кац, К.Мухаматуліна); «Ріка», «Дороги» (автор Г.Сальпетер), «Мандала-терапія» (автор Н.Вернікова) (Бородулькіна, 2021). Також, до цієї групи інструментарію можна віднести різноманітні психологічні картки та листівки з текстами філософського спрямування (афірмації, притчі, афоризми та ін.), які можна вважати прикладами інтервенцій, що базуються на усвідомленні, та/або прикладами матеріалів для майндфулнесу (практик усвідомлення). При цьому вважаємо, що практично будь-які МАК досвідчений психолог може адаптувати до роботи зі смислами, але є і МАК, найбільш відповідні для такої роботи.

МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» – це авторський психологічний інструмент, розроблений спеціально для роботи з екзистенціальними смислами (авторські права захищені (Свідоцтво № 75708 Україна, 2018)). В авторський набір МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або

Земні» входять 46 карт, кожна з яких включає зображення (фрагмент картини одного з великих художників XIII-XVI століть: Джотто ді Бондоне; Джентіле да Фабріано; Фра Беато Анджеліко; Карло Кривеллі; П'єтро Перуджино; Амброджо Бергоньоне; Пінтуріккьо; Альбрехт Дюрер; Мікеланджело Буонарроті) і кілька запитань (російською мовою), спрямованих на актуалізацію самосвідомості та екзистенціальних смислів. Використання в якості метафоричних зображень фрагментів картин великих митців минулих століть обумовлено ідеєю про те, що саме споглядання спеціально відібраних творів мистецтва та їхній медитативний розгляд сприяє, на нашу думку, розумінню власного внутрішнього світу, духовному пошуку. Як зазначає В.-М.Ауер, «розуміння людини неможливе без розуміння мистецтва»; «людина, яка досягла розуміння мистецтва, починає зовсім не так дивитися на себе, на інших, на тих, хто поруч ...» (Ауер, 2015). Спеціально сформульовані питання щодо кожного з обраних фрагментів творів мистецтва дають напрямок роздумам людини у бік осмислення свого життєвого шляху, своєї місії, співвідношення Духовного та Земного у власному житті.

«Господарем» історії за метафоричною картою традиційно вважають того, хто цю історію розповідає. Звідси серед фахівців, що працюють з МАК, сформувалася думка про те, що зміст карти часто не має жодного значення – на будь-якому метафоричному матеріалі можна працювати з будь-яким запитом. Така думка має право на існування, але, вважаємо, що можливі й інші підходи. Будь-які існуючі МАК не є психодіагностичним інструментом/методикою/тестом, проте їх використання передбачає задіяння процесу проєкції (не випадково МАК часто називають проєктивними картами). Виходячи з цього, вважаємо, що деякі особливості використання проєктивних психодіагностичних методик можна (за аналогією) віднести і до роботи з МАК (наприклад, особливості сприйняття стимулів у психодіагностичній методиці та сприймання зображення/запитання/слова при роботі з МАК). Так, наприклад, існує думка, що будь-який стимул у проєктивній методиці дає певний напрямок для роздумів та народження тих чи інших смислів. Нам близька позиція Л.Ф. Бурлачука, який у своєму підручнику з психодіагностики наголошує на наступному: у відповідях на завдання проєктивних методик виявляються особистісні властивості обстежуваного, прояв яких обумовлений

особливостями стимулів-ситуацій; помилково вважати кожную реакцію обстежуваного особистісно обумовленою, тому що об'єктивні параметри стимулів беруть безпосередню участь у формуванні відповідей; не можна вважати, що процес структурування стимулу виявляє винятково неусвідомлене (Бурлачук, 2005). Тобто, спираючись на те, що і проєктивні діагностичні методики, і такий інструмент психологічної роботи як МАК, базуються на процесі проєкції, можна вважати, що кожне зображення, кожна метафорична карта як проєктивний матеріал мають і свої об'єктивні характеристики, які більшою чи меншою мірою можуть впливати на історії та образи людини, що працює з ними. Отже, будь-яка метафора може бути спрямованою. Спрямованість метафори обумовлюється, з одного боку, її об'єктивними характеристиками, з іншого боку, контекстом, ситуацією. Так, наприклад, психолог/психотерапевт/тренер своїми запитаннями та завданнями по метафоричній карті задає напрямок для роздумів клієнта/пацієнта/учасника групи. Саме цю – спрямовуючу, актуалізуючу – функцію виконують запитання, що супроводжують зображення на кожній карті в МАК «Руки Небесні або Земні». Оскільки питання є екзистенціальними, то й актуалізують вони саме екзистенціальні смисли.

Карти «Руки Небесні або Земні» рекомендується задіяти у роботі з екзистенціальними, моральними, ціннісно-смысловими питаннями у психологічній та/або психотерапевтичній практиці. Фахівці можуть рекомендувати своїм клієнтам щоденну роботу з картами самотійно (як майндфулнес-практику) або можуть безпосередньо включати карти у свою роботу з конкретним клієнтом або групою людей. З цими МАК може самотійно (без супроводу фахівця) працювати будь-яка людина, орієнтована на духовний розвиток (у широкому його розумінні) (Бородулькина, 2018б). Якщо розглядати роботу з цими МАК як певну майндфулнес-практику, то специфіка її буде в тому, що сфокусованість та зосередженість уваги на теперішньому, які зазвичай виділяють як ключові особливості майндфулнесу (Христук, 2018), буде проявлена не в тілесній площині, а в смислового вимірі, тобто увага людини, яка працює з карткою, буде зосереджена не на власних тілесних відчуттях і на їх спогляданні, а на спогляданні смислів, які розгортаються під час роботи з карткою. Зосередженість уваги людини на теперішньому

моменті, в режимі «тут і зараз», забезпечується через роботу зі змістом карти (зображення й запитання) та відбувається в Духовному вимірі реальності, а не тілесному, як в багатьох інших практиках (програмах) майндфулнесу.

Періодична (регулярна) робота з таким інструментом через актуалізацію екзистенціальних смислів та фокусуванням на Духовному вимірі реальності та екзистенціальних смислах сприятиме зміцненню внутрішнього життя людини, її зв'язку з Духовним Я, а отже, допомагатиме людині конструктивно долати життєві труднощі та кризи.

Деякі *техніки роботи* з авторськими МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні».

Щоденна робота зі смислами. МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» можна використовувати в щоденних медитаціях, роздумах про життя і своє призначення, про Тіло і Душу, про Небесне і Земне, про служіння і творчість, про щоденні дії та прагнення. Можна працювати з картами послідовно, враховуючи нумерацію; а можна витягувати карту для роботи наосліп і подумки ставити при цьому собі запитання: «Над чим мені необхідно замислитися в даний момент життя?»; «Що мені потрібно зрозуміти на даному етапі життєвого Шляху?». При роботі з однією карткою рекомендується розглянути зображення та ознайомитися із запитаннями, розміщеними навколо нього на білому тлі карти; подумати над відповідями на одне чи кілька запитань. Відповіді на запитання бажано промовляти вголос або записувати у спеціальний блокнот для роздумів. Не обов'язково намагатися відповідати одразу на всі запитання, представлені на карті. Досить поміркувати над одним, тим, яке найбільше відгукується, а іншого разу – поміркувати над іншими.

Техніка «Слово на день...». Ідея використання даної форми роботи з авторськими МАК виникла завдяки нашій участі у міжнародному соціальному мистецькому проекті «Слово на день під час випробувань. A Word A Day In Challenging Times» (автор та організатор проекту Franziska Schmidt von Nell; весна 2020 р. (A Worldwide Social Art Program from stART International, 2020). Обирається одна карта із набору, з якою можна працювати один або кілька днів. Спочатку рекомендується розглянути зображення та ознайомитись із запитаннями, розміщеними навколо нього на білому

тлі карти; подумати над відповідями на одне чи кілька запитань. Далі необхідно обрати будь-яке слово чи словосполучення із запитань, розташованих на карті. Необхідно поміркувати над цим словом. У процесі роздумів можна спиратися на такі запитання: «Що це слово для мене означає?»; «Що воно мені нагадує?»; «Як воно звучить?»; «Який у нього настрій, колір?». Після роздумів над обраним словом треба написати його на аркуші паперу, але не звичайним почерком, а так, щоб форма відображувала значення цього слова. На місці, що залишилося, можна записати свої думки про це слово або зробити малюнок. Після цього рекомендується прочитати вголос запитання цілком; звернути увагу на свої почуття, думки, які спливають.

Розглянемо деякі *приклади* малюнків учасників цієї форми роботи (індивідуальні випадки розглядаються зі згоди авторів малюнків).

Приклад 1. При роботі з карткою №1 з МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні», О. обрала в запитанні «О чьм молчит Душа?» (укр.: «Про що мовчить Душа?») (див. рис.1) слово «Душа». До малюнку надано таке письмове пояснення: «За відчуттями – плавне для мене слово, що розгойдується, ніби спускається зверху вниз із синіх далей... Основний колір слова – синьо-блакитний. Але кожній літері додано свій відтінок. Д – синьо-фіолетовий, У – синьо-жовтий, Ш – синій та теплий жовтий, А – синій та червоний. Д - спускається з глибини Всесвіту, а А – стоїть на Землі... Душа... Це щось вільне, співуче, що з'єднує Небо і Землю...».

Рис. 1. Результат роботи з карткою №1 в техніці «Слово на день...»

Приклад 2. При роботі з карткою №37 з МАК актуалізації

екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні», Б. обрала слово «Пора» в наступному запитанні: «Пора на другой берег?» (укр.: «Час на інший берег?»)) (див. рис.2). До малюнку надано таке письмове пояснення: «Це слово червоне, впевнене, гучне і яскраве. Воно закликає до змін, вирішальних кроків. Вилітає стрілою зі старого світу – в інший, новий; розбиває перешкоди на дорозі. Час прийшов! (рос.мовою: «Пора!»)».

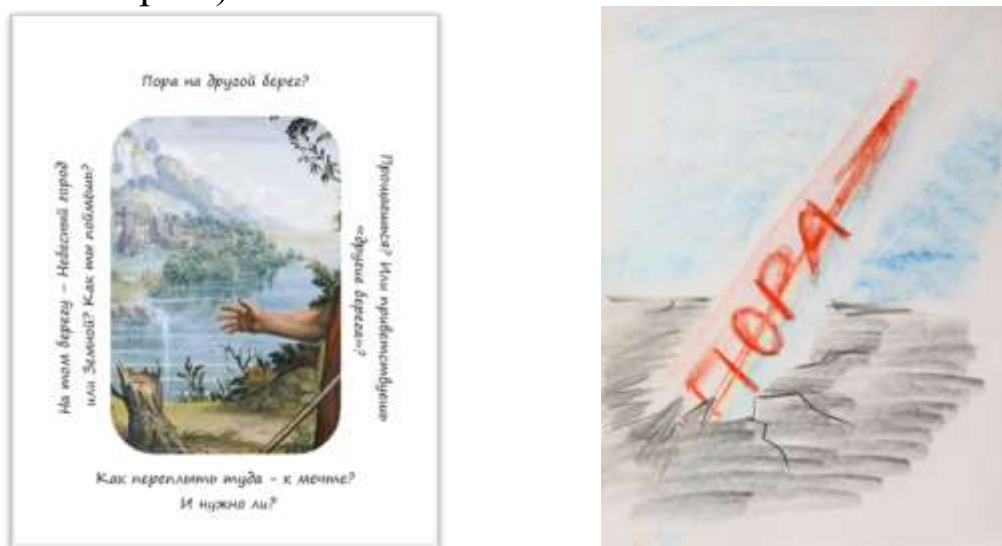

Рис. 2. Результат роботи з картою №37 в техніці «Слово на день...»

Приклад 3. При роботі з картою №41 з МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні», К. обрала слово «Источник» (укр.: «Джерело») (див. рис.3). До малюнку надано таке письмове пояснення: «Мою увагу привернуло джерело на зображенні, і слово «Джерело» є в кількох запитаннях цієї карти... Джерело... Джерело наших сил, нашої істоти, нас самих... Вертикальне для мене слово, що йде зверху вниз, з Вищої істоти, пронизує, протікає, тече...».

Зміст малюнків та їхніх описів в наведених кількох прикладах (більше прикладів малюнків та описів до них див. (Бородулькина, 2021)) демонструє те, що учасники цієї роботи замислювалися не над якимись матеріальними речами, буденними стосунками з конкретними людьми, проблемами, пов'язаними із щоденною працею та ін., а їхня увага спрямовувалася саме в екзистенціальну площину.

Рис. 3. Результат роботи з картою №41 в техніці «Слово на день...»

Як вже було зазначено, працювати зі смислом можна за допомогою будь-яких МАК. Вправи можуть бути як невеликими (з використанням одного набору МАК), так і досить об'ємними (з використанням кількох наборів МАК). Наприклад, з МАК «Руки» (автор Т.Бородулькіна; авторські права захищені (Свідоцтво № 73800 Україна, 2017)) можна провести невелику роботу щодо пошуку нового смислу. У вправі пропонується вибрати одну карту з МАК «Руки», яка найбільше відповідає відповіді на запитання «Які ще дії мені допоможуть знайти новий смисл?». Вибір картки можна робити як відкрито, так і наосліп. Більше прикладів як конкретних вправ роботи зі смислами за допомогою МАК «Руки», так і описів клієнтських випадків, наведено в попередніх публікаціях автора (Бородулькіна, 2019).

Ще одним прикладом метафоричної роботи з екзистенціальними смислами є авторський метафоричний практикум «Метафора життєвого шляху», в якому учасники за допомогою метафоричних карток створюють колажі своїх життєвих шляхів та ситуацій. Учасники за допомогою карток з різних наборів МАК відповідають поетапно на запитання, розкладаючи вибрані карти перед собою у вигляді колажів, які потім аналізують. Запитання для роздумів: 1) «Хто я? Який я на цьому етапі життя?» (рекомендуються МАК «Дерево як образ людини» К.Мухаматуліної та Г.Кац) або МАК «Персона» та «Персоніта» М. Егетмейера); 2) «Де я зараз? На якому етапі життєвого шляху я перебуваю?» (рекомендуються МАК «Шляхи-Дороги. Метафора життєвого шляху» К.Мухаматуліної та

Г.Кац; «Дороги» Г.Сальпетер); 3) «Куди я йду? До чого прагну? Що може бути метою мого Шляху? (рекомендуються МАК «Екко» М. Егетмейера); 4) «Що мені заважає, а що допомагає на моєму Шляху? (мої перешкоди та ресурси)» (рекомендуються МАК «РУКИ» Т. Бородулькіної) та ін. На заключному етапі метафоричної роботи зі смислами в цьому практикумі психолог/ведучий пропонує учасникам розглянути свої колажі життєвих шляхів і поміркувати над таким запитанням: «А над чим ще необхідно замислитися на даному етапі життя?» Для цього кожному учаснику пропонується наосліп витягнути карту з МАК «Руки Небесні або Земні». Очікується, що роздуми над картою з цих МАК сприятимуть новому розумінню власної життєвої ситуації, погляду на життєві проблеми з нового ракурсу (Бородулькина, 2021), виходу із складної життєвої ситуації, подолання тимчасових життєвих труднощів. Досвід практичної роботи з цією вправою впродовж кількох років підтверджує ці очікування.

В цій статті велика увага приділяється опису авторських метафоричних технік роботи зі смислами з використанням МАК. У реальній практичній регулярній роботі рекомендуємо, крім безпосередньої роботи зі смислами за допомогою метафори, використовувати арт-терапевтичні техніки (акварельний живопис «по мокрому», ліплення з глини, феноменологічне малювання, терапевтичне малювання форм), а також музичні та ритмічні вправи, евритмію, рухливі та соціальні ігри. Використання в комплексі цих різноманітних форм роботи дозволить уникнути надмірної концентрації тільки на внутрішньому житті (на смислі), дозволить задіяти в роботі зі смислом людину цілком, включаючи її тіло та почуття.

Вважаємо, що застосування актуалізації екзистенціальних смислів в якості форми психологічної інтервенції (втручання) в кризовій психології можливе і доречне на останніх фазах подолання кризового стану. Наприклад, це може бути третя та четверта фази, описані Я.М. Омельченко, на яких відбувається опанування (в т.ч. символічне) кризовою ситуацією (3-тя фаза) та усвідомлення кризової ситуації як такої, що сприяє розвитку людини (4-та фаза) (Омельченко, 2015: 17). Звичайно, на попередніх фазах подолання кризового стану, коли людина тільки стикається з кризовою ситуацією та активно проживає актуалізовані переживання,

характерні для кризового стану (шок, агресія, тривога, страх, образа, розпач та ін.) застосування актуалізації екзистенціальних смислів в якості форми психологічної інтервенції буде недоречним.

Висновки і перспективи. В результаті теоретичного аналізу нами обґрунтовано те, що робота з екзистенціальними смислами є необхідною та доцільною на заключних етапах подолання людиною кризового стану. В якості одного з ефективних інструментів в роботі зі смислами, зокрема, екзистенціальними, розглянуто МАК, серед розмаїття яких виділено конкретні набори, які більше підходять для роботи зі смисловою сферою людини та духовною складовою її самосвідомості. Виходячи з того, що і проєктивні діагностичні методики, і такий інструмент психологічної роботи як МАК, базуються на процесі проєкції, вважається, що кожне зображення, кожна метафорична карта як проєктивний матеріал мають свої об'єктивні характеристики, які більшою чи меншою мірою можуть впливати на історії та образи людини, що працює з ними; тобто будь-яка метафора може бути спрямованою. Спрямовуючу, актуалізуючу функцію при роботі з авторськими МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» виконують запитання екзистенціального змісту, що супроводжують зображення на кожній карті в МАК «Руки Небесні або Земні». Обґрунтовано доцільність використання авторських МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні» як майндфулнес-практики та форми психологічної інтервенції в кризовій психології. Описано авторські техніки актуалізації екзистенціальних смислів з використанням МАК. Здійснено аналіз конкретних індивідуальних випадків на основі результатів виконання авторських технік з актуалізації екзистенціальних смислів, які доводять, що під час виконання запропонованих вправ увага учасника такої роботи спрямовується в Духовну площину.

Перспективою подальших наукових пошуків є проведення емпіричного дослідження механізму актуалізації екзистенціальних смислів при роботі з МАК актуалізації екзистенціальних смислів «Руки Небесні або Земні».

Література

1. Ассаджиоли, Р. (2002). *Психосинтез. Принципы и техники*. Москва: Эксмо-Пресс.

2. Ауэр, В.-М. (Ред.). (2015). *Поверь глазам своим: созерцание искусства в вальдорфской школе*. Киев : Наири.
3. Бородулькина, Татьяна (2017). Метафора руки как проективный материал в работе практического психолога. *East European Journal of Psycholinguistics. Vol. 4, No 1*. 17-29.
4. Бородулькина, Т.А. (2018а). Авторские метафорические ассоциативные карты «Руки» в психологической практике. М.А.Дергач (Ред.), *Психологічні основи розвитку особистості*. (Коллективна монографія). (с. 278-298). Запоріжжя: Просвіта.
5. Бородулькина, Т.А. (2018б). Авторские метафорические ассоциативные карты актуализации экзистенциальных смыслов «Руки Небесные или Земные» как проективный инструмент в работе психолога. Тижень науки (Запоріжжя, 16–20 квітня 2018 р.), (с. 2427-2429). Запоріжжя: ЗНТУ.
6. Бородулькина, Т.А. (2019). Примеры практической работы с авторскими метафорическими ассоциативными картами «Руки». М.А.Дергач (Ред.), *Психологічні основи розвитку особистості*. (Коллективна монографія). (Т.5, с. 321-347). Запоріжжя: Просвіта, 2019.
7. Бородулькина, Т.О. (2021). Актуалізація екзистенціальних смислів та самосвідомості як форма психологічної інтервенції в консультативній практиці психолога. Коваль В.А. (Відп. ред.) *Всеукраїнський науково-практичний семінар «Когнітивно-комунікативні стратегії розвитку здобувачів вищої освіти у процесі професійної підготовки»*. (м.Дніпро, 29 вересня 2021 р.). (с. 21-23). Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.
8. Бородулькина, Татьяна (2021). *Когда смысл становится ресурсом в период жизненных трудностей*. Режим доступа: https://www.mak-ruki-tb.ga/articles_and_exercises/meaning-as-a-resource
9. Бурлачук, Л.Ф. (2005). *Психодиагностика*. (Учебник для вузов). Санкт-Петербург : Питер.
10. Вайс, М. (2021). *Я тот, кем мог бы стать. Шансы развития в биографии. Из опыта биографического консультирования*. Киев : НАИРИ.
11. Гаас, Гаральд (2022). Лекція «Тривога і стрес на шляху до свободи». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Q1hlSgRTUOc&t=32s>
12. Елизаров, А.Н. (2003). *Основы индивидуального и семейного психологического консультирования*. (Учебное пособие). Москва: «Ось-89».
13. Пантелеева, В.В. & Арбузенко, О.И. (2011). *Психология кризисных состояний личности*. (Учебное пособие). Тольятти : Изд-во ТГУ.
14. Омельченко, Я.М. (2015). Роль первинних об'єктів у процесі формування внутрішнього алгоритму подолання кризової ситуації. Кісарчук, З.Г. (Ред.), *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій*. (Методичний посібник). Київ : ТОВ “Видавництво “Логос”.
15. Свідоцтво № 75708 Україна. (2018). Науково-практичний твір з ілюстраціями «Метафорические ассоциативные карты актуализации

экзистенциальных смыслов «Руки Небесные или Земные». Власн. Т.О.Бородулькіна; дата реєстрації в МОН економічного розвитку і торгівлі України 03.01.2018 р.

16. Свідоцтво № 73800 Україна. (2017). Науково-практичний твір з ілюстраціями «Метафорические ассоциативные карты «Руки» (МАК «Руки»)). Власн. Т.О.Бородулькіна; дата реєстрації в МОН економічного розвитку і торгівлі України 11.09.2017 р.

17. Франкл, В. (1990). Человек в поисках смысла. (Сборник). Минск : Харвест Минск.

18. Христюк, О.Л. (2018). Сучасні виміри психологічної практики: майндфулнес-підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. (Випуск 1.), 153-161. Режим доступу: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1076>

19. Черезова, І.О. (2016). *Психологія життєвих криз особистості*. (Навчальний посібник). Бердянськ, БДПУ.

20. A Worldwide Social Art Program from stART International (2020). Retrieved from <http://wsif.org/solidarity-in-the-time-of-covid-19-a-worldwide-social-art-program-from-start-international/>

21. Koob, Olaf (1994). *Die dunkle Nacht der Seele. Wege aus der Depression*. Stuttgart : Verlag Freies Geistesleben.

22. Kuttner, Simon (2022). *Steiner Meets Stern and Bollas: Understanding Forms of Vitality*. AHPb Magazine for Self & Society, No. 8. Retrieved from <https://ahpb.org/index.php/nl-2022-t8-07-kuttner-steiner-and-stern/>

23. Lievegoed, Bernard (1979). *Lebenskrisen - Lebenschancen: Die Entwicklung des Menschen zwischen Kindheit und Alter*. München : Kösel-Verlag.

24. Lievegoed, Bernard (1984). *Mens op de drempel: Mogelijkheden en problemen bij de innerlijke ontwikkeling*. Zeist : Vrij Geestesleven.

25. Steiner, Rudolf (2001). *Apokalypse und Priesterwirken*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.

26. Steiner, Rudolf (1990). *Anthroposophie als Kosmosophie*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.

References

1. Assadzholi, R. (2002). *Psichosintez. Principy i tehniki* [Psychosynthesis. Principles and techniques]. Moskva : Jeksmo-Press [in Russian].

2. Aujer, V.-M. (Red.). (2015). *Pover' glazam svoim: sozercanie iskusstva v val'dorfskoj shkole* [Trust Your Eyes: The Contemplation of Art in the Waldorf School]. Kiev : Nairi [in Russian].

3. Borodul'kina, Tat'jana (2017). *Metafora ruki kak proektivnyj material v rabote prakticheskogo psihologa* [Metaphor of the hand as a projective material in the work of a practical psychologist]. *East European Journal of Psycholinguistics*. Vol. 4, No 1. 17-29 [in Russian].

4. Borodul'kina, T.A. (2018a). *Avtorskie metaforicheskie asociativnye karty «Ruki» v psihologicheskoy praktike* [Author's metaphorical associative cards

"Hands" in psychological practice]. M.A.Dergach (Red.), *Psykholohichni osnovy rozvytku osobystosti. (Kolektyvna monohrafiia). (s. 278-298). Zaporizhzhia: Prosvita* [in Russian].

5. Borodul'kina, T.A. (2018b). Avtorskie metaforicheskie asociativnye karty aktualizacii jekzistencial'nyh smyslov «Ruki Nebesnye ili Zemnye» kak proektivnyj instrument v rabote psihologa [Author's metaphorical associative maps of actualization of existential meanings "Hands of Heaven or Earth" as a projective tool in the work of a psychologist]. *Tyzhden nauky* (Zaporizhzhia, 16–20 kvitnia 2018 r.), (s. 2427-2429). Zaporizhzhia: ZNTU [in Russian].

6. Borodul'kina, T.A. (2019). Primery prakticheskoy raboty s avtorskimi metaforicheskimy asociativnymi kartami «Ruki» [Examples of practical work with the author's metaphorical associative cards "Hands"]. M.A.Dergach (Red.), *Psykholohichni osnovy rozvytku osobystosti. (Kolektyvna monohrafiia). (T.5, s. 321-347). Zaporizhzhia: Prosvita, 2019* [in Russian].

7. Borodul'kina, T.O. (2021). Aktualizatsiia ekzystentsialnykh smysliv ta samosvidomosti yak forma psykholohichnoi interventsii v konsultatyvniyi praktytsi psykhologa [Actualization of existential meanings and self-consciousness as a form of psychological intervention in the counseling practice of a psychologist]. Koval V.A. (Vidp. red.) Vseukrainskyi naukovo-praktychnyi seminar «Kohnityvno-komunikatyvni stratehii rozvytku zdobuvachiv vyshchoi osvity u protsesi profesiinoi pidhotovky». (m.Dnipro, 29 veresnia 2021 r.). (s. 21-23). Dnipro : Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

8. Borodul'kina, T. (2021). Kogda smysl stanovitsya resursom v period zhiznennykh trudnostej [When meaning becomes a resource in a period of life's difficulties]. Rezhym dostupu: https://www.mak-ruki-tb.ga/articles_and_exercises/meaning-as-a-resource [in Russian].

9. Burlachuk, L.F. (2005). Psihodiagnostika. (Uchebnik dlja vuzov) [Psychodiagnosics. (Textbook for universities)]. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

10. Vajs, M. (2021). Ja tot, kem mog by stat'. Shansy razvitija v biografii. Iz opyta biograficheskogo konsul'tirovanija [I am who I could be. Chances of development in the biography. From the experience of biographical counseling]. Kiev : NAIRI [in Russian].

11. Haas, Harald (2022). Lektsiia «Tryvoha i stres na shliakhu do svobody» [Lecture "Anxiety and stress on the way to freedom"]. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=Q1hISgRTUOc&t=32s> [in Ukrainian].

12. Elizarov, A.N. (2003). Osnovy individual'nogo i semejnogo psihologicheskogo konsul'tirovanija [Fundamentals of individual and family psychological counseling. (Tutorial)]. (Uchebnoe posobie). Moskva: «Os'-89» [in Russian].

13. Panteleeva, V.V. & Arbuzenko, O.I. (2011). Psihologija krizisnykh sostojanij lichnosti. (Uchebnoe posobie) [Psychology of crisis states of personality. (Tutorial)]. Tol'jatti : Izd-vo TGU [in Russian].

14. Omelchenko, Ya.M. (2015). Rol pervynnykh ob'ektiv u protsesi formuvannia vnutrishnoho alhorytmu podolannia kryzovoi situatsii [The role of primary objects in the process of forming an internal algorithm for overcoming a crisis situation]. Kisarchuk, Z.H. (Red.), *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii. (Metodychnyi posibnyk)*. Kyiv : TOV "Vydavnytstvo "Lohos" [in Ukrainian].
15. Svidotstvo № 75708 Ukraina. (2018). Naukovo-praktychnyi tvir z iliustratsiiamy Metaforicheskie asociativnye karty aktualizatsii jekzistencial'nyh smyslov "Ruki Nebesnye ili Zemnye". Vlasn. T.O.Borodulkina; data reiestratsii v MON ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy 03.01.2018 r. [in Ukrainian].
16. Svidotstvo № 73800 Ukraina. (2017). Naukovo-praktychnyi tvir z iliustratsiiamy «Metaforicheskie asociativnye karty «Ruky» (MAK «Ruky»)). Vlasn. T.O.Borodulkina; data reiestratsii v MON ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy 11.09.2017 r. [in Ukrainian].
17. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla. (Sbornik)* [Man in search of meaning. (Collection)]. Minsk : Harvest Minsk [in Russian].
18. Khrystuk, O.L. (2018). Suchasni vymiry psykholohichnoi praktyky: maindfulnes-pidkhid [Modern dimensions of psychological practice: mindfulness approach]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav. Seriiia psykholohichna. (Vypusk 1.)*, 153-161. Rezhym dostupu: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1076> [in Ukrainian].
19. Cherezova, I.O. (2016). *Psykhologhiia zhyttievnykh kryz osobystosti. (Navchalnyi posibnyk)* [Psychology of life crises of the individual. (Tutorial)]. Berdiansk, BDPU [in Ukrainian].
20. A Worldwide Social Art Program from stART International (2020). Retrieved from <http://wsif.org/solidarity-in-the-time-of-covid-19-a-worldwide-social-art-program-from-start-international/>
21. Koob, Olaf (1994). *Die dunkle Nacht der Seele. Wege aus der Depression*. Stuttgart : Verlag Freies Geistesleben.
22. Kuttner, Simon (2022). *Steiner Meets Stern and Bollas: Understanding Forms of Vitality*. AHPb Magazine for Self & Society, No. 8. Retrieved from <https://ahpb.org/index.php/nl-2022-t8-07-kuttner-steiner-and-stern/>
23. Lievegoed, Bernard (1979). *Lebenskrisen - Lebenschancen: Die Entwicklung des Menschen zwischen Kindheit und Alter*. München : Kösel-Verlag.
24. Lievegoed, Bernard (1984). *Mens op de drempel: Mogelijkheden en problemen bij de innerlijke ontwikkeling*. Zeist : Vrij Geestesleven.
25. Steiner, Rudolf (2001). *Apokalypse und Priesterwirken*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.
26. Steiner, Rudolf (1990). *Anthroposophie als Kosmosophie*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.

Received: 12.05.2022

Accepted: 26.05.2022

BASIC HOPE AND EXISTENTIAL ANXIETY AMONG ADULTHOOD GENERATIONS

Gawda Barbara

University of Maria Curie-Skłodowska,
Lublin, Poland

e-mail: bgawda@wp.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6783-1779>

Purpose. This study attempts to show the level of basic hope and existential anxiety among younger adults/emerging adulthood and middle adult generations. Basic hope is seen as a positive feeling playing a fundamental motivational role in the regulation of human behavior. It has been pointed out that hope is a prospective emotion that, contrary to fear/anxiety, is directed toward the future. Existential anxiety is thought to be inversely related with hope which means that existential anxiety is associated with unresolved intra-psychic conflicts.

Methods. A sample of 139 younger and adult participants from the general population was examined. They represented three stages of adulthood: emerging adulthood (59), early adulthood (28), middle adulthood (52). They completed two self-measure questionnaires focused on basic hope (Basic Hope Inventory – 12 by Trzebiński and Zięba) and existential anxiety (Existential Anxiety Questionnaire by Weems and associates).

Results. The results indicate that the younger generation/emerging adulthood displays a higher level of existential anxiety and lower level of basic hope than other adult generations. Young people who feel higher existential anxiety do not believe that their future will be positive. Adult women display a higher level of basic hope than men while the level of existential anxiety is similar in both women and men

Conclusions. The results document developmental characteristics of the stage named emerging adulthood. At this stage of development, people are particularly vulnerable, full of fear for their future, they have to make important decisions about their education, professional decisions, and close interpersonal relationships. As their hope is low and existential anxiety is high they do not perceive their future positively.

Keywords: basic hope; existential anxiety, emerging adulthood, early and middle adulthood.

Барбара Гавда. Базова надія та екзистенційна тривога у дорослому віці.

Мета. Це дослідження є спробою виявити рівень базової надії та

екзистенційної тривоги у період дорослості. Базова надія розглядається як позитивне почуття, що відіграє фундаментальну мотиваційну роль у регуляції поведінки людини. Надія розглядається як перспективна емоція, яка, на відміну від страху/тривоги, спрямована в майбутнє. Вважається, що екзистенційна тривога обернено пов'язана з надією та прямо пов'язана з невирішеними внутрішньопсихічними конфліктами.

Методи. Була досліджена вибірка з 139 дорослих учасників із загальної популяції. Вони представляли три стадії дорослості: доросле життя (59), раннє доросле життя (28), середнє доросле життя (52). Вони заповнили дві анкети самовимірювання, зосереджені на базовій надії (Опис базової надії – 12 Trzebiński and Zięba) та екзистенційній тривожності (Опитувальник екзистенційної тривоги Weems and associates).

Результати. Отримані дані демонструють, що у період ранньої дорослості життя опитані демонструють вищий рівень екзистенційної тривоги та нижчий рівень базової надії, ніж інші дорослі покоління. Молоді люди, які відчують вищу екзистенційну тривогу, не вірять, що їхнє майбутнє буде позитивним. Дорослі жінки демонструють вищий рівень базової надії, ніж чоловіки, тоді як рівень екзистенційної тривоги однаковий як у жінок, так і у чоловіків.

Висновки. Результати засвідчують особливості вікової стадії під назвою «настає дорослість». На цьому етапі розвитку люди особливо вразливі, сповнені страху за своє майбутнє, їм доводиться приймати важливі рішення щодо освіти, професійних рішень, тісних міжособистісних стосунків. Оскільки їхня надія перебуває на низькому рівні, а екзистенційна тривога висока, вони не сприймають своє майбутнє позитивно.

Ключові слова: базова надія; екзистенційна тривога, настання дорослості, рання та середня дорослість.

Introduction. The literature provides many different approaches to hope. On the one hand, hope is defined as a way of thinking, the motivational aspect of thinking (Snyder, 2002), a positive emotional experience (Fredrickson, 2009), on the other hand, as a trait of personality, or even strength of character (Peterson & Seligman, 2004), but also a transcendental phenomenon (Emmons, 2005; Vaillant, 2008).

Hope as a motivational construct. Koziellecki (2006) points out that the attitude to hope and the viewpoints on it have evolved along with cultural and social changes. A fairly insightful model was proposed by Dufault and Martocchio (1985), who defined hope as a multidimensional life force including beliefs/expectations that a person will achieve goods in the future that is important to him, and that the achievement of these goods is real. They have identified six dimensions on which hope can be described (these dimensions can interact with each other): affective

dimension including emotions and feelings related to the hope process; cognitive dimension covering a wide range of thoughts, insights, cognitive strategies; behavioral dimension including physiological, psychological, social and spiritual activities, such as specific behaviors aimed at achieving the desired result; affiliation dimension relating to the interpersonal relations of a person and its connections with the environment; temporal dimension referring to the perception of time by a person in the sense of experiencing time in the context of a sense of hope; context dimension is formed based on the premises that the object of hope is defined and can be achieved in certain situations/conditions.

Schrank, Stanghellini and Slade (2008) found that there are 49 definitions of the concept of hope which can be grouped into seven dimensions: time, goals, probability of success, relationships, personal characteristics, locus of control, unwanted starting points. These dimensions allow to formulate an integrated definition of hope as a state aimed at the future for the achievement of an important goal for a person (although sometimes it may be accompanied by negative states), relationships or spirituality, where the process of achieving is defined, subjectively assessed as possible/realistic, depends on the activity of the subject or its properties (e.g. courage, resistance) or external factors (Schrank et al., 2008).

According to Snyder's (2002) concept of hope, the key to hope is the cognitive component, and affect is the result of hope. Snyder's cognitive concept of hope (2002) sees hope as a motivational phenomenon. Snyder (2000) defines hope as the sum of the anticipated abilities to develop ways to achieve the desired goals and a specific level of motivation accompanying it. According to Snyder, hope is a positive motivational process involving four main components: goal, agency, pathway, and barriers. Hope is therefore the interaction of willpower and the ability to find solutions and plan ways to achieve the goal and the adoption of specific strategies for achieving the goal. To some extent, barriers increase hope, but their high intensity has the opposite meaning. The constellation of purpose, strength, and path determines the level of motivation based on hope (Snyder et al., 2000).

Hope a personality trait. In addition to theories that recognize hope as a motivational and cognitive construct, there are concepts according to which hope is a specific personality disposition. The theory of basic hope by Erikson (2002) is an example of this type of defining hope. It creates

the 'basic hope' construct, which is a mental structure formed in early childhood and plays a key motivational role in regulating human behavior. Basic hope is a result of appropriate interactions between the child and the caregiver who provides the child with a sense of security and satisfies his need for love. According to Erikson, the basic hope is the belief that the world is orderly, meaningful, and favorable to people. In this understanding, hope is a personality component of key importance for human functioning and it plays an integrative role. Carver and Scheier (2002) believe that there is a dispositional hope / dispositional optimism that maintains positive beliefs about the feasibility of goals. Scioli and Biller (2009) similarly define fundamental hope. It is a future-oriented, four-channel network structure based on biological, psychological, and social factors. Its basic dimensions are four human needs: connection, competence, survival, and spirituality. Five-level networks create the structure of hope (Scioli et al., 2016).

Hope as an emotion. Among the psychological theories of hope, one can also find those that indicate that it belongs to emotions, has a positive valence, and has positive functions, e.g. Hope is a positive feeling, the opposite of fears which plays important motivational functions (Gawda, 2018). Hope was associated with freedom and love. Hope is a factor that builds a sense of meaning in life. Ricoeur (1991) believes that "hope is the joyful expectation that the desired good will come true, saves from despair and necrosis. Living in hope and living with hope makes sense". Within the framework of the cognitive-structural theory of emotions, hope is considered to be a prospective emotion, i.e. one that, unlike fear, is directed to the future (Ortony, Clore, & Collins, 1990). In his concept of hope as a cognitive style, Dispositional hope, i.e. as a trait, also correlates with positive emotions (Snyder, 2002). Mowrer (1960) regarded hope as an emotion related to the expectation of a positive stimulus and approaching such a stimulus. In turn, Lazarus (1999) regarded it as an emotion triggered by the expectation of achieving a goal. Positive emotions in such a situation not only affect the condition of the person but also make it easier to achieve the goal. Hope even triggers efforts to improve conditions, solve a problem, or search for remedial strategies. Fredrickson (2009) believes that hope occupies a special place among positive emotions because it is slightly different from them. While typical positive emotions allow for feelings of security and comfort, hope contains an element of uncertainty, because it is oriented towards the future, on

challenges and difficulties. Positive emotions fulfill constructive functions by broadening the spectrum of information processing and building a creative and plastic attitude towards reality. They are an important factor constituting human resources, based on which he can develop his abilities and problem-solving strategies.

Existential anxiety. Existential psychology defines fear as a basic component of human existence (Gawda, 2017). Existential anxiety was initially described by philosophers as the fear of nothingness because it was about death, which is the greatest unknown. According to this viewpoint, existential anxiety is a type of fear that arises from the awareness of various possibilities of life choices and the unpredictability of their consequences (Oleś, 2013). This is also linked to the discrepancy between belief in what is worth and worth accepting and implementing in life and acting (Gawda, 2017). Many people experience the kind of anxiety that occurs not only in severe crises but also in everyday life (Opoczyńska, 1999). According to P. Tillich (Opoczyńska, 1999), existential anxiety may refer to the following three types: fear of death (non-existence) which refers to unpredictable death from which man has no escape (it appears most often in a situation where our lives are at risk), the fear of nonsense occurs when a person does not find meaning in life, fear of condemnation defined as the lack of being responsible for one's existence (Opoczyńska, 1999). Existential anxiety can lead to despair, which can lead to symptoms such as senselessness, emptiness, and self-blame. In modern times, the suffering caused by a sense of emptiness and, at the same time, meaninglessness is an increasingly common problem. This state has been described as "existential emptiness" (Gawda, 2017). The problem comes down to a lack of happiness, contentment, and the belief that your existence is futile. People are aware that death is imminent and the thought of it is paralyzing. In such situations, they try to seek help and build a concept of reality that will allow them to understand the meaning of their existence in the world, the way they perceive the self, and define their place (Rusaczyk, 2008).

Hypothesis: We assume that the youngest adults being in the stage of development of their personality and identity can differ from other adults representing, for instance, middle adulthood in basic hope and existential anxiety. We do not formulate a specific hypothesis on the direction of these differences because all stages of adulthood challenge people.

Methods.

Participants. A total of 139 participants aged 18-60 years took part in the study (71 women and 68 men). The participants represented three stages of adulthood: 59 from emerging adulthood (aged 18-20), 28 from early adulthood (aged 21-35), and 52 from middle adulthood (over 35 years old). The respondents completed the questionnaires after giving their consent to participate in the study.

Measures.

1. Existential anxiety Questionnaire by C. F. Weems, N. M. Costa, C. Dehon, and S. L. Berman (2006). It measures existential anxiety which refers to the feeling of fear of death, loneliness, and emptiness. The questionnaire contains 13 statements related to opinions on the world and human life. The psychometric properties of these measures are good; reliability is appropriate Cronbach's alpha is 0,71 (Weems, Costa, Dehon, Berman, 2006).

2. Basic Hope Inventory - 12 (Trzebiński & Zieba, 2003). The questionnaire for measuring basic hope is a self-report tool that is used to test the basic hope BHI-12. The authors of the tool are J. Trzebiński and M. Zięba (2003). The psychometric research was carried out on a group of 592 high school students aged 17-20 living in cities such as Warsaw, Jarosław, and Poznań. The reliability of BHI-12 expressed by the Cronbach's alpha coefficient in the group of older high school students ($N = 558$) was 0.70, while in individual studies it ranged between .60 and .81. The questionnaire consists of 12 statements concerning the basic hope present in human life (Trzebiński & Zięba, 2003).

Results. A two-way analysis of variance was performed to show whether there are differences between different adult generations and sex in the level of basic hope and existential anxiety. The dependent variables were basic hope and existential anxiety while independent variables were 3 generations (emerging adulthood, early adulthood, middle adulthood) and sex (male, female). The descriptive statistics are presented in Table 1. The distribution of variables was normal.

Table 1.

Descriptive statistics				
	Min.	Max.	<i>M</i>	<i>SD</i>
Basic hope	16	44	30.46	5.38
Existential anxiety	9	57	27.83	11.13

M – means, *SD* – standard deviation

The results of the analysis of variance show that there is significant effect of sex on basic hope while no effect of sex on existential anxiety (Table 2). Women display a higher level of basic hope than men while the level of existential anxiety is similar in both women and men. The effect size for this difference is small. It has been also found that there are significant generation effects on basic hope and existential anxiety (Table 2). The effect size for existential anxiety is medium while for basic hope is small. To show the detailed differences between generations the *post hoc* comparisons were performed with the use of the Scheffé test (Table 3).

Table 2.

Two-way analysis of variance

Tests between-subjects effects					
Source	Dependent variables	Type III sum of squares	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Sex (F, M)	Existential anxiety	143.148	2.092	.150	.015
	Basic hope	120.097	4.869	.029*	.035
Generations (Y, A)	Existential anxiety	7468.896	54.577	.000***	.451
	Basic hope	624.342	12.657	.000***	.160
Sex * Generations	Existential anxiety	324.294	2.370	.097	.034
	Basic hope	20.734	.420	.658	.006

* $p < .05$, *** $p < .001$

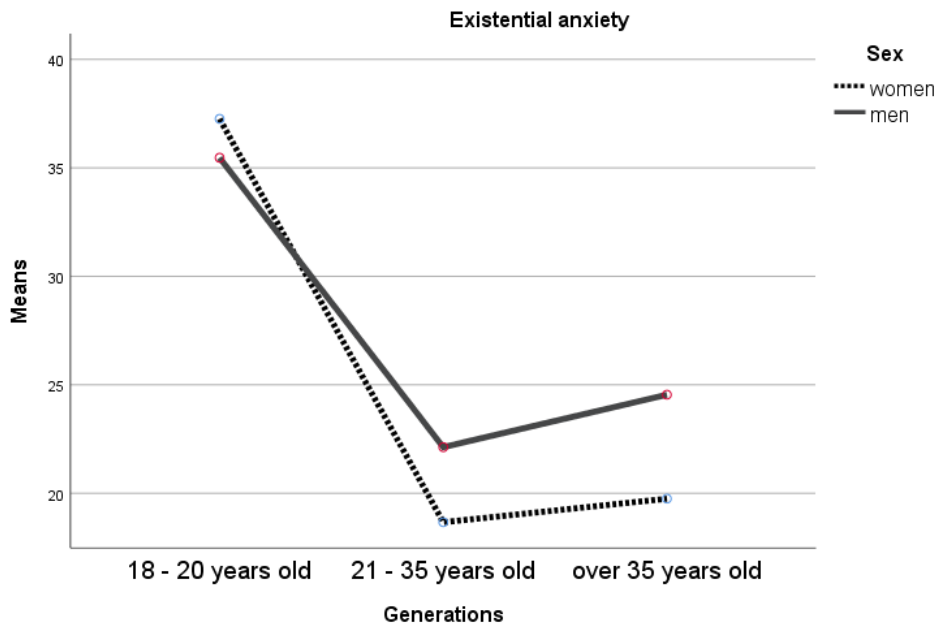
Table 3.

Multiple comparisons between groups

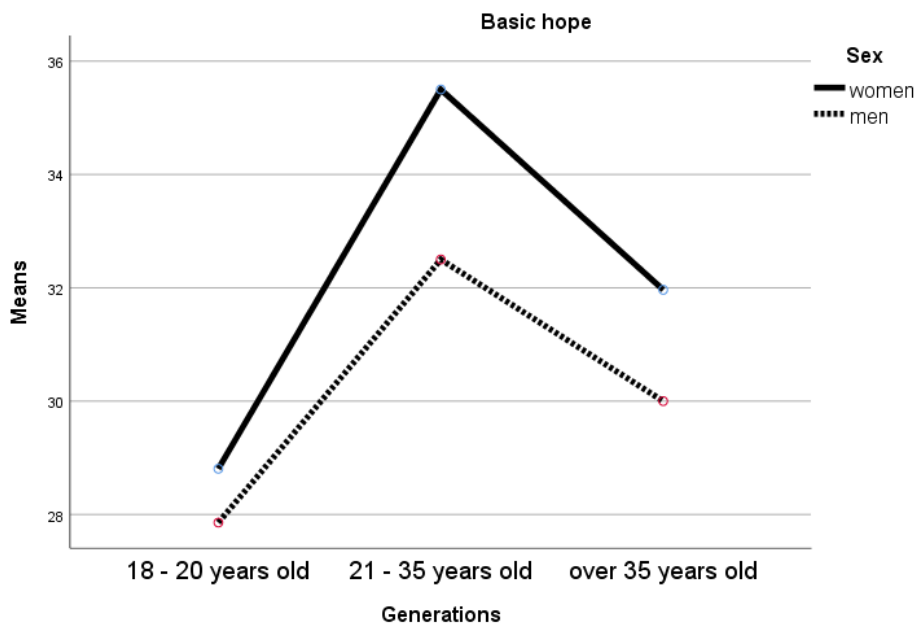
Multiple comparisons					
Test Scheffe					
Variables	(I) generations	(J) generations	Difference between groups (I-J)	SE	<i>p</i>
Existential anxiety	18 - 20 years old	21 - 35 years old	15.76***	1.898	.000
		over 35 years old	14.45***	1.573	.000
	21 - 35 years old	18 - 20 years old	-15.76***	1.898	.000
		over 35 years old	-1.32	1.939	.794
	over 35 years old	18 - 20 years old	-14.45***	1.573	.000
		21 - 35 years old	1.32	1.939	.794
Basic hope	18 - 20 years old	21 - 35 years old	-5.43***	1.140	.000
		over 35 years old	-2.70*	.945	.019
	21 - 35 years old	18 - 20 years old	5.43***	1.140	.000
		over 35 years old	2.73	1.164	.068
	over 35 years old	18 - 20 years old	2.70*	.945	.019
		21 - 35 years old	-2.73	1.164	.068

SE – standard error, * $p < .05$, *** $p < .001$

The multiple comparisons revealed that there are significant differences in the level of existential anxiety between younger generation i.e. emerging adulthood and other generations i.e. early adulthood and middle adulthood (Table 3). Persons from emerging adulthood feel higher existential anxiety than other persons from adult generations (Fig. 1). The between-group comparisons of basic hope showed opposite results. Persons belonging to the emerging adulthood generation display lower levels basic hope than other adult generations (Table 3). Persons from the stages of early and middle adulthood generations feel higher hope than people from younger adults (Fig. 2).

Fig. 1. Existential anxiety in generations

Fig. 2. Basic hope in generations

Discussion. The presented results showed important emotional characteristics of different stages of adulthood. The highest existential anxiety and lowest hope are felt by persons in emerging adulthood aged between 18 and 20 years. They are younger than other adult generations, they begin their adult life. Emerging adulthood is a novel stage in the development situated between adolescence and early adulthood. Typical for this stage is underlying a lot of social roles, social activities, social relationships, and different kinds of challenges such as decisions related to education, work activity, and relationships activity (Oleś, 2013). At this stage, there is an accumulation of decision-making. The life of such persons is particularly intense in terms of decision making, exploration of different social and personal possibilities, and investigations of the political and cultural environment (Erikson, 2002; Gawda, Kosacka & Banaszekiewicz, 2020). A person has to make many personal important decisions and commit to many areas/activities such as committing to close relationships, starting work, and so on (Oleś, 2013). At this stage, one's identity is in the process of development. People formulate a lot of fundamental existential questions related to the future, death, and sense of life (Erikson, 2002). The results of the research described above show that life is a great challenge for younger people, they feel anxious about all these aspects. Their high existential anxiety is associated with religious dilemmas (Peters, 2019). Furthermore, they are not fulfilled by hope, they do not perceive their lives or their futures positively. Hope in terms of its functions, can play a crucial motivational role in various areas and stages of human life (Kozielecki, 2006). However, among younger adults, this positive role is not present. Hope may influence positive results in terms of school and academic achievements and impact self-esteem (Gawda, 2018). Hope may positively impact the healing process (Stanton, 2000). Hope can be a fundamental factor associated with coping with stress, depression, overcoming life difficulties, and undertaking effective coping strategies (Kaleta & Mróz, 2020; Kozielecki, 2006). In positive psychology, hope, next to wisdom, love, gratitude, spirituality, and a sense of meaning, is a psychological property that has a fundamental impact on mental well-being (the so-called good life) (Carr, 2009; Trzebiński & Zieba, 2003). These positive aspects of hope were not identified in younger adult persons. However, these aspects of hope are present in other adulthood stages. According to humanistic psychologists, hope is indispensable in the pursuit of self-realization and development, it makes it easier for a person

to form goals, increases faith in achieving them, and there is the essence of the need for self-realization (Maslow, 1986). Hope or optimism in various forms is associated with a high quality of life, protects against severe stress, has a positive impact on the achievement of life goals, promotes physical health, a healthy lifestyle, helps to adopt an active attitude towards the disease (Peterson & Steen, 2002; Trzebiński & Zięba, 2003; Sińska et al., 2021). Koziński (2006) believes that hope requires shaping due to its enormously constructive functions. The development of hope is integrated into the development of the personality. Self-education based on self-exploration aims to form mature hope / developed hope. Its attributes are specific properties: active, growing, conscious, expansive, realistic, regulating, and responsible for unique experiences (Koziński, 2006). Hope is related to wisdom in life. In general, therefore, the development of hope is to result in maturing in the area of emotional and personality attributes. Probably, at the stage of emerging adulthood, all these aspects of hope are not employed because that development of personality is not completed. Contrary to that other adults at middle adulthood present high basic hope that helps them in all life activities. The accumulation of decision processes and not completed development of identity among the youngest adults can also explain the highest level of existential anxiety. They are still in the process of forming their identity (Erikson, 2002). They are particularly sensitive to current social problems. They are exposed to various contemporary challenges. That is why they feel high existential anxiety.

Conclusions. The comparisons of basic hope and existential anxiety in persons from different stages of adulthood showed that younger adults aged between 18 and 20 years display higher existential anxiety and lower basic hope than other adults. At the stage of emerging adulthood people are particularly sensitive to problems and conflicts in the world/society. They are full of fear for their future, they do not positively perceive his life, and do not feel a sense of their activities. These emotional characteristics are associated with their not completed development of identity/personality and accumulation of decision making at this stage which is contrary to the next stages of adulthood, i.e. early and middle adulthood.

References

1. Argyle M. (2004). Psychology of happiness. Wrocław: Astrum.

2. Carr A. (2009). Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu i ludzkich siłach [Positive psychology: Science about happiness and human powers]. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-KA.
3. Carver C.S. & Scheier M.F. (2002). Optimism. In: C.R. Snyder, S.J. Lopez (ed.), Handbook of positive psychology. New York: Oxford University Press, pp. 231-243.
4. Dufault K. & Martocchio R.C. (1985). Hope: Its spheres and dimensions. *Nursing Clinics of North America*, 20, 379- 391.
5. Emmons R. A. (2005). Emotion and religion. In: R. F. Paloutzian, C. L. Park (ed.), Handbook of the psychology of religion and spirituality. New York: Guilford Press, pp. 235-252.
6. Erikson H. E. (2002). *Dopełniony cykl życia [Identity and the Life Cycle]*. Poznań: Rebis.
7. Fredrickson B. L. (2009). Positivity: Top-notch research reveals the 3 to 1 ratio that will change your life. New York: Three Rivers Press.
8. Gawda B. (2017). *Struktura pojęć emocjonalnych. Wykorzystanie technik fluencji werbalnej [The structure of emotion concepts. The use of verbal fluency techniques]*. Lublin: UMCS.
9. Gawda B. (2018). *Struktura pojęcia nadzieja i jego zróżnicowanie [Structure of the concept of hope and its defferentiaton]*. *Annales Universitatis Mariae Curie - Skłodowska Lublin*, XXXI (4), 65-81.
10. Gawda B., Kosacka K. & Banaszekiewicz P. (2020). *Psychologia emocji pokolenia digital natives [Psychology of emotions of the digital natives' generation]*. Lublin: UMCS.
11. Kaleta K. & Mróz J. (2020). The Relationship between Basic Hope and Depression: Forgiveness as a Mediator. *The Psychiatric Quarterly*, 91(3), 877–886.
12. Kozielecki J. (2006). *Psychologia nadziei [Psychology of hope]*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
13. Maslow, A. (1986). *W stronę psychologii istnienia [Towards psychology of being]*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
14. Mowrer O.H. (1960). *Learning theory and behavior*. New York: Wiley.
15. Oleś P. K. (2013). *Psychologia przełomu połowy życia [Psychology of life breakthrough]*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
16. Opoczyńska M. (1999). *Wprowadzenie do psychologii egzystencjalnej [Introduction to existential psychology]*. Kraków: UJ.
17. Ortony A., Clore G.L. & Collins A. (1990). *The cognitive structure of emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Peters F. (2019). Existential anxiety and religiosity. *Critical Research on Religion*, 7(3), 275–291.
19. Peterson C. & Seligman M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues. A handbook and classification*. Oxford University Press
20. Peterson C. & Steen T.A. (2002). Optimistic explanatory style. In: C.R. Snyder, S.J. Lopez (ed.), Handbook of positive psychology. New York: Oxford University Press, pp. 244-256.

21. Power M. & Dalgleish T. (1997). *Cognition and emotion. From order to disorder*. Howe: Psychology Press.
22. Ricoeur P. (1991). *Podług nadziei [According to hope]*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
23. Rusaczyk M. (2008). *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej [Theory of Management of Fear. Discourse in American Literature]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
24. Schrank B., Stanghellini G. & Slade M. (2008). Hope in psychiatry: a review of the literature. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 118(6), 421–433.
25. Scioli A. & Biller H. B. (2009). *Hope in the age of anxiety: A guide to understanding and strengthening our most important virtue*. New York, NY: Oxford University Press.
26. Scioli A., Scioli-Salter E. R., Sykes K., Anderson C. & Fedele, M. (2016). The positive contributions of hope to maintaining and restoring health: An integrative, mixed-method approach, *The Journal of Positive Psychology*, 11(2), 135-148.
27. Sińska B., Jaworski M., Panczyk M., Traczyk I. & Kucharska A. (2021). The Role of Resilience and Basic Hope in the Adherence to Dietary Recommendations in the Polish Population during the COVID-19 Pandemic. *Nutrients*, 13(6), 2108.
28. Snyder C. R. (2000). *Handbook of hope: Theory, measures and applications*. San Diego, CA: Academic Press.
29. Snyder C. R., Ilardi S., Michael S. & Cheavens J. (2000). Hope theory: Updating a common process for psychological change. In: C. R. Snyder, R. E. Ingram (ed.), *Handbook of psychological change: Psychotherapy processes and practices for the 21st century*. New York: Wiley, pp. 128-153.
30. Snyder C.R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13, 249-275.
31. Stanton A.I. (2000). Emotionally expressive coping predicts psychological and physical adjustment to breast cancer. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 875-882.
32. Trzebiński J. & Zięba M. (2003). Nadzieja, strata, rozwój [Hope, loss, development]. *Psychologia Jakości Życia*, 2, 5-33.
33. Vaillant G. E. (2008). *Spiritual evolution: A scientific defense of faith*. Broadway Books.
34. Weems C. F., Costa N. M., Dehon C. & Berman S. L. (2006). Existential anxiety in adolescents: Prevalence, structure, association with psychological symptoms and identity development. *Journal of Youth and Adolescence*, 35(3), 285-292.

Received: 28.04.2022

Accepted: 12.05.2022

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ Й САНОГЕННОСТІ ДЕПРИВОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Гошовська Дарія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovska.Darija@vnu.edu.ua

ORCID : <http://orcid.org/0000-0003-2675-8015>

Гошовський Ярослав

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovskyj.Jaroslav@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1026-386X>

Мета. Встановити психологічні особливості тривожності та висвітлити необхідність саногенності особистості, яка зазнає негативного й обмежувального впливу різновидової депривації.

Методи. Для реалізації мети дослідження нами залучено науково-теоретичні методи : аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, що дало змогу вибудувати концептуально-логічну послідовність між ключовими поняттями й констатувати – депривована особистість зазвичай переживає різновидову і різномодальну тривожність, тому завдяки набуттю компетенцій саногенного мислення вона спроможна досягнути ревіталізаційного ефекту і налагодити гармонійніше життя.

Результати. Аналіз науково-психологічної джерелознавчої бази дав підстави констатувати, що різновидова депривація негативно впливає на психо-і соціогенезу особистості, зокрема на підвищення її полімодальної тривожності, а це нагально потребує залучення саногенних ревіталізаційних підходів. Депривація сповільнює та ускладнює особистісний розвиток, зумовлює розбалансування афективності, негативно впливає на статусно-рольову ідентифікацію. У депривованій особистості різновидова тривожність тривога корелює зі стійким (явним або латентним) почуттям провини та стимулює гіпертрофований самоаналіз, самокартання тощо. Перебування у стані депривації лише посилює особистісну тривожність, тому постає нагальна необхідність у застосуванні саногенного мислення, що передбачає активацію рефлексії як механізму, спрямованого на зниження численних дискомфортів і страждань від впливу негативних емоцій та інших психостанів.

Висновки. Депривована особистість, переживаючи відчуття знехтуваності, занедбаності і меншовартості, перебуває зазвичай у стані підвищеної тривожності, що негативно впливає на її спілкування та життєдіяльність. Результативним виходом зі стану деприваційної тривожності є саногенні мислення і рефлексія, що дозволяють досягнути сприятливого ревіталізаційного ефекту.

Ключові слова: депривація, самодепривація, депривована людина, дизонтогенез, тривога, саногенна рефлексія, ревіталізація.

Daria Hoshovska, Yaroslav Hoshovskyi. Psychological peculiarities of anxiety and sanogenicity of the deprived person.

Purpose. Determine the psychological features of anxiety and outline the necessity of sanogenicity of a person who recognizes the negative and limiting impact of various types of deprivation.

Methods. For the realization the purpose of the study we used the scientific and theoretical methods: analysis, synthesis, abstracting, generalization, that gave us the possibility to construct conceptual logical sequence between the key concepts and to state - the deprived person usually experiences various and multimodal anxiety, therefore thanks to acquisition of competences of sanogenic thinking it is capable to reach revitalizing effect and to establish more harmonious life.

Results. Analysis of the scientific and psychological source base gave grounds to state that the variety of deprivation has a negative impact on the psychogenesis and sociogenesis of the person, in particular to increase their polymodal anxiety, which urgently requires the involvement of sanogenic revitalization approaches. Deprivation slows down and complicates personal development, causes an imbalance of affectivity, and negatively influences status-role identification. In the deprived person, the type of anxiety correlates with persistent (explicit or latent) feelings of guilt and stimulates hypertrophied introspection, self-injury, and so on. Staying in a state of deprivation only exacerbates personal anxiety, so there is an urgent need for sanogenic thinking, which involves activation of reflection as a mechanism for reducing the many discomforts and suffering from negative emotions and other psychosocial states.

Conclusions. Deprived personality, experiencing feelings of neglect, abandonment and inferiority, is usually in a state of increased anxiety, which negatively affects their communication and life. Sanogenic thinking and reflection are an effective way out of the state of deprivation anxiety, which allows to achieve a favorable revitalizing effect.

Key words: deprivation, self-deprivation, deprived person, dysontogenesis, anxiety, sanogenic reflection, revitalization.

Вступ. Психічний розвиток особистості в умовах депривації відбувається зазвичай у режимі дизонтогенезу та перебігає за типом іррегулярності й ретардації. Деталізуючи психологічну специфіку

екзистенції особистості в умовах депривованого хронотопу, ми наголошуємо на її підвищеній тривожності у мінливих і загрозливих реаліях сьогодення (Гошовська, Гошовський, 2021). Різноманітні стресори і фрустратори сучасного світу (війни, пандемії, соціально-економічні кризи тощо) зумовлюють активні спалахи особистісної тривожності, стимулюють посилене психоемоційне вигорання та психофізичне виснаження людини, фрустраційно блокують її просоціальну активність. Тривожність як полімодальний психостан активно детермінує повсякдення пересічної людини, впливаючи як на її поведінкові тактики і стратегії, так і на загальне світоосмислення.

Мета статті – встановити психологічні особливості тривожності та висвітлити необхідність саногенності особистості, яка зазнає негативного й обмежувального впливу різновидової депривації.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження нами залучено науково-теоретичні методи : аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, що дало змогу вибудувати концептуально-логічну послідовність між ключовими поняттями й констатувати – депривована особистість зазвичай переживає різновидову і різномодальну тривожність, тому завдяки набуттю компетенцій саногенного мислення вона спроможна досягнути ревіталізаційного ефекту і налагодити гармонійніше життя.

Обговорення результатів. Тотальна різновидова депривація дуже співмірна з так званим екзистенціальним вакуумом, якому притаманні відчуття нудьги, порожнечі й апатії, та в якому людина відчуває безпорадність, сумніви, втрату мети діяльності і сенсу життя. Як писав В. Франкл, у сучасному світі з кожним днем все ясніше стає очевидним фактом те, що відчуття безглуздя і марноти життя проникає скрізь і всюди. Психотерапевтичний метод ученого в контексті екзистенціальної терапії дозволяє істотно нейтралізувати відчуття порожнечі і пригніченого стану, що переживає людина через відсутність і/або втрату сенсу життя. Страждання від безглуздя життя може бути подолано насамперед через логотерапевтичне прагнення до сенсу, яке виступає потужною фундаментальною мотиваційною силою в людині та дає змогу позбавитися їй від фрустраційного тиску песимізму, апатії та нудьги (Frankl, 2021).

Різні форми депривації сприяють особистісному дизонтогенезу, зумовлюють ускладнену життєву канву біологічної та соціальної

самореалізації людини, негативно впливають на статусно-рольові ототожнення, сповільнюють соціальні, фахові, сімейні та інші ідентифікації (Візнюк, 2012). Унаслідок дуже складного життєвого контексту, зумовленого відсутністю материнської опіки, ранній деприваційний дитячий досвід сироти породжує вкрай важкий феномен «втрату базової довіри до світу», що постає гальмівним чинником подальшої нормальної психо- і соціогенези та культивує прояви страху, тривоги, недовіри, агресивності, підозрливості тощо. Депривація соціальної довіри проявляється в незабезпеченні та несформованості відчуття біосоціальної безпеки і через недиференційованість соціальних емоцій у дітей-сиріт, що виховуються в освітніх закладах закритого типу (сиротинці, дитячі будинки, інтернатні установи), стимулюється хаотичність і розбалансованість як статусно-рольових орієнтирів і зразків, так і емоційно-моральних стандартів та еталонів. Зазвичай депривація довіри на когнітивному й поведінковому рівні проявляється у прагненні до застосування компенсаторних форм поведінки, зорієнтованих насамперед на психологічний захист власного Я, а на емоційному рівні це проявляється як досить часта неадекватність афективних реакцій на події та стосунки, як кволі або імпульсивні реакції-спалахи на оцінки чи висловлювання інших. Тривожність депривованої дитини зумовлена наявністю гострої та болісної незадоволеної формально-динамічної потреби в любові й опіці з боку близької дорослої людини, адже збіднене перцептивно-комунікативне середовище, сенсорний голод, брак тактильних контактів і стимулів негативно впливають на формування особистісної психоструктури. Така нестача взаємодовіри й сенсорно-перцептивної гармонії між депривованою дитиною та навколишніми нерідними людьми зумовлює порушення базального почуття потрібності і захищеності, а також підвищеної тривоги, загостреної оборонної вербальної та інструментальної агресивності, посиленої фрустрованості й депресивності, заниженої самооцінки та інших песимістичних модальностей, які виступають індикаторами несформованості довіри до себе та світу.

Важливим науково-психологічним ракурсом виступає проблема самодепривації, базовими характеристиками якої називаються як песимістичний і амбівалентний модус самоусвідомлення, так і почуття безнадійності, безпорадності, безвихідності, тобто загальне

депресивне усвідомлення марності та беззмістовності власного існування, гнітюче і фрустраційне відчуття загнаності у «глухий кут» життя, розуміння власної меншовартості, непотрібності і знехтуваності, що породжує цілий спектр різнополярних психостанів : від психологічної самотності, самовтечі, внутрішньої робінзонади до розчарованості, розпачу, відчаю, агресивності, ненависті тощо (Гошовська, Гошовський; 2021; Максименко, 2017). Безперечно, чим триваліший час перебування в режимі депривації/самодепривації, тим складніше забезпечити нормальну психогенезу дитини, насамперед у контексті усталення та стабілізації її зазвичай підвищеної особистісної та ситуативної тривоги і різновидової (самооцінної, міжособистісної, шкільної та ін.) тривожності. Як вважають Т. Яценко, В. Бонда, І. Євтушенко, М. Кононова, О. Максименко, психологічна самодепривація у вимірах міжособистісної комунікації проявляється у формі специфічної психологічної імпотенції, що віднаходить своє вираження у помітному руйнуванні взаємин і контактів з мікро- і макродовкіллям, вилаштуванні перепон з референтними й іншими людьми та зреалізовується як виражена заздрість, хаотична й неадекватна рецепція партнера, гостра інтроверсія, демонстративний відхід від реальності через заміщення, почуття приниженості й особистісної неповноцінності. Дослідники констатують, що тенденція до самодепривації проявляється насамперед у фундаментальному та різноплановому тривожному незадоволенні, відчутті себе упослідженим, нещасним, скривдженим, зігнорованим, що матеріалізується як відчуження від усталених норм, традицій і цінностей соціуму та має іноді навіть саморуйнівні неусвідомлювані спрямування щодо завдання шкоди й аутоагресивності своїй персоні (Яценко, Бондар, Євтушенко, Кононова, Максименко, 2015).

Безперечно, глибинні психоаналітичні інтерпретації дають підстави стверджувати, що самодеприваційні почуття формуються і згодом усталюються ще на етапі раннього дитинства, коли базові потреби маленької дитини потужно фруструються лібідними об'єктами, тобто внаслідок материнської депривації відбувається позбавлення дитини відчуття любові й опіки, що зумовлює появу страхів, розчарування, розпачу і тривоги (Bowlby, 1960; Боулби, 2004). Як відзначав J. Bowlby, вплив розлуки з матір'ю має ледь не фатально негативний вплив на подальший розвиток дитини, адже

відсутність материнської любові може призвести як до численних ускладнень і ретардацій, так і до психопатологічних відхилень. Материнська депривація складно й неоднозначно впливає на такі важливі утворення як фази протесту, відчаю та відторгнення, збуджує сепараційну тривогу, підвищує занепокоєння, зумовлює амбівалентність, культивує депресію, надмірно актуалізує проблеми захисту, насильства тощо. Прихильність дитини до одного дорослого, який опікується нею та дбає на багатьох рівнях забезпечення життєдіяльності, є еволюційно детермінованою, знижує її екзистенційну тривожність і забезпечує біологічний та психологічний захист. Базальна дихотомія, амбівалентні почуття до матері, зумовлюють появу і спрацювання механізму відшкодування, внаслідок чого агресія, яка спрямована на об'єкт, обертається на самого суб'єкта, зумовлюючи помітну аутоаресивність. Сепараційна тривога корелює зі стійким (явним або латентним) почуттям провини та стимулює самокартання, самодлубання, гіпертрофованій самоаналіз, самопокарання тощо (Bowlby, 1958; Bowlby, 1959; Боулби, 2003). Типовим шляхом прояву почуття тривожної провини постає особистісна аскеза, різнопланові соціальні обмеження та самообмеження або й своєрідна «каналізація» у психофізіологічних розладах і психосоматичних захворюваннях, що може відчуватися згодом на рівні глибинної психокорекції та ускладнювати процес ревіталізації (Яценко, 2006).

Тематичний аналіз науково-психологічних джерел з проблем тривожності засвідчує широке коло досліджень, а умовно узагальнене розуміння цього феномена зводиться до того, що це полімодальна сукупність життєвих переживань людини, в яких концентрується у першу чергу психодинамічне емоційно-вольове регулювання її поведінки і діяльності (Спилбергер, 2008; Мудрак, 2013; Ясточкіна, 2011). Здійснений І. Мудраком аналіз тривожно-деприваційної тематики в ракурсі екстремального перебування особистості в пенітенціарному закладі, дав змогу відстежити крайні помежові прояви цих феноменів. Зокрема констатовано, що розповсюдженими симптомокомплексами депривованої особистості є тривожність, агресивність, ригідність, жорстокість, негативізм тощо, а соціально-ізоляціоністська депривація досить часто спотворює емоційну сферу колоністів, вносить розлади у темп, ритм і силу їхніх афективних реакцій, посилює фрустрованість, некерованість, імпульсивність і

невротичність (Мудрак, 2014). Як вважає І. Ясточкіна, різноманітні психологічні чинники (особистісні, адаптаційні, мотиваційні) активно стимулюють виникнення високого рівня тривожності і чинять несприятливий вплив на систему міжособистісних взаємин та поведінку людини. Розроблена авторкою програма цілеспрямованої психокорекційної роботи зі зниження високого рівня особистісної тривожності передбачає саногенно обґрунтовані «хвилі змін», які сприяють істотному зниженню цього draжливого і неприємного психостану (Ясточкіна, 2011).

Мііка Vähämaa вважає, що психологічна рефлексія є основоположним елементом міжособистісного спілкування, яке ґрунтується на здоровому глузді та спільних або загальноприйнятих значеннях слів. Однак тоді, коли відбувається втрата здорового глузду та мови, істотно зменшується здатність аргументувати психологічно обґрунтовані думки про себе та інших, унаслідок чого виникають конфлікти, тривога, емоційна некерованість тощо (Vähämaa, 2019). Рефлексія як набута свідомістю особистості спроможність до своєрідного «психічного віддзеркалення», зосередження на самій собі, самоопануванні дозволяє створити систему уявлень про власний внутрішній світ на підставі того, як насправді її оцінюють і сприймають у соціальному доквіллі. Внаслідок порушень рівноваги із соціумом, зокрема у випадку перебування у стані різновидової депривації, може відбуватися розладнання взаємодії, а отже хибне усвідомлення реалій дійсності та внаслідок цього неадекватне рефлексування, що зумовлює появу неконструктивних моделей поведінки й діяльності. Рефлексія може набувати ускладнено спотвореного характеру, особливо внаслідок формування хаотичних, амбівалентних і неадекватних внутрішніх моделей світовідчуття і самоусвідомленого відображення зовнішньої дійсності, що зумовлює патогенність рефлексії та містить психозахисні або деструктивні параметри і тенденції. Крізь призму власної буденної філософії депривована особистість з патогенно рефлексивними настановленнями може демонструвати неконструктивні стратегії мислення, що визначають не завжди просоціальну поведінку. Перебування у певному когнітивному дисонансі лише посилює особистісну тривожність, тому постає нагальна необхідність у застосуванні саногенного мислення, що передбачає активацію рефлексії як механізму, спрямованого на

зниження численних дискомфортів і страждань від впливу негативних емоцій та інших психостанів. Якраз завдяки цьому забезпечується усвідомлений вибір просоціально збалансованих конструктивних програм власної поведінки, тобто набувається саногенний ефект і досягається оздоровчий результат. Саногенна рефлексія має сприятливий вплив на психічне здоров'я людини, допомагає стабілізувати і/або нейтралізувати афективні розлади, стимулює ефективність діяльності, підвищує адаптивність, стресостійкість і загальну вітальну активність.

Як вважає F. Reither, саморефлексивні когнітивні процеси, маючи різнобічні характеристики й ефекти, однією з важливих функцій все ж таки іноді обирають гіпертрофоване самоаналізування, що може межувати з надмірним самокартанням або й самобичуванням та стимулювати тривогу. Зауважується перехресність когнітивних і афективних процесів у рефлексивній картині особистісної психоструктури, зокрема системна рефлексія передбачає розгалужену метакогнітивну детермінацію. Завдяки метакогніціям людина опановує «самість», причому її суб'єктність зреалізовується не лише у ставленні до зовнішнього світу, але й до внутрішньопсихологічної реальності, що загалом дозволяє регулювати, координувати й організовувати зміст власної екзистенції (Reither, 1980).

Згідно з поглядами Ю. Орлова, психологічна афективно-когнітивна розбалансованість і нестійкість людини пов'язана насамперед із загальним низьким рівнем саморегуляції, спроможності до адекватного рефлексування, повномірного самоприйняття й самооцінювання, що породжує надмірно часте вираження і застосування психологічних захистів, загострене задіяння захисної рефлексії з помітно високою тривожністю. Низький рівень розвитку саногенного мислення призводить до того, що людина з підвищеною тривожністю проявляє потреби в афіліації насамперед через спроби домінування й агресії, або навпаки – з чітко вираженою боязкістю, інтровертною самовтечею, інтернальним локусом суб'єктивного контролю. (Орлов, 2006). Потужним опертям у подоланні деприваційних обмежень у плані культивування саногенності є концептуальні погляди R. W. Paul, які передбачають насамперед критичне мислення як основний інструментарій, який потрібен кожній людині для того, щоб вижити в швидкоплинному мінливому

світі (Paul, 1990). Вивчаючи проблематику саногенного мислення в зарубіжній психологічній науці, А. Гільман висвітлює складнощі процесуальної сторони та специфіку процесу оволодіння саногенним мисленням. Саногенне мислення постулюється як таке, що сприяє якісному покращанню психічного та соматичного здоров'я особистості, а навчання технікам саногенного мислення базується на поступовому розширенні поля свідомості, тобто вміщення у сферу усвідомленого якомога більшої кількості важливих життєвих функцій і психостанів людини (Гільман, 2015).

Ми вважаємо, що типовими показниками психологічної стійкості людини щодо базальної тривоги і різновидової тривожності постають її адаптаційні спроможності до мінливості світу, зокрема високий рівень адаптивності, саморегуляції, самооцінювання та самоакцептації, інтернальний локус контролю, виражена потреба в досягненні, оптимальний рівень прояву притаманних акцентуацій характеру, сформована захисна рефлексія, вироблені навички застосування не лише продуктивних механізмів психологічного захисту від переживань страху, провини, образи, заздрості, невдачі, але й якісних та результативних копінг-тактик і копінг-стратегій поведінки. Ревіталізаційна активність якраз і передбачає розвинене саногенне мислення особистості, яка долає негативні й амортизаційні наслідки впливу різновидової депривації.

Дослідники відзначають, що саногенна рефлексія спрямована в першу чергу на досягнення особистістю емоційного благополуччя, афективної збалансованості, а також сприяє розвитку спроможностей до вилаштування систем власної опірності, протистояння несприятливим життєвим умовам і обставинам, зокрема завдяки усвідомленню і самокорегуванню неконструктивних тактик і стратегій свого мислення і так званих «розумових автоматизмів», що породжують і стимулюють негативні переживання. Саногенна рефлексія через побудову внутрішньо гармонізованої конструктивної моделі, яка конгруентна із зовнішніми запитами і проблемними ситуаціями, дозволяє побудувати мережу адекватних поведінкових реакцій. подолати тривожність та інші дискомфортні психостани (Адамян, 2012; Гільман, 2015; Орлов, 2006). На думку Л. Адамян, саногенна рефлексія виступає чинником психологічної стійкості особистості щодо різноманітних життєвих проблем, ускладнень і загроз, адже спрямована на зниження дискомфорту і страждань від

впливу негативно забарвлених емоцій. До того ж вона упродовж складних процесів саморегуляції забезпечує людині позитивний ефект, оскільки дозволяє сформувати внутрішню модель зовнішньої проблемної ситуації, яка, закріплюючись на рівні позитивного «афективного зліпку» й емоційного досвіду, дає змогу протистояти несприятливим і тривожним деструктивним факторам мікро- і макродовкілля (Адамян, 2003). Одним із варіантів саногенного додання підвищеної екзистенційної тривожності є професійна орієнтація сенсорно депривованих незрячих і слабозорих старшокласників. Звичайно, юнакам і юнкам, які мають проблеми із зором, дуже тривожно і досить складно та фрустраційно обирати й вибудовувати перспективи свого життєвого шляху, зокрема свій фах, який згодом повинен би давати їм як матеріальні ресурси для забезпечення життєдіяльності, так і певні відчуття соціальної захищеності, професійної самореалізованості, статусної поціновуваності тощо. Впевненість у власній потребності і значущості, компенсація недостатніх зорових аналізаторів і вражень можливі насамперед завдяки отриманим ще з дитинства логотерапевтичним і саногенним компетенціям і технікам психологічного самоствердження, зокрема через здобуті успіхи у певній діяльності (навчальній, спортивній, трудовій, мистецькій тощо), в якій депривованим старшокласникам вдається досягнути найвищого рівня, а отже згодом у дорослому житті і матеріального та морального задоволення (Гошовська, Гошовський, 2022).

Висновки і перспективи досліджень. Афективність депривованої/самодепривованої особистості забарвлена домінуючими відчуттями «нікому не потрібності», знехтуваності, занедбаності, небажаності та іншими песимістично-депресивними тенденціями, що згодом стає підґрунтям розвитку різноманітних девіантно-патологічних модальностей, зокрема психологічних адикцій, суїцидальних намірів тощо. Тривожність як типовий маркер поведінки депривованої особистості посідає важливе місце в її психоструктурі й зумовлює психоемоційне вигорання та психофізичну втому, перепони у міжособистісному спілкуванні, культивує агресивні, депресивні та фрустраційно-невротичні реакції на дійсність. Оскільки життєдіяльність депривованої особистості відбувається у контексті підвищеної різновидової тривожності, тому потрібно системно й активно задіювати саногенні ревіталізаційні

(психореабілітаційні, ресоціалізаційні, соціорекреаційні та ін.) технології з метою зниження нервово-психічної розбалансованості і напруженості.

Перспективи дослідження вбачаємо у розширенні функціонального поля задіяння розроблених нами й апробованих медіально-рефлексійних технологій у ревіталізаційну діяльність з депривованими вибірками.

Література

1. Адамян, Л. И. (2012). *Саногенная рефлексия как фактор психологической устойчивости личности* : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». Москва.
2. Боулби, Дж. (2003). *Привязанность*. Москва : Гардарики [in Russian].
3. Боулби, Дж. (2004). *Создание и разрушение эмоциональных связей*. Москва : Академический проект.
4. Візнюк, Ю.М. (2018). *Самоприйняття як чинник розвитку соціальної ідентичності особистості в умовах сімейної депривації* : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Сєверодонецьк.
5. Гільман, А. Ю. (2015). Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*, 57, 64 – 68.
6. Гошовський, Я., Гошовська, Д. (2021). Психологічна специфіка екзистенції особистості в умовах депривованого хронотопу. *Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві, ортобіоз та паліативна допомога : матеріали VIII науково-практичної конференції з міжнародною участю (10-12 січня 2021 року, м. Луцьк)* <https://www.inforum.in.ua/conferences/26/85/669>
7. Гошовський, Я., Гошовська, Д. (2022). Професійна орієнтація сенсорно депривованих незрячих і слабозорих старшокласників : теоретичні аспекти проблеми *Психогенеза особистості : норма і девіація : зб. наук. статей і тез; / гол. ред. Я. Гошовський*. Луцьк : ФОП Мажула Ю.М, 6 – 18.
8. Максименко, Е. Г. (2017). *Психология самодепривации личностного развития субъекта* : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология». Київ.
9. Мудрак, І. (2014). *Психологічні особливості тривожності депривованих підлітків-колоністів* : монографія. Луцьк.
10. Спилбергер, Ч. (2008). Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. *Тревога и тревожность*: хрестоматия. Санкт-Петербург: Пер Сэ, 85-99.
11. Орлов, Ю. М. (2006). *Саногенное (оздоравливающее мышление)*. Кн. 1. 2-е изд., испр. Москва : Слайдинг.
12. Ясточкіна, І. А. (2011). *Психологічні чинники виникнення та корекція особистісної тривожності у ранньому юнацькому віці* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ.
13. Яценко, Т. С. (2006). *Основи глибинної психокорекції : феноменологія, теорія і практика*. Київ : Вища школа.

14. Яценко, Т.С., Бондар, В.І., Євтушенко, І.В., Кононова, М.М., Максименко, О.Г. (2015). *Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта* : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова.
15. Bowlby, J. (1960). Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 9 – 52.
16. Bowlby, J. (1958). The Nature of the Child's Tie to His Mother. *The International Journal of Psych-Analysis*, 39, 350–373.
17. Bowlby J. (1959). Separation Anxiety. *The International Journal of Psych-Analysis*, XLI (2-3), 89–113.
18. Frankl, V. (2021). *Das Leiden am sinnlosen Leben. Psychotherapie für heute. Freiburg- Basel-Vein*. Verlag : Herder.
19. Reither, F. (1980). Selfreflective cognitive processes: Its characteristics and effects. In: *XXII-nd International Congress of Psychology*, V. I, Leipzig.
20. Paul, R. W. (1990). *Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world*. Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ.
21. Vähämaa, M. (2019). Psychological Reflection, Thought and Imagination as Epistemic Skills. In : Silva-Filho, W., Tateo, L. (eds) *Thinking About Oneself. Philosophical Studies Series*, 141, 157–175.

References

1. Adamyan, L. I. (2012). Sanogennaya refleksiya kak faktor psihologicheskoy ustoychivosti lichnosti [Sanogenic reflection as a factor in the psychological stability of the individual]. *Candidate's thesis*. Moskva. [in Russian].
2. Boulbi, Dzh. (2003). *Privyazannost [Attachment]*. Moskva : Gardariki [in Russian].
3. Boulbi, Dzh. (2004). *Sozдание i razrushenie emotsionalnyih svyazey [Making and Breaking Emotional Bonds]*. Moskva: Akademicheskij proekt [in Russian].
4. Vizniuk, Yu.M. (2018). Samopryiniattia yak chynnyk rozvytku sotsialnoi identychnosti osobystosti v umovakh simeinoi deprivatsii [Self-acceptance as a factor in the development of social identity of the individual in conditions of family deprivation]. *Candidate's thesis*. Sievierodonetsk [in Ukrainian].
5. Hilman, A. Yu. (2015). Problema sanohennoho myslennia v zarubizhnii nautsi [The problem of sanogenic thinking in foreign science]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Psykholohiia – Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology*, 57, 64 – 68 [in Ukrainian].
6. Hoshovskyi, Ya., Hoshovska, D. (2021). Psykholohichna spetsyfika ekzystentsii osobystosti v umovakh deprivovanoho khronotopu [Psychological specifics of personality existence in the conditions of deprived chronotope]. *Sotsialna adaptatsiia osobystosti v suchasnomu suspilstvi, ortobioz ta paliatyvna dopomoha : materialy VIII naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu – Social adaptation of the individual in modern society, orthobiosis and palliative care: materials of the VIII scientific-practical conference with international participation*. (January 10-12, 2021, Lutsk) <https://www.inforum.in.ua/conferences/26/85/669> [in Ukrainian].
7. Hoshovskyi, Ya., Hoshovska, D. (2022). Profesiina oriientsatsiia sensojno deprivovanykh nezriachykh i slabozorykh starshoklasnykiv : teoretychni aspekty problem [Vocational orientation of sensory-deprived blind and partially sighted high school students:

theoretical aspects of the problem]. *Psykhoheneza osobystosti : norma i deviatsiia : zb. nauk. statei i tez – Psychogenesis of personality: norm and deviation: Coll. Science. articles and abstracts*, 6 – 18 [in Ukrainian].

8. Maksimenko, E. G. (2017). *Psyhologiya samodeprivatsii lichnostnogo razvitiya subekta [Psychology of self-deprivation of the subject's personal development]. Doctor's thesis. KiYiv [in Russian].*

9. Mudrak, I. (2014). *Psykhologichni osoblyvosti tryvozhnosti depryvovanykh pidlitkiv-kolonistiv [Psychological features of anxiety of deprived teenage colonists]. Lutsk [in Ukrainian].*

10. Spilberger, Ch. (2008). *Kontseptualnyie i metodologicheskie problemy issledovaniya trevogi [Conceptual and methodological problems of anxiety research.]. Trevoga i trevozhnost – Anxiety and anxiety. Sankt-Peterburg: Per Se, 85-99 [in Russian].*

11. Orlov, Yu. M. (2006). *Sanogennoe (ozdoravlivayushee myishlenie) [Sanogenic (healing thinking)]. Moskva : Slayding [in Russian].*

12. Yastochkina, I. A. (2011). *Psykhologichni chynnyky vynyknennia ta korektsiia osobystisnoi tryvozhnosti u rannomu yunatskomu vitsi [Psychological factors of occurrence and correction of personal anxiety in early adolescence]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].*

13. Yatsenko, T. S. (2006). *Osnovy hlybyynnoi psykhokorektsii : fenomenolohiia, teoriia i praktyka [Fundamentals of deep psychocorrection: phenomenology, theory and practice]. Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].*

14. Yatsenko, T.S., Bondar, V.I., Yevtushenko, I.V., Kononova, M.M., Maksymenko, O.H. (2015). *Samodepryvatsiia psykhiky ta dezadaptatsiia subiekta [Self-deprivation of the psyche and maladaptation of the subject]. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. Drahomanova [in Ukrainian].*

15. Bowlby, J. (1960). Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 9 – 52.

16. Bowlby, J. (1958). The Nature of the Child's Tie to His Mother. *The International Journal of Psych-Analysis*, 39, 350–373.

17. Bowlby J. (1959). Separation Anxiety. *The International Journal of Psych-Analysis*, XLI (2-3), 89–113.

18. Frankl, V. (2021). *Das Leiden am sinnlosen Leben. Psychotherapie für heute. Freiburg- Basel-Vein. Verlag : Herder.*

19. Reither, F. (1980). Selfreflective cognitive processes: Its characteristics and effects. In: *XXII-nd International Congress of Psychology*, V. I, Leipzig.

20. Paul, R. W. (1990). *Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world.* Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ.

21. Vähämaa, M. (2019). Psychological Reflection, Thought and Imagination as Epistemic Skills. In : Silva-Filho, W., Tateo, L. (eds) *Thinking About Oneself. Philosophical Studies Series*, 141, 157–175.

Received: 03.04.2022

Accepted: 23.04.2022

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У МІЖОСОБИСТІСНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Диса Олена

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

м. Дніпро, Україна

elenadysal@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6257-6502>

Чумак Артем

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

магістр психології

м. Дніпро, Україна

artemchumak.9.05.98@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2138-8361>

Мета. У статті розглянуто проблему застосування ненормативної лексики у сучасному суспільстві, висвітлено соціально-психологічні фактори, що сприяють порушенню нормативності мовлення. Зазначено, що неконтрольований потік нецензурної лексики може «активізуватися» в епоху глобальних історичних потрясінь та соціальної нестабільності. Під час російсько-української війни спостерігається лінгвопсихологічний дисбаланс між нормативною та ненормативною лексикою в країні (військових конфліктів, революцій, загрози розпаду держави, економічної кризи тощо). Підкреслено неоднорідність та багатофункціональність досліджуваної проблеми, яка на сучасному етапі є актуальною та складною в аналізі. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей застосування ненормативної лексики студентами закладів вищої освіти.

Методи. Використано методи анкетування, психодіагностики. Для встановлення відмінностей між групами було використано критерій U-Манна-Уїтні, для знаходження взаємозв'язків - кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції р-Спірмена.

Результати. Встановлено психологічні чинники, які детермінують схильність до застосування нецензурних слів у міжособистісному спілкуванні. Показано, що певний рівень комунікативних здібностей, агресії, рефлексії, соціального самоконтролю, гнучкості, мовленнєвої тривожності та міжособистісний емоційний інтелект по-різному впливають на можливість застосування ненормативної лексики студентами у процесі міжособистісної

комунікації. Встановлено взаємозв'язки між показниками вербальної агресії та показниками гнучкості, самостійності і міжособистісного емоційного інтелекту.

Висновки. Специфіка міжособистісної комунікації не є монолітною структурою, вона має багатофункціональний та динамічний характер. Ненормативна лексика виступає психологічним інструментом, який активно використовується у міжособистісній комунікації, але не кожною людиною, і у більшості випадків обумовлюється ситуацією та індивідуально-психологічними особливостями особистості. Ненормативні мовленнєві конструкти, які застосовуються в міжособистісній комунікації, в залежності від контексту та ситуації можуть сприйматися по-різному, і необов'язково характеризуватимуть мовця, як неосвічену та некультурну особистість. Отримані нами результати значно розширюють і доповнюють існуючі дослідження стосовно нормативності та культури мовлення, яка передбачає дотримання нормативності мови, граматичних та стилістичних правил, доречного застосування мовленнєвих конструкцій тощо.

Ключові слова: нормативність мовлення, нецензурна лексика, культура усного мовлення, ненормативні мовленнєві конструкти, міжособистісна комунікація.

Olena Dysa, Artem Chumak. Psychological features of application of non-normative vocabulary in interpersonal communication.

Purpose. The article considers the problem of using profane language in modern society, highlights the socio-psychological factors that contribute to the violation of the normative speech. It is noted that the uncontrolled flow of obscene language can be "activated" in an era of global historical turmoil and social instability. During the Russian-Ukrainian war, there was a linguistic and psychological imbalance between normative and non-normative vocabulary in the country (military conflicts, revolutions, threats of state collapse, economic crisis, etc.). The heterogeneity and multifunctionality of the researched issue are emphasized, those are both relevant and difficult to analyze at the present stage.

The results of an empirical study of the peculiarities of the use of profanity by students of higher education institutions are presented.

Methods. In this paper, methods of questionnaires and psychodiagnostics were used. The Mann-Whitney U-test was used to establish differences between groups and correlation analysis using the Spearman's rank correlation coefficient.

Results. Psychological factors have been identified that determine the tendency to use obscene words in interpersonal communication. It is shown that a certain level of communicative abilities, aggression, reflection, social self-control, flexibility, speech anxiety and interpersonal emotional maturity differently affect the possibility of using profanity by students in the process of interpersonal communication. Relationships between verbal aggression and flexibility, independence, and interpersonal emotional maturity have been identified.

Conclusions. The specifics of interpersonal communication is not a monolithic

structure, it is multifunctional and dynamic. The results show that non-normative lexicon are served as a psychological instrument that is actively used in interpersonal communication, but by not everybody, and in most cases stipulated by a situation and individually-psychological features of personality. Non-normative speech constructs used in interpersonal communication may be perceived differently depending on the context and situation, and will not necessarily characterize the speaker as an uneducated and uncultured person. The results obtained by us significantly expand and supplement the existing research on the norms and culture of speech, which involves compliance with the norms of language, grammatical and stylistic rules, the appropriate use of speech constructions and more.

Key words: normative speech, obscene language, culture of oral speech, non-normative speech constructs, interpersonal communication.

Вступ. В останні роки застосування ненормативної лексики у суспільстві стало поширеним явищем. З початку російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, серед українського народу міжособистісна комунікація зазнала значних парадоксальних трансформацій та змін: ненормативна лексика «легалізувалася» і почала широко розповсюджуватися на державних телеканалах, біл-бордах, в мобільних додатках, на поштових марках у вигляді антивійськових гасел та патріотичних виразів. З боку суспільства з'явилося толерантне ставлення до цього феномену, що, у свою чергу, свідчить про неоднорідність та багатофункціональність досліджуваного явища, яке не сучасному етапі є актуальним та складним в аналізі.

Українська дослідниця Т. С. Гарлицька зазначає, що неконтрольований потік нецензурної лексики може «активізуватися» в епоху глобальних історичних потрясінь та соціальної нестабільності (військових конфліктів, революцій, загрози розпаду держави, економічної кризи тощо). Сучасні події в Україні призвели до лінгвопсихологічного дисбалансу між нормативною та ненормативною лексикою у мовленні українців. За таких обставин нецензурна лексика може бути природнім мовленнєвим процесом, причиною якого є розрядка психологічного напруження, вираження агресії, демонстрація переваги та домінування над супротивником, прагнення відповісти на фізичне та моральне насилля (Гарлицька, 2018).

Дослідження показують, що останнім часом спостерігається певна легалізація у соціумі ненормативної лексики зусиллями шоу-

бізнесу, окремих ЗМІ, в тому числі й телебаченням, а також бажанням досягти максимальної ілюзії реальності в кінематографі, що призводить до сильного психологічного впливу на молодь (Талько, 2017). Це, у свою чергу, позначається на трансформації комунікативних форм поведінки та змінах мовних норм.

У свою чергу Ю. Макарець зазначає, що мовна норма є відносною і залежить від комунікативної ситуації. Вчена наголошує на тому, що мовна норма може відрізнятися в територіальних і соціальних групах, слугуючи одним із маркерів протиставлення «свій-чужий» (Макарець, 2021). Отже, одне висловлювання в залежності від контексту, оточення та ситуації може інтерпретуватися по-різному.

Нецензурна лексика у традиційному розумінні трактується, як сукупність табуйованих непристойних слів та брудних виразів, що не відповідають вимогам літературних норм і слугують маркером низького розвитку мовленнєвої культури (Droessiger, 2017). Однак, дослідники зауважують, що специфіка міжособистісної комунікації не є монолітною структурою, вона має багатофункціональний та динамічний характер. Як приклад, існують дослідження, в яких ненормативне мовлення розглядається як інструмент вивчення англійської мови у процесі пізнавальної діяльності та детально вивчаються значення нецензурних слів у процесі навчання і спілкування (Andang, Bram, 2018), (Finn, 2017). Отже, ненормативні мовленнєві конструкти, які застосовуються в міжособистісній комунікації, в залежності від контексту та певних подій можуть сприйматися по-різному, і необов'язково характеризуватимуть мовця, як неосвічену та некультурну особистість.

Мета статті полягає у психологічному аналізі феномену ненормативної лексики на основі теоретичного аналізу наукової літератури та результатів емпіричного дослідження стосовно психологічних чинників застосування ненормативної лексики у процесі міжособистісної комунікації.

Методи та процедура дослідження. У процесі теоретичного аналізу наукової літератури нами розглянуто різні напрямки дослідження проблеми застосування ненормативної лексики. Вивчення психологічних причин та чинників застосування ненормативної лексики у процесі міжособистісної комунікації дозволило обрати та методологічно обґрунтувати методи емпіричного

дослідження, здійснити психодіагностику, інтерпретацію результатів та сформулювати висновки.

Для проведення емпіричного дослідження використано методи анкетування, психодіагностики, математико-статистичного аналізу. На першому етапі дослідження було створено анкету, яка містила питання про особливості мовленнєвої поведінки та міжособистісного спілкування (на основі Анкети для дослідження порушення нормативності мовлення через застосування нецензурної лексики О. Глуховцевої). Опитуванням було охоплено 95 студентів віком від 19 до 23 років. Респонденти були представниками чотирьох вищих навчальних закладів міста Дніпра. За результатами анкетування нам вдалося сформувати дві групи студентів по 30 осіб в кожній. Перша група складалася із студентів, які порушують нормативність мовлення через застосування ненормативної лексики (14 дівчат та 16 юнаків). Друга група – це студенти, які дотримуються нормативності мовлення і переважно не застосовують ненормативну лексику у процесі спілкування (15 дівчат та 15 юнаків). У нашому дослідженні застосовувалася стратегія порівняння двох вибірок.

Нами було висунуто припущення про те, що існують психологічні детермінанти, які сприяють застосуванню ненормативної лексики студентами у процесі міжособистісної комунікації. У якості психодіагностичного інструментарію було обрано наступні методики: «Опитувальник видів агресивності» (Л. Почебут), «Тест мовленнєвої тривожності» (Р. Еріксона в адаптації В. Калягіна і Л. Мацько), «Методика стилю саморегуляції поведінки» (В. Моросанової), «Тест соціального самоконтролю» (М. Снайдера), «Опитувальник емоційного інтелекту» (Д. Люсіна), Методика комунікативних та організаторських здібностей особистості «КОС» (В. Синявського та Б. Федорошина), «Опитувальник рефлексивності» (А. Карпова).

Для математико-статистичної обробки даних було використано порівняльний аналіз за допомогою критерію U-Манна-Уїтні для встановлення відмінностей між групами та кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції ρ -Спірмена.

Результати дослідження. Порівняння показників агресії дозволило переконатися у тому, що між групами досліджуваних є розбіжності. У таблиці 1 представлено усереднені показники рівня агресії між двома групами досліджуваних та статистично значущі

розбіжності за критерієм U-Манна-Уїтні.

Підрахунок показав, що група, яка порушує нормативність мовлення через застосування ненормативної лексики має більш високі показники вербальної та фізичної агресії. Досліджуванам з цієї групи притаманно виражати свої негативні емоції у вигляді криків, погроз, образливих слів, а також застосовувати фізичну силу проти інших людей. М. Г. Малишева зазначає, що на лексичному рівні одним з найбільш розповсюджених мовленнєвих засобів вираження вербальної агресії є саме нецензурна лексика (Малишева, 2020). Але слід зауважити, що вихована культурна людина, скоріше за все, буде її виражати у вигляді дотепних фраз, які можуть зачепити «больові точки» співрозмовника, при цьому не порушуючи нормативність мовлення у процесі комунікації.

Аналіз порівняння показників мовленнєвої тривожності показав, що група досліджуваних, які дотримуються нормативності мовлення, має більш високі показники мовленнєвої тривожності. Таким особистостям властиво хвилюватися за те, як їхню промову сприймають інші люди та намагання контролювати своє мовлення і висловлюватися так, аби не справити про себе погане враження. Представники групи, які порушують нормативність мовлення, мають нижчий рівень мовленнєвої тривожності у порівнянні з тими, хто не вживає нецензурну лексику.

Вплив мовленнєвої тривожності на культуру мовлення студентів можна по-різному пояснювати. Зокрема, за результатами дослідження О. Турчак було встановлено, що під дією стресових факторів під час навчальної діяльності у студентів виникає мовленнєва тривожність. Вона проявляється у наступних особливостях: проблемі у виборі слів для вираження власної думки; появі логічно незавершених фраз; використанні пошукових слів для завершення своєї думки тощо (Турчак, 2014). Таким чином можна припустити, що особистості з високими показниками мовленнєвої тривожності на моторному етапі вираження думки схильні контролювати та стримувати своє мовлення, аби не справити на співбесідника погане враження.

Аналізуючи отримані результати, можна припустити, що високий рівень агресії і низький рівень мовленнєвої тривожності дозволяє студентам виявляти агресивні тенденції та висловлювати власні думки через ненормативну лексику, не турбуючись про враження оточуючих і не замислюючись про підбір слів. Такі

студенти частіше застосовують нецензурні слова в емоційно насичених ситуаціях, і, як правило, згодом звикають до цього.

Таблиця 1

Статистично значущі розбіжності між двома групами за критерієм U-Манна-Уїтні

Показники агресії	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Вербальна агресія	4,30	2,80	263,5*
Фізична агресія	2,63	1,70	306,0**
Шкала мовленнєвої тривожності	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Загальний показник мовленнєвої тривожності	8,06	11,13	616,5**

Примітка. * – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,01$.

Порівняння показників двох груп за показниками соціального самоконтролю, саморегуляції та міжособистісного емоційного інтелекту за критерієм U-Манна-Уїтні дозволило встановити розбіжності, які наведені у таблиці 2.

З таблиці 2 бачимо, що група, яка дотримується нормативності мовлення має більш високі показники самоконтролю та оцінювання результатів. Це вказує на те, що такі студенти більш стурбовані адекватністю своїх висловлювань, які залежать не від внутрішнього стану, а від вимоги ситуації та соціальних норм. Представники цієї групи добре контролюють та оцінюють мовленнєву поведінку, тому можуть краще програмувати власні висловлювання і не допускати включення ненормативних конструктів, навіть в емоційно складних ситуаціях. Треба зазначити, що внутрішнє програмування є важливим етапом мовленнєво-мисленнєвої діяльності у процесі міжособистісної комунікації.

Сучасні дослідження показують, що успішна та доцільна

міжособистісна комунікація пов'язана безпосередньо з внутрішнім мовленням, у якому саме і відбувається програмування майбутнього висловлювання та розгортання внутрішньої програми у зовнішнє мовлення. Від особливостей внутрішньої програми говоріння та відтворення висловленого в процесі аудіювання залежатиме не тільки послідовність, логічність та зв'язність усного мовлення, а й його доступність до сприймання оточуючими (Калмикова, 2020). У зв'язку з цим, дослідження психолінгвістичних основ нормативності / ненормативності мовлення здається нам перспективним напрямком.

Таблиця 2

Статистично значущі розбіжності між двома групами за критерієм U-Манна-Уїтні

Шкала соціального самоконтролю	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Загальний показник соціального самоконтролю	5,53	6,50	588,5**
Показники саморегуляції	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Оцінювання результатів	4,66	5,80	598,0*
Гнучкість	6,76	5,10	220,5**
Показник емоційного інтелекту	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Міжособистісний емоційний інтелект	5,70	4,00	255,5*

Примітка. * – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,01$.

За показниками емоційного інтелекту та гнучкості група, яка

порушує нормативність мовлення, має вищі показники. Це може свідчити про те, що для студентів цієї групи ненормативна лексика виступає інструментом підсилення вираження емоцій, переживань, і в деяких ситуаціях – зниження емоційного напруження. Такі студенти добре адаптуються в динамічні ситуації, коли треба швидко змінювати стратегію власної поведінки.

За результатами дослідження нами отримано розбіжності за показниками комунікативних здібностей та рівня розвитку рефлексії між двома групами. У таблиці 3 представлено статистично значущі відмінності за критерієм U-Манна-Уїтні.

Таблиця 3

Статистично значущі розбіжності між двома групами за критерієм U-Манна-Уїтні

Шкала комунікативних здібностей	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Загальний показник комунікативних здібностей	3,23	2,13	251,0**
Показник рефлексії	Групи досліджуваних		Показник критерію U-Манна-Уїтні
	Група, яка порушує нормативність мовлення (N = 30)	Група, яка дотримується нормативності мовлення (N = 30)	
Загальний показник рівня розвитку рефлексії	4,16	5,60	646,5**

Примітка. * – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,01$.

Результати математико-статистичного аналізу показують, що студенти, які схильні порушувати нормативність мовлення, мають вищі показники комунікативних здібностей. Скоріше за все, ненормативна лексика тут також виступає інструментом, який дозволяє найбільш вдало налагоджувати комунікативний контакт з оточуючими, емоційно забарвлювати спілкування, зацікавлювати та справляти враження на співрозмовників у процесі міжособистісної комунікації.

Також, встановлено статистично значущі розбіжності за рівнем

рефлексії. Студенти, які дотримуються нормативності мовлення, мають більш високі показники. Це говорить про те, що високий рівень рефлексії дозволяє критично відноситися до власної мовленнєвої діяльності, розуміти адекватність своїх висловлювань, дотримуватись моральних норм та стандартів мовлення і, відповідно, утримуватись від застосування ненормативної лексики.

Студенти, які порушують нормативність мовлення, мають низькі бали за показником рефлексії, що вказує на те, що вони не завжди можуть побачити себе зі сторони, оцінити ступень впливу свого мовлення на оточуючих. Через низький рівень рефлексії деякі мовні одиниці (у тому числі і ненормативні) можуть використовуватись автоматично. Вивчаючи рефлексію професійного мовлення, Г. Калмиков встановив, що у процесі професійного спілкування фахова мова використовується неусвідомлено, відразу актуалізуючись в мовленні у вигляді загальноживаних слів та синтаксичних структур завдяки автоматизму, без ретельного обдумування вибору мовних засобів у процесі професійної мовленнєвої діяльності (Калмиков, 2020). Можна припустити, що подібний механізм використовується у застосуванні ненормативної лексики, якщо вона вживається часто.

Таким чином, порівняння показників між двома групами досліджуваних дозволили дійти висновку про те, що розвинені комунікативні здібності, високий рівень агресії, гнучкості, міжособистісного емоційного інтелекту, низький рівень мовленнєвої тривожності, рефлексії і соціального самоконтролю значно підвищують можливість застосування ненормативної лексики студентами у процесі міжособистісної комунікації. Студенти, які мають високий рівень мовленнєвої тривожності, соціального самоконтролю, рефлексії, добре оцінюють результати власної діяльності, мають невисокий рівень агресії, гнучкості і комунікативних здібностей у міжособистісному спілкуванні схильні дотримуватись нормативності мовлення.

Розглядаючи вербальну агресію як найбільш значущу особистісну передумову застосування ненормативної лексики, важливо було визначити зв'язки з іншими особистісними характеристиками досліджуваних. У зв'язку з цим, наступним етапом дослідження було встановлення взаємозв'язків між рівнем вербальної агресії та показниками застосованих методик. Результати

кореляційного аналізу представлено у таблиці 4.

Таблиця 4

Значення коефіцієнтів кореляції r-Спірмена між показником вербальної агресії та показниками застосованих методик

Показник вербальної агресії	Показники саморегуляції	Показник кореляції r-Спірмена
	Оцінка результатів	-0,405**
	Гнучкість	0,401**
	Самостійність	0,387**
	Показник емоційного інтелекту: Міжособистісний емоційний інтелект	0,359**

Примітка. * – статистично значущі кореляційні зв'язки на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі кореляційні зв'язки на рівні $p \leq 0,01$.

За результатами кореляційного аналізу встановлено від'ємний кореляційний зв'язок між вербальною агресією (за методикою Л. Почебут) та показником оцінки результатів (за методикою В. Моросанової). Отримані дані дозволяють припустити, що досліджувані, які мають більш виражений рівень вербальної агресії не схильні детально аналізувати наслідки своїх вчинків та діяльності. Поведінка таких особистостей залежить не від вимог соціальних норм, а в більшій мірі від емоційного стану та імпульсивності.

Додатні кореляційні зв'язки між показниками вербальної агресії (за методикою Л. Почебут) та показниками гнучкості і самостійності (за методикою В. Моросанової) говорять про те, що особистості з високими показниками вербальної агресії дуже добре адаптуються в динамічній ситуації, коли необхідно швидко змінювати стратегію власної поведінки і приймати самостійні рішення.

Встановлений додатній кореляційний зв'язок між показником вербальної агресії та показниками міжособистісного емоційного інтелекту дає можливість припустити, що в емоційно напружених ситуаціях студенти з високим рівнем вербальної агресії завжди прямо і точно виражають власні емоції, і тому співбесідники їх краще розуміють. Вивільнення агресивних емоцій активізує (або пригнічує) емоції оточуючих, що дає можливість визначати і добре прогнозувати їх поведінку. Також вербальна агресія може виступати інструментом підсилення певних почуттів та намірів.

Результати дослідження дозволили дійти висновку про те, що існують психологічні чинники, які обумовлюють застосування

ненормативної лексики студентами у процесі міжособистісного спілкування. Серед таких чинників можна виділити: високий рівень фізичної та вербальної агресії, низький рівень соціального самоконтролю, низькі показники мовленнєвої тривожності та рефлексії. Така особистість не схильна детально обмірковувати власні помилки та глибоко замислюватися, яке враження справляє на оточуючих. Поведінка залежить більше від внутрішнього стану та емоцій. В той же час, така людина має розвинені комунікативні навички, досить високий рівень міжособистісного емоційного інтелекту та вміння гнучко діяти в несподіваній ситуації. Зазначимо, що студенти, які застосовують ненормативну лексику, мають як негативні, так і деякі позитивні особистісні особливості. У зв'язку з цим, оцінюючи мовленнєву поведінку, доцільно звертати увагу на контекст застосування нецензурних слів. Але в цьому питанні є різні точки зору, тому воно дискусійне і потребує врахування багатьох соціально-психологічних факторів.

Отримані нами результати значно розширюють і доповнюють існуючі дослідження стосовно застосування ненормативної лексики та культури мовлення, яка передбачає дотримання нормативності мови, граматичних та стилістичних правил, доречного застосування мовленнєвих конструкцій тощо.

Оскільки в нашому дослідженні брали участь юнаки і дівчата, то доцільно навести результати дослідження С. Бабушко та Л. Соловей, які виявили, що студенти використовують ненормативну лексику в однаковій мірі, незалежно від статі. Крім того, дослідники висунули припущення про те, що українська молодь, яка виховувалася в селі або селищі міського типу, краще вихована завдяки фіксованим сімейним стосункам та релігійним уявленням. Тобто, студенти з сільської місцевості та селищ міського типу застосовують нецензурну лексику у меншому ступені, ніж молодь, що мешкає у великих містах (Babushko, 2019).

Досліджуючи психологічні чинники застосування ненормативної лексики українських студентів, ми звернули увагу на крос-культурне дослідження Н. І. Тавровецької і В. І. Шебанової, яке дозволило встановити, що мотив застосування нецензурної лексики серед студентів різних країн має деякі специфічні особливості. Молодим людям з країн Азії не властиво використовувати ненормативні мовленнєві конструкції для того, щоб привернути увагу

до себе, або виразити власну думку. Американці розглядають застосування нецензурних висловів, як засіб міжособистісної взаємодії, тобто для того, щоб навмисно образити людину або встановити близький контакт. Цікавим виявився мотив застосування ненормативної лексики серед студентів із східної Європи (Україна, Росія, Польща), які відповіли, що порушують нормативність мовлення для гарного настрою. Тобто молодь через застосування нецензурної лексики отримує задоволення, робить своє спілкування гумористичним (Тавровецька, 2020).

Соціолінгвістичне дослідження С. Форманової, Т. Домброван дало змогу з'ясувати, що в Україні існують певні регіональні відмінності застосування анти-етикетних форм спілкування. Наприклад, у Львові прийнято переважно уникати невічливих слів у процесі комунікації; у Вінниці невічливі словесні конструкції застосовуються часто, але у той же час сприймаються комунікаторами негативно; в Одесі спостерігається відносна толерантність до різних форм грубого спілкування. Опитування, яке було проведене дослідницями, дозволило виявити, що висока ступінь невічливості у мовленні серед молоді є засобом самовираження та самоствердження з прагненням порушити соціальні табу, а також бажанням встановити власні комунікативні правила (Formanova, 2019).

Сучасні українські дослідники О. Межов, М. Навальна, Н. Костусяк встановили, що експресивні мовленнєві засоби можуть мати негативний вплив не тільки на конкретну особистість, але й на масову свідомість. Виявлено, що ненормативні мовленнєві конструкції, однією з функцій яких є емоційне забарвлення мовлення, можуть бути інструментом певних видів сугестивного впливу комунікатора на соціум. Наприклад, за допомогою навіювання, опосередкованого експресивним мовленням, на підсвідомому рівні може знижуватися у людини або соціальної групи критичність до сприйняття певної інформації та формуватися схильність до вигідних маніпулятору дій, а через наслідування – створюватися бажана модель поведінки у жертви маніпулятора (Межов, 2021). Зазначимо, що такими інструментами часто користуються медійні особистості, аби привернути до себе увагу та придати епатажності своїй персоні. Треба зазначити, що до наведених механізмів впливу найвразливішою категорією населення є саме молодь, зокрема

студенти, які схильні імітувати поведінку авторитетних особистостей та використовувати їх мовленнєві конструкти у процесі комунікації. Якщо розглядати цю проблему з точки зору біхевіоризму, то можна припустити, що відбувається процес навчання та закріплення певних патернів мовленнєвої поведінки при міжособистісній взаємодії. Тобто формується звичка висловлюватися певним чином, що в процесі комунікації проявляється на підсвідомому рівні, іншими словами – застосування мовленнєвих конструктів (як позитивних, так і негативних) може відбуватися автоматично.

Порушення нормативності мовлення може мати і біологічний фундамент. Дану думку підтверджують американські дослідники Т. Jay, К. Janschewitz, які встановили що застосування ненормативної лексики тісно корелює з екстраверсією та є визначальною рисою особистості коронарного типу А. Індивіди, яким притаманна поведінка типу А часто знаходяться в стресових ситуаціях, тому що вони постійно беруть на себе велику відповідальність за реалізацію певних цілей та завдань. Така стратегія поведінки спричинює появу роздратованості та агресивності. Окрім цього даному типу особистості властива експресивність у прояві власних почуттів та переживань. Це, у свою чергу, простежується на частоті застосування нецензурної лексики, яка є засобом розрядження психічної напруги (Jay, 2018).

За даними українських дослідників вербальні засоби спонтанного реагування на стресогенні подразники, які використовуються українською студентською молоддю, характеризуються широким застосуванням ненормативної лексики, стилістично знижених одиниць, обмеженим використанням традиційних емоційних вигуків та іронічних висловів. У стресогенних ситуаціях студенти рідко застосовують народні словесні форми емоційної психорегуляції. До таких форм можна віднести традиційні дохристиянські і християнські коди психологічного самозахисту (наприклад: *Дідько! Чорт! Хай Бог милує! Матір Божа...*), які стали менш актуальними, застарілими та втратили свою переконливість. Це свідчить про значні відмінності концептуальної картини світу між сучасною молоддю та попередніми поколіннями. Окрім цього, багато вербальних форм автоматичної емоційної реакції української молоді позначені впливом інших мов, зокрема, англійської мови, лексичні одиниці у процесі міжособистісного

спілкування почали застосовуватися на спонтанному, автоматичному рівні (Баган, 2022).

Науковці виділяють різні причини застосування нецензурної лексики, але, на наш погляд, у процесі міжособистісної комунікації студентів можна виділити головні: захист у відповідь на образи; спроба самоствердження в колі найближчого оточення; бажання бути «своїм» у колективі; для психічної розрядки та зниження напруження при стресових ситуаціях; бажання зробити своє мовлення емоційно забарвленим, переконливим або смішним; іноді для зв'язування між собою слів, аби запобігти недоречних пауз у процесі спілкування. Серед індивідуально-психологічних детермінант визначемо такі: комунікативні здібності, високий рівень агресії, гнучкості, міжособистісного емоційного інтелекту; низький рівень мовленнєвої тривожності, рефлексії, дефіцит соціального самоконтролю.

Висновки і перспективи. Отже, з огляду на теоретичний аналіз та отримані емпіричні результати, можна зазначити, що ненормативна лексика виступає психологічним інструментом, який активно використовується у міжособистісній комунікації, але не кожною людиною, і у більшості випадків обумовлюється ситуацією та індивідуально-психологічними особливостями особистості. Є психологічні чинники, які детермінують схильність особистості до використання ненормативної лексики: високий рівень фізичної та вербальної агресії, низький рівень соціального самоконтролю, низькі показники мовленнєвої тривожності та рефлексії. Динаміка використання ненормативних мовленнєвих конструктів - феномен, який потребує подальшого активного дослідження, з огляду на особливості соціальної ситуації у суспільстві та зміни мовних норм.

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні соціально-психологічних умов розвитку культури мовлення студентів, оскільки вміння грамотно, логічно та послідовно виражати власні думки без застосування сленгів, англіцизмів, жаргонізмів, слів-паразитів та нецензурної лексики завжди свідчило про високу культуру особистості. Сподіваємось, що детальний аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на порушення нормативності мовлення молоді, дозволять створити програми щодо зниження вербальної агресії та підвищення мовної культури.

Література

1. Баган, М., Навальна, М., & Істоміна, А. (2022). Індивідуальні вербальні коди спонтанної емоційної психорегуляції сучасної української молоді. *Psycholinguistics*, 31(2), 6-32.
2. Гарлицька, Т. С. (2018). Формування мовного оточення міста під впливом лінгвокультурних та соціально-психологічних чинників. *Наукові записки*, 164, 12–16.
3. Калмиков, Г. (2020). Як бакалаври психології здійснюють рефлексію над професійним мовленням: стан розвитку дискурсивної рефлексивності. *Psycholinguistics*, 27(1), 139-163.
4. Калмикова, Л., Харченко, Н., Волженцева, І., Калмиков, Г., & Мисан, І. (2020). Актуалізація проблематики внутрішнього мовлення в психолінгвістиці комунікації: результати систематичного огляду і метааналізу. *Psycholinguistics*, 28(1), 83-148.
5. Макарець, Ю. (2021). Психолінгвістична природа мовної норми та її місце серед чинників мовленнєвої діяльності. *Psycholinguistics*, 29(2), 151-172.
6. Малишева, М. Г. (2020). Вираження вербальної агресії в коментарях соцмережі Facebook. *Вісник Одеського національного університету*, 2, 58–62.
7. Межов, О., Навальна, М., Костусяк, Н. (2021). Засоби вираження комунікативно-прагматичної інтенції образи в сучасних медіатекстах. *Лінгвістичні студії*, 41, 179–192.
8. Тавровецька, Н. І., Шебанова, В. І. (2020). Крос-культурне дослідження вживання обценної лексики у молодіжному середовищі. *Психолінгвістика*. 28, 239–266.
9. Турчак, О. М. (2014). Дослідження якісних і кількісних показників мовленнєвої тривожності в усному мовленні студентів у ситуаціях емоційної напруги. *Психолінгвістика*, 7, 143–151.
10. Талько, О. Б., Шевченко, О. М. (2017). Психолого-культурологічні аспекти вживання ненормативної лексики у молодіжному середовищі. *Молодий вчений*, 3 (43), 280-283.
11. Andang, K., Bram, B. (2018). Swear words and their implications for English language learning-teaching. *LLT journal*, 21, 43-49.
12. Babushko, S., Solovei, L. (2019). What makes university students swear. *Advanced Education*, 13, 112-119. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.159259>
13. Droessiger, H. H. (2017). On evaluative conceptualizations of swear words and invectives. *Athens journal of philology*, 4(3), 201–217. <https://doi.org/10.30958/ajp.4.3.2>
14. Finn, E. (2017). Swearing: The good, the bad & the ugly. *Ortesol journal*, 34, 17-26.
15. Formanova, S., & Dombrovan, T. (2019). A sociolinguistic experiment in defining the forms of impoliteness. *Psycholinguistics*, 25(2), 323-337. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-25-2-323-337>

16. Jay, T. (2018). Swearing, moral order, and online communication. *Journal of language aggression and conflict*, 6(1), 107-126. <https://doi.org/10.1075/jlac.00005.jay>

References

1. Bahan, M., Navalna, M., & Istomina, A. (2022). Indyvidualni verbalni kody spontannoї emotsiinoї psykhorehuliatsii suchasnoї ukrainskoi molodi [Individual verbal codes of spontaneous emotional psychoregulation of modern Ukrainian youth]. *Psycholinguistics*, 31(2), 6-32 [in Ukrainian].
2. Harlytska, T. S. (2018). Formuvannia movnoho otochennia mista pid vplyvom linhvokulturnykh ta sotsialno-psykholohichnykh chynnykiv [Formation of the urban language environment under the influence of linguistic, cultural and socio-psychological factors]. *Naukovi zapysky – Proceedings*, 164, 12–16 [in Ukrainian].
3. Kalmykov, H. (2020). Yak bakalavry psykholohii zdiisniuiut refleksiui nad profesiinym movlenniam: stan rozvytku dyskursyvnoi refleksyvnosti [How bachelors of psychology reflect on professional speech: The State of Development of Discursive Reflexivity]. *Psycholinguistics*, 27(1), 139-163 [in Ukrainian].
4. Kalmykova, L., Kharchenko, N., Volzhentseva, I., Kalmykov, H., & Mysan, I. (2020). Aktualizatsiia problematyky vnutrishnoho movlennia v psykholinhvistytsi komunikatsii: rezultaty systematychnoho ohliadu i metaanalizu [Actualization of the problems of internal speech in the psycholinguistics of communication: the results of a systematic review and meta-analysis]. *Psycholinguistics*, 28(1), 83-148 [in Ukrainian].
5. Makarets, J. (2021). Psykholinhvistychna pryroda movnoi normy ta yii mistse sered chynnykiv movlennievoi diialnosti [Psycholinguistic nature of the language norm and its place among the factors of speech activity]. *Psycholinguistics*, 29(2), 151-172 [in Ukrainian].
6. Malysheva, M. H. (2020). Vyrakhennia verbalnoi ahresii v komentariakh sotsmerezhi Facebook [Expressions of verbal aggression in the comments of the Facebook social network]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Odessa National University*, 2, 58–62 [in Ukrainian].
7. Mezhev, O., Navalna, M., Kostusiak, N. (2021). Zasoby vyrazhennia komunikativno-prahmatychnoi intentsii obrazu v suchasnykh mediatekstakh [Means of expression of communicative-pragmatic intention of offense in modern media texts]. *Linhvistychni studii – Linguistic studies*, 41, 179–192 [in Ukrainian].
8. Tavrovetska, N. I., Shebanova, V. I. (2020). Kros-kulturne doslidzhennia vzhyvannia obstsennoi leksyky u molodizhnomu seredovyshchi [Cross-cultural study of the use of obscene language in youth]. *Psycholinguistics*, 28, 239–266 [in Ukrainian].
9. Turchak, O. M. (2014). Doslidzhennia yakisnykh i kilkisnykh pokaznykiv movlennievoi tryvozhnosti v usnomu movlenni studentiv u sytuatsiiakh emotsiinoї napruhy [Research of qualitative and quantitative indicators of speech anxiety in students' oral speech in situations of emotional stress]. *Psycholinguistics*, 7, 143–151 [in Ukrainian].

10. Talko, O. B., Shevchenko, O. M. (2017). Psykholoho-kulturolohichni aspekty vzhivannia nenormatyvnoi leksyky u molodizhnomu seredovyshchi [Psychological and cultural aspects of the use of profanity in the youth environment]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 3 (43), 280-283 [in Ukrainian].

11. Andang, K., Bram, B. (2018). Swear words and their implications for English language learning-teaching. *LLT journal*, 21, 43-49.

12. Babushko, S., Solovei, L. (2019). What makes university students swear. *Advanced Education*, 13, 112-119. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.159259>

13. Droessiger, H. H. (2017). On evaluative conceptualizations of swear words and invectives. *Athens journal of philology*, 4(3), 201–217. <https://doi.org/10.30958/ajp.4.3.2>

14. Finn, E. (2017). Swearing: The good, the bad & the ugly. *Ortesol journal*, 34, 17-26.

15. Formanova, S., & Dombrovan, T. (2019). A sociolinguistic experiment in defining the forms of impoliteness. *Psycholinguistics*, 25(2), 323-337. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-25-2-323-337>

16. Jay, T. (2018). Swearing, moral order, and online communication. *Journal of language aggression and conflict*, 6(1), 107-126. <https://doi.org/10.1075/jlac.00005.jay>

Received: 14.05.2022

Accepted: 28.05.2022

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Дмитріюк Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

dm.ns@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8055-0237>

Мета. У запропонованій статті здійснено теоретичний аналіз та емпірична верифікація положення про те, що емоційні переживання є важливим чинником цілісного психічного розвитку молодшого школяра.

Методи. Теоретичний психологічний аналіз феномену зв'язку емоційних переживань щодо їх значення в питанні цілісного та гармонійного розвитку особистості. На основі здійснених теоретичних пошуків та узагальнень було розроблено програму емпіричної перевірки визначених положень, яка реалізовувалась через проєктивні методи.

Результати. Здійснений теоретичний огляд предмету дослідження в науковій літературі дозволив виявити, що переживання можна розглядати як особистісний, індивідуальний феномен, що виникає з появою процесу розуміння та визначається свідомістю особистості та здійснює вагомий вплив на її психічний розвиток. На думку дослідників, період молодшого шкільного віку є важливим у житті зростаючої особистості, адже усі події проєктуються через траєкторію емоційних переживань та здійснюють вирішальний вплив на психічний розвиток особистості. Здійснене емпіричне дослідження дало можливість підтвердити думку науковців про те, що до основних чинників, які визначають рівень психічного розвитку особистості молодшого школяра відносять інтерес та специфіку емоційних переживань школярів у процесі включення їх в навчальну діяльність. Відтак в учнів з високим рівнем або індексом прояву емоційних переживань більш виражені негативні емоції, тривожність, погане самопочуття, їм важко управляти своїм емоційним станом. Це призводить часто до емоційної дезадаптації, конфліктності з однолітками та дорослими.

Висновки. В роботі проаналізовано, що емоційні переживання забезпечують процес становлення, перетворення та розвитку особистості через значущі об'єкти, явища, інших суб'єктів. Доведено, що зниження динаміки негативних емоційних переживань, досягнення певного рівня впевненості позитивно впливає не лише на процес засвоєння знань, умінь та навичок, але й на особистісний розвиток молодшого школяра.

Ключові слова: особистість, молодший шкільний вік, розвиток

особистості, емоційні переживання, емоції, навчальна діяльність.

Natalia Dmitriyuk. Psychological features of emotional experiences in primary school age.

Purpose. This article provides a theoretical analysis and empirical verification of the position that emotional experiences are an important factor in the holistic mental development of primary school children.

Methods. Theoretical psychological analysis of the phenomenon of connection of emotional experiences with the integrity of the personality and its harmonious development. On the basis of the carried out theoretical researches and generalizations the program of empirical check of certain positions which is realized through projective methods has been developed.

Results. The theoretical review of the subject of research in the scientific literature revealed that experiences can be considered as a personal, individual phenomenon that arises with the emergence of the process of understanding and determined by the consciousness of the individual and has an important impact on his mental development. According to researchers, the period of primary school age is important in the life of a growing person, because all events are projected through the trajectory of emotional experiences and have a decisive impact on the mental development of the individual. The conducted empirical research allowed to confirm the opinion of scientists that the main factors determining the level of mental development of the personality of a junior high school student include the interest and specificity of emotional experiences of schoolchildren in the process of their inclusion in educational activities. Consequently, students with a high level or index of emotional experiences are more pronounced negative emotions, anxiety, malaise, they find it difficult to control their emotional state. This often leads to emotional maladaptation, conflict with peers and adults.

Conclusions. The paper analyzes that emotional experiences provide the process of formation, transformation and development of personality through significant objects, phenomena and other subjects. It is proved that reducing the dynamics of negative emotional experiences, achieving a certain level of confidence has a positive effect not only on the process of acquiring knowledge, skills and abilities, but also on the personal development of junior sheol.

Key words: personality, primary school age, personality development, emotional experiences, emotions, educational activity.

Вступ. У сучасній психологічній науці категорія переживання розглядається як одна з найунікальніших здібностей людини яка є важливим елементом свідомості та дієвим регулятором поведінки особистості. Переживається все, починаючи від міжособистісних стосунків і до громадських подій.

Драматичні події сьогодення визначають значущість переживань (Ложкін, 2011) у процесі життєдіяльності особистості та зумовлюють

підвищений інтерес сучасних фахівців до нових імперативів у розумінні феномену переживання. Переживання (Виготський, 2005) можна розглядати як особистісний, індивідуальний феномен, що виникає з появою процесу розуміння та визначається свідомістю особистості та здійснює вагомий вплив на її психічний розвиток. Переживання насамперед стосується чогось такого, що знаходиться поза людиною, з іншого боку, представлене тим, як я переживаю це, тобто всі особливості особистості і всі особливості середовища представлені в переживанні.

В центрі нашого дослідження є розвиток емоційних переживань у молодшому шкільному віці, так як особливої значущості у даному періоді життя набуває розвиток емоційно-мотиваційної сфери, виникнення внутрішніх переживань, утворення логіки почуттів. Молодший шкільний вік займає особливе місце у розвитку дитини. У цьому періоді продовжується входження у дорослий світ людей, оволодіння нормами та правилами поведінки, соціальними ролями, засвоєння більш складних форм діяльності а також зменшується імпульсивність та безпосередність поведінки, освоюється навчальна діяльність, формується довільність психічних функцій, виникають рефлексія, самоконтроль, а дії починають співвідноситися з внутрішнім планом. Такі досягнення пов'язані зі змінами в мотиваційній сфері, розвитком психічних процесів (особливо в інтелектуально-пізнавальній сфері), що веде і до змін у сфері емоцій дітей, зокрема, спостерігається процес приховування власних переживань.. Відтак, через емоційні переживання для особистості молодшого школяра переломлюється оточуюче його середовище, що має ключове значення та здійснює вагомий вплив на його цілісний психічний розвиток.

Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні наукових досліджень та емпіричній перевірці впливу емоційних переживань молодших школярів (усвідомлення ними смислів, нового досвіду та внутрішнього світу загалом) на рівень їх цілісного психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці у працях вітчизняних та зарубіжних науковців було досліджено, що вплив переживання у становленні й розвитку особистості є визначальним. Переживання є тією одиницею, у якій у нерозривному вигляді представлені всі особливості особистості і всі особливості

середовища (Виготський, 2005). Саме через переживання за Виготським середовище і здійснює той чи інший вплив на дитину. Таким чином, не сам по собі той чи інший момент, узятий безвідносно до дитини, але цей момент, переломлений через переживання дитини, може визначити, як він буде впливати на хід подальшого цілісного психічного розвитку особистості.

Вочевидь, переживання виступає в якості форми вияву ставлення особистості до об'єкта, самої себе, іншої особистості як до цінності та у формі даності нам нашого ставлення до того, що нас оточує, факт нашого внутрішнього накопиченого досвіду. Саме у переживаннях відбувається розгортання особистістю наявної події й її ставлення до неї, яке спонукають емоції. Тобто, відбувається постійне та циклічне «функціональне коло переживань», на що вказував Ф. Лерш (Лерш, 2001)

Переживання є тісно пов'язане зі свідомістю особистості, оскільки воно завжди є усвідомленим, не залишається у внутрішньому світі, а співвідноситься з предметним світом. Усвідомлення переживань відбувається не шляхом їхнього замикання в, нібито, замкнутому внутрішньому світі, а за допомогою адекватного співвіднесення їх з об'єктивним зовнішнім світом (Рубінштейн, 1998). Таким чином, явище переживання не можна назвати цілком суб'єктивним, оскільки воно, по-перше, звичайно є переживанням чогось і, по-друге, його специфічний особистісний аспект означає не випадання його з об'єктивного плану, а включення його в певний об'єктивний план, співвіднесений з особистістю як реальним суб'єктом (Дмитріюк, 2021).

Тобто переживання є тим психічним феноменом, що знаходиться на межі суб'єктивного та об'єктивного, поєднує в собі характерні ознаки зовнішнього та внутрішнього світу особистості. Ми дотримуємося точки зору на переживання як перенесення чогось у живий стан, тобто переведення події, відчуття, предмета, які оточують людину, у стан живого сприйняття, живого відношення (Божович, 1972). Власне у цьому процесі перенесення певних зовнішніх або внутрішніх явищ, подій у суб'єктивний світ людини виявляються закономірності розвитку внутрішнього світу і особистості взагалі. Єдність, цілісність зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного.

Емоційні переживання забезпечують процес становлення,

перетворення та розвитку особистості через значущі об'єкти, явища, інших суб'єктів. Емоційні переживання – великий дар Божий, бо вони лежать в основі кожної творчості та мистецтва, але в невмілих руках цей Божий дар перетворюється в Божу кару. Важливо повернути творче, а не руйнівне значення таких переживань (Онацький, 1956).

На думку сучасного класика психології С. Д. Максименка, особистість починається з любові. (Максименко, 2000) Цю тезу можна розгортати в різних напрямках, парадигмах. Любов об'єднує й конструює особистість. Любов всеохоплююча й може піднести особистість до небачених обривів або знищити її. Період молодшого шкільного віку є важливим у житті зростаючої особистості, адже усі події проектуються через траєкторію емоційних переживань та здійснюють вирішальний вплив на психічний розвиток особистості (Адлер, 2000). Особистість виступає суб'єктом і намагається реалізувати свої можливості, бути автором свого життя.

Окрім умов соціального середовища науковці пропонують звернути увагу на передовий педагогічний досвід, який засвідчує, що тільки в атмосфері позитивних емоцій, які супроводжують навчальну діяльність учнів, можна зберегти та зміцнити цілісний та гармонійний розвиток дитини. Тому слід також врахувати цей чинник, так як, освітнє середовище задає незвичну систему вимог, міру інтелектуальної та особистісної самостійності, ініціативи та відповідальності, передбачає певний стиль педагогічних взаємодій й інші особливості. Розвиваючий ефект освітнього середовища закріплюється в дитині у вигляді психологічних і особистісних новоутворень – пізнавальних установок, готовності до певного стилю педагогічної взаємодії, особистісних смислів, ціннісних орієнтацій, рівнів розвитку знань, умінь і навичок, здібностей та інше (Крижановська, 2021).

Ряд науковців вважають, що до основних показників, які визначають рівень психологічного комфорту та специфіку розвитку дитини в школі відносять такі два особистісні конструкти: інтерес та специфіку емоційних переживань школярів у процесі включення їх в навчальну діяльність (Василюк, 1984).

Методи та процедура дослідження. Методи дослідження включали: аналіз наукової літератури з заявленої проблеми, збір емпіричних даних. Серед емпіричних методик були використані: проективний тест особистісних відносин, соціальних емоцій та

ціннісних орієнтацій «Будиночки» О.А. Орехової (Орехова, 2006) та малюнковий тест Дж. Бака «Дім. Дерево. Людина» (ДДЛ), який дозволив виявити симптомокомплекси емоційних переживань. В дослідженні взяли участь учні четвертих класів, в чисельності 47 осіб. Вік досліджуваних – 9 – 10 років. Дослідження тривало впродовж жовтня.

Обговорення результатів. Одним із кроків нашої дослідницької програми було вивчення істинних емоційних переживань досліджуваних дітей за допомогою проективного тесту «Будиночки». О.А. Орехової. Відтворення реальної картини внутрішніх переживань школярів здійснюється за допомогою кольору, який є доволі «чутливим» діагностичним матеріалом. Методика побудована на основі тесту відносин А. Еткінда. Дитині необхідно самостійно розфарбувати ряд хатинок, при цьому використовуючи лише вісім базових олівців (синій, червоний, жовтий, зелений, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний). Даний метод розрахований на діагностику дитини від 6 до 11 років.

Результати дослідження за допомогою проективного тесту «Будиночки». О.А. Орехової дали можливість розподілити дітей за індексом емоційних переживань (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних (n=47) за показником емоційних переживань

Індекс переживання ІІІ	Низький	Середній	Високий
Кількість дітей, %	9 (18 %)	27 (58 %)	11 (24 %)

Таким чином, аналізуючи отримані результати дослідження щодо рівня вираженості емоційних переживань можна констатувати, що більша частина дітей (n=27) володіють середнім рівнем емоційних переживань, 11 дітей – високим рівнем емоційності переживань, а низький показник переживань виявлено у 9 молодших школярів.

Окрім числового вираження ознаки за допомогою проективного тесту «Будиночки» нам вдалося виявити особливості сфери емоційних переживань молодших школярів. Як видно з таблиці 2, високий індекс емоційних переживань виявлено у 24% (9 осіб) дітей. Ці діти відчують перевагу негативних емоцій та характеризуються надмірною емоційною збудливістю, активністю у поведінці та навчальній діяльності, разом з тим, невмінням контролювати свої

емоції у процесі спілкування та міжособистісній взаємодії. Для них характерний високий індекс емоційних переживань, який проявляється у домінування поганого настрою та негативних емоцій, наявністю проблем, які вони не можуть вирішити самотійно. Це призводить часто до емоційної дезадаптації, конфліктності з однолітками та дорослими.

Середній індекс емоційних переживань спостерігається у більшій половині вибірки досліджуваних молодших школярів (27 осіб 58 %) а це означає, що швидкість і глибина емоційної реакції цих дітей на ті чи інші події є цілком адекватною та відповідає прояву психічної норми у розвитку емоційної сфери. Такі діти можуть і радіти, і сумувати, вони не мають приводів для занепокоєння. Водночас вони є також емоційно вразливими, однак більш стриманими у поведінці, посередньо контролюють свої емоційні прояви. Таким дітям переважно властиві позитивні переживання, серед яких найяскравішими є почуття захоплення та щастя.

Лише невелика частина молодших школярів, які брали участь у дослідженні продемонстрували низький індекс емоційних переживань, (9 осіб або 18 %), Вони є врівноваженими та спокійними, однак здатні проявляти безініціативність, байдужість до виконання навчальних завдань та вимог дорослих.

Резюмуючи отримані результати тестування, слід зауважити, що негативний, незадовільний характер емоційних переживань проектується на різні форми взаємодії дитини в соціальному просторі.

Наступним у дослідженні був використаний малюнковий тест американського психолога Дж. Бака «Дім. Дерево. Людина». Дітям пропонувалося намалювати на аркуші формату А4, складеного навпіл, будинок, дерево, людину. Для виконання завдання досліджувані школярі отримували стандартний аркуш паперу для малювання, складений удвічі. На першій сторінці (горизонтальне положення) зверху написано «Дім», на 2 і 3-й сторінках (вертикальне положення) – «Дерево», «Людина», на четвертій - прізвище учня і дата. Для малювання використовується простий олівець, оскільки він дає чітке зображення лінії та силу натискування.

За допомогою проєктивних малюнків нам вдалося виявити домінуючий тип основних емоційних переживань учнів об'єднаних за наступними симптомокомплексами: 1) незахищеність,

2) тривожність, 3) недовіра до себе; 4) почуття неповноцінності; 5) ворожість; 6) конфліктність (фрустрація); 7) проблеми у спілкуванні; 8) депресивність.. Потім за певними деталями малюнку, пропорціями та перспективою оцінювався кожен симптомокомплекс за рядом показників.

Аналіз малюнків дозволив встановити у досліджуваних дітей наявність всіх показників симптомокомплексу (незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, конфліктність, ворожість, труднощі у спілкуванні, депресивність) та різний рівень їхнього прояву. Проаналізовані результати досліджень дітей представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

**Розподіл досліджуваних дітей (n=47) за проявами
симптомокомплексу домінуючих емоційних переживань
(Дж. Бак «Дім.Дерево.Людина»)**

№	Симптомокомплекс	Рівень прояву симптомокомплексу емоційних переживань		
		Низький	Середній	Високий
1	Незахищеність	8 (17 %)	28 (59, 5 %)	11 (23, 4 %)
2	Тривожність	9 (19 %)	29 (61, 7 %)	9 (19 %)
3	Недовіра до себе	8 (17 %)	29 (61, 7 %)	10 (21, 2 %)
4	Почуття неповноцінності;	8 (17 %)	31 (65, 9 %)	8 (17 %)
5	Ворожість	10 (21, 2 %)	27 (57, 4%)	10 (21, 2 %)
6	Конфліктність (фрустрація)..	9 (19 %)	27 (57, 4%)	11 (23, 4 %)
7	Проблеми у спілкуванні	9 (19 %)	29 (61, 7 %)	9 (19 %)
8	Депресивність..	8 (17 %)	30 (63, 8 %)	9 (19 %)

Усі виявлені показники симптомокомплексу емоційних переживань ми розбили на три рівні: низький середній, високий. За результатами методики «Дж. Бак «Дім.Дерево.Людина» можна зробити такі висновки:

За результатами методики (n=47) можна зробити такі

висновки: від 9 до 11 учнів а це від 19 % до 23, 4 % досліджуваних школярів мають високий рівень прояву емоційних переживань. Високий рівень частотності симптокомплексу переживань у досліджуваних школярів є стійким.. Наслідком збільшення емоційних переживань у дитини є підвищення тривожності, зниження рівня її самооцінки, яке, у свою чергу, спричиняє зниження навчальних досягнень, закріплення неуспіху. Невпевненість у собі викликає у дитини пасивність, формальне засвоєння здобутих знань, страх виявити будь-яку ініціативу, що негативно впливатиме на подальше життя..

Тобто можна констатувати, що виявлено частку осіб серед досліджуваних молодших школярів для яких притаманна швидка зміна настрою , а це у у свою чергу вони може мати конфліктні стосунки з учителями, з однокласниками, з батьками. Негативні емоційні переживання у спілкуванні з дорослими виникають в ситуаціях покарання, ігнорування з боку дорослих, що тягне неуспішність у діяльності та в навчанні, а в спілкуванні з однолітками – статусне положення в класі, взаємодії з однолітками, тощо.

У досліджуваних молодших школярів переважаючим є середній рівень частотності симптокомплексу емоційних переживань, які проявляються в нормі і становлять від 57, 4% до 65, 9 % тобто від 27 до 31 учня. Молодші школярі цілком задоволені своїми досягненнями та становищем у соціумі. У таких досліджуваних переважає підвищений позитивний настрій, у них не спостерігається ні тривожності, ні конфліктності, ні проблем у спілкуванні, вони зібрані з думками. Вони сміливі по відношенню до чогось нового, охоче це приймають та намагаються втілити. Також ці досліджувані мають високий інтелект, вони бадьорі, активні, уважні.

Аналіз результатів малюнкового тесту дозволив виявити від 8 до 10 учнів а це від 17 % до 21, 2% досліджуваних молодших школярів у яких спостерігається низький рівень частотності прояву емоційних переживань Ці учні переживають свої неуспіхи й невдачі, але вони не зачіпають їх глибоко. Помітна особливість спонукатиме до переборення труднощів. В емоційній сфері вираженими є коливання настрою. Цей рівень вимагає більшої активності, підвищення почуття відповідальності. Досліджувані не відчують серйозних труднощів, є комунікабельними при спілкуванні з

учителями й ровесниками.

Висновки і перспективи. Результати здійсненого дослідження довели, що феномен емоційного переживання є складна й багатовимірною психологічною реальністю, яка у кожному конкретному випадку стає неповторним і унікальним надбанням особистості, що набуває різноманітних форм і проявляє себе у різних психологічних ефектах та наповнює повсякденне життя особистості, здійснюючи істотний вплив на індивідуальний психічний розвиток особистості молодшого школяра.

Розглядаючи психологічні особливості емоційних переживань було встановлено наявність позитивних та негативних емоційних переживань. Позитивне переживання сприймається як засіб, що підвищує адаптивні можливості суб'єкта. Таке переживання веде до розвитку, самоактуалізації, становлення особистості та її буття, є основою його здатності робити свідомий вибір. Негативне переживання постає як ригідне, автоматичне, вимушене, що призводить або до постійного почуття розгубленості і безпорадності, або до прагнення поставити себе вище за інших за рахунок своїх особливих недоліків, зведених до рангу переваг.

Наше дослідження виявило, що невелика частка молодших учнів має високий показник прояву емоційних переживань, що, передусім, заважає їх розвитку та становленню як особистості та досягненню результатів у навчанні. Зниження динаміки негативних емоційних переживань, досягнення певного рівня впевненості зможе позитивно вплинути не лише на засвоєння ними знань, вмінь та навичок, але й на їх особистісний розвиток. Дане дослідження не претендує на повноту викладу матеріалу, не є вичерпним. Перспективу нашої подальшої роботи ми вбачаємо в апробації програми щодо психокорекції високого рівня прояву негативних емоційних переживань у молодшого школяра.

Література.

1. Адлер, А. (2000). *Понять природу человека*. Санкт Петербург: «Академический проект».
2. Божович, Л.И. (1972). *Проблемы развития мотивационной сферы ребенка*. М.: Педагогика.
3. Василюк, Ф.Е. (1984). *Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций*. Москва: Изд-во МГУ..
4. Выготский, Л.С. (2005). *Психология развития человека*. М.: Изд-во

Смысл; Изд-во Эксмо..

5. Дмитріюк, Н. С. (2021). Сутність феномену переживання в контексті психологічного дискурсу. *Сучасні тенденції науки і практики, 1*, 151-155.

6. Крижановська, З., & Бабак, К. (2021). Емоційна прив'язаність дитини до матері як предиктор її соціальної адаптації до шкільного навчання. *Психологічні перспективи, 38*, 138–149. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-138-149>

7. Лерш Ф. (2001) Розуміння особи у психології. *Гуманістична психологія, Т.1.*, 93-109.

8. Ложкін, Г.В. (2011) Переживання: Структура та механізми. *Практична психологія та соціальна робота, 9*, 1-6.

9. Максименко, С.Д. (2000). Генетическая психология. М.: Рефлбук.

10. Онацький, Є. (1956) Українська емоційність. Проблеми: українська душа, Нью-Йорк – Торонто, 5–12.

11. Рубинштейн, С.Л. (1998). Основы общей психологии: В 2-х т. СПб.: Питер. Т.1.

12. Cohen, A. K., & Chaffee, B. W. (2013). The relationship between adolescents' civic knowledge, civic attitude, and civic behavior and their self-reported future likelihood of voting. *Education, Citizenship and Social Justice, 8* (1), 43–57. <https://doi.org/10.1177/1746197912456339>

13. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. *Handbook of Identity. Theory and Research*, 771–787.

14. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of personality and social psychology, 3* (5), 551–558.

15. Taljunaite, M. (2013). From ethnic and civil identity towards state identity. *Philosophy-Sociology, 24* (4), 187–192.

References

1. Adler, A. (2000). *Ponyat' prirodu cheloveka [Understand human nature]*. Sankt Peterburg: «Akademicheskij proekt» [in Russian].

2. Bozhovich, L.I. (1972). *Problemy razvitiya motivacionnoj sfery rebenka [Problems of development of the motivational sphere of the child]*. М.: Pedagogika [in Russian].

3. Vasilyuk, F.E. (1984). *Psihologiya perezhivaniya: Analiz preodoleniya kriticheskikh situacij [Psychology of experience: Analysis of overcoming critical situations]*. Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].

4. Vygotskij, L.S. (2005). *Psihologiya razvitiya cheloveka [Psychology of human development]*. М.: Izd-vo Smysl; Izd-vo Eksmo [in Russian].

5. Dmytriuk, N. S. (2021). Sutnist fenomenu perezhyvannia v konteksti psykholohichnoho dyskursu [The essence of the phenomenon of experience in the context of psychological discourse]. *Suchasni tendentsii nauky i praktyky – Current trends in science and practice, 1*, 151-155 [in Ukrainian].

6. Kryzhanovska, Z., Babak, K. (2021). Emotsiina pryv'язanist dytyny do materi yak predyktor yii sotsialnoi adaptatsii do shkilnoho zhyttia [The emotional

attachment of the child to the mother as a predictor of its social adaptation to school education]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 38, 138–149 [in Ukrainian].

7. Lersh F. (2001) Rozuminnia osoby u psykholohii [Understanding the person in psychology]. *Humanistychna psykholohiia – Humanistic psychology*, 1, 93–109 [in Ukrainian].

8. Lozhkin, H.V. (2011) Perezhyvannia: Struktura ta mekhanizmy [Experiences: Structure and mechanisms]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, 9, 1-6 [in Ukrainian].

9. Maksimenko, S.D. (2000). *Geneticheskaya psihologiya [Genetic psychology]*. M.: Reflbuk [in Russian].

10. Onatskyi, Ye. (1956) *Ukrainska emotsiinist. Problemy: ukrainska dusha [Ukrainian emotionality. Problems: the Ukrainian soul]*. New-York – Toronto, 5–12 [in Ukrainian].

11. Rubinshtejn, S.L. (1998). *Osnovy obshchej psihologii [Fundamentals of General Psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].

16. Cohen, A. K., & Chaffee, B. W. (2013). The relationship between adolescents' civic knowledge, civic attitude, and civic behavior and their self-reported future likelihood of voting. *Education, Citizenship and Social Justice*, 8 (1), 43–57. <https://doi.org/10.1177/1746197912456339>

17. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. *Handbook of Identity. Theory and Research*, 771–787.

18. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of personality and social psychology*, 3 (5), 551–558.

19. Taljunaite, M. (2013). From ethnic and civil identity towards state identity. *Philosophy-Sociology*, 24 (4), 187–192.

Received: 16.04.2022

Accepted: 01.05.2022

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА СОЦІАЛЬНІ НАВИЧКИ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ: ДІАГНОСТИЧНО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ АСПЕКТ

Дучимінська Тамара

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

duchiminska.tamara@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-3188>

Коць Михайло

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

koc.myhajlo@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5607-0564>

Кульчицька Анна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

kulchucka.anna@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1350-6556>

Мета. Стаття присвячена дослідженню особливостей прояву соціальних навичок та рівня розвитку емоційного інтелекту у дітей, що мають особливі освітні потреби. Теоретичний аналіз, систематизація наукових джерел дозволила констатувати наступне: емоційна сфера, емоційний інтелект дітей з особливими потребами має свої особливості - зниження можливостей довільної регуляції поведінки, підвищена збудливість, або навпаки загальмованість; до структури емоційного інтелекту входять самосвідомість, самоконтроль, мотивація та соціальні навички; соціальні навички – це сукупність орієнтирів і сформованих дій, що дозволяють дитині успішно соціалізуватися (прояв почуттів та емоцій, навички міжособистісної взаємодії, ситуативне регулювання емоцій, тощо).

Методи. Емпірична частина дослідження ґрунтувалася методиках: «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла; «Опитувальник ЕМІн» Д. Люсіна та «Опитувальник соціальних навичок» А. Гольштейна.

Результати. У результаті дослідження розвитку емоційного інтелекту та соціальних навичок дітей з особливими освітніми потребами вдалося

встановити наступне. Інтегративний показник емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами має переважно низький рівень сформованості. Досліджуваним притаманні низький рівень самоконтролю емоцій та усвідомленні емоцій. Показники внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту демонструють, що в більшості вибірки дослідження переважає середній рівень розвитку, що характеризується розумінням власних емоцій та здатністю управління ними. Респонденти мають певні здібності до контролю експресії, здатності контролювати зовнішні прояви своїх емоцій. Дослідження міжособистісного емоційного інтелекту дозволило констатувати низький рівень розвитку цього показника. Досліджувані мають складності у розумінні почуттів і намірів інших людей. Дослідження соціальних навичок опитаних продемонструвало високий рівень розвитку цього показника, який характеризується початковими навичками, навичками реакції на думку іншої людини, навичками планування майбутніх дій, навичками альтернатив агресивної поведінки. Водночас, навички самовираження у спілкуванні у досліджуваних мають показники низького рівня розвитку.

Висновки. Здійснене дослідження дало можливість визначити особливості емоційного інтелекту та соціальних навичок у дітей з особливими освітніми потребами. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні динаміки змін структурних компонентів емоційного інтелекту та у розробленні психокорекційних програм, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту та соціальних навичок.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, емоційний інтелект, соціальні навички.

Tamara Duchyminska, Mykhailo Kots, Anna Kulchytska. Emotional intelligence and social skills of children with special educational needs: diagnostic-research aspect.

Purpose. The article is devoted to the research of the peculiarities in the manifestation of social skills and the development level of emotional intelligence in aspect of children with special educational needs. Theoretical analysis and systematization of scientific sources allowed us to state the following: the emotional sphere and the emotional intelligence of children with special needs have their own characteristics - reduced ability to regulate behavior arbitrarily, increased excitability, or conversely inhibition; the structure of emotional intelligence includes self-awareness, self-control, motivation and social skills; social skills are a set of landmarks and formed actions that allow a child to socialize successfully (expression of feelings and emotions, skills of interpersonal interaction, situational regulation of emotions, etc.).

Methods. The empirical part of the study was based on methods used: "Diagnosis of emotional intelligence" by N. Hall; D. Lusin's "EmIn Questionnaire" and A. Holstein's "Social Skills Questionnaire".

Results. As a result of the research in the field of the development of emotional intelligence and social skills of children with special educational needs was

established the following. The integrative indicator of the emotional intelligence of children with special educational needs has a mostly low level of formation. The subjects have a low level of emotions self-control and awareness of them. Indicators of intrapersonal emotional intelligence show that the majority of subjects has the average level of development, characterized by understanding of their own emotions and the ability to manage them. Respondents have certain abilities to control the expression, the ability to control the external manifestations of their emotions. Research on interpersonal emotional intelligence has allowed to state that level of development in this field is low. Subjects have difficulty in understanding other people's feelings and intentions. The study of social skills of respondents showed a high level of development of this indicator, which is characterized by initial skills, skills of reaction to the opinion of another person, skills of planning future actions, skills of alternatives to aggressive behavior. At the same time, subjects have low level of development of self-expression skills.

Conclusions. The study provided an opportunity to identify features of emotional intelligence and social skills in children with special educational needs. Prospects for further research are to study the dynamics of changes in the structural components of emotional intelligence and to develop psycho-correctional programs aimed to increase the emotional intelligence and social skills level.

Key words: children with special educational needs, emotional intelligence, social skills.

Вступ. У сучасному суспільстві відбувається багато змін в системі освіти у зв'язку з її реформуванням та гуманізацією. На тлі цього проблема розвитку соціального та емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами в останні роки набула особливої актуальності. Загальновідомо, що емоційний інтелект розкриває здатності людини до глибокої емпатії, усвідомлення власних сил, вміння розвивати і використовувати свої таланти, дарувати і приймати любов і підтримку.

На сьогоднішній час досить велика кількість як вітчизняних, так і зарубіжних психологічних досліджень спрямовані на дослідження емоційного інтелекту, хоча ця сфера все ще залишається мало вивченою.

Завдяки розвиненому емоційному інтелекту людина володіє вмінням спілкуватися і добиватися свого, вибудовувати потрібні зв'язки, бути гнучким, правильно оцінювати інших. Емоційний інтелект людина, зазвичай, розвиває упродовж всього онтогенетичного шляху, набуваючи життєвого досвіду. Ідеальним етапом для формування емоційних структур є саме шкільний період.

У цей час дитина активно встановлює емоційні зв'язки з ровесниками і дорослими, удосконалюється її самосвідомість, здатність до рефлексії. Важливого значення це набуває у дітей, які мають вади психофізичного розвитку.

Розвиток емоційного інтелекту перебуває у тісному взаємозв'язку з цілями соціально-комунікативного розвитку. Дитина, як особистість, що розвивається, проходить процес соціалізації, для її становлення важливими є соціальні навички і, можливо, найважливіші здібності, які можуть знадобитися людині в житті.

У результаті сформованості соціальних навичок діти набувають соціальної орієнтації, навчаються елементарних навичок самообслуговування, освоюють правила поведінки і норми суспільства, істотну роль в формуванні соціальних навичок відіграє оточення особистості. Відсутність соціальних навичок може призводити до зниження ефективності спілкування, уміння висловлювати особисті потреби, дисгармонії в соціальних зв'язках.

Таким чином, соціальні навички – сукупність орієнтирів і сформованих дій, що дозволяють дитині успішно соціалізуватися, розвиток яких слід здійснювати як спільну діяльність. Щоб розвинути ці важливі навички є необхідним розроблення низки стратегій на кожному етапі розвитку особистості.

Емоційна сфера дитини з особливими освітніми потребами, її словник емоцій розвиваються у процесі різноманітних видів діяльності і потребують постійної пильної уваги з боку фахівців.

Знання законів розвитку психіки дитини і вміння використовувати їх на практиці необхідні для надання ефективної допомоги дітям з особливими освітніми потребами (Заширинська, 2007).

Питання емоційної сфери та емоційного інтелекту особистості, активно досліджується сучасними вітчизняними та зарубіжними вченими. Зокрема, Носенко, Коврига (2003) працювали над розробкою концептуалізації феномену емоційного інтелекту та його функцій, Коць, Ващень, Кузьмич (2021) вивчали гендерні особливості емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами; Коць, Дучимінська, Полікарчик (2021) розглядали емоційний інтелект дітей з особливими освітніми потребами в контексті психологічних досліджень в цілому; Кульчицька, Терещенко (2017) досліджували питання емоційних проявів та емоційних реакцій особистості, та інші.

Емоційна сфера дітей з особливими освітніми потребами часто характеризується різноманітними порушеннями в афективній сфері, які проявляються як зниження можливостей довільної регуляції поведінки. За таких умов діти або підвищено збудливі, або ж навпаки – загальмовані.

Діти підліткового віку часто приховують свої переживання. Важливою особливістю їх емоційної сфери є можливість співіснування почуттів і емоцій протилежної спрямованості. Наприклад, одночасно щирий прояв любові і ненависті по відношенню до будь-кого. Як правило, емоції діляться на позитивні і негативні, але водночас будь-які емоційні переживання приносять користь, бо вони допомагають в регуляції поведінки і наповненні особистісним сенсом існування. Негатив емоції можуть приносити в тому випадку, коли стають занадто інтенсивними або неадекватними (Кутєва, 2012, с. 59–65).

Емоційний розвиток заслуговує на особливу увагу, оскільки безпосередньо впливає на процес міжособистісної взаємодії. Емоції є центральною ланкою психічного життя людини і перш за все дитини. Від емоцій та почуттів багато в чому залежить наше ставлення до людей, як ми оцінюємо власні дії і вчинки. Вони можуть надавати абсолютно протилежні дії: з одного боку активізувати поведінку і діяльність, підвищувати продуктивність, з іншого – гальмувати, пригнічувати. Тому діти потребують створення умов для корекції вад розвитку, особливо емоційної сфери.

Емоційний інтелект має три складові, які відносяться до вміння людини керувати собою – самосвідомість, самоконтроль, мотивація. Останні дві – здатність співпереживати (емпатія) та соціальні навички, пов'язані з умінням управляти взаємостосунками. Такий компонент емоційного інтелекту як соціальні навички є доволі досить важливим в житті людини. Соціальні навички доповнюють більш конкретні технічні навички. Це міжособистісні і внутрішньо-особистісні навички, включаючи дружелюбність, комунікабельність, переконливість, етикет тощо (Голишева, Сбітнева, 2016).

Соціальні навички відрізняються тим, що з одного боку, вони формуються лише у взаємодії з іншими людьми, а з іншого, забезпечують успішне функціонування людини посеред інших, або ж, навпаки призводять до соціальної дезадаптації (Кульчицька, Гаврилюк, 2019). Соціальні навички, можливо, найважливіші

здібності, які можуть знадобитися людині в житті. Добре розвинені соціальні навички дають можливість зав'язувати знайомства з оточуючими, домагатися тієї роботи, яка подобається, зміцнювати особисті стосунки. І навпаки, відсутність хороших навичок спілкування може привести до самотності, що сприяє розвитку тривожних станів і виникненню депресії.

До соціальних навичок відносять: початкові навички, самовираження в спілкуванні, реакція на думку інших людей в розмові або на те, що він переживає, навички планування майбутньої діяльності, альтернативи агресивній поведінці (Гольдштейн, Спрафкін, 1999).

Недостатній розвиток комунікативної функції затримує становлення повноцінного спілкування, впливає на здатність вербальної оцінки емоційних станів, гальмує процес розвитку соціально адаптованої поведінки. У дітей відзначається неусвідомленість уявлень про інших людей, що перешкоджає адекватній самооцінці. Більшість дітей відчують труднощі в саморегуляції діяльності, володіння навичками соціальної поведінки нестабільні, діти потребують контролю з боку дорослих. Труднощі оволодіння соціальним досвідом, незнання правил та норм соціальної поведінки перешкоджає соціалізації та інтеграції дітей в соціум (Коробейніков, 2012).

Це питання є дуже важливим, тому як проблема відсутності соціальних навичок істотно загострюється, коли діти з особливими освітніми потребами, які мають розлади аутичного спектру, досягають підліткового віку. Для багатьох аутичних підлітків, особливо в разі функціональних дітей, їхні проблеми з соціальними навичками стають більш вираженими і помітними в середній і старшій школах, так як підлітки в цей період особливо гостро починають проводити розмежування між тими, що «вписується» в їх розуміння нормальності, а хто ні.

Таким чином, соціальні навички є своєрідним набором способів і прийомів соціальної взаємодії, які людина опановує та застосовує упродовж життєвого шляху. Соціальні навички – це сукупність орієнтирів і сформованих дій, що дозволяють дитині успішно соціалізуватися, розвиток яких слід здійснювати в спільну діяльність. Соціальні навички включають в свою складову – прояв своїх почуттів та емоцій; вміння взаємодіяти із ровесниками та дорослими,

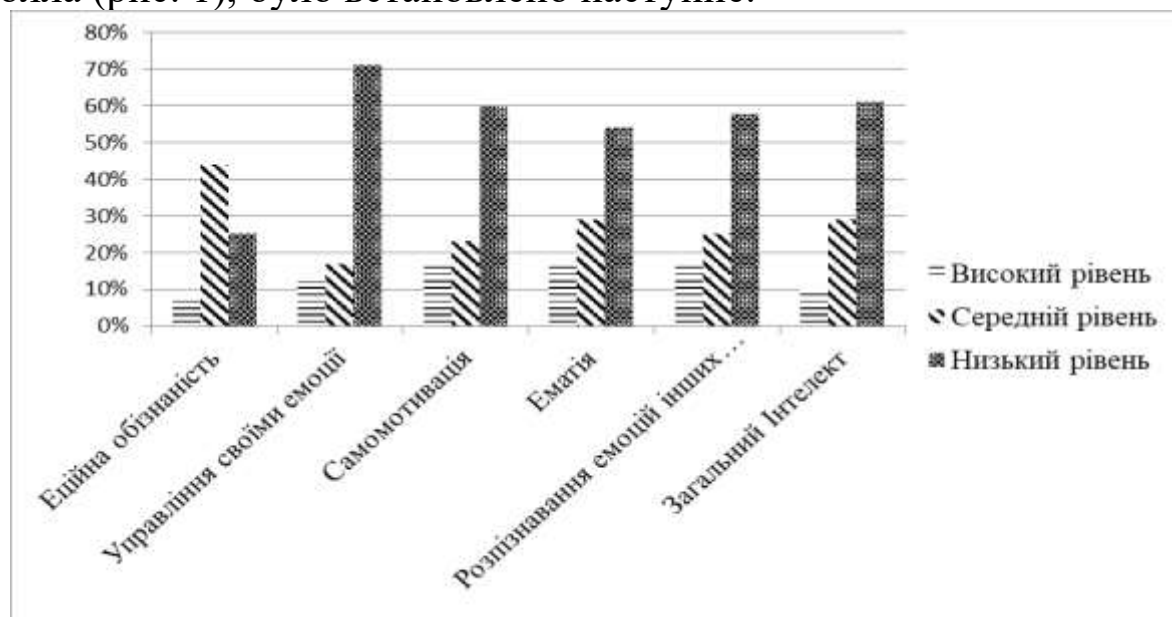
регулювати свої емоційні стани залежності від ситуації. Отже, соціальні навички є важливим чинником досягання емоційного комфорту та набуття соціального досвіду.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні розвитку емоційного інтелекту та соціальних навичок дітей з особливими освітніми потребами.

Методи та процедура дослідження. У дослідженні взяли участь учні навчально-реабілітаційного центру. Вибірка досліджуваних складалась з 50 учнів віком від 12 до 15 років.

У процесі дослідження, для виконання поставлених завдань були використані такі методики: 1. «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла. 2. «Опитувальник Емін» Д. Люсіна. 3. «Опитувальник соціальних навичок» А. Гольштейна.

Обговорення результатів. Аналізуючи результати досліджуваних за методикою «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла (рис. 1), було встановлено наступне.

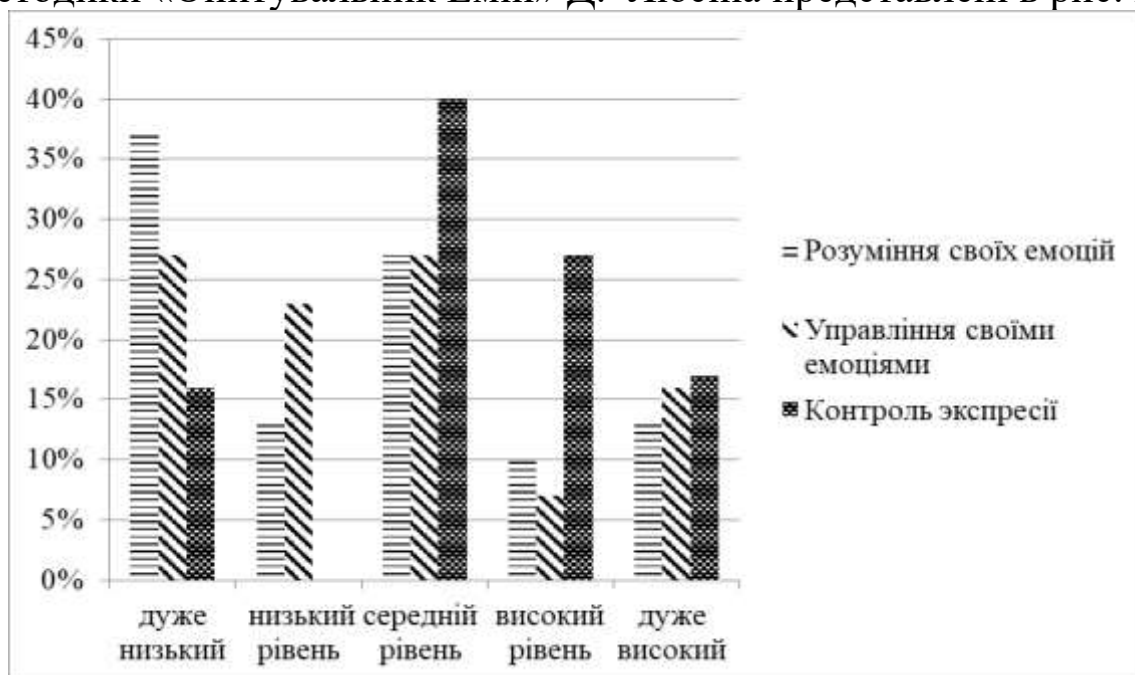
Рис. 1. Показники результатів дослідження за методикою «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла

Показники рівнів парціального емоційного інтелекту: в результаті першої шкали – «емоційна обізнаність» переважає середній рівень розвитку, що свідчить про усвідомлення і розуміння своїх емоцій. За шкалою «управління своїми емоціями» значний відсоток досліджуваних мають низький рівень до цієї здатності, що характеризується зацікненням на негативних переживаннях, емоціях. Результати за шкалою «самомотивація» засвідчують низький рівень.

Дана здатність скеровує людину на управління своєю поведінкою, за рахунок керування емоціями. В показниках шкали «емпатія» теж переважає низький рівень. Для людей цього рівня характерна байдужість до переживань і думок інших, притаманне зацікавлення на власних думках і почуттях. Низький рівень прояву отримано за показниками шкали «розпізнавання емоцій інших людей». Це може свідчити проте, що досліджувані не здатні розуміти почуття і наміри інших людей.

В інтегративному рівні емоційного інтелекту переважають низькі показники, які свідчить про пригніченість своїми емоціями, низький самоконтроль, низький рівень усвідомленості своїх емоцій.

Результати дослідження розвитку емоційного інтелекту та соціальних навичок дітей з особливими освітніми потребами за шкалами внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту відповідно до методики «Опитувальник Емін» Д. Люсіна представлені в рис. 2.

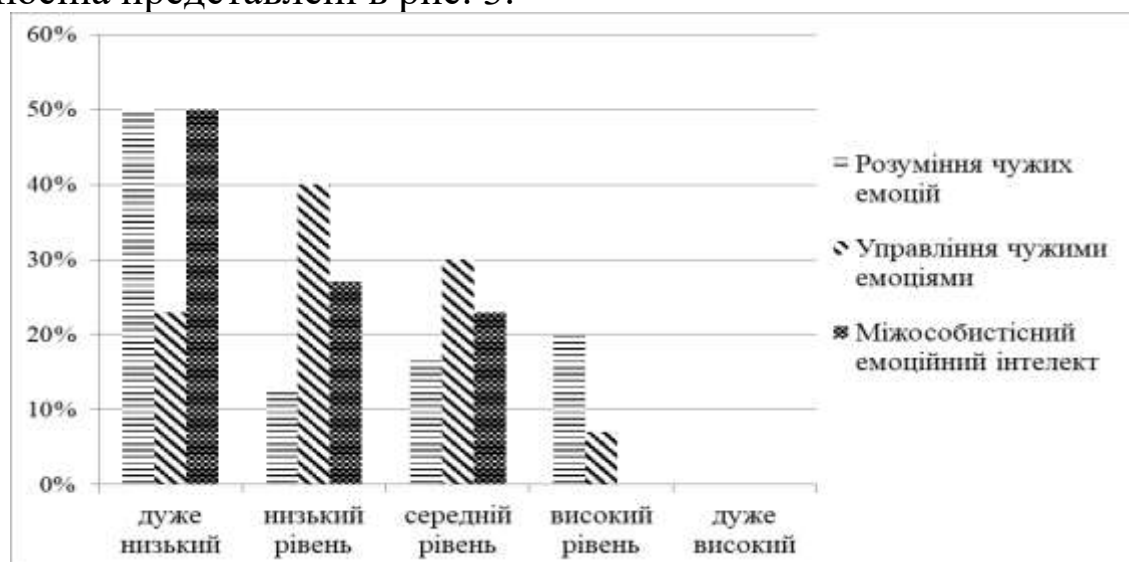

Рис.2. Показники результатів дослідження за шкалами внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту методики «Опитувальник Емін» Д. Люсіна

Проаналізувавши результати досліджуваних за шкалами внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту, можна, зробити наступні висновки: за шкалою «розуміння своїх емоцій» переважають дуже низькі результати. Здатність до розуміння своїх емоцій означає, що людина може розпізнати стан емоційного переживання у себе, встановити, яку саме емоцію переживає і знайти для неї словесне

вираження. «Управління своїми емоціями» знаходиться загалом на середньому рівні прояву, також значимий відсоток мають дуже низькі та низькі рівні розвитку даної шкали. Здатність до управління емоціями означає, що людина може контролювати інтенсивність емоцій, і приглушувати досить сильні емоції. Результати за шкалою «контроль експресії» свідчать, що у більшості вибірки переважає середній рівень розвитку даної здібності. Контроль експресії полягає в здатності контролювати зовнішні прояви своїх емоцій. Показники внутрішньо-особистіного емоційного інтелекту свідчать про середній рівень розвитку. Досліджувані мають здатність до розуміння власних емоцій та управління ними.

Результати дослідження розвитку емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами за шкалами міжособистісного емоційного інтелекту відповідно до методики «Опитувальник Емін» Д. Люсіна представлені в рис. 3.

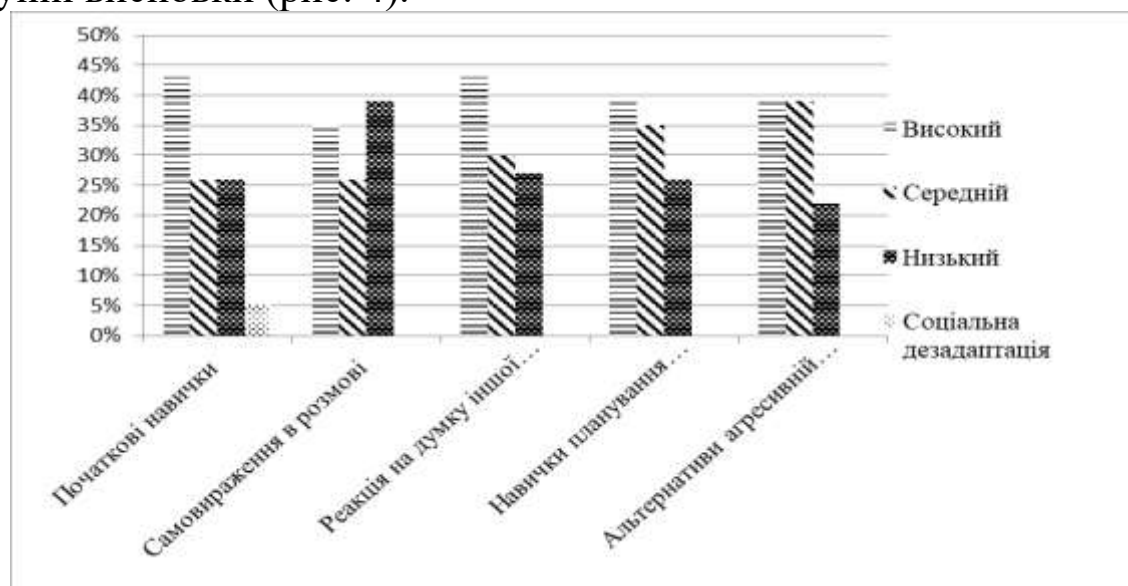

Рис. 3. Показники результатів дослідження за шкалами міжособистісного емоційного інтелекту методики «Опитувальник Емін» Д. Люсіна

Згідно результатів за шкалою «розуміння чужих емоцій» переважають дуже низькі показники, респондентам важко розуміти емоційний стан людей за їх зовнішніми проявами. Значний відсоток вибірки за шкалою «управління чужими емоціями» мають також низькі показники, що може свідчити про нездатність викликати в інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій. Показники міжособистісного емоційного інтелекту також знаходяться на дуже низькому рівні прояву. Низький рівень розвитку

усвідомлення почуттів та емоцій інших людей є показником нездатності розуміти почуття і наміри інших людей.

Аналізуючи результати дослідження за методикою «Опитувальник соціальних навичок» А. Гольштейна, можна зробити наступні висновки (рис. 4).

Рис. 4. Показники результатів дослідження за за методикою «Опитувальник соціальних навичок» А. П. Гольштейна

Показники за шкалою «початкові навички» відповідають високому рівню розвитку. До початкових навичок відносяться ті вміння людини, які дозволяють вступати в контакт з іншими людьми, встановлювати та підтримувати взаємовідносини.

Згідно результатів за шкалою «самовираження в розмові» переважають показники низького рівня розвитку даної навички. Ці вміння дозволяють адекватно висловити свої почуття, емоції, переживання іншим людям. Дана шкала також охоплює вміння ефективно передавати інформацію іншій людині.

Шкала «реакція на думку іншої людини в розмові» має високий рівень розвитку. Дані вміння дають людині спробувати зрозуміти те, що відчуває інша людина і висловити йому своє розуміння.

Результати за шкалою «навички планування майбутніх дій» свідчать, що у більшості вибірки переважає високий рівень розвитку даної здібності. Дана шкала охоплює в собі вміння спланувати розмову з іншими людьми, готуватися щоб бути компетентним у відповідній діяльності.

За шкалою «альтернативи агресивної поведінки» переважають показники високого та середнього рівня розвитку. До даних навичок

відносяться ті вміння людини, які допомагають уникнути конфлікту і вести себе в напруженій ситуації найбільш продуктивним способом.

Висновки і перспективи. У результаті дослідження розвитку емоційного інтелекту та соціальних навичок дітей з особливими освітніми потребами вдалося встановити наступне. Інтегративний рівень емоційного інтелекту характеризується низькими показниками. Дані результати свідчать про пригніченість своїми емоціями, діти мають низький самоконтроль емоцій, їм набагато важче усвідомлювати емоцій. Показники внутрішньо-особистісного емоційного інтелекту демонструють, що в більшості вибірки дослідження переважає середній рівень розвитку. Досліджувані мають здатність до розуміння власних емоцій та управління ними. Респонденти мають певні здібності до контролю експресії, який полягає у здатності контролювати зовнішні прояви своїх емоцій. Ці здібності допомагають стримувати демонстрацію свого переживання, допомагають легше перенести біль або інші неприємні відчуття.

Результати міжособистісного емоційного інтелекту знаходиться на дуже низькому рівні розвитку. Респонденти нездатні розуміти почуття і наміри інших людей, мають низьку чутливість до зовнішніх проявів емоцій. Вони мають певні проблеми в усвідомленні почуттів та емоцій інших людей. Управління чужими емоціями характеризується низькою здатністю викликати в інших людей емоційні прояви. Встановлено, що соціальні навички у досліджуваних добре розвинуті на високому рівні: початкові навички, навички реакції на думку іншої людини, навички планування майбутніх дій, навички альтернатив агресивної поведінки. Дані навички допомагають досягти емоційного комфорту і набуття соціального досвіду. А навички самовираження у спілкуванні мають показники низького рівня розвитку.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні динаміки змін структурних компонентів емоційного інтелекту та спрямованості соціальних навичок, а також у розробленні та впровадженні психокорекційних програм, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту та соціальних навичок.

Література

1. Гаврилюк, Н., Кульчицька, А. (2019). Феноменологія соціальної дезадаптації: теоретичний аспект. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (С. 13-15) Луцьк: ПП Іванюк В. П.
2. Гольшева, И. А., Сбитнева, Е. С. (2016). К вопросу о диагностике социальной компетентности у младших школьников. *Молодой ученый*, 3, 802–805.
3. Гольдштейн, А. П., Спрафкин А. П. (1999). *Развитие навыков подростка*. Москва: Наука.
4. Екжанова, Е. А. (2004). Консультирование семьи по поводу сложностей во взаимоотношениях с детьми. Е. Г. Силяева (Ред.), *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования* (с. 166–185). Москва: Академия.
5. Защирина, О. В. (2007). *Психология детей с задержкой психического развития*. Санкт-Петербург: Речь.
6. Коробейников, И. А. (2012). *Нарушения развития и социальная адаптация*. Москва: ПЕР СЭ.
7. Коць, М., Ващенко, Г., Кузьмич, О. (2021). Гендерні особливості емоційного інтелекту дітей з особливими освітніми потребами. *Психологія: реальність і перспективи*, 16, 98–105. <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i16.218>
8. Коць М., Дучимінська Т., Полікарчик С. (2021). Гендерні відмінності поведінкового компоненту соціального інтелекту дітей з особливими освітніми потребами. *Психологічні перспективи*, 37, 96-111.
9. Кульчицька, А., Терещенко, В. (2017). До питання емоційних проявів та емоційних реакцій особистості. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали IV міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (с. 22-25). Луцьк: ПП Іванюк В.П.
10. Кутеева, В. П. (2012). Эмоциональный интеллект как основа успешности в профессиональной деятельности. *Отечественная и зарубежная педагогика*, 3 (6), 59–65.
11. Носенко, Е. Л. Коврига, Н. В. (2003). *Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції*. Київ: Вища школа.

References

1. Gavrilyuk, N., Kulchitska, A. (2019). Fenomenologiya sotsialnoi dezadaptatsii: teoretichniy aspekt [Phenomenology of social maladaptation: theoretical aspect]. *Osobistist i suspilstvo: metodologiya ta praktika suchasnoi psikhologii : materialy VI Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf – Personality and society: methodology and practice of modern psychology: materials VI International. scientific-practical internet conference.* (S. 13-15) Lutsk: PP Ivanyuk V. P. [in Ukrainian].
2. Golysheva, I. A. Sbitneva, E. S. (2016). K voprosu o diagnostike sotsialnoy kompetentnosti u mladshikh shkolnikov [On the issue of diagnosing

social competence in younger schoolchildren]. *Molodoy uchenyy – Young scientist*, 3, 802–805 [in Russian].

3. Goldshteyn, A. P., Sprafkin, A. P. (1999). *Razvitiye navykov podrostka [Adolescent skills development]*. Moskva: Nauka. [in Russian].

4. Ekzhanova, E. A. (2004). Konsultirovaniye semi po povodu slozhnostey vo vzaimootnosheniyakh s detmi [Counseling families about difficulties in relationships with children]. E. G. Silyayeva (Red.), *Psikhologiya semeynykh otnosheniy s osnovami semeynogo konsultirovaniya – Psychology of family relations with the basics of family counseling* (s. 166–185). Moskva: Akademiya [in Russian].

5. Zashchirinskaya, O. V. (2007). *Psikhologiya detey s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya [Psychology of children with mental retardation]*. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].

6. Korobeynikov, I. A. (2012). *Narusheniya razvitiya i sotsialnaya adaptatsiya [Developmental disorders and social adaptation]*. Moskva: PER SE [in Russian].

7. Kots, M., Vashchenya, G., Kuzmich, O. (2021). Genderni osoblivosti emotsiynogo intelektu ditey z osoblivimi osvithnimi potrebami [Gender features of emotional intelligence of children with special educational needs]. *Psikhologiya: realnist i perspektivi – Psychology: reality and prospects*, 16, 98–105 <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.218> [in Ukrainian].

8. Kots, M., Duchiminska, T., Polikarchik, S. (2021). Genderni vidminnosti povedinkovogo komponentu sotsialnogo intelektu ditey z osoblivimi osvithnimi potrebami [Gender differences in the behavioral component of social intelligence of children with special educational needs]. *Psikhologichni perspektivi – Psychological Prospects Journal*, 37, 96-111 <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-96-110> [in Ukrainian].

9. Kulchitska, A., Tereshchenko, V. (2017). Do pitannya emotsiynikh proyaviv ta emotsiynikh reaktsiy osobistosti [On the issue of emotional manifestations and emotional reactions of the individual]. *Osobistist i suspilstvo: metodologiya ta praktika suchasnoi psikhologii: materiali IV mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi Internet-konferentsii – Personality and society: methodology and practice of modern psychology: materials of the IV international scientific-practical Internet conference* (s. 22-25). Lutsk: PP Ivanyuk V.P. [in Ukrainian].

10. Kuteyeva, V. P. (2012). Emotsionalnyy intellekt kak osnova uspeshnosti v professionalnoy deyatel'nosti [Emotional intelligence as the basis for success in professional activities]. *Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika – Domestic and foreign pedagogy*, 3 (6), 59–65 [in Russian].

11. Nosenko, E. L., Kovriga, N. V. (2003). *Emotsiyniy intellekt: kontseptualizatsiya fenomenu, osnovni funktsii [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, basic functions]*. Kyiv: Vishcha shkola [in Ukrainian].

Received: 02.04.2022

Accepted: 21.04.2022

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ВИПАДКУ У МЕЖАХ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО НАПРЯМКУ

Журавльова Олена

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,

zhuravlova.olena@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4889-0239>

Журавльов Олександр

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,

zhuravlov.oleksandr@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7823-0338>

Мета. Статтю присвячено визначенню та аналізу особливостей концептуалізації психологом особистісного випадку клієнта у межах психоаналітичної парадигми. Встановлено, що актуальність наукової розвідки обумовлена посиленням вимог до оптимізації та підвищення ефективності роботи спеціаліста-клініциста в умовах стрімких змін соціальної реальності та перманентного пришвидшення темпу життя людини.

Методи. Для уточнення сутності досліджуваного феномену було застосовано теоретичні методи, зокрема, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукових джерел й результатів емпіричного вивчення проблеми концептуалізації особистісного випадку.

Результати. У результаті аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури охарактеризовано основні періоди становлення ідеї формулювання випадку клієнта. Визначено ключові функції вказаного етапу психотерапевтичного процесу, серед яких виявлення специфічного для пацієнта способу організації знань, емоцій і поведінки, чітке прояснення центральних проблем особистості та їх диференціація від другорядних запитів, створення підґрунтя для розробки ефективного плану лікування. Висвітлено сутність динамічності та нешаблонності як основних рис процесу опрацювання особистісної події у межах психоаналітичної парадигми. Встановлено специфічні характеристики концептуалізації випадку залежно від обраного спеціалістом напрямку психоаналізу: структурної концепції психічної діяльності особистості, теорії об'єктних відносин чи селф-психології. Окреслено погляди науковців на структуру вказаного початкового етапу роботи спеціаліста з клієнтом.

Висновки. Формулювання особистісного випадку відповідно до положень психоаналітичної теорії передбачає пошук детермінант проблеми особистості поза межею її свідомості. Процес концептуалізації не є чітко структурованим, адже потребує одночасного врахування широкого спектру чинників, які швидко трансформуються та розміщені на різних рівнях психічної діяльності. Відтак, вказаний етап роботи з клієнтом набуває форми нарації.

Ключові слова: формулювання особистісного випадку, динамічність, психотерапевтичний процес.

Olena Zhuravlova, Oleksandr Zhuravlov. Peculiarities of the conceptualization of the case within the framework of psychoanalytical direction.

Purpose. The article is devoted to the definition and analysis of the peculiarities of the psychologist's conceptualization of the client's personal case within the psychoanalytic paradigm. It is established that the relevance of scientific research is due to increasing requirements for optimization and increase the efficiency of the clinician in the face of rapid changes in social reality and the permanent acceleration of the pace of human life.

Methods. To clarify the essence of the studied phenomenon, theoretical methods were used, in particular, analysis, synthesis, comparison, generalization, systematization of scientific sources and the results of empirical study of the problem of conceptualization of the personal case.

Results. As a result of the analysis of domestic and foreign scientific literature the main periods of formation of the idea of formulating the client's case are characterized. The key functions of this stage of the psychotherapeutic process are identified, including identifying a patient-specific way of organizing knowledge, emotions and behavior, clear clarification of central personality problems and their differentiation from secondary requests, creating a basis for developing an effective treatment plan. The essence of dynamism and unconventionality as the main features of processing a personal event within the psychoanalytic paradigm is highlighted. The specific characteristics of the conceptualization of the case depending on the direction of psychoanalysis chosen by the specialist are established: the structural concept of mental activity of the individual, the theory of object relations or self-psychology. The views of scientists on the structure of the specified initial stage of the specialist's work with the client are outlined.

Conclusions. The formulation of the personal case according to the provisions of psychoanalytic theory involves the search for determinants of the problem of personality outside its consciousness. The process of conceptualization is not clearly structured, as it requires simultaneous consideration of a wide range of factors that are rapidly transforming and located at different levels of mental activity. Therefore, this stage of working with the client takes the form of a narrative.

Key words: formulation of personal case, dynamism, psychotherapeutic process.

Вступ. Концептуалізація особистісного випадку є одним із ключових вмінь психолога, необхідних для успішної клінічної практики. Саме чітко та послідовне структурування проблеми клієнта складає підґрунтя для вибору спеціалістом ефективних інтервенцій. Водночас, стрімке зростання популярності короткотривалої психотерапії, зумовлене швидким темпом життя сучасної особистості та, як наслідок, дефіцитом часу значною мірою посилює вимоги до активності клініциста у терапевтичному процесі та оптимізації його роботи, зокрема, і на етапі кристалізації проблеми (Eells, Lombart, Kendjelic, et al., 2005).

Попри виникнення ідеї концептуалізації випадку у 60-х р.р. ХХ ст., у центрі уваги вчених вона опинилась лише на початку ХХІ ст. У 1997 році було опубліковане перше видання монографії «Handbook of psychotherapy case formulation» під редакцією Т. Ейлс, яка і сьогодні залишається однією з найбільш цитованих робіт із вказаної тематики. Уваги заслуговує і фундаментальна праця Б. Інграм «Clinical case formulations: matching the integrative treatment plan», видана у 2006 році.

Вагомого значення набуває вивчення особливостей концептуалізації випадку у емпіричній площині. Так, одне із перших досліджень, реалізоване Ф. Сейтцом (Eells, 2010), передбачало визначення рівня надійності цього методу. Шість психоаналітиків підготували концептуалізацію проблеми пацієнта у формі наративу. Отримані результати вказали на низьку міру узгодженості думок психотерапевтів, що зумовлювалось схильністю до суб'єктивних інтерпретацій та інтуїтивних припущень без належної перевірки. Як засвідчує аналіз наукової літератури, відтоді окреслена наукова площина зазнала конструктивних трансформацій. Наприклад, у 90-х рр. поширення набув структурований підхід до концептуалізації випадку під назвою «Методу центральної теми конфліктних відносин», запропонований Л. Люборскі та П. Крітс-Крістофом (Luborsky, Crits-Christoph, 1998). Подальше емпіричне дослідження продемонструвало, що узгодженість поглядів на ключові аспекти проблеми клієнта, запропонованих спеціалістами, які використовували вказаний метод, є задовільною (значення коефіцієнта Каппа розмістились у діапазоні від 0,64 до 0,81) (Luborsky, Barrett, 2010).

Таким чином, протягом останнього двадцятиріччя прослідковується суттєве збільшення кількості наукових публікацій, присвячених окресленій тематиці. Водночас, слід відзначити, що місце об'єкта систематичного вивчення вона посіла лише у роботах зарубіжних дослідників, тоді як вітчизняні праці є фрагментарними та нечисельними.

Методи та процедура дослідження. Для уточнення сутності досліджуваного феномену було застосовано теоретичні методи, зокрема, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукових джерел й результатів емпіричного вивчення проблеми концептуалізації особистісного випадку.

Обговорення результатів. Етап концептуалізації випадку, як зазначає І. Бордайн (Bordin, 1979), є необхідною складовою психотерапевтичного процесу. Сформульована гіпотеза повинна підтверджуватись доказами з історії клієнта та чітко описувати усі аспекти проблеми. Ряд вчених (Sierpiakowska, 2016) наголошує на відсутності суттєвих відмінностей у роботі терапевтів в межах зазначеного етапу, детермінованих постулатами обраних ними наукових шкіл. Консенсус, насамперед, стосується загальної структури концептуалізації, яка, зазвичай, включає: опис життєвих подій клієнта, встановлення ключової проблеми та симптомів, виявлення предиспозиційних чинників психологічної дезадаптації особистості. Водночас інші автори (Słysz, 2017) відзначають, що саме специфічні особливості теоретичних підходів спонукають спеціалістів зосереджувати увагу більшою мірою на когніціях, почуттях або ж поведінці клієнта, а також зумовлюють різний рівень зацікавленості сімейними, культурними, суспільними аспектами життя людини.

Так, серед найбільш поширених напрямків психотерапії виокремлюють когнітивно-поведінкову, екзистенціальну, гуманістичну, гештальт-терапію. Особливої уваги заслуговує специфіка операціоналізації проблеми в межах психоаналізу, який часто розглядається науковцями як парадигмальна психологічна концепція.

Попри те, що З. Фрейд не послуговувався поняттям «концептуалізації», ряд вчених (Słysz, 2017) трактує представлені у його працях описи випадків із життя пацієнтів як перші приклади формулювання особистісних подій. Цікавими в окресленому

контексті є слова самого засновника психоаналітичної теорії: «Мені досі дивно, що історії хвороби, які я пишу, читаються як короткі оповідання і що їм бракує серйозного відбитка науки. Вони забезпечують «інтимний зв'язок» між розповіддю про страждання пацієнта та симптомами його хвороби» (Freud, 1958).

Перрі та його колеги (Perry, Augusto & Cooper, 1989) відзначають, що основною функцією концептуалізації випадку у межах психоаналітичного підходу, як і постановки клінічного діагнозу, є створення підґрунтя для розробки ефективного плану лікування особистості. З огляду на це, окреслений етап психотерапевтичної роботи вимагає чіткого прояснення центральних проблем клієнта, та їх диференціації від другорядних запитів.

Подібні ідеї зустрічаються в працях інших науковців. Так, С. Коррі та Д. Лейн (Corrie, Lane, 2010) стверджують, що спеціаліст, насамперед, зорієнтований на визначення доміантних тем, які знаходяться у центрі уваги клієнта, з метою вибору оптимальних стратегій вирішення наявних конфліктів. На думку Н. МакВільямс (McWilliams, 2012), ціль психотерапевта полягає у виявленні специфічного для пацієнта способу організації знань, емоцій, поведінки та подальшого впливу на вказані сфери функціонування.

Ключовими особливостями концептуалізації у межах окресленої наукової парадигми є динамічний та нешаблонний характер. Усвідомлення особистістю своїх мотивів і переосмислення власного досвіду відбувається у процесі взаємодії зі спеціалістом. Відтак, у психоаналітичній літературі особлива увага зосереджується на реляційному аспекті терапевтичного контакту. З огляду на це, упорядкування і створення цілком узгодженого опису життєвої ситуації клієнта на початковому етапі психотерапії неможливе. Так, терапевт формулює гіпотези щодо чинників, що детермінують труднощі пацієнта, у ході роботи перевіряє свої припущення і формулює нові (McWilliams, 2012).

Цікавою в окресленому контексті є думка Р. Саммерс і Дж. Барбер (Summers, Barber, 2014), згідно з якою інтерес науковців до структури та плану концептуалізації зумовлюється більшою мірою дидактичними, а не клінічними потребами. З огляду на це, можна констатувати наявність відмінностей у процесі формулювання випадку в межах психоаналітичної парадигми та, наприклад,

когнітивно-поведінкової. Так, у першому з підходів вказаний етап має значно потужніше прикладне значення, ніж у другому.

Безумовно особливості опрацювання особистісного випадку зумовлюються і специфічними характеристиками напряму психоаналізу, що покладений в основу роботи клініциста. Так, позиції мейнстріму на сучасному етапі розвитку психологічної науки належать структурній концепції психічної діяльності, теорії об'єктних відносин та селф-психології. Деякі спеціалісти схильні до застосування мультимодельного підходу, в якому одночасно реалізується кілька теоретичних перспектив у роботі з пацієнтом. Інші ж терапевти обирають модель, яка є найбільш відповідною конкретній ситуації, або ж дотримуються засад однієї концепції у всіх випадках. Як зазначає А. Свиш (Słysz, 2017), кожна з теорій стосується важливої сфери людського досвіду, і кожна з них посідає значиме місце у загальній картині всебічного та багатогранного розуміння особистості.

Розглянемо детальніше основні положення вказаних моделей. Так, відповідно до структурної концепції З. Фрейда, поведінка людини визначається низкою сексуальних та агресивних потягів, які передбачають наявність чотирьох атрибутів: джерела, мети, детермінанти та об'єкта.

Джерелом потягу є соматичні процеси, які висувають певну вимогу до свідомості. Мета, в свою чергу, полягає у досягненні задоволення шляхом розрядки напруги, викликаної інтенсивністю детермінанти, тобто силою наявного у особистості бажання. Об'єкт – найбільш мінливий аспект потягу, адже задоволення може реалізовуватись через неживий предмет, частину свого тіла або ж іншу людину. Таким чином, основна мотиваційна спрямованість людини виявляється у пошуках можливостей задоволення бажань, які є психологічними похідними від інстинктивних потягів. Перешкоди на шляху реалізації бажань є неминучими. Відтак, особистість зорієнтована задовольнити свою інтенцію, але, водночас, схильна уникати цього прагнення, з огляду на страх зовнішнього покарання, виникнення почуттів тривоги чи страху. Отже, концептуалізація особистісного випадку здійснюється з точки зору виникнення внутрішньопсихічного конфлікту.

У трикомпонентній структурі психіки, запропонованій З. Фрейдом, Ід є сховищем потягів індивіда, Супер-его представлене

сукупністю інтерналізованих ним моральних стандартів та заборон, а Его забезпечує зниження рівня психічної напруги, задіюючи механізми психологічного захисту у відповідь на усвідомлення того, що відкрите вираження власного бажання може викликати травмуючі переживання.

Відповідно до основних положень представленої теорії, основою дезадаптивної поведінки людини є несвідомі фантазії, породжені інтрапсихічними конфліктами, що виникли у дитинстві. Відтак, задача інтервенції психотерапевта полягає у допомозі пацієнту усвідомити приховані мотиви та афекти, що суперечать його свідомим цінностям та установкам.

Слід зауважити, що в деяких теоріях психоаналітичної парадигми, ключова причина виникнення психологічних проблем вбачається у дезадаптивній взаємодії особистості із зовнішнім світом. Так, на думку Л. Джонсона та Р. Даллоса (Johnstone, Dallos, 2013), концептуалізація випадку – це збір інформації щодо труднощів пацієнта, які, зазвичай, виявляються у вигляді систематичних неадаптивних форм поведінки у відносинах з оточуючими, а також формулювання висновків терапевтом щодо взаємозв'язку дій особистості та її внутрішнього світу, який містить психологічні конфлікти.

Представлена дефініція свідчить, що психоаналітична концептуалізація ґрунтується, насамперед, на притаманній людині мотивації до пошуку та підтримки значущих стосунків. Слід зауважити, що окреслені положення характерні для неопсихоаналізу, а не для класичного фрейдизму. Зокрема, вказані засади втілюються у групі теорій об'єктних відносин, що ґрунтуються на ідеї, згідно з якою психіка особистості складається з внутрішніх об'єктів, інтроєктованих від зовнішніх об'єктів – передусім батьків.

Вивчення концепцій психоаналізу дає змогу стверджувати, що об'єктні відносини розглядаються науковцями у широкому сенсі як ставлення особистості до світу в цілому та його окремих аспектів зокрема, а у вузькому сенсі – як відносини з оточуючими, насамперед, з близькими та значимими людьми (Нелін, 2020).

Специфіку окресленої групи теорій та вагоме значення включеності людини у широкий спектр міжособистісних відносин відображено в ідеях Дж. Франкла (Франкл, 1998), який зауважив, що страждання для особистості є неминучими, адже вона оточена ними з

трьох сторін – зі сторони свого тіла, навколишнього світу та найближчого оточення. При цьому, на думку вченого, найбільш болісно індивідом сприймаються страждання зумовлені саме труднощами у стосунках з іншими.

На відміну від прихильників фрейдизму, представники теорії об'єктних відносин акцентують увагу не на розрядці напруги, викликаної нереалізованими інстинктивними потягами людини, а на прагненні індивіда до спорідненості зі значимими людьми, насамперед, батьками. Таким чином, концептуалізація випадку у цьому разі часто зосереджується навколо доедипального досвіду клієнта (наприклад, відсутність «теплого» взаємозв'язку з матір'ю).

Слід зауважити, що деякі вчені вказаного напрямку ключове значення надають не зовнішнім об'єктам (наприклад, батькам), а внутрішнім (репрезентаціям об'єктів). Так, наприклад, на думку М. Кляйн (Кляйн, 2008), у терапевтичній роботі образ матері слід розглядати не як реальну особу, а як символічну репрезентацію, що функціонує у свідомості дитини.

Згідно з положеннями вказаної теорії доросла людина схильна відтворювати у своїх стосунках моделі відносин, інтерналізовані нею в дитинстві, особливо, якщо інтеракції мали конфліктний характер. Подібні установки детермінують формування прототипів ключових проблем особистості і можуть відображатись у стосунках із психотерапевтом. Відтак, аналіз змісту взаємодії спеціаліста з пацієнтом набуває вагомого значення для точної концептуалізації особистісного випадку.

Концепція селф-психології, запропонована Г. Когутом (Kohut, 1984), є дещо відмінною від охарактеризованих раніше напрямків психоаналізу, адже її положення зосереджуються, насамперед, на інтеграції «Я» та факторів, що сприяють розвитку здорового нарцисизму, який, на думку автора, є необхідною складовою оптимального становлення особистості, створюючи підґрунтя для формування адекватної самооцінки, реалістичного сприйняття себе та своїх можливостей.

У випадку систематичного прояву емпатійних реакцій батьками у відповідь на розвиток у дитини нових вмінь та навичок, вона отримує позитивний досвід, який знаходить відображення у твердженні: «Ти захоплюєшся мною, і тому я відчуваю себе гідною людиною». Основні ж джерела психологічних проблем особистості

вчений вбачає у нездатності значимих дорослих забезпечити дитині досвід, потрібний для успішного формування цілісного «Я-образу» та реалізації власних прагнень.

Водночас попри охарактеризовані відмінності між різними напрямками психоаналізу, існують і спільні особливості, властиві течіям вказаної парадигми. Так, описані моделі належать до концептуалізацій, що ґрунтуються, насамперед, на особистісному значенні певних подій для клієнта. Як зазначає Н. МакВільямс (McWilliams, 2012): «Суб'єктивність відіграє вирішальну роль у визнанні сенсу поведінки». Психотерапевт не має готового переліку можливих причин виникнення проблем у пацієнта, але досліджує історію його життя, щоб виявити ті елементи, що становлять унікальний набір причинних факторів. Закономірною, з огляду на це, є схильність багатьох психоаналітиків на етапі опрацювання випадку застосовувати проєктивні методики, що передбачає присвоєння пацієнтами стимульному матеріалу особистісних сенсів. Таким чином, виникає можливість, хоча й обмеженою мірою, виявити унікальні риси особистості.

Вагоме місце у науковій літературі посідає визначення структури концептуалізації. Так, наприклад, Р. Саммерс і Дж. Барбер (Summers, Barber, 2014) вказують наступні елементи:

1. Загальна характеристика (головні події у житті пацієнта, поведінка, тривалість і якість міжособистісних зв'язків, важливі нейробіологічні аспекти);

2. Опис нединамічних чинників (психопатологічний синдром, властивості темпераменту, травматичний досвід, соматичні хвороби тощо);

3. Психодинамічне пояснення головних конфліктів (свідомі і несвідомі прагнення, мотиви, захисні механізми психіки тощо);

4. Очікувані реакції у відповідь на психотерапевтичні інтервенції (ймовірні прояви перенесення, прогнозована резистентність, прогноз реакцій на терапевтичні втручання на окремих етапах терапії).

Подібні погляди зустрічаються і у праці Н. МакВільямс (McWilliams, 2012). Так, на думку вченої, ефективне опрацювання випадку потребує врахування наступних елементів: темперамент, труднощі у період дорослішання, захисні механізми, ключові афекти,

ідентифікації, регуляція почуття самоповаги, моделі взаємовідносин, патогенні переконання.

Висновки й перспективи. Концептуалізація особистісного випадку відповідно до положень психоаналітичної теорії передбачає пошук детермінант проблеми особистості поза межею її свідомості. Джерела труднощів пацієнта науковці вбачають у деструктивному досвіді раннього дитинства. Процес опрацювання випадку не є чітко структурованим, адже потребує одночасного врахування широкого спектру чинників, які швидко трансформуються та розміщені на різних рівнях психічної діяльності. У сучасних психоаналітичних моделях вагоме місце посідають нединамічні чинники, наприклад, темперамент, нейробіологічні характеристики.

Література

1. Нелін, Є. В. (2020). Розвиток особистості дитини та психоаналітичної педагогіки у теорії об'єктних відносин М. Кляйн. *Vector of modern pedagogical and psychological science in Ukraine and EU countries : Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2, 480–496.
2. Франкл, Дж. (1998). *Неизведанное Я*. Москва : «Прогресс».
3. Bordin, E. S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, research & practice*, 16(3), 252.
4. Cierpiąłkowska, L. (2016). Współczesna psychoanaliza i jej znaczenie dla praktyki klinicznej. W: L. Cierpiąłkowska, H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna* (ss. 101–125). Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
5. Corrie, S. & Lane, D.A. (2010). *Constructing stories, telling tales: A guide to formulation in applied psychology*. London: Karnac.
6. Eells, T. D. (2010). History and Current Status of Psychotherapy. W: T. D. Eells (red), *Handbook of psychotherapy case formulation* (ss. 3–32). New York: Guilford Press.
7. Eells, T. D., Lombart, K.G., Kendjelic, E. M., Turner, L.C., Lucas, C. P. (2005). The quality of psychotherapy case formulations: A comparison of expert, experienced, and novice cognitive-behavioral and psychodynamic therapists. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(4), 579–589.
8. Freud, S. (1958a). The dynamics of the transference. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, 12, 99–108.
9. Johnstone, L., Dallos, R. (2013). *Formulation in psychology and psychotherapy: Making sense of people's problems*. London: Routledge.
10. Kohut, H. (1984). *How analysis cures*. New York: International Universities Press.

11. Luborsky, L., Barrett, M.S. (2010). The Core Conflictual Relationship Theme: A Basic Case Formulation Method. W: T. D. Eells (red), *Handbook of psychotherapy case formulation* (ss. 105–135). New York: Guilford Press.

12. Luborsky, L., Crits-Christoph, P. (1998). *Understanding transference: The core conflictual relationship theme method*. Washington DC: American Psychological Association

13. McWilliams, N. (2012). Beyond traits: Personality as intersubjective themes. *Journal of Personality Assessment*, 94, 563–570. <https://doi.org/10.1080/00223891.2012.711790>

14. Perry, J. C., Augusto, F., & Cooper, S. H. (1989). Assessing psychodynamic conflicts: I. Reliability of the ideographic conflict formulation method. *Psychiatry*, 52, 289–301.

15. Słysz, A. (2017). *Konceptualizacja przypadku w różnych modelach psychoterapii*. Poznań: Wydawnictwo WNS UAM.

16. Summers R., Barber J. P. (2014). *Terapia psychodynamiczna. Praktyka oparta na dowodach*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

References

1. Nelin, Ye. V. (2020). Rozvytok osobystosti dytyny ta psykhoanalytichnoi pedahohiky u teorii obiektnykh vidnosyn M. Kliain [The development of the child's personality and psychoanalytic pedagogy in the theory of object relations M. Klein]. *Vector of modern pedagogical and psychological science in Ukraine and EU countries : Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2, 480–496 [in Ukrainian].

2. Frankl, J. (1998). Neizvedannoe [The Unknown I]. Moscow: "Progress" [in Russian].

3. Bordin, E. S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, research & practice*, 16(3), 252.

4. Cierpiąłkowska, L. (2016). Współczesna psychoanaliza i jej znaczenie dla praktyki klinicznej. W: L. Cierpiąłkowska, H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna* (ss. 101–125). Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.

5. Corrie, S. & Lane, D.A. (2010). *Constructing stories, telling tales: A guide to formulation in applied psychology*. London: Karnac.

6. Eells, T. D. (2010). History and Current Status of Psychotherapy. W: T. D. Eells (red), *Handbook of psychotherapy case formulation* (ss. 3–32). New York: Guilford Press.

7. Eells, T. D., Lombart, K.G., Kendjelic, E. M., Turner, L.C., Lucas, C. P. (2005). The quality of psychotherapy case formulations: A comparison of expert, experienced, and novice cognitive-behavioral and psychodynamic therapists. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(4), 579–589.

8. Freud, S. (1958a). The dynamics of the transference. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, 12, 99–108.

9. Johnstone, L., Dallos, R. (2013). *Formulation in psychology and psychotherapy: Making sense of people's problems*. London: Routledge.
10. Kohut, H. (1984). *How analysis cures*. New York: International Universities Press.
11. Luborsky, L., Barrett, M.S. (2010). The Core Conflictual Relationship Theme: A Basic Case Formulation Method. W: T. D. Eells (red), *Handbook of psychotherapy case formulation* (ss. 105–135). New York: Guilford Press.
12. Luborsky, L., Crits-Christoph, P. (1998). *Understanding transference: The core conflictual relationship theme method*. Washington DC: American Psychological Association
13. McWilliams, N. (2012). Beyond traits: Personality as intersubjective themes. *Journal of Personality Assessment*, 94, 563–570. <https://doi.org/10.1080/00223891.2012.711790>
14. Perry, J. C., Augusto, F., & Cooper, S. H. (1989). Assessing psychodynamic conflicts: I. Reliability of the ideographic conflict formulation method. *Psychiatry*, 52, 289–301.
15. Słysz, A. (2017). *Konceptualizacja przypadku w różnych modelach psychoterapii*. Poznań: Wydawnictwo WNS UAM.
16. Summers R., Barber J. P. (2014). *Terapia psychodynamiczna. Praktyka oparta na dowodach*. Kraków.

Received: 06.04.2022

Accepted: 28.04.2022

НІЯКОВІННЯ ЖІНОК ЧЕРЕЗ СВОЄ ТІЛО ПІД ЧАС ІНТИМНОЇ БЛИЗКОСТІ З ПАРТНЕРОМ (BISC-UA): УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ ШКАЛИ

Завада Тетяна,

Український католицький університет,

м. Львів, Україна,

zavada_t@ucu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9745-2772>

Широка Анастасія,

Український католицький університет,

м. Львів, Україна,

shyroka@ucu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-2794>

Мета. Ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером – важливий аспект сексуальності, пов'язаний зі здатністю жінки отримувати сексуальне задоволення від близькості з партнером. Це один з ключових показників гармонійних сексуальних стосунків, які можна оцінити за допомогою психодіагностичних інструментів, проте, в українській психології немає валідних методик для його оцінки. Відтак, метою цього дослідження стали переклад та адаптація українською мовою Шкали ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером BISC-UA М. Відермана, а саме, визначення розподілу відповідей за кожним твердженням шкали, її факторної структури, а також показників внутрішньої узгодженості тверджень, тест-ретестової надійності та конвергентної валідності.

Методи. Адаптація проводилася на жінках (N=731) віком 18-47 років, 37 з яких взяли участь у процедурі тест-ретестової надійності у проміжку п'яти тижнів. Для оцінки конвергентної валідності шкали BISC-UA були використані Шкала задоволеності зонами тіла, Опитувальник образу тіла та Багатовимірний опитувальник сексуальності.

Результати. За показниками асиметрії та ексцесу більшість тверджень шкали мають нормальний розподіл з помітною лівосторонньою асиметрією. Результати експлораторного та конфірматорного факторного аналізів підтверджують, що шкала BISC-UA є однофакторним інструментом, який складається з 15 тверджень (RMSEA=0.00, RMR = 0.086, GFI= 0.996, NFI=0.994, CFI=1.00, N=731). Шкала BISC-UA володіє високими показниками внутрішньої

узгодженості тверджень (Альфа Кронбаха 0,95, Омега МакДональда 0,96). Шкала демонструє значимий рівень тест-ретестової надійності ($r=0,72$) та конвергентної валідності при порівнянні з конструктами задоволення своїм тілом та психологічними тенденціями у сексуальних стосунках.

Висновки. Україномовна Шкала ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером (BISC-UA) володіє значимими психометричними показниками і може бути рекомендована для використання у наукових дослідженнях якості сексуального життя жінок.

Ключові слова: адаптація опитувальника, валідність, надійність, образ тіла, інтимна близькість, партнерські стосунки, конфірмаційний факторний аналіз.

Tetiana Zavada, Anastasia Shyroka. Women's body image self-consciousness during intimacy with a partner (bisc-ua): ukrainian-language adaptation of the scale.

Purpose. Body image self-consciousness in the intimacy relationships is important aspect of women's sexuality, related to the women's ability to get satisfaction in sexual relationships. This is one of the main indicators of the healthy sexual relations, which can be evaluated with psychodiagnostic instruments. However, there are no valid and reliable tools for the assessment of the phenomena in Ukrainian psychology. Thus, the aim of the study was to translate and adapt Wiederman's Body Image Self-Consciousness (BISC) Scale into Ukrainian. Such psychometric properties were under consideration: scale's items distribution, scale's factor structure, internal consistency, test-retest reliability and convergent validity.

Methods: The research was conducted among women (N=731), aged 18-21. 37 women took part in the test-retest evaluation during the 5th-week period. BISC-UA scale convergent validity was determined in comparison with the constructs of body image satisfaction and psychological tendencies in sexual relationships, using The Body Areas Satisfaction Scale, Body Image Questionnaire, and the Multidimensional Sexuality Questionnaire.

Results. Considering the indicators of asymmetry and excess, most statements have a normal distribution with slight left asymmetry. The results of exploratory and confirmatory factor analysis confirms that BISC-UA scale is one-factor instrument, which consists of 15 items (RMSEA=0.00, RMR = 0.086, GFI= 0.996, NFI=0.994, CFI=1.00, N=731). The scale has excellent coefficients of internal consistency (Cronbach's Alpha 0,95, McDonald's Omega 0,96). The Scale demonstrates an appropriate level of test-retest reliability during the 5th week period ($r=0,72$) and convergent validity compared with given constructs of body image satisfaction and psychological tendencies in sexual relationships.

Conclusions. The Ukrainian-language Body Image Self-Consciousness Scale in the intimacy relationships (BISC-UA) has appropriate psychometric properties and can be recommended for use in research on the quality of women's sexual life.

Keywords: adaptation of the questionnaire, validity, reliability, body image, intimacy, partnership, confirmatory factor analysis.

Вступ. Тіло жінки розглядається, оцінюється і сексуалізується більше, ніж тіло чоловіка (Fredrickson & Roberts, 1997; Wolf, 1991). Породжені культурою, засобами масової інформації еталони краси, зумовлюють підвищену увагу жінок до того, як їхнє тіло сприймається іншими (Fredrickson & Roberts, 1997; McKinley & Hyde, 1996). Це позначається на якості сексуального життя і може призводити до виникнення сексуальних дисфункцій (Dove & Wiederman, 2000; Aubrey, 2007). Зокрема, у західній культурі худі жінки сприймаються більш сексуально бажаними (Harris, Walters, & Washull, 1991), відтак найчастіше невдоволення власним тілом проявляється в тому, що жінки вважають себе занадто «товстими», або ж якісь частини тіла «завеликими» (Garner, 1991).

Поняття *ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером* (Body Image Self-Consciousness) концептуалізує М. Відерман як занепокоєння своєю зовнішністю, стурбованість щодо непривабливості свого тіла та надмірне зосередження на тому, як зовнішній вигляд сприймається партнером (Wiederman, 2000). Під час інтимної близькості така когнітивна «фіксація» перешкоджає тілесному та чуттєвому досвіду. Тому, як вказують дослідження, жінки з високим рівнем *ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості*, мають менше гетеросексуального досвіду, та частіше уникають сексуальних стосунків з партнером (Wiederman, 2000; Wiederman, 2002). Загалом відомо, що під час інтимної близькості чим менше партнери, як чоловічої, так і жіночої статі, концентруються на своєму тілі, тим кращою в них є сексуальне функціонування (Cash et al., 2004). Також досліджено, що зменшення когнітивних «відволікань» покращує сексуальний досвід партнерів (Quinn-Nilas et al., 2016).

Шкала *ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером* (англ. Body Image Self-Consciousness (BISC) Scale) розроблена М. Відерманом у 2000 році. Шкала BISC складається з 15 тверджень, які об'єднані в одну шкалу (за даними автора Cronbach's alpha – 0,94) і складають один фактор. У процедурі створення опитувальника взяло участь 198 гетеросексуальних жінок віком 18 до 21 року (M = 18,89, SD = 0,90). Жінки з гомосексуальним досвідом і вагітні були виключені з дослідження (Wiederman, 2000).

Ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером – вагомий аспект сексуальності, що впливає на

сексуальну активність жінок та загалом здатність отримувати сексуальне задоволення (Radoš et al., 2013; Ramseyer et al., 2020; Spivak-Lavi & Gewirtz-Meydan, 2021; Pavanello Decaro et al., 2021; Gewirtz-Meydan et al., 2021b; Quinn-Nilas, 2016). Цей концепт взаємопов'язаний з унікаючим та тривожним типами прив'язаності (Gewirtz-Meydan et al., 2021a; Gewirtz-Meydan et al., 2021b). Досліджувані з тривожним типом прив'язаності мають вищі показники за шкалою BISC (Gewirtz-Meydan et al., 2021a). Також шкала BISC корелює зі схильністю до сексуальних зловживань за допомогою технології, зокрема, секстингу (Howard et al., 2020).

Шкала BISC – популярний діагностичний інструментарій, який використовують серед різних груп досліджуваних: вагітних (Radoš et al., 2013), осіб з нарцисичними рисами (Pavanello Decaro et al., 2021), осіб з розладами харчової поведінки (Spivak-Lavi & Gewirtz-Meydan, 2021); жінок, які належать до ЛГБТ спільноти (Gewirtz-Meydan et al., 2021b). За аналогом до шкали BISC, було розроблено шкалу для гетеросексуальних чоловіків (McDonagh, Morrison & McGuire, 2008), а згодом і для гомосексуальних чоловіків (Kiss, Morrison, & McDonagh, 2019). Також розроблений модифікований варіант шкали BISC – Шкала ніяковіння через власні геніталії (Genital image self-consciousness), в якій у кожному твердженні слово «тіло» замінене словом «геніталії» (Schick et al., 2010). Існують дані про адаптацію шкали BISC польською мовою (Szymańska-Pytlińska, 2019) (Cronbach's alpha – 0,96). Натомість в українській психології відчувається нестача валідних та надійних інструментів вивчення різних психологічних особливостей сексуальності, зокрема і в аспекті ніяковіння партнерів під час інтимних стосунків. Відтак метою цього дослідження стала адаптація українською мовою *Шкали ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером* (Body image Self-Consciousness Scale) на україномовній групі жінок.

Методи та процедура дослідження. *Переклад Body image Self-Consciousness Scale (BISC) українською мовою (BISC-UA).* Процедура перекладу була здійснено у 2021 році згідно міжнародних стандартів щодо кроскультурної адаптації методик (Beaton et al., 2000). У процесі перекладу шкали BISC-UA залучено перекладача, носія української та англійської мов та двох психологів з попереднім досвідом адаптації методик. Після здійснення процедури прямого та зворотного перекладу був погоджений остаточний україномовний

варіант шкали BISC-UA, який найбільш влучно передавав зміст тверджень відповідно до україномовного культурного середовища. Таким чином було отримано остаточний варіант шкали BISC-UA, який проходив подальшу процедуру адаптації на україномовній групі жінок.

В процедурі адаптації шкали BISC-UA взяли участь жінки віком 18-49 років ($N= 731$, $M = 31,3$, $SD= 5,03$) (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика досліджуваної групи

Досліджувані жінки	Основне дослідження (N=731)	Ретест (N=37)
Вік:		
Діапазон	18-49	21-38
Сер. зн. (ст. відх.)	31.3 (5.03)	27.7 (4.2)
Сімейний статус:		
Одружені	646 (88.8 %)	27 (72.97 %)
У стосунках	49 (6.7%)	8 (29.6 %)
Самотні	36 (4.9%)	2 (0.3 %)
Діти:		
Є	678 (92.7 %)	34 (91.9 %)
Немає	30 (4.1 %)	3 (8.1 %)
Вагітні	23 (3.1 %)	0
Соціальний статус:		
Жінки в декретній відпустці	449 (61.4 %)	16 (43.2 %)
Студентки	20 (2.7 %)	5 (13.5 %)
Жінки, які працюють на повну або часткову зайнятість	245 (33.5 %)	11 (29.7 %)
Домогосподарки (не в декреті, не працюють)	17 (2.3 %)	5 (13.5 %)
Постійний сексуальний партнер	695 (95.1%)	31 (83.8 %)
Вага:		
Діапазон	38 - 140	48 - 127
Сер. зн. (ст. відх.)	65.04 (14.05)	67.8 (9.7)
Ріст:		
Діапазон (м)	1.48 - 1.88	1.52 – 1.78
Сер. зн. (ст. відх.)	1.65 (0.06)	1.68 (0.1)
Індекс маси тіла (ІМТ):		
Діапазон	15.1 - 45.9	18.5 – 38.4
Сер. зн. (ст. відх.)	23.7 (4.8)	24.7 (3.9)

Учасниці добровільно погодилися пройти онлайн опитування через Google Forms. Перед початком опитування досліджувані отримували інформацію про мету дослідження та конфіденційній отриманих результатів. 37 жінок заповнили шкалу BISC-UA двічі у період 5 тижнів для оцінки показників тест-ретестової надійності шкали

Анкета. У авторській анкеті досліджувані повідомляли про свій вік, сімейний та соціальний статуси, наявність дітей та постійного сексуального партнера. Також всі учасниці зазначали свої зріст та вагу. В подальшому на основі цих показників визначався Індекс маси тіла Кетле (кг/м²) (Garrow & Webster, 1985).

Шкала ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером (BISC-UA) / Body image Self-Consciousness Scale (BISC) / M. Wiederman. Шкала BISC-UA складається з 15 тверджень, що стосуються переживання емоційних та когнітивних аспектів інтимної близькості у жінок. Досліджуваному пропонується така інструкція: «Оцініть наскільки ви погоджуєтесь з кожним твердженням за 5-ти бальною шкалою, де 0 – ніколи, 1 – рідко, 2 – іноді, 3 – часом так, а часом ні, 4 – часто, 5 – завжди. Термін «партнер» стосується того, з ким у вас романтичні або сексуальні стосунки». Вищі значення за шкалою BISC-UA вказують на властиве жінці більш виражене ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером. За словами Відермана (Wiederman, 2000) таку особливість також можна назвати когнітивною «фіксацією» жінки на власному тілі під час інтимної близькості (Wiederman, 2000).

Шкала задоволеності зонами тіла / Body Areas Satisfaction Scale (BASS) / T. Giovannelli, T. Cash, J. Henson, E. Engle. Шкала складається з 9 компонентів представлених зонами тіла, кожен з яких слід оцінити за шкалою Лайкерта від 1 до 10. Досліджуваним пропонуються оцінити (1) обличчя (риси обличчя, колір та стан шкіри); (2) волосся (колір, густота, структура); (3) нижню частину тулуба (сідниці, бедра, ноги); (4) середню частину тулуба (талія, живіт); (5) верхню частину тулуба (груди, плечі, руки); (6) тонус м'язів; (7) вагу; (8) зріст; (9) зовнішність загалом. Нижчий бал за шкалою вказує на нижчий рівень задоволення жінкою як конкретними ділянками свого тіла, так і тілом загалом (Giovannelli et al., 2008). У цьому дослідженні показник Cronbach's alpha склав 0,84 – 0,87.

Опитувальник образу тіла / O. Скугаревський, С. Сивуха складається з 16 тверджень, кожне з яких оцінюється за 4-бальною шкалою від 0 до 3. Сумарний показник цього опитувальника дозволяє оцінити ступінь незадоволення жінкою своєю зовнішністю: вищий показник вказує на більш виражене незадоволення образом власного

тіла (Скугаревський & Сивуха, 2006). У представленому дослідженні методику перекладено українською мовою (Cronbach's alpha – 0,93).

Багатовимірний опитувальник сексуальності MSQ-UA / україномовна адаптація А. Широка, Т. Завада. Опитувальник MSQ-UA (Shyroka & Zavada, in press) складається з 61 твердження, які дозволяють оцінити різні аспекти сексуальності особистості: сексуальну впевненість, сексуальну одержимість, інтернальний та екстернальний сексуальний контроль, сексуальне самоусвідомлення, сексуальну мотивацію, сексуальну тривогу, сексуальну депресію, сексуальну асертивність, сексуальний моніторинг, страх сексуальних стосунків та сексуальне задоволення. Кожне з тверджень потрібно оцінити за шкалою від 1 до 5. Вищі показники за шкалами вказують на сильнішу вираженість відповідної ознаки (Cronbach's alpha для шкал MSQ-UA в межах 0,64 – 0,91).

Статистичний аналіз відбувався у програмах Statistica 8.0. та R Studio (psych v.2.1.9, GPArotation v.2014.11-1, lavaan v.0.6-9, semTools v.0.5-5, REdaS v.0.9.3.). Здійснювався аналіз описових статистик окремих тверджень шкали, внутрішньої надійності тверджень за критеріями Альфа Кронбаха та Омєга МакДональдса, тест-ретестової надійності за критерієм Спірмена. Факторна структура шкали BISC-UA оцінювалася за допомогою процедур експлораторного (ЕФА) та конфірматорного факторного аналізів (КФА). Перед проведенням факторизації визначалася придатність показників для цього виду аналізу за індексом Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО) та тестом сферичності Бартлетта. У процедурі ЕФА обчислювалися такі індекси придатності: χ^2 – хі-квадрат; df – ступені свободи; RMR – корінь середньоквадратичного залишку; RMSEA – величина середньоквадратичної похибки апроксимації; GFI – індекс якості відповідності; NFI – нормований індекс відповідності, CFI – значення порівняльного індексу відповідності. Отримані індекси вважалися значимими, якщо RMR було нижчим за 0,1, RMSEA нижчим за 0,5, GFI нижчим за 0,95, NFI та CFI нижчі за 0,90. Також вираховувався відносний показник χ^2/df , який мав не перевищувати – 2 (Kline, 2005). Конвергентна валідність шкали BISC-UA визначалася через співставлення шкали з теоретично дотичними конструктами задоволення жінкою своїм тілом та психологічними тенденціями у сексуальних стосунках, що підраховувалося за критерієм кореляції Спірмена, оскільки частина шкал не мали нормального розподілу.

Описова статистика тверджень шкали BISC-UA. Показники середніх значень, стандартного відхилення, критерії асиметрії (skewness) та ексцесу (kurtosis) для кожного твердження шкали BISC-UA наведено у таблиці 2. За показниками асиметрії та ексцесу більшість тверджень шкали знаходяться в межах нормального розподілу (показники асиметрії в межах ± 2 , а ексцесу - ± 7), (Hair et al., 2010). Втім на кривих розподілу також спостерігається лівостороння асиметрія, тобто більшість досліджуваних відповідали на запитання «ніколи», «рідко», «іноді» і значно рідше обирали варіанти відповідей «часто» та «завжди». Така особливість, ймовірно, зумовлена тим, що до групи досліджуваних увійшли жінки з загальної популяції, в яких виражені сексуальні дисфункції у сексуальних стосунках зустрічаються не так часто.

Таблиця 2

Результати описової статистики шкали BISC-UA

Номери тверджень BISC-UA	Середнє значення, M	Стандартне відхилення, SD	Коефіцієнт асиметрії Skewness	Ексцес Kurtosis
1	1,73	1,54	0,67	-0,55
2	1,12	1,40	1,20	0,54
3	0,78	1,30	1,83	2,63
4	1,59	1,52	0,82	-0,33
5	0,86	1,36	1,72	2,12
6	0,47	1,10	2,57	6,08
7	0,87	1,30	1,68	2,21
8	1,05	1,58	1,46	0,87
9	1,42	1,71	1,06	-0,25
10	1,33	1,64	1,08	-0,10
11	0,82	1,37	1,78	2,21
12	1,37	1,66	1,00	-0,31
13	0,72	1,19	1,92	3,27
14	0,95	1,51	1,53	1,12
15	0,65	1,23	2,08	3,59
Заг. показ-к	15,73	16,87	1,45	1,49

Окремо можна відзначити твердження 6 та 15, в яких спостерігаються вищі показники асиметрії та ексцесу, а саме: «Якби партнер поклав руку на мої сідниці, я б подумала: "Мій партнер може відчути мій жир"» та «Я відчуваю (відчувала б) тривогу, коли партнер робить (робив би) мені масаж всього тіла». Такі результати вказують, що на ці твердження досліджувані давали досить одноманітні відповіді, і вони не повною мірою здатні диференціювати жінок з загальної популяції. У майбутніх

дослідженнях ці твердження можуть бути переформульовані з метою кращої диференціації опитуваних з загальної популяції.

Таблиця 3

Однофакторна структура і факторні навантаження для шкали BISC-UA

Твердження фактору шкали BISC-UA	Факторні навантаження	Коефіцієнт Альфа Кронбаха
1. Я би нервувала, якби партнер досліджував моє тіло до чи після сексу.	0,77	0,953
2. Ідея займатися сексом не прикриваючи тіло викликає у мене тривогу.	0,82	0,951
3. Під час сексу я стурбована (була б стурбована) тим, що мої стегна та бедра розплюснулись і видаються більшими, ніж вони є насправді.	0,88	0,951
4. Під час сексуального контакту мене турбує (турбувало б) те, як моє тіло виглядає перед партнером.	0,83	0,951
5. Найгірша частина сексу - це оголення перед іншою людиною.	0,89	0,951
6. Якби партнер поклав руку на мої сідниці, я б подумала: "Мій партнер може відчутти мій жир".	0,87	0,952
7. Під час сексуального контакту мені є (було б) важко не думати про те, наскільки не привабливим є моє тіло.	0,89	0,950
8. Під час сексу я переважно хочу (хотіла б) бути знизу, щоб живіт здавався плоским.	0,82	0,951
9. Мені є (було б) дуже незручно ходити по спальні, перед своїм партнером, абсолютно голою.	0,83	0,951
10. Перший раз, коли я займаюся сексом з новим партнером, я переживаю (переживала б), що мій партнер втратить запал, побачивши моє тіло без одягу.	0,73	0,954
11. Якби партнер хотів обійняти мене за талію, я б подумала: «Мій партнер може сказати, наскільки я товста».	0,83	0,952
12. Мені (було б) комфортно займатися сексом лише у темряві, щоб мій партнер не міг чітко бачити моє тіло.	0,89	0,950
13. Я віддаю (віддавала б) перевагу займатися сексом з партнером будучи зверху, щоб він менше бачив моє тіло.	0,73	0,954
14. Мені є (було б) важко приймати душ або ванну зі своїм партнером.	0,82	0,952
15. Я відчуваю (відчувала б) тривогу, коли партнер робить (робив би) мені масаж всього тіла.	0,85	0,952

Факторна структура шкали BISC-UA. Для даних шкали BISC-UA індекс Кайзера-Мейера-Олкіна (КМО) склав 0,96, а тест сферичності Бартлетта $X^2(105) = 8652,59$, $p < 0,001$, що продемонструвало безумовну адекватність даних для використання у факторному аналізі і проведення подальших процедур ЕФА та КФА. За допомогою ЕФА методом головних компонент було виконане

однофакторне рішення (табл. 3). Отримані результати відтворили однофакторну структуру оригінальної версії шкали BISC (Wiederman, 2000).

Представлена факторна структура пояснює 69% розсіювання даних. Отримані факторні навантаження перевищують показник 0,7 і знаходяться у діапазоні 0,73 – 0,89, що вказує на високі значимі кореляції між окремими твердженнями шкали BISC-UA та загальним фактором, який названий в шкалі «Ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером».

Для підтвердження однофакторної структури шкали BISC-UA, було також проведено процедуру конфірматорного факторного аналізу за допомогою методу діагонально зважених найменших квадратів (Diagonally Weighted Least Squares — DWLS) (табл. 4).

Таблиця 4

Конфірматорний факторний аналіз для однофакторної моделі шкали BISC-UA

	χ^2	χ^2/df (≤ 2)	RMR ($\leq .10$)	RMSEA (≤ 0.05)	GFI (≥ 0.95)	NFI (≥ 0.90)	CFI (≥ 0.90)
Однофакторна модель	71.263 *	0.79	0.086	0.00	0.996	0.994	1.00

Примітка. χ^2 – хі-квадрат; df – ступені свободи; RMR – корінь середньоквадратичного залишка; RMSEA - величина середньоквадратичної похибки апроксимації; GFI – індекс якості відповідності; NFI – нормований індекс відповідності, CFI – значення порівняльного індексу відповідності.

Як вказано у табл. 4 всі обчислені індекси придатності перевищили поріг значущості, що загалом доводить доцільність однофакторного рішення для шкали BISC-UA.

Надійність шкали BISC-UA. У шкалі оцінювалися внутрішня та тест-ретестова надійність. Значення коефіцієнтів внутрішньої узгодженості тверджень для шкали склали: Альфа Кронбаха – 0,95 та Омега МакДональдса – 0,96, що вважається дуже високими значеннями внутрішньої надійності. Коефіцієнт кореляції за Спірменом тест-ретестової надійності шкали BISC-UA 0,72, що також свідчить про стійкість результатів у періоді 5-ти тижнів.

Конвергентна валідність BISC-UA. У таблиці 5 представлено результати кореляційного аналізу шкали BISC-UA з різними показниками задоволення жінкою образом власного тіла та його зонами. Шкала BISC-UA прямо корелює із незадоволенням жінкою образом власного тіла ($r = 0,68$), а також обернено – з задоволенням

конкретними ділянками свого тіла (r в межах -0.24 – $-0,56$) та тілом загалом ($r = -0,53$).

Також отримано прямий зв'язок між шкалою BISC-UA та об'єктивним показником індексу маси тіла за Кетле ($r = 0,25$), що загалом підтверджує тези багатьох авторів про те, що ніяковість жінок через своє тіло, і зокрема під час інтимної близькості з партнером, залежить від культурного контексту. А в західній культурі худі жінки загалом сприймаються як більше сексуально бажані, зокрема і самими жінками (Harris, Walters, & Washull, 1991).

Таблиця 5

Конвергентна валідність шкали BISC-UA з показниками образу тіла

		BISC-UA
Індекс маси тіла (ІМТ)		0,25*
Шкала задоволеності зонами тіла (BASS)	Обличчя (риси обличчя, колір та стан шкіри)	-0,32*
	Волосся (колір, густина, структура)	-0,28*
	Нижня частина тулуба (сідниці, бедра, ноги)	-0,46*
	Середня частина тулуба (талія, живіт)	-0,43*
	Верхня частина тулуба (грудна клітка чи груди, плечі, руки)	-0,43*
	Тонус м'язів тіла	-0,43*
	Вага	-0,41*
	Ріст	-0,21*
	Загалом власним тілом, зовнішністю	-0,53*
Опитувальник образу тіла		0,68*

Примітка. * $p \leq 0,001$

У таблиці 6 представлено результати кореляційного аналізу BISC-UA з різними сексуальними тенденціями у стосунках. Результати вказують на те, що зростання значень BISC-UA прямо корелює зі шкалами сексуальної тривоги ($r = 0.28$), сексуальної депресії ($r = 0.46$), страху сексуальних стосунків ($r = 0.44$), сексуального моніторингу ($r = 0.27$) та екстернального сексуального контролю ($r = 0.30$) та обернено – зі шкалами сексуальної впевненості ($r = -0.56$), інтернального сексуального контролю ($r = -0.32$), сексуальної одержимості ($r = -0.18$), сексуальної самосвідомості ($r = -0.35$), сексуальної мотивації ($r = -0.28$), сексуальної асертивності ($r = -0.48$) та сексуального задоволення ($r = -0.43$).

Результати проведеного кореляційного аналізу загалом вказують на те, що теоретичний конструкт закладений у BISC-UA не лише теоретично, але і емпірично є близьким до конструктів задоволення

образом свого тіла та психологічними тенденціями у сексуальних стосунках.

Таблиця 6

Конвергентна валідність шкали BISC-UA з різними психологічними тенденціями у сексуальних стосунках

	СеВп	СеОд	ІнтСК	Ссв	СеМот	СеТр	СеАс	СеД	ЕксСК	СеМон	ССеС	СеЗ
BISC-UA	-0,56*	-0,18*	-0,32*	-0,35*	-0,28*	0,28*	-0,48*	0,46*	0,30*	0,27*	0,44*	-0,43*

Примітка. * $p \leq 0,001$

СеВп – сексуальна впевненість, СеОд – сексуальна одержимість, ІнтСК – інтернальний сексуальний контроль, Ссв – сексуальне самоусвідомлення, СеМот – сексуальна мотивація, СеТр – сексуальна тривога, СеАс – сексуальна асертивність, СеД – сексуальна депресія, ЕксСК – екстернальний сексуальний контроль, СеМон – сексуальний моніторинг, ССеС – страх сексуальних стосунків, СеЗ – сексуальне задоволення

Висновки і перспективи. Метою цього дослідження стало переклад та адаптація цієї шкали українською мовою. Відтак було з'ясовано, що твердження шкали BISC-UA за незначним виключенням (6 і 15) добре диференціюють жінок з загальної популяції за *ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером*. Звертаючись до концепції М. Відермана, під час сексуальних стосунків з партнером жінки у різному ступені когнітивно «фіксуються» на своєму тілі, що перешкоджає отриманню від близькості іншого тілесного та чуттєвого досвіду (Wiederman, 2000). Шкала BISC-UA володіє значимими показниками внутрішньої надійності та тест-ретестової надійності у періоді 5 тижнів. Також було доведено однофакторну структуру шкали BISC-UA, що загалом узгоджується з оригінальною версією (Wiederman, 2000) та адаптованою польською мовою (Szymańska-Pytlńska, 2019). Щодо конвергентної валідності шкали BISC-UA вдалося довести, що конструкт *ніяковіння жінок через своє тіло під час інтимної близькості з партнером* як теоретично, так і емпірично є наближеним до конструктів задоволення власним тілом та психологічних тенденцій, які проявляють себе у сексуальних стосунках. Це можна розглядати як окремий доказ конвергентної валідності BISC-UA.

У цьому дослідженні результати отримані на значній групі жінок з загальної популяції (N=731), переважна більшість з яких були одруженими, мали дітей та стабільного сексуального партнера. В майбутньому такі результати можуть бути доповнені даними отриманими на більш різноманітних жіночих групах. Також залишається невідомим, наскільки BISC-UA придатна для роботи з

жінками, які переживають ті чи інші сексуальні дисфункції. Відтак подальшою перспективою дослідження могло би стати проведення адаптації шкали BISC-UA на групі жінок з сексуальними дисфункціями. Також у наступних дослідженнях можуть бути визначені показники не лише конвергентної, але і дивергентної, критеріальної та прогностичної валідності BISC-UA.

Разом з цим, отримані показники надійності, валідності та факторної структури доводять, що BISC-UA є психометрично обґрунтованим психодіагностичним інструментом і може бути рекомендований для використання у дослідженнях якості сексуального життя жінок.

Література

1. Alvy, L. M. (2013). Do lesbian women have a better body image? Comparisons with heterosexual women and model of lesbian specific factors. *Body Image* 10(4): 524–534. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2013.06.002>
2. Aubrey, J. S. (2007). The Impact of Sexually Objectifying Media Exposure on Negative Body Emotions and Sexual Self-Perceptions: Investigating the Mediating Role of Body Self-Consciousness. *Mass Communication and Society*, 10:1, 1-23, <https://doi.org/10.1080/15205430709337002>
3. Beaton, D.E., Bombardier, C., Guillemin, F., et al. (2000). Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *Spine*, 25, 3186-3191. <http://dx.doi.org/10.1097/00007632-200012150-00014>
4. Cash, T.F., Maikkula, C.L., & Yamamiya, Y. (2004). “Baring the body in the bedroom”: body image, sexual self-schemas, and sexual functioning among college women and men." *Electronic Journal of Human Sexuality*, 7.
5. McDonagh, L. K., Morrison, T. G., & McGuire, B. E. (2008). The naked truth: Development of a scale designed to measure male body image self-consciousness during physical intimacy. *The Journal of Men's Studies*, 16 (3), 253–263. <https://doi.org/10.3149/jms.1603.253>
6. Dove, N., Wiederman, M.V. (2000). Cognitive Distraction and Women's Sexual Functioning. *Journal of Sex and Marital Therapy* 26(1): 67-78. <https://doi.org/10.1080/009262300278650>
7. Flynn, K. E., Lin, L., Bruner, D. W., Cyranowski, J. M., Hahn, E. A., Jeffery, D. D., Reese, J. B., Reeve, B. B., Shelby, R. A., & Weinfurt, K. P. (2016). Sexual satisfaction and the importance of sexual health to quality of life throughout the life course of U.S. adults. *Journal of Sexual Medicine*, 13(11), 1642–1650. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.08.011>
8. Fredrickson, B. L., & Roberts, T. (1997). Objectification theory: Toward understanding women’s lived experiences and mental health risks. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 173-206.
9. Garner, D.M. (1991). Eating Disorders Inventory-2: Professional manual. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

10. Garrow, J.S. & Webster, J. (1985) Quetelet's index (W/ H²): As a measure of fatness. *International Journal of Obesity*, 9, 147-153.
11. Gewirtz-Meydan, A., Mitchell, K. J., Spivak-Lavi, Z., & Kraus, S. W. (2021a). Attachment insecurities and body image self-consciousness among women: The mediating role of pornography use. *Computers in Human Behavior*. 124(2):106916 <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106916>
12. Gewirtz-Meydan, A., Mitchell, K. J., & Spivak-Lavi, Z. (2021b). Attachment and Sexual Functioning: Understanding the Mediating Role of Body Image Among LGB and Non-LGB Women. *Journal of Sexual Medicine*. 18(7). <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.04.012>
13. Giovannelli, T. S., Cash, T. F., Henson, J. M., & Engle, E. K. (2008). The measurement of body image satisfaction-dissatisfaction: Is rating importance important? *Body Image: An International Journal of Research*, 5, 216–223. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2008.01.001>
14. Hair, J., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th ed.). New Jersey: Pearson Educational International.
15. Harris, M. B., Walters, L. C., & Waschull, S. (1991). Gender and ethnic differences in obesity-related behaviors and attitudes in a college sample. *Journal of Applied Social Psychology*, 21(19), 1545–1566. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1991.tb00487.x>
16. Howard, D., Klettke, B., Clancy, E., & Fuller-Tyszkiewicz, M. (2020). Body image self-consciousness and sexting among heterosexual and non-exclusively heterosexual individuals. *New Media & Society* 23(3):146144482090946 <https://doi.org/10.1177/1461444820909469>
17. McKinley, N. M., & Hyde, J. S. (1996). The Objectified Body Consciousness Scale: Development and validation. *Psychology of Women Quarterly*, 20, 181-215
18. Kiss, M.J., Morrison, T.G., & McDonagh, L.K. (2019). Male Body Image Self-Consciousness During Physical Intimacy (M-BISC): Validating the M-BISC With Gay Men. *Journal of Sexual Medicine*, 16(2):307-315. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.12.004>
19. Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling* (2nd ed.). Guilford Press.
20. Pauls, R. N., Occhino, J.A., Dryfhout V.L. (2008). Effects of pregnancy on female sexual function and body image: A prospective study. *Journal of Sexual Medicine*. 5(8): 1915–1922. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2008.00884.x>
21. Pavanello Decaro, S., Di Sarno, M., Anzani, A., Di Pierro, R., & Prunas, A. (2021). Narcissistic Personality Traits and Sexual Dysfunction in Women: The Role of Body Image Self-Consciousness. *Journal of Sexual Medicine* <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.08.007>
22. Quinn-Nilas, C., Benson, L., Milhausen, R.R., Buchholz, A.S., & Goncalves, M. (2016). The Relationship Between Body Image and Domains of Sexual Functioning Among Heterosexual, Emerging Adult Women. *Sexual Medicine*. 4(3): e182–e189. <https://doi.org/10.1016/j.esxm.2016.02.004>

23. Radoš, N.S., Soljačić Vraneš, H., & Šunjić, M. (2013). Limited Role of Body Satisfaction and Body Image Self-Consciousness in Sexual Frequency and Satisfaction in Pregnant Women. *The Journal of Sex Research*, 51 (5), 532-541. <https://doi.org/10.1080/00224499.2012.744954>
24. Ramseyer Winter, V., O'Neill, E., Cook, M., Hood, A., & Kelsey, L.R. (2020). Sexual function in hook-up culture: The role of body image. *Body Image* 34:135-144 <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2020.05.010>
25. Schick, V.R., Calabrese, S.K., Rima, B. N., Zucker A.N. (2010). Genital Appearance Dissatisfaction: Implications for Women's Genital Image Self-Consciousness, Sexual Esteem, Sexual Satisfaction, and Sexual Risk. *Psychology of women quarterly*, 34 (3), 394-404. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2010.01584.x>
26. Shyroka, A., & Zavada, T. (2022). Psychological patterns in sexual relationships: Ukrainian adaptation of the multidimensional sexual questionnaire.
27. Siever, M. D. (1994). Sexual orientation and gender as factors in socioculturally acquired vulnerability to body dissatisfaction and eating disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62(2), 252–260. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.62.2.252>
28. Skouteris, H. (2011). Body image issues in obstetrics and gynecology. In T. F. Cash & L. Smolak (Eds.), *Body image: A handbook of science, practice, and prevention* (pp. 342–349). The Guilford Press.
29. Spivak-Lavi, Z., & Gewirtz-Meydan, A. (2021). Eating Disorders and Sexual Satisfaction: The Mediating Role of Body Image Self-consciousness during Physical Intimacy and Dissociation. *The Journal of Sex Research*. <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.1948491>
30. Szymańska-Pytlińska, M. (2019). Adaptation of the Body Image Self-Consciousness Scale (BISC-PL) in Polish females. *Psychiatria Polska*, 53(5):1087-1101. <https://doi.org/10.12740/PP/95085>
31. Tylka, T. L. (2018). Body Image: celebrating the past, appreciating the present, and envisioning the future. *Body Image* 24, A1–A3. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2018.01.003>
32. Wiederman, M. W. (2000). Women's body image self-consciousness during physical intimacy with a partner. *Journal of Sex Research*, 37(1), 60–68. <https://doi.org/10.1080/00224490009552021>
33. Wiederman, M. W. (2001). "Don't look now": The role of self-focus in sexual dysfunction. *The Family Journal*, 9, 210-214.
34. Wiederman, M. W. (2002). Institutional Review Boards and conducting sexuality research. In M. W. Wiederman & B. E. Whitley, Jr. (Eds.), *Handbook for conducting research on human sexuality* (pp. 479–504). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
35. Wolf, N. (1991). The beauty myth: How images of beauty are used against women. *New York: Anchor Books*.

Received: 11.05.2022

Accepted: 25.05.2022

КРОС-КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ШКАЛИ СИМПТОМІВ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ

Засекіна Лариса

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Zasyekina.larisa@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8456-0774>

Козігора Марія

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Kozihora.Mariia@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9597-952X>

Мета. У статті розглянуто результати культурної адаптації та стандартизації шкали симптомів моральної травми (МТ) цивільного населення під час війни. Мета нашого дослідження – перекласти, адаптувати та на емпіричному рівні дослідити психометричні властивості шкали симптомів МТ у цивільного населення під час війни.

Методи. У дослідженні взяли участь студенти та викладачі педагогічного коледжу, а також вчителі загальноосвітніх шкіл Волинської області, які відвідували цикл тренінгів «Психологічна підтримка вчителів шкіл», організованого Управлінням Державної служби якості освіти у Волинській області» у період 26 квітня-15 травня 2022 (n=111), середній вік досліджуваних 21,93±8.58, мешканці Волинської, Рівненської та Львівської областей. Процедура перекладу та культурної адаптації здійснювалася відповідно до рекомендацій ВООЗ щодо перекладу психодіагностичного інструментарію та містила чотири етапи, зокрема прямий переклад (3 перекладача, які обізнані з психологічною термінологією); група експертів для зворотного перекладу (2 особи), претестування та когнітивне інтерв'ю; остаточна версія.

Результати. Надійність шкали визначалася через показники внутрішньої узгодженості за допомогою альфи Кронбаха для вибірки (n=111), що становить 0,7, та тест-ретестової надійності (n=32) з розривом у 8 днів, що становить r=0,67, p≤0,01. Дискримінантна валідність визначалася через показники кореляції MISS-M-SF та PCL-5 (r=0,04, p≥0,05) і MISS-M-SF та GAD (r=0,07, p≥0,05). Конвергентна валідність виражена кореляцією між показниками, отриманими за шкалою MISS-M-SF та іншим опитувальником для діагностики емоційного дистресу, зокрема PQH (r=0,28, p≤0,05). Конструктна валідність

представлена показниками кореляції загального показника симптомів МТ за стислою шкалою та усіма пунктами і знаходиться в діапазоні 0,45-0,71. Описова статистика застосовувалися, щоб описати середні значення, медіану, стандартні відхилення і діапазони сумарного показника за шкалою та окремих пунктів. Статистична обробка даних здійснювалася з допомогою IBM SPSS Statistics, версія 22.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що шкала MISS-M-SF може використовуватися для визначення симптомів МТ серед цивільного населення під час війни.

Ключові слова: моральна травматизація, цивільне населення, травматичний досвід, пост-травматичний стресовий розлад.

Larysa Zasiakina, Mariia Kozihora. Cross-Cultural Adaptation and Psychometric Properties of Moral Injury Symptoms Scale.

Purpose. The study aims to translate, culturally adopt and explore psychometric properties of Moral Injury Symptoms Scale – Military Version – Short Form (MISS-M-SF) in civilian population during war. Evidence consistently suggests, that moral injury was common among veterans and active duty military with PTSD symptoms. However, recent findings show that moral injury could occur in civilian population and professional staff, who are at high risk situations.

Methods. Teachers and students of Lutsk pedagogical college and teachers (n=111) from the program “State Support of Teachers during the War” were recruited via State Education Quality Assurance Service and participated in the study during 26 April-15 May 2022, mean age is $21,93 \pm 8.58$, representatives of Volyn, Lviv and Rivne oblasts. The study applies the guidelines of WHO for translation and cultural adaptation of psychodiagnostic instruments and follows four stages, namely direct translation (3 translators, who are familiar with psychological terminology), group of experts for back translation (2 translators), pre-testing and cognitive interview, and the final version.

Results. Reliability was assessed through the internal consistency using Cronbach’s $\alpha = .70$ (n = 111), and the test–retest reliability in 8 days, $r = .67$, $p \leq .01$ (n=32). The study assesses discriminant validity of MISS-M-SF through association with PCL-5, which is $r = .04$ and MISS-M-SF through association with GAD-7, which is $r = .07$, $p \geq .05$. Convergent validity is expressed by the correlation of MISS-M-SF and other measures of emotional distress, namely PQH ($r = .28$, $p \leq .05$). Construct validity is in the range of 0,45-0,71. Descriptive statistics were performed to describe average and median scores, standard deviations (SD), and ranges on the MISS-M-SF and its individual items for which IBM SPSS Statistics, version 22, was used.

Conclusions. The obtained results indicate the cultural appropriateness and psychometric properties of MISS-M-SF, which allow to assess moral injury in civilian population during war.

Key words: moral traumatization, civilian population, traumatic experience, post-traumatic stress disorder.

Вступ. Термін «моральна травма» (МТ) привертає увагу значної кількості вчених від початку 1990-х років, коли психіатр Дж. Шей вперше увів його у науковий обіг. Незважаючи на відносно коротку історію розвитку цього поняття, вже з'явилося чимало різних його дефініцій. Серед останніх Дж. Шей та Дж. Манро пропонують три важливих контексти його ужитку: зрада своїх стійких моральних переконань; зрада з боку осіб, які мають владу і авторитет; ситуації високого ризику (Shay & Munroe, 1998). МТ найширше застосовується у зв'язку з переживанням травматичної події і стосується, передусім, військових та ветеранів, осіб, які опинилися у зоні бойових дій, а також осіб, які працюють у першій лінії допомоги у надзвичайних ситуаціях, жертв насилля і т. ін. Внутрішні конфлікти, пов'язані з порушенням власних моральних принципів і переконань, зумовлюють негативні психічні стани, які виражаються в обвинуваченні себе та інших.

Результати останніх досліджень свідчать про те, МТ пов'язана з тривожністю, депресією, ПТСР, міжособовою взаємодією, ризиками суїцидів в учасників бойових дій (Chesnut et al., 2020). Незважаючи на те, що більшість досліджень з МТ присвячена вивченню її специфіки в учасників бойових дій, дедалі більше з'являється публікацій стосовно морального травмування цивільного населення, а також дистресу медичних працівників, які працювали з COVID-19 (Fischer-Grönlund & Brännström, 2021; Zasiékina & Zasiékin, 2021).

Е. Епштейн та його команда розробили методика для вивчення морального дистресу у медпрацівників, які працювали під час пандемії, та встановили таку факторну структуру морального дистресу: системний рівень, рівень пацієнта, рівень команди, пов'язаний із колегами, та рівень команди, пов'язаний із пацієнтами (Epstein et al., 2019). Таким чином, методика для діагностики морального дистресу медпрацівників складається із 27 пунктів, які виражають моральний вибір чи дилеми у складних з позиції етики ситуаціях. Останні питання стосується готовності працівників звільнитися з роботи через моральний дистрес. Л. Засекіна та ін. використали процедуру напівструктурованого інтерв'ю для вивчення проявів МТ у прямих нащадків свідків геноциду (Zasiékina et al., 2020; Zasiékina & Zasiékin, 2021).

С. Хатсон та ін. ґрунтовно описали синдром «вцілілого», визначивши причини, наслідки, пов'язані з ним конструкти і похідні

терміни для комплексу провини «вцілілого» (Hutson, Hall, & Pack, 2015). Упродовж надання психологічної підтримки населенню у перші три місяці повномасштабного вторгнення Росії в Україну, ми спостерігали яскраво виражені прояви синдрому «вцілілого» у цивільного населення. Ця ідея узгоджується з останніми дослідженнями В. Гріффіна на замовлення департаменту США про те, що одним із найважливіших напрямів вивчення моральної травми є її діагностика у цивільного населення (Griffin et al., 2019). Це зумовило необхідність дослідження МТ не лише в учасників бойових дій, а й у цивільного населення під час війни Росії з Україною.

До 2013 року фактично не було діагностичного інструментарію для визначення МТ. Перші діагностичні методики були стандартизовані на вибірці військових та стосувалися двох основних напрямів: по-перше, визначення пережиття морально-травматичних ситуацій; по-друге, специфіки конкретних симптомів при моральному ушкодженні. До першої групи належить шкала з діагностики морально-травматичних подій Moral Injury Events Scale (MIES), до другої – шкала діагностики симптомів МТ Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Long Form (MISS-M-LF), яку згодом Г. Коєнінг та ін. адаптували у стислому формі для військових Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Short Form (MISS-M-SF). Як зазначають вчені, ця шкала заповнила лакуну між теоретичними узагальненнями щодо МТ та клінічною практикою, яка спрямована на роботу з нею (Koenig et al., 2018).

Важливо відмітити, що Г. Коєнінг та ін. представили результати перевірки психометричних показників цієї шкали на вибірці 427 осіб, що мали військовий досвід. Зокрема внутрішня узгодженість шкали є високою (альфа Кронбаха $\alpha=0,72$, (95% СІ 0,68–0,76). Тест-ретестова надійність з розривом 10 днів становить 0,87 (95% СІ 0,79–0,92). Критеріальна валідність, презентована показниками високої кореляції стислої шкали MISS-M-SF та розгорнутої MISS-M-LF становить $r=0,92$. Конструктна валідність представлена показниками кореляції загального показника моральної травми за стислою шкалою та усіма пунктами опитувальника і знаходиться в діапазоні 0,45-0,69. Дискримінантна валідність представлена показниками кореляції між MISS-M-SF та такими релігійними, соціальними й фізичними конструктами, як важливість духовності ($r = -0,21$), важливість релігії ($r = -0,26$), підтримка спільноти ($r = -0,28$), труднощі з фізичним

функціонуванням ($r = 0,27$), важкість болю ($r = 0,21$). Конвергентна валідність методики презентована показниками кореляції моральної травми за стислою шкалою MISS-M-SF та симптомами PTSD ($r = 0,54$), депресії ($r = 0,58$), тривожності ($r = 0,54$).

Таким чином, Г. Коенінг та його команда доходять висновку, що MISS-M-SF є надійним діагностичним інструментарієм та може використовуватися для діагностики моральної травми у ветеранів та активних учасників бойових дій. Усі 10 пунктів шкали MISS-M-SF пов'язані із субшкалами інших стандартизованих опитувальників з моральної травми, зокрема # 1 – зрада (MIES), 4, # 2 провина (Moral Injury Questionnaire (MIQ), 6, # 3 сором, 19, # 4 моральні судження (MIES), 4, # 5 втрата довіри, 20, # 6 втрата сенсу, 21, # 7 труднощі пробачити (пункт, запропонований авторами), # 8 самозвинувачення, 22, # 9 релігійна боротьба, 23 та # 10 втрата релігійної віри, 24 (Currier et al., 2015; Nash et al., 2013; Steger et al., 2006).

У 2020 С. Мантрі та команда представили високі психометричні властивості MISS-M-SF на вибірці медпрацівників, які працювали з особами, що мали COVID-19 (Mantri et al., 2020). При цьому вчені зазначають, що МТ є відносно мало дослідженим конструктом, оскільки вона не вивчена серед значної кількості осіб (окрім військових), які перебувають в ситуації гострого стресу та постійної загрози життю. Результати досліджень із проблеми свідчать про те, що цивільне населення отримує значну травматизацію під час війни (Murthy & Lakshminarayana, 2006). Серед найбільш вразливих категорій вчені вважають дітей, літніх осіб та осіб з інвалідністю. Більше того жінки зазнають більшої травматизації ніж чоловіки. Ступінь травматизації залежить власне від тяжкості травматичної події, особистісної резилієнтності та соціальної підтримки (Zasiekin & Zasiekin, 2020). Як засвідчують результати останніх досліджень в країнах, що розвиваються, при подоланні травматичного досвіду найбільшого значення набувають культурні і релігійні стратегії мінімізації негативних наслідків війни (Murthy & Lakshminarayana, 2006).

Незважаючи на численні дослідження МТ для військових, моральна травматизація цивільного населення під час війни не отримала належного висвітлення як в зарубіжній, так і вітчизняній літературі. Оскільки значна кількість ракет запускається з боку Республіки Білорусь, Волинська, Рівненська та Львівська області

знаходяться під постійними сигналами сирени, порушуючи психічний баланс осіб, які перебувають на цих територіях. Результати бесід з цими особами в межах онлайн програми «Психологічна підтримка населення під час військових дій» засвідчили наявність моральних переживань, зокрема комплекс провини, синдром «вцілілого», почуття сорому за свій страх, злість та відразу. Водночас, для вивчення МТ у цивільного населення під час військових дій необхідний надійний психологічний інструментарій, який володіє психометричними властивостями.

Метою нашого дослідження – на емпіричному рівні перекласти, культурно адаптувати та дослідити психометричні властивості опитувальника MISS-M-SF для діагностики моральної травми у цивільного населення під час війни.

У дослідженні взяли участь викладачі та студенти Луцького педагогічного коледжу, вчителі загальноосвітніх шкіл Волинської області, які брали участь у циклі тренінгів «Психологічна підтримка вчителів шкіл, організованих Управлінням Державної служби якості освіти у Волинській області» у період 26 квітня-11 травня 2022 (n=111), мешканці Волинської, Рівненської та Львівської областей. Середній вік досліджуваних $21,93 \pm 8,58$. Після отримання згоди на дослідження, опитування здійснювалося онлайн за допомогою google форми. Дозвіл на дослідження отримане Етичним комітетом Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Методи дослідження. У дослідженні було використано опитувальник PCL-5 (форма для цивільного населення). PCL-5 – шкала самооцінки базується на критеріях DSM-IV для діагностики ПТСР. Оцінка внутрішньої узгодженості (альфа Кронбаха) становить 0,94. Тест-ретестова надійність становить 0,96 за 2-3 дня, і 0,88 за 1 тиждень (Blanchard et al., 1996). Також у дослідженні використовувався опитувальник PHQ-9, надійність якого визначалася з допомогою альфи Кронбаха 0,89 серед 3000 пацієнтів первинної ланки. Тест-ретестова надійність оцінювалася під час особистого та телефонного інтерв'ю з цими ж особами і становить 0,84 (Kroenke, Spitzer, & Williams, 2001). GAD-7 спрямований на визначення генералізованої тривожності та має високі психометричні властивості. Оцінка внутрішньої узгодженості (альфа Кронбаха) становить 0,92, тест-ретестової надійності – 0,83 (Spitzer et al., 2006).

Українські версії методик запропоновані Українським інститутом когнітивно-поведінкової терапії.

Відповідно до рекомендацій ВООЗ щодо перекладу психодіагностичного інструментарію ми використовували чотирьох-етапну процедуру, зокрема прямий переклад (3 перекладача, які обізнані з психологічною термінологією); група експертів для зворотного перекладу (2 особи), претестування та когнітивне інтерв'ю; остаточну версію. Перед початком процедури перекладу ми отримали згоду від авторів оригінальної шкали на переклад, для цього ми особисто контактували з Г. Коєнінгом. Культурна адаптація шкали відбувалася упродовж усіх етапів.

На першому етапі ми зіставили три версії перекладу і в результаті обговорення із залученими перекладачами дійшли консенсусу про остаточний текст перекладу шкали. Вибір слів у кожному випадку обговорювався. Далі два перекладачі (для одного з них, англійська рідна, а українська іноземна, а для іншого навпаки) здійснювали зворотній переклад. Перекладачі працювали незалежно і не знали про оригінальну версію шкали. Далі ми працювали із версіями зворотного перекладу. У випадку, коли різні лексичні одиниці передавали однаковий зміст, ми поверталися до українськомовної версії і намагалися знайти точніші лексичні відповідники запропонованому значенню. Дослідники Українського центру психотравми та виконавці НДР «Моральна травма та посттравматичний стресовий розлад в учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» обговорювали кожен пункт опитувальника відповідно до таких критеріїв: зрозумілість твердження / чіткість формулювання, релевантність (відповідність контексту), емоційність (здатність викликати певні емоції), пропозиції щодо альтернативного формулювання.

На етапі претестування та когнітивного інтерв'ю ми визначали змістову валідність шкали та загального задоволення від кожного пункту шкали. Для цього ми зібрали групу викладачів Волинського національного університету імені Лесі Українки (n=5). Розмова за згодою учасників записувалася і згодом транскрибувалася. Учасники групи отримали опитувальник заздалегідь, ознайомилися з усіма твердженнями і зафіксували свої побажання стосовно кожного пункту, відповідно й альтернативні лексичні одиниці. Для оцінки

тверджень використовувалися ті ж самі критерії, що й на попередньому етапі.

Релевантність контексту передбачає, наскільки запропоновані твердження правильно відображають переживання цивільного населення та відповідають життєвим ситуаціям під час війни. Зрозумілість твердження / чіткість формулювання відображає правильний підбір лексичних одиниць, порядок слів. Якщо під час когнітивного інтерв'ю необхідно було повторити твердження, чи роз'яснити, що конкретно мається на увазі, таке твердження переглядалося ще раз.

У процесі перекладу та культурної адаптації шкали MISS-M-SF ми намагалися як можна точніше передавати формулювання й зміст тексту оригіналу. Деякі пункти шкали були уточнені, скорочені або доповнені за результатами обговорень на усіх етапах, враховуючи контекст України, воєнний стан та спрямованість шкали на діагностику моральної травми не лише у військових, а і у цивільного населення. На початку шкали пропонується така інструкція: Позначте, будь ласка, як Ви відчуваєте себе зараз.

Твердження (7) *I have forgiven myself for what happened to me or others during combat* ми модифікували у твердження: *Я пробачив собі те, що сталося зі мною чи іншими під час війни*. Таким чином було внесено зміни: *під час військових дій* перефразовано *під час війни*.

Відповідність контексту загалом була схвалена майже усіма учасниками інтерв'ю. Зміни, які були внесені в результаті культурної адаптації методики, відображені у таблиці 1. Учасник інтерв'ю, представник чоловічої статі, зазначив, що твердження (2) *я відчуваю провину за те, що не зміг врятувати життя комусь на війні* не є релевантним контексту цивільного населення і передбачає лише участь у бойових діях, тому було запропоновано змінити це твердження на такий варіант: (2) *я відчуваю провину за те, що не зміг врятувати життя комусь під час війни*. Таким чином, уточнене твердження більшою мірою відповідало критерію релевантності контексту.

Усі учасники інтерв'ю запропонували у твердженні (6) *я добре розумію, що наповнює моє життям смислом*, вжити слово *сенси*, яке є більш зрозумілим для аудиторії, що не володіє психологічною термінологією. Таким чином, твердження (6) набуло вигляду *я добре розумію, що наповнює моє життям сенсом*. Уточнення цього

твердження відбулося відповідно до критерію зрозумілості / чіткості формулювання.

Троє з учасників когнітивного інтерв'ю зазначили про те, що твердження (7) *я пробачив собі те, що сталося зі мною чи іншими під час війни* не відповідає обом критеріям зрозумілості / чіткості формулювання та релевантності контексту, оскільки не зрозуміло, що потрібно пробачити. В результаті обговорення було знайдено такий варіант твердження (7) *я не відчуваю комплексу провини за те, що не зміг врятувати життя комусь під час війни*. Враховуючи той факт, що провинна та сором є провідними моральними емоціями, такий варіант є більшою мірою релевантним і зрозумілим щодо морального травмування.

Таблиця 1

Приклади тверджень, які зазнали культурної адаптації

№ п/п	Твердження тексту оригіналу	Коментарі під час когнітивного інтерв'ю	Твердження тексту перекладу	Критерії
1	I feel betrayed by leaders who I once trusted	«Не зрозуміло, якими лідерами? Це пов'язано з війною, яка зараз триває? Незрозуміло, яке має відношення до поточного моменту?»	Зараз я відчуваю, що лідери, яким я колись довіряв, мене зрадили	Релевантність контексту, зрозумілість/точність формулювання
2	I feel guilt over failing to save the life of someone in war.	«Як це стосується цивільного населення, вони не є на війні. Це варіант лише для учасників бойових дій»	Я відчуваю провину за те, що не міг врятувати життя комусь під час війни	Релевантність контексту
4	I am troubled by having acted in ways that violated my own morals or values	«Що таке мораль? Якщо ми говоримо про цінності, то, очевидно, маємо на увазі моральні переконання чи принципи». «Якщо у сполученні з цінностями, то краще моральні переконання»	Мене турбують мої вчинки, які порушують мої моральні переконання та цінності	Зрозумілість/точність формулювання
8	All in all, I am inclined to feel that I am a failure.	«Ми не говоримо відчувати себе невдахою, це радше ми вважаємо себе такими», «невдаха – це не те слово, краще вважати себе нікчемним»	Загалом я схильний вважати себе нікчемним	Зрозумілість/точність формулювання
9	I wondered what I did for God to punish me	«Тут більше йде про те, що я думаю, ніж мене цікавить, тут радше я не	Я не можу зрозуміти, за що Бог карає мене	Зрозумілість/точність формулювання

		можу зрозуміти»		
11	Do the feelings you indicated above cause you significant distress or impair your ability to function in relationships, at work, or other areas of life important to you? In other words, if you indicated any problems above, how difficult have these problems made it for you to do your work, take care of things at home, or get along with other people	«Ми не говоримо Ваше функціонування у стосунках. Перебувати у стосунках – це і є функціонувати»	Чи відчуваєте, Ви, що переживання, які викладені вище, погіршують Ваші стосунки на роботі або в інших сферах важливих для Вас. Інакше кажучи, якщо Ви позначили наявність будь-яких проблем вище, наскільки ці проблеми впливають на Вашу роботу, рутинні справи, стосунки?	Зрозумілість/ точність формулювання

Надійність шкали визначалася через показники внутрішньої узгодженості за допомогою альфи Кронбаха для вибірки ($n=111$), що становить 0,70 та тест-ретестової надійності ($n=32$), що становить $r=0,67$, $p \leq 0,01$. Дискримінантна валідність визначалася через показники кореляції MISS-M-SF та PCL-5 ($r=0,04$, $p \geq 0,05$) і MISS-M-SF та GAD ($r=0,07$, $p \geq 0,05$). Таким чином, відсутність кореляційних зв'язків між показниками МТ та схильністю до ПТСР і генералізованою тривожністю свідчить про те, що це конструкти різної природи і потребують окремого вивчення. Конвергентна валідність виражена кореляцією між показниками, отриманими за шкалою MISS-M-SF та опитувальником для діагностики емоційного дистресу, зокрема PQH ($r=0,28$, $p < 0,05$). Конструктна валідність представлена показниками кореляції загального показника симптомів МТ за стислою шкалою та усіма пунктами і знаходиться в діапазоні 0,45-0,71. Твердження # 7, яке зазнало модифікацію словосполучень з урахуванням вибірки цивільного населення має показники середнього ступеня кореляції із загальним показником ($r=0,47$, $p < 0,01$). Описова статистика застосовувалася, щоб описати середні значення, медіану, стандартні відхилення і діапазони сумарного показника за шкалою та окремих пунктів. Статистична обробка даних здійснювалася з допомогою IBM SPSS Statistics, версія 22. Таким чином, українськомовна шкала (див. Додаток) має стільки ж пунктів, як і

оригінальна шкала. Пункти 5, 6, 7, 9, 10 є оберненими, тому рахуються в оберненому порядку. Сумарний бал за шкалою може розміщуватися в діапазоні (10-100).

Дискусія та обговорення результатів. Одним із завдань дослідницького проєкту було здійснити переклад та культурну адаптацію шкали симптомів МТ у цивільного населення під час війни. На противагу іншим шкалам МТ шкала Г. Коеніга та ін. охоплює ширше коло питань стосовно війни і може стосуватися переживань моральних емоцій не лише військових, а й цивільного населення, яке знаходиться в зоні тривалої небезпеки під час воєнного стану (Koenig et al., 2018). Як зазначає Е. Епштейн, будь-які техніки для культурної адаптації стануть в пригоді, якщо вони сприяють передачі точного змісту тверджень (Epstein et al., 2019). Саме тому ми використовували покрокову інструкцію для перекладу і культурної адаптації психодіагностичного інструментарію, запропоновану ВООЗ. Враховуючи високі психометричні властивості оригінальної шкали симптомів МТ, ми намагалися якомога ближче дотримуватися змісту тверджень. Водночас враховуючи те, що цільовою аудиторією є цивільне населення деякі словосполучення тверджень шкали зазнали змін, що дало змогу зробити їх більш релевантними контексту.

Висновки і перспективи. Результати дослідження дають змогу дійти висновків про те, що психометричні властивості українськомовної шкали MISS-M-SF дають можливість використовувати її для діагностики симптомів МТ у цивільного населення під час війни. Перспективами дослідження вважаємо переклад, культурну адаптацію і стандартизацією цієї шкали на вибірці військових.

Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи, яка виконуються за рахунок коштів державного бюджету 0122U000945 «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» (2022-2023).

Література

1. Blanchard, E. V., Jones-Alexander, J., Buckley, T. C., & Forneris, C. A. (1996). Psychometric properties of the PTSD Checklist (PCL). *Behaviour Research and Therapy*, 34(8), 669–673.

2. Chesnut, R. P., Richardson, C. B., Morgan, N. R., Bleser, J. A., Perkins, D. F., Vogt, D., ... & Finley, E. (2020). Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress, 33(4)*, 587–597.
3. Currier, J. M., Holland, J. M., Drescher, K., & Foy, D. (2015). Initial psychometric evaluation of the Moral Injury Questionnaire—Military version. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 22(1)*, 54–63.
4. Epstein, E. G., Whitehead, P. B., Prompahakul, C., Thacker, L. R., Hamric A. B. (2019). Enhancing Understanding of Moral Distress: The Measure of Moral Distress for Health Care Professionals. *J AJOB Empir Bioethics, 10(2)*, 113–24.
5. Fischer-Grönlund, C., & Brännström, M. (2021). The Swedish translation and cultural adaptation of the Measure of Moral Distress for Healthcare Professionals (MMD-HP). *BMC Medical Ethics, 22(1)*, 1–7.
6. Fontana, A., & Rosenheck, R. (2004). Trauma, change in strength of religious faith, and mental health service use among veterans treated for PTSD. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 192(9)*, 579–584.
7. Griffin, B. J., Purcell, N., Burkman, K., Litz, B. T., Bryan, C. J., Schmitz, M., Villierme, C., Walsh, J., & Maguen, S. (2019). Moral injury: An integrative review. *Journal of Traumatic Stress, 32(3)*, 350–362.
8. Hutson, S. P., Hall, J. M., & Pack, F. L. (2015). Survivor Guilt. *Advances in Nursing Science, 38(1)*, 20–33.
9. Koenig, H. G., Ames, D., Youssef, N. A., Oliver, J. P., Volk, F., Teng, E. J., ... & Pearce, M. (2018). Screening for moral injury: the moral injury symptom scale—military version short form. *Military medicine, 183(11-12)*, e659–e665.
10. Kroenke, K., Spitzer, R. L., & Williams, J. B. (2001). The PHQ-9: validity of a brief depression severity measure. *Journal of General Internal Medicine, 16(9)*, 606–613.
11. Nash, W. P., Marino Carper T. L., Mills, M. A, Au, T., Goldsmith, A., Litz, B. T. (2013). Psychometric evaluation of the Moral Injury Events Scale. *Mil Med, 178*, 646–652.
12. Mantri, S., Lawson, J. M., Wang, Z., & Koenig, H. G. (2020). Identifying moral injury in healthcare professionals: The moral injury symptom scale-HP. *Journal of Religion and Health, 59(5)*, 2323–2340.
13. Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry, 5(1)*, 25.
14. Shay, J., Munroe, J. (1998). Group and milieu therapy for veterans with complex posttraumatic stress disorder. In: Saigh PA, Bremner JD, editors. *Posttraumatic stress disorder: comprehensive text*. Boston: Allyn & Bacon, 391–413.
15. Spitzer, R. L., Kroenke, K., Williams, J. B., & Löwe, B. (2006). A brief measure for assessing generalized anxiety disorder: the GAD-7. *Archives of Internal Medicine, 166(10)*, 1092–1097.

16. Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., Kaler, M. (2006). The Meaning in Life Questionnaire: assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53, 80-93.

17. Williams, N. (2014). The GAD-7 questionnaire. *Occupational medicine*, 64(3), 224–224.

18. World Health Organization. Process of translation and adaptation of instruments. 2020. https://www.who.int/substance_abuse/research_tools/translation/en/. Accessed 27 May 2020.

19. Zasiiekina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Leshem, N., & Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1).

20. Zasiiekina, L., & Zasiiekin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58.

Received: 03.04.2022

Accepted: 27.04.2022

Додаток

Оцініть кожне твердження від 1 до 10 відповідно до шкали

1. Зараз я відчуваю, що лідери, яким я колись довіряв, мене зрадили.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся		Повністю погоджуюся	

2. Я відчуваю провину за те, що не зміг врятувати життя комусь під час війни.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся		Повністю погоджуюся	

3. Я відчуваю сором за те, що я зробив або не зробив протягом цього часу.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся		Повністю погоджуюся	

4. Мене турбують мої вчинки, які порушують мої переконання або цінності.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся		Повністю погоджуюся	

5. Більшість людей заслуговує на довіру.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся		Повністю погоджуюся	

6. Я добре розумію, що наповнює моє життя смислом.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю невірно	Переважно невірно	Дещо невірно	Важко сказати вірно чи невірно		Дещо вірно	Переважно вірно		Повністю вірно	

7. Я пробачив собі те, що сталося зі мною чи іншими під час війни.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся			Повністю погоджуюся

8. Загалом, я схильний вважати себе нікчемним.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Повністю не погоджуюся		Частково не погоджуюся		Нейтрально		Частково погоджуюся			Повністю погоджуюся

9. Я не можу зрозуміти, за що Бог карає мене.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Значною мірою		Переважаю				Дещо			Зовсім ні

10. Відтоді, як почалася війна, моя релігійна віра

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Послабшала значно		Послабшала трохи			Зміцніла трохи				Зміцніла сильно

11. Чи відчуваєте Ви, що переживання, які викладені вище, погіршують Ваші стосунки на роботі або в інших важливих для Вас сферах? Інакше кажучи, якщо Ви вище позначили наявність будь-яких проблем, наскільки ці проблеми впливають на Вашу роботу, рутинні справи, стосунки?

Зовсім ні   Трохи   Помірно   Сильно   Надто сильно

Підрахунок балів. Пункти 5, 6, 7, 9, 10 є оберненими, тому рахуються в оберненому порядку. Сумарний бал за шкалою може розміщуватися в діапазоні (10-100).

Koenig, H.G., Ames D, Youssef N, Oliver JP, Volk F, Teng EJ, Haynes K, Erickson Z, Arnold I, O'Garro K. Pearce MJ (2018). Screening for Moral Injury – The Moral Injury Symptom Scale – Military Version Short Form. *Military Medicine*, 183(11-12), e659-e665. Contact: Harold.Koenig@duke.edu

ПСИХОЛОГІЧНІ ІНДИКАТОРИ ЕМОЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Іванашко Оксана

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Ivanashko.Oksana@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-9808-776X>

Вірна Жанна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Virna.Zhanna@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-8134-2691>

Сіпко Людмила

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

luzzy@ukr.net

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3884-3217>

Мета. Стаття присвячена теоретичному та емпіричному обґрунтуванню психологічних індикаторів емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами. Метою презентованого матеріалу є теоретико-емпіричне обґрунтування відмінностей між емоційними станами батьків дітей з особливими освітніми потребами та батьків, які котрі мають дітей з типовим розвитком та окреслення межі необхідності запровадження психокорекційних заходів щодо емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами.

Методи. В основу покладено теоретичні, емпіричні та методи статистичної обробки даних. Теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури); емпіричні (методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн та П. Ковальов); методика «Діагностика ставлення до хвороби дитини» (ДСХД) (В. Каган і І. Журавльова); методика «Самооцінка емоційного стану» (А. Уесман та Д. Рікс); методика «Шкала депресії Зунга» (адаптація Р. Балашової); статистичної обробки даних: метод визначення середньої величини; t-критерій Стьюдента. Статистична

обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення Statistika 10.

Результати. Теоретичне обґрунтування проблеми стосується необхідності вивчення емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами в силу обов'язкового супроводу корекційної роботи з дітьми адекватними проявами емоційних станів дорослих. Розроблена програма емпіричного дослідження, а також комплекс використаних методів статистичної обробки результатів дослідження дає змогу конкретизувати теоретичні положення у вигляді реальних психологічних фактів: психологічними індикаторами емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами є показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії.

Висновки. Запропоновано рекомендації щодо корекції емоційних станів батьків дітей з особливими освітніми потребами, де зазначено, що їх комплексний соціально-психологічний зміст може змінюватися залежно від психологічного запиту. У висновках зазначено про необхідність подальших досліджень з обґрунтування специфіки емоційних станів батьків дітей з особливими потребами за диференціацією дитячих психофізичних порушень.

Ключові слова: емоційна безпека, емоційні стани, дитина з особливими потребами, батьки.

Oksana Ivanashko, Zhanna Virna, Lydmila Sipko. Psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs.

Purpose. The article is devoted to the theoretical and empirical substantiation of psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs. The aim of represented material is theoretical and empirical substantiation of the differences between emotional states of parents of children with special educational needs and parents of children with typical development; outlining the scope of need to introduce psycho-correctional measures for emotional safety of parents of children with special needs.

Methods. The article is based on theoretical, empirical and statistical data processing methods. Theoretical (analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, systematization of scientific literature); empirical (method "Aggressive behavior" (E. Ilyin and P. Kovalev), method "Diagnosis of attitude to the disease of the child" (DSHD)) (V. Kagan and I. Zhuravlyova), method "Self-assessment of emotional state" (A. Wesman and D Rix), the method of "Zung Depression Scale" (adaptation of R. Balashova), statistical data processing: the method of determining the average value, Student's t-test. Statistical data processing was carried out using computer software Statistika 10.

Results. Theoretical substantiation of the problem concerns the need for studying the emotional safety of parents of children with special needs due to the obligatory support of correctional work with children with adequate manifestations of emotional states of adults. The developed program of empirical research, as well as the set of methods used for statistical processing of research results allows to specify

theoretical positions in the form of real psychological facts: psychological indicators of emotional safety of parents of children with special needs are indexes of nosognosia, control of activity, general tension and general level of depression.

Conclusions. Recommendations for the correction of emotional states of parents of children with special educational needs are proposed, which state that their complex socio-psychological content may change depending on the psychological demand. The conclusions indicate the need for further research to substantiate the specifics of emotional states of parents of children with special needs by the differentiation of children's psychophysical disorders.

Keywords: emotional safety, emotional states, child with special needs, parents.

Вступ. Проблема емоційної безпеки займає одне з провідних місць у вивченні регуляційних і адаптаційних закономірностей функціонування емоційної сфери особистості. Конкретизація структурного змісту і функціональних проявів емоційної безпеки в соціальному житті людини в основному стосується розгляду сутності емоційної сфери і функціонування емоційних станів. Тому важко не погодитися, що переживання будь-якої соціально-психологічної небезпеки вміщує факт емоційного втручання загрози в свідомість і життя людини, яке може як зруйнувати її внутрішні баланси адаптації, так й порушити досягнення нею в «піраміді Маслоу» такого щабля екзистенційної значущості як відчуття захищеної афілійованості. Вважаємо, що найвразливішою когортою до впливу стресогенних чинників є батьки дітей з особливими потребами, тому актуальним є своєчасне визначення психологічних індикаторів їх емоційних станів.

Метою презентованого матеріалу є теоретико-емпіричне обґрунтування відмінностей між емоційними станами батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами та батьків, які котрі мають дітей з типовим розвитком та окреслення межі необхідності запровадження психокорекційних заходів щодо емоційної безпеки батьків дітей з особливими освітніми потребами.

Методи та процедура дослідження. В основу покладено такі *методи* дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури); *емпіричні* (методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн та П. Ковальов); методика «Діагностика ставлення до хвороби дитини» (ДСХД) (В. Каган і І. Журавльова); методика «Самооцінка емоційного стану» (А. Уесман та Д. Рікс); методика «Шкала депресії Зунга» (адаптація

Р. Балашової); *статистичної обробки даних*: метод визначення середньої величини; t-критерій Стьюдента. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення Statistika 10.

Обговорення результатів. Аналіз емоційної сфери батьків, які виховують дітей з особливими потребами важливо розпочати із огляду психологічних особливостей взаємовідносин в таких сім'ях. Добре відомим є факт, що вагомою умовою для адекватного розвитку дитини з особливими потребами є виховання її в емоційно-сприятливому та стабільному соціальному оточенні. З цього приводу, ще К. Хорні зауважувала, що якщо дитина відчуває себе потрібною і коханою, вона може пережити будь-які травмуючі фактори (Хорні, 1997).

Загалом О. Мамічева і Ю. Кащєєва, розглядаючи родини, що мають дітей із особливими потребами, виокремлює такі види відносин батьків до своєї дитини: *батьки соромляться психофізичних порушень дитини*, зайво оберігають її, а дитина не відчуває себе спокійною і у безпеці: вона замкнута, невдоволена собою; *батьки помилково вважають себе винуватими у стані дитини*, наполягають на проведенні самих нерозумних методів «виховання», «лікування», які тільки засмучують дитину и не приносять жодної користі; *батьки не помічають проблем в розвитку дитини*, постійно ставлять до неї завищені вимоги, а постійний тиск робить дитину впертою і дратівливою, а часто повторювані ситуації, в яких вона відчуває себе некомпетентною, позбавляють її впевненості в собі; *батьки сприймають дитину природно*, дозволяють бути їй всюди, не звертаючи уваги на погляди і зауваження людей, у цьому випадку дитина відчуває себе впевнено, щасливо, сприймаючи себе такою, як усі (Мамічева&Кащєєва, 2014).

Зазначені відносини батьків до своєї дитини не позбавлені й втручання в емоційну сферу батьків, що складає для них певну сферу психологічної небезпеки. Тобто емоційна безпека включена в модель конструктивного самозбереження особистості, яка на думку Ж. Вірної, дасть змогу полегшити розуміння особливостей особистісної вразливості суб'єкта у переживання небезпек і загроз (Вірна, 2017). До емоційних загроз переважно відносяться загроза збереження психічного благополуччя через переживання аутоагресії, невдоволення собою, страхи, докори сумління, депресії тощо.

Загалом вивчаючи переживання батьків стосовно народження дітей з особливими потребами, виокремлюють такі закономірності їхніх емоційних станів. Спочатку сім'я переживає шок, коли батьками важко усвідомити той факт, що їхня дитина має певні відхилення. Тривалість шокового стану буває досить затяжною, але людина підсвідомо шукає стабільності. І з часом настає стан заперечення, котрий супроводжується сумнівами у правильності постановки діагнозу. Починаються виснажливі та довготривалі візити до лікарів, інколи навіть по різних знахарях та екстрасенсах, із надією знайти диво, яке зробить дитину здоровою. Такий стан часто супроводжується відчуттями провини, сорому та гніву. Втома, виснаження та заперечення батьками особистих потреб може перерости в депресивні стани (Северенчук, 2007).

Одним із найпоширеніших емоційних станів батьків дітей з особливими потребами є тривожність. В теорії диференційних емоцій К. Ізард вказував, що тривожність складається з домінантної емоції страху та взаємодії страху з однією чи кількома іншими базовими емоціями, особливо із гнівом, співчуттям, провинною, інтересом і соромом (Ізард, 2008). Е. Ейдеміллер визначає тривогу як емоційний стан, що виникає в невизначених і небезпечних ситуаціях і проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій (Ейдеміллер, 2005). Е. Пісула описує синдром "емоційного вигоряння" як фізичне та/чи психічне виснаження, котре пов'язане з довгочасною опікою дитини з особливими потребами, та яке поділяється на такі чотири групи: *фізичні* (постійна втома, неможливість розслабитися та відпочити під час сну, головний біль, загальна фізична слабкість, порушення сну); *поведінкові* (відсутність статевого потягу, втрата почуття гумору, перекладання вини на дитину, постійні звинуваченні її у всіх проблемах, застосування фізичної сили та постійні крики на дитину); *когнітивні* (виснаженість, апатія, спустошеність, складність у встановленні нових контактів, погіршення концентрації уваги та пам'яті, нездатність зосередитися, зниження працездатності); *афективні* (дратівливість, неврівноваженість, нестриманість, грубість, підвищена агресія, постійне переживання за дитину, страх, підвищена сльозливість) (Pisula, 1998). Також в психологічній літературі звертає на себе такий емоційний стан батьків дітей з особливими потребами як "хронічний смуток". На його думку, на почуття батьків впливає

відсутність належних послуг для інвалідів та підтримки їхніх сімей. І, тому найчастіше такі батьки переживають смуток – це не патологічна реакція, а цілком природна й зрозуміла реакція батьків на порушення розвитку своїх дітей. Причиною цього горя є розчарування батьків, нездатність реалізувати надії, які покладаються на їхніх дітей (Андрейко&Островська, 2017). Своєрідними емоційними порушеннями можна вважати розвиток у батьків дітей з особливими потребами "комплексу жертви", який проявляється в апатії, відмові від відповідальності за себе та інших, безпорадності, зниженні самооцінки; та "комплексу знедоленості", для якого властива соціальна індиферентність, відчуженість, звичка розраховувати тільки на себе (Винникотт, 2007). В обох випадках люди наповнені катастрофічних очікувань і передчуттів, побоюються негативного впливу на своє життя будь-яких подій. Це поєднується з зовнішнім локусом контролю - екстернальністю, тобто схильністю пояснювати основну частину життєвих невдач зовнішніми обставинами («так склались обставини»). Таке емоційне самопочуття негативно впливає на душевний спокій як батьків, так і їх дітей, на їх відносини з оточенням та посилює соціально-психологічні особистісні конфлікти.

Мусимо зазначити, що переважно відповідальність за виховання, медичне обслуговування та самообслуговування дітей з особливими потребами покладена на матерів. Зокрема О. Тохтамишин, аналізуючи вплив психологічної травми, пов'язаної з вадами розвитку дитини, на психологію та поведінку батьків, а також дослідження деструктивних батьківсько-дитячих стосунків у сім'ї, акцентує увагу на існуванні у матерів, котрі мають дітей з порушеннями розвитку, різних психосоматичних та психологічних проблем, а саме: сильний смуток, тривога і депресія, виснаження та сильна втома, неврози, головний біль, нудота, коливання артеріального тиску, психогенний свербіж, часті застуди та алергії, порушення менструального циклу, серцево-судинні та ендокринні захворювання тощо (Тохматишин, 2004). В свою чергу, батько дитини здебільшого звертає увагу на матеріальне забезпечення сім'ї та перспективи розвитку своїх дітей і часто уникає щоденного догляду. Поява нових обов'язків призводить до конфліктів у ролях членів сім'ї. Для жінок це порушує роль матері, статевого партнера та вихователя. Встановлено, що в багатьох сім'ях батьки тримаються на відстані від питання опіки над дітьми. Вони часто «тікають» в роботу чи в

алкоголь (Guralnick & Co, 2008). Ця ситуація призводить до серйозних життєвих проблем у батьків: алкоголізації, наркотизації, невротичних реакцій, депресивних синдромів. Інша серйозна і важлива проблема: здорові діти, що відчують на собі тягар сімейної ситуації: у них виникають невротичні симптоми, порушення поведінки, демонстративні реакції відмови від прохань і розпоряджень дорослих, істеричні (диссоціативні) розлади і тощо. Психологічно страждає вся сім'я та її оточення. Часто тривалий стрес призводить до порушення внутрішньо-сімейних відносин, психічних і психосоматичних розладів членів сім'ї, іноді, до часткової втрати сім'єю своїх функцій (Радченко, 2002).

Можна навести безліч прикладних доробок психологів, але на думку більшості з них, психологи, які працюють з дітьми з обмеженими можливостями, емоційний стан батьків під час хвороби дітей має не тільки велике значення для їх особистості та цілісності сім'ї, але й для позитивного розвитку дитини. Атмосфера прийняття та любові дієва як для дітей, так і для батьків. У будь-якому випадку порушення емоційного стану батьків призведе до неадекватного ставлення до хвороби дитини, що може призвести до неправильного виховання та виховної недбалості в майбутньому.

Теоретичний аналіз став підґрунтям розробки програми емпіричного вивчення емоційних станів батьків дітей з особливими потребами у форматі порівняння із емоційними станами батьків, які виховують дітей з типовим розвитком.

Емпіричне дослідження проводилось протягом трьох місяців на базі комунального закладу «Луцька загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №20 Луцької міської ради Волинської області». До вибірки увійшли 30 матерів (віком 25-35 років) – 15 матерів, котрі мають дітей з типовим розвитком (група 1); та 15 – мають дітей з особливими освітніми потребами (дитячий аутизм; діти з порушенням мовлення та слуху; діти з вадами зору; діти з синдромом порушення активності та уваги) (група 2). Діти з обох груп нашої вибірки є молодшого шкільного віку (від 6-ти до 11-ти років) і є учнями класів з інклюзивною формою навчання.

Для перевірки статистичних відмінностей психодіагностичних показників за проведеними методиками було використано *критерій Ст'юдента*, який передбачає нормальний розподіл середніх значень та їх дисперсій у вибірках (табл. 1).

Таблиця 1

Статистично значущі відмінності за показниками психодіагностичних методик в групах батьків

	група 1	група 2	t-критерій	df	p
нозогнозія	3,333	4,933	2,33	28	0,02
контроль активності	3,533	4,333	1,98	28	0,03
загальна напруженість	32,40	64,20	17,5	28	0,00
пряма вербальна агресія	5,533	3,53	2,77	28	0,00
непряма фізична агресія	2,933	1,933	2,66	28	0,00
загальний рівень агресії	32,40	25,00	3,76	28	0,00
спокій-тривожність	6,066	5,133	1,21	28	0,02
загальний рівень депресії	35,40	42,20	1,80	28	0,05

Зазначені статистично значущі відмінності за продіагностованими показниками уможливають такі висновки. У групі батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами вищими є показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії. У комплексі виявлених відмінностей це свідчить про те, що ці батьки схильні до перебільшення хвороби своєї дитини (гіпернозогнозія), що відображається на підвищеному контролі активності і обережному ставленні до фізичних навантажень дитини та високому рівні загальної напруженості, що виражається у переконанні батьків, що у житті дитини не буває періодів, коли можна бути спокійним за її здоров'я, а це, в свою чергу викликає хронічне емоційне занепокоєння; при самооцінюванні емоційних станів у батьків цієї групи спостерігаємо виражену тривожність в ознаках заляканості, закомплексованості, нерішучості, нервовості та невпевненості; ознаки вираженої депресивності складають негативний емоційний фон прояву від пригніченості, бажання поплакати, втомлюваності до станів дратівливості та бажання довести свою правоту всьому світові.

У групі батьків дітей з типовим розвитком спостерігаємо дещо відмінні результати, і, передусім це стосується загального показника рівня агресивної поведінки, також таких специфічних ознак прояву агресивності як «пряма вербальна агресія» та «непряма фізична агресія», щозасвідчує певну нестриманість цих батьків у своїх висловлюваннях та часте вдавання до прямих вербальних образ в сторону інших людей. До прикладу, при оцінюванні твердження «Під час сварки я часто серджусь і кричу» погодились 85,7 % батьків дітей з типовими потребами. Тобто їм властива поведінка пліток чи жартів стосовно іншої людини, вони не можуть втриматися від грубих слів,

часто висловлюються у різкій формі, щоб поважали їх права, а також вони можуть й погрожувати іншим людям з використанням фізичної сили як-от штовхнути когось, зламати якусь річ тощо.

Проведене дослідження дало змогу визначити психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами, до яких відносяться показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії, та на основі їх змісту розробити рекомендації щодо корекції емоційних станів батьків дітей з особливими потребами.

Виходячи з того, що вибірку дослідження склали батьки дітей, які навчаються вкласах з інклюзивною формою навчання, то закріплений в психології термін "супровід інклюзивної освіти" є складовою цілісної системи не тільки навчання дітей, але й підготовки до цього процесу батьків, сповнених переважно емоційними деструкціями.

Класично виокремлюють такі основні принципи психолого-педагогічного супроводу батьків: рекомендаційний характер порад з боку психолога; пріоритет інтересів дитини; безперервність супроводу; комплексний підхід (мультидисциплінарність) до супроводу, який передбачає узгоджену роботу всіх спеціалістів, включених в єдину організаційну модель з єдиною системою методів. Найбільш пріоритетними напрямками роботи з батьками є круглі столи, семінари, тренінги, корекційні заняття, підготовка і розповсюдження буклетів, оформлення стендового матеріалу (Кротенко, 2017).

Вважаємо у роботі з емоційними станами батьків дітей з особливими потребами доцільно виокремити такі чотири основні компоненти - інформаційний, релаксаційний, корекційний та завершальний.

Перший компонент – інформаційний, передбачає необхідність отримання інформації про дитину: про її особистісні особливості, ставлення до членів сім'ї, навколишньої дійсності. Замкнутість даної категорії дітей, неможливість висловити свої бажання і потреби у силу наявності певних особливостей, перебування у постійному напруженні членів родини, призводить до виникнення проблем у дитячо-батьківських відносинах.

Другий компонент – зняття емоційної напруги та релаксація, не менш важливий у програмі психологічної допомоги. Він передбачає

проведення занять з використанням різних методів і методик для зняття емоційної напруги та релаксації батьків та дітей із особливими потребами.

Третій компонент – корекція ефекту депривації та аутистичності, спрямований на стимуляцію дітей та їхніх сімей для подальшої соціальної адаптації до нових умов життя. Проведення групових занять з дітьми та батьками вже передбачає деяку частку соціалізації, але, разом з тим, вони можуть, з одного боку, соромитися, закриватися і перебувати у постійній напрузі, а з іншого, не помічати бажань і почуттів інших, вести себе агресивно і відштовхуюче. Звідси випливає, що заняття повинні бути спрямовані на розвиток емпатії, побудову соціальних контактів, роботу над своєю агресивністю.

Четвертий компонент – зміна емоційного стану. Цей компонент коректувальної програми допомагає зрозуміти, прийняти та побачити зміни, які були отримані в процесі корекційної роботи. На наш погляд, батьки повинні побачити і знати про досягнення або зміни дитини, навіть невеликі, бо це змінює ставлення батьків до особливостей дитини, змінює їхнє бачення ситуації взагалі та майбутнього дитини. Бесіда з батьками повинна проходити у присутності дитини (Степаненко, 2005).

Загалом, успішність вирішення проблем емоційних станів батьків прямо пов'язана з цілеспрямованою соціальною та соціально-психологічною роботою, котра вміщує широкий спектр довгострокових заходів допомоги родині комплексного характеру - медичного, правового, психолого-педагогічного, економічного. Зміст цих заходів спрямований на: розширення контактів родини, подолання ізоляції, включення її в громадське життя; надання адекватної інформації про специфічні потреби і перспективи розвитку дитини, сприяння в організації комплексної діагностики і раннього початку освітнього процесу; надання повноцінної інформації про соціальні інститути допомоги, сприяння фахівцям у складанні освітнього й реабілітаційного маршруту на основі індивідуальної програми розвитку дитини; налагодження сімейного мікроклімату; організація психологічної підтримки батьків; організація правової підтримки сім'ї: інформування та захист законних прав і інтересів тощо.

У завершенні мусимо зазначити, що презентований варіант психолого-педагогічного супроводу батьків дітей особливими освітніми потребами успішно реалізується у практичній роботі психологічної служби закладу освіти, педагогів та асистентів вчителів класів з інклюзивною формою навчання.

Висновки і перспективи. Теоретичне обґрунтування проблеми емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами та емпіричне вивчення відмінностей між емоційними станами батьків, які виховують дітей з особливими потребами та батьків, які мають дітей з типовим розвитком, дало змогу окреслити психологічні індикатори емоційної безпеки батьків дітей з особливими потребами, до яких відносяться показники нозогнозії, контролю активності, загальної напруженості та загального рівня депресії. Виокремлені емоційні стани складають основу психолого-корекційної роботи психолога з батьками. Поступовість її реалізації вміщує різноманітну соціальну і соціально-психологічну роботу комплексного змісту, яка може варіювати залежно від кожного конкретного випадку. Перспективи подібних досліджень вбачаємо у подальшому обґрунтуванні специфіки емоційних станів батьків дітей з особливими потребами за диференціацією дитячих психофізичних порушень.

Література

1. Андрейко, Б.В., Островська, К.О. (2017). Статистичні результати ефективності програми психологічних послуг для батьків дітей з особливими потребами у групах "взаємодопомоги". *Психологічний часопис. Науково-практичний журнал Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*, 5(9), 117-128.
2. Винникотт, Д.В. (2007). *Маленькие дети и их матери*. Москва : Класс.
3. Вірна, Ж.П. (2017). Психологічні координати конструктивного самозбереження особистості. *Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки : зб. наук. граць*, 1 (17), 35-40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_8
4. Изард, К. (2008). Страх и виды тревожности. *Тревога и тревожность : хрестоматия*. Москва : ПЕР СЭ, 104-117.
5. Іванова, І.Б. (2000). Соціально психологічні проблеми дітей інвалідів. Київ : Логос.
6. Кротенко, В. (2017). Взаємодія з батьками як складова ефективного психологічного супроводу дітей в умовах інклюзивної освіти. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 1(13), 370-378.

7. Мамічева, О.В., Кащєєва, Ю.В. (2014). Психологічні особливості мотиваційного компонента комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з мовленнєвими та інтелектуальними вадами. *Вісник Одеського нац. ун-ту імені І. І. Мечникова. Психологія*, 21 (25), 216-221.

8. Радченко, М.І. (2002). Особистісні риси батьків, які виховують розумово відсталу дитину. *Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, IV(3), 207-215.

9. Северенчук, Н. (2007). Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами. *Дефектолог*, 3, 14-15.

10. Степаненко, Л.В. (2005). Основні детермінанти психічних станів молодших школярів. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Психологія*, 14, 182-188.

11. Тохтамишин, О.М. (2004). Реабілітаційна психологія. Вінниця: ТОВ.

12. Хорни, К. (1997). Тревожность. Москва : Смысл, Т. 2, 174-180.

13. Эйдемиллер, Э.Г. (2005). Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург: Речь.

14. Guralnick, M.J., Hammond, M.A., Neville, B., Connor, R.T. (2008). The relations between sources and functions of social support and dimensions of child and parent related stress. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52/12, 1138-1154. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01073.x>

15. Pisula, E. (1998). Psychologiczne problemy rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju. Warszawa : Wydawnictwo UW.

References

1. Andreiko, B.V., Ostrovska, K.O. (2017). Statystychni rezultaty efektyvnosti prohramy psykhologichnykh posluh dlia batkiv ditei z osoblyvymy potrebamy u hrupakh "vzaiemodopomohy"[Statistical results of the effectiveness of the program of psychological services for parents of children with special needs in "mutual aid" groups]. *Psykhologichnyi chasopys. Naukovo-praktychnyi zhurnal Instytutu psykhologii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy – Psychological Journal. Scientific and practical journal of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 5(9), 117-128 [in Ukrainian].

2. Vinnikott, D.V. (2007). *Malenkie deti i ih materi [Little children and their mothers]*. Moskva : Klass [in Russian].

3. Virna, Zh.P. (2017). Psykhologichni koordynaty konstruktyvnoho samozberezhennia osobystosti [Psychological coordinates of constructive self-preservation of the individual. Science.]. *Nauk. visnyk Mykolaivskoho nats. un-tu im. V.O. Sukhomlynskoho. Psykhologichni nauky : zb. nauk. Grats – Bulletin of the Nikolaev nat. University named after V.O. Sukhomlinsky. Psychological sciences: coll. Science. works*, 1 (17), 35-40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_8 [in Ukrainian].

4. Izard, K. (2008). *Strah i vidyi trevozhnosti. Trevoga i trevozhnost [Fear and types of anxiety. Anxiety and anxiety]*. Moskva : PER SE, 104-117 [in Russian].

5. Ivanova, I.B. (2000). *Sotsialno psikhologichni problemy ditei invalidiv [Socio-psychological problems of children with disabilities]*. Kyiv : Lohos [in Ukrainian].

6. Krotenko, V. (2017). Vzaiemodiia z batkamy yak skladova efektyvnoho psikhologichnoho suprovodu ditei v umovakh inkluzyvnoi osvity [Interaction with parents as a component of effective psychological support of children in an inclusive education.]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy – Education of persons with special needs: ways of development*, 1(13), 370-378 [in Ukrainian].

7. Mamicheva, O.V., Kashchieieva, Yu.V. (2014). Psikhologichni osoblyvosti motyvatsiinoho komponentu komunikativnoi diialnosti ditei doshkilnoho viku z movlennievymy ta intelektualnymy vadamy [Psychological features of the motivational component of communicative activity of preschool children with speech and intellectual disabilities]. *Visnyk Odeskoho nats. un-tu imeni I. I. Mechnykova. Psikhologhiia – Bulletin of the Odessa National II Mechnikov University. Psychology*, 21 (25), 216-221 [in Ukrainian].

8. Radchenko, M.I. (2002). Osobystisni rysy batkiv, yaki vykhovuiut rozumovo vidstalu dytynu [Personality traits of parents raising a mentally retarded child]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psikhologhii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologhii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Problems of general and pedagogical psychology: a collection of scientific works of the Institute of Psychology. G.S. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, IV(3), 207-215 [in Ukrainian].

9. Severenchuk, N. (2007). Psikhokorektsiina robota z materiamy ditei z osoblyvymy potrebamy [Psycho-correctional work with mothers of children with special needs]. *Defektoloh – Defectologist*, 3, 14-15 [in Ukrainian].

10. Stepanenko, L.V. (2005). Osnovni determinanty psikhichnykh staniv molodshykh shkoliariv [The main determinants of mental states of primary school children]. *Visnyk Kharkivskoho nats. un-tu im. H. S. Skovorody. Psikhologhiia – Bulletin of the Kharkiv National University named after GS Frying pans. Psychology*, 14, 182-188 [in Ukrainian].

11. Tokhtamyshyn, O.M. (2004). *Reabilitatsiina psikhologhiia [Rehabilitation psychology]*. Vinnytsia: TOV [in Ukrainian].

12. Horni, K. (1997). *Trevozhnost [Anxiety]*. Moskva : Smyisl, T. 2, 174-180 [in Russian].

13. Eydemiller, E.G. (2005). *Semeynyiy diaгноз i semeynaya psihoterapiya [Family diagnosis and family psychotherapy]*. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].

14. Guralnick, M.J., Hammond, M.A., Neville, B., Connor, R.T. (2008). The relations hipbetweensourcesand functions of social support and dimensions of child and parent related stress. *Journal of Inte llectual Disability Research*, 52/12, 1138-1154. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2008.01073.x>

15. Pisula, E. (1998). *Psychologiczne problemy rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju*. Warszawa : Wydawnictwo UW.

Received: 11.04.2022

Accepted: 06.05.2022

ОЦІНКА СТІЙКОСТІ ЗМІН КОМПОНЕНТІВ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У РЕЗУЛЬТАТІ ВПРОВАДЖЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ПРОГРАМИ

Кетлер-Митницька Тетяна

комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради,
м. Запоріжжя, Україна

catmeatt@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-1665-4282>

Мета. У статті описано результати експериментального дослідження, спрямованого на оцінку стійкості змін компонентів інтернальності студентів-психологів через 3 роки після впровадження авторської програми.

Методи. З метою оцінки сформованості компонентів інтернальності використано опитувальники «Локус контролю» (у модифікації О. Ксенофонтової), «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим), «Здатність до прогнозування» (Л. Регуш), «Тест атрибутивних стилів» (Л. Рудіна), «Шкала контролю за дією» (Ю. Куль в адаптації С. Шапкіна), «Стиль саморегуляції поведінки – ССП-98» (В. Моросанова). Для порівняння отриманих результатів застосовано t-критерій Стьюдента.

Результати. За даними зіставлення трьох замірів (до впровадження, після впровадження та через 3 роки після впровадження авторської програми), в експериментальній групі найбільшою мірою підвищився усереднений показник регулятивного компоненту інтернальності. Проте його зростання, дуже інтенсивне у період впровадження програми, в подальшому уповільнилося. Позитивні зміни когнітивного компоненту були менш вираженими, але більш рівномірними. Показник особистісного компоненту зріс за час формувального експерименту, але за наступні 3 роки незначно знизився порівняно з рівнем другого заміру. В цілому, за всіма компонентами інтернальності членів експериментальної групи усереднений показник, отриманий в результаті остаточної діагностики, перевищував результати першого заміру. Застосування t-критерія Стьюдента довело статистичну значущість виявлених позитивних змін. В контрольній групі зміни усереднених показників компонентів інтернальності є незначними та не мають статистичної значущості.

Висновки. Отримані дані дозволяють дати позитивну оцінку стійкості змін компонентів інтернальності майбутніх психологів в результаті впровадження авторської програми «Формування інтернальності майбутніх

психологів як чинника готовності до особистісно-професійного саморозвитку». На відміну від членів контрольної групи, ті студенти, з якими було проведено розвивальні заняття, протягом трьох років після впровадження програми посилили інтернальні прояви.

Ключові слова: інтернальність, компоненти інтернальності, авторська програма, майбутні психологи, стійкість змін.

Tetiana Ketler-Mytnytska. Assessment of the stability of changes in the future psychologists' internality components as a result of the author's program implementation.

Purpose. The article describes the results of an experimental study aimed at assessing the stability of changes in the future psychologists' internality components in 3 years after the author's program implementation.

Methods. In order to assess the internality's components formation were used questionnaires "Locus of Control" (modified by O. Xenofontova), "Self-assessment of the ontogenetic reflection level" (by M. Fetiskin, V. Kozlov, G. Manuilov), "Ability to predict" (L. Regush), "Attributive styles test" (L. Rudina), "Scale of over action control" (Yu. Kul in the adaptation of S. Shapkin), "Behavioral self-regulation style - SSP-98" (V. Morosanova). Student's t-test was used to compare the obtained results.

Results. According to the comparison of three measurements (before implementation, after implementation, and 3 years after the implementation of the author's program), in the experimental group the average indicator of the internality's regulatory component increased the most. However, further its growth, which was very intensive during the implementation of the program, slowed down a bit. Positive changes in the cognitive component were less pronounced but more uniform. The indicator of the personal component increased during the formative experiment, but over the next 3 years decreased slightly compared to the second measurement level. In general, for all internality components of the experimental group members, the average value obtained as a result of the final diagnosis exceeded the results of the first measurement. The application of Student's t-test proved the statistical significance of the identified positive changes. In the control group, the changes in the average indicators of internality components are insignificant and have no statistical significance.

Conclusions. The obtained data allow assessing positively the stability of changes in the future psychologists' internality components as a result of the author's program "Formation of internality of future psychologists as a factor of readiness for personal and professional self-development." In contrast to the members of the control group, those students with whom developmental classes were conducted, intensified internal manifestations within three years after the implementation of the program.

Key words: internality, components of internality, author's program, future psychologists, stability of changes.

Вступ. На цей час зберігає актуальність проблема оцінки віддалених результатів психологічного впливу, адже стійкість набутих особистісних змін є важливішим критерієм ефективності будь-яких психологічних інтервенцій. Я. Чаплак (2011: 136) всі спричинені впливом трансформації поділяє за стійкістю на короткотривалі та довготривалі. С. Ніколаєнко та Св. Ніколаєнко (2011: 8) вважають, що тривалі результати передбачають глибшу зміну психічних регуляторів поведінки, думок та почуттів за умов свідомих зусиль самого клієнта. Як зазначає Н. Афанасьєва (2015: 9), стійкість, тривалість і значущість перетворень у житті людини після психологічного впливу є змінною, без якої неможливо дати оцінку його успішності. Адже симптоматичне покращення стану клієнта не є визначальним критерієм. Міцність набутих поведінкових форм, переконань, підходів до сприймання себе та ситуації свідчить про зміни в структурі особистості, впровадження нового досвіду в структуру Я, тобто про глибоке розв'язання проблематики клієнта в процесі психологічного консультування (Афанасьєва, 2017: 221–226). С. Кузікова застосовує цей принцип оцінки ефективності до психокорекції та наполягає на доцільності відкладеної перевірки її результатів. За умов достатньої вмотивованості клієнта відбувається поступовий перехід корекції в самокорекцію, яка передбачає самостійну роботу над собою. Без такого переходу відсутність зовнішніх проявів проблем може бути тимчасовою (Кузікова, 2020: 29–30).

Водночас, як показав огляд вітчизняної наукової літератури, у сучасній психології недостатньо поширені пролонговані дослідження щодо відстеження подальшої динаміки змін, досягнутих в результаті різних видів психологічної інтервенції.

У зв'язку з вищесказаним ми вирішили виміряти стійкість змін такої професійно важливої властивості майбутніх психологів, як інтернальність. Поняття інтернальності ввів у науковий обіг Дж. Роттер в якості одного з полюсів локусу контролю. Цей конструкт розроблено автором у межах теорії соціального наочіння для пояснення впливу минулого досвіду на очікування щодо ймовірності отримання бажаного підкріплення у майбутньому (Rotter, 1982). Особи з внутрішнім локусом (інтернали) схильні пов'язувати очікувані результати з власними діями, тоді як особи із зовнішнім локусом (екстернали) пояснюють ймовірність досягнення позитивних

або негативних результатів з впливом авторитетних людей або обставин (Rotter, 1966).

Сучасні емпіричні дослідження довели, що інтернальність суттєво впливає на успішність особистісно-професійного становлення майбутніх психологів, оскільки має важливе значення для формування їх «м'яких навичок», емоційної обізнаності (Гайсонюк, Зелінська, 2021: 61), а також – життєстійкості, опору стресам (Педоренко, 2021: 116). За даними D.M. Curíс, I.V. Petrovíс та M. Vukelićс (2018), інтернальність студентів-психологів як загальний показник передбачуваного професійного успіху посилює активність їх поведінки та сприяє професійній самореалізації.

Нами було обґрунтовано виділення в структурі інтернальності майбутніх психологів трьох компонентів: когнітивного (інтернальні атрибуції, тобто пояснення успіхів та невдач внутрішніми причинами), особистісного (інтернальні якості, зокрема відповідальність та самостійність) та регулятивного (інтернальна поведінка, здатність до саморегуляції та подолання труднощів).

З метою стимулювання інтернальності нами розроблено та впроваджено авторську програму «Формування інтернальності майбутніх психологів як чинника готовності до особистісно-професійного саморозвитку». Основою авторської програми стала модель формування інтернальності як чинника готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку, яка передбачає вплив компонентів інтернальності на компоненти готовності студентів-психологів до саморозвитку (Кетлер-Митницька, 2019). Програма включає в себе два напрями діяльності: заняття психологічного тренінгу з елементами інформаційних повідомлень та засідання студентського дискусійного клубу «Self-made man: практика інтернальності» (Кетлер-Митницька, 2020).

Діагностика, здійснена після впровадження програми, засвідчила зростання показників всіх компонентів інтернальності. Емпіричної перевірки вимагало питання, чи збереглися позитивні зрушення на цей час.

У цій статті увагу сфокусовано на змінах компонентів інтернальності; дані щодо динаміки компонентів готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку буде висвітлено в інших публікаціях.

Мета статті – дати оцінку стійкості змін компонентів інтернальності студентів-психологів через 3 роки після впровадження авторської програми.

Метою дослідження обумовлено такі завдання:

1) обґрунтувати значущість формування інтернальності як сталої особистісної властивості майбутніх психологів;

2) порівняти результати виміру сформованості компонентів інтернальності до, після та через 3 роки після впровадження авторської програми;

3) виявити стійкість позитивних змін компонентів інтернальності, досягнутих за час впровадження авторської програми.

Методи та процедура дослідження. З метою оцінки сформованості компонентів інтернальності використано опитувальники «Локус контролю» (у модифікації О. Ксенофонтової), «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим), «Здатність до прогнозування» (Л. Регуш), «Тест атрибутивних стилів» (Л. Рудіна), «Шкала контролю за дією» (Ю. Куль в адаптації С. Шапкіна), «Стиль саморегуляції поведінки – ССП-98» (В. Моросанова). Для порівняння результатів здійснених замірів застосовано t-критерій Стюдента.

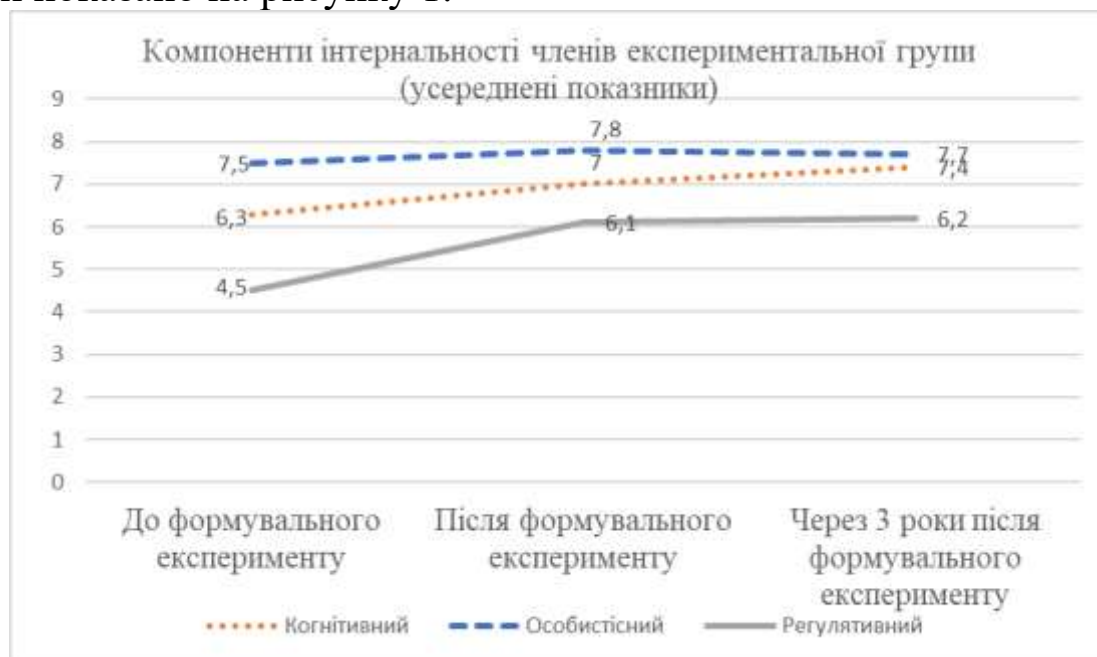
Експериментальне дослідження проведене на базі Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Сєверодонецьк), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ) (Кетлер-Митницька, 2020).

Процедура дослідження включала три етапи: в 2018-2019 н.р. – проведення першого та другого замірів відповідно до та після впровадження авторської програми «Формування інтернальності майбутніх психологів як чинника готовності до особистісно-професійного саморозвитку»; в 2021-2022 н.р. – проведення третього заміру. Таким чином, оцінку стійкості виявлених змін компонентів інтернальності студентів-психологів здійснено на основі зіставлення результатів трьох замірів: до формувального експерименту, одразу після формувального експерименту, через 3 роки після формувального експерименту.

У дослідженні 2018-2019 н.р. взяли участь 64 студенти спеціальності 053 Психологія, з них 32 особи увійшло до складу

експериментальної, 32 – контрольної групи. В 2021-2022 н.р. кількість учасників дослідження зменшилася з 64 до 58 осіб (30 – члени експериментальної, 28 – контрольної групи) у зв'язку з відрахуванням та переведенням.

Обговорення результатів. Після проведення останнього, третього заміру було обчислено усереднені показники кожного компоненту інтернальності членів експериментальної та контрольної груп. Динаміку компонентів інтернальності членів експериментальної групи показано на рисунку 1.

Рис. 1. Зміни компонентів інтернальності членів експериментальної групи

Як свідчить рис. 1, до формувального експерименту найнижчий усереднений показник (4,5) мав регулятивний компонент інтернальності. Це означає, що більшість опитаних були недостатньо готовими до подолання труднощів, не вмiли планувати діяльність та оперативно реагувати на невдачі, не володіли навичками саморегуляції. На другому місці за рівнем сформованості знаходився когнітивний компонент інтернальності: студенти характеризувалися епізодичною здатністю до усвідомлення внутрішніх причин як успіхів, так і невдач, схильністю до рефлексії та антиципації. Найкраще розвиненим виявився особистісний компонент інтернальності: майбутні психологи показали достатню готовність брати на себе відповідальність за результати спілкування та навчально-професійної діяльності.

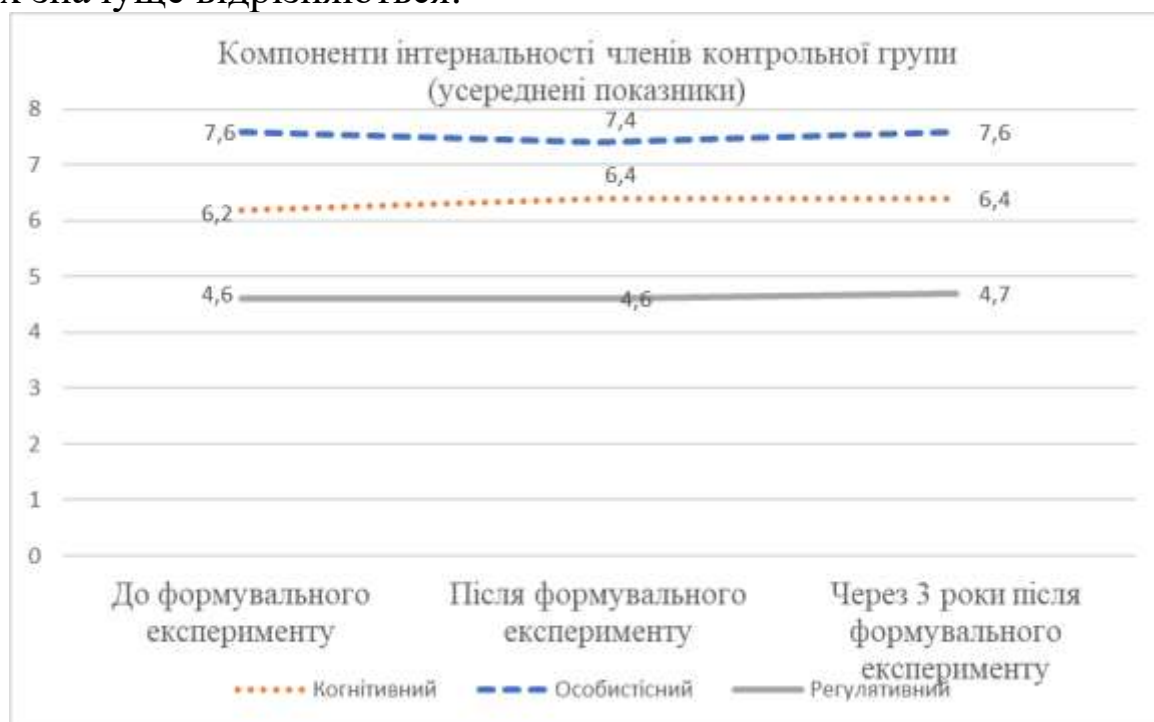
За результатами зіставлення трьох наборів даних, найбільшою мірою підвищився усереднений показник регулятивного компоненту інтернальності членів експериментальної групи – на 1,7 бал (з 4, 5 до 6,2). Ці позитивні зміни відбувалися нерівномірно: бурхливий зріст (на 1,6 балів) припав на період формувального експерименту, оскільки при розробці його програми найбільшу увагу було приділено стимулюванню саме цього компоненту. За наступні роки вектор змін не змінився, водночас їх динаміка суттєво уповільнилася. Це можна пояснити тим, що в умовах ускладнення змісту фахових дисциплін та практичної підготовки майбутнім психологам стало важче самостійно планувати свою діяльність та контролювати її результати. Не зважаючи на це, кількість студентів з високими показниками саморегуляції та контролю за дією протягом трьох років продовжувала повільно зростати.

Позитивні зміни когнітивного компоненту інтернальності членів експериментальної групи характеризуються більшою рівномірністю. В цілому усереднений показник зріс на 1,1 бал (з 6,3 до 7,4): за час впровадження програми – на 0,7 балів, за наступні 3 роки – ще на 0,4 бали. Можна зробити висновок, що під час формувального експерименту студенти успішно засвоїли навички аналізу причинно-наслідкових зв'язків між власними вчинками та отриманими результатами, після чого стали активно використовувати їх у подальшому житті. В цілому, у студентів покращилися показники інтернальності досягнень та невдач, рефлексії минулого досвіду.

Хоч в цілому загальний показник особистісного компоненту інтернальності членів експериментальної групи має позитивну динаміку (збільшення на 0,2 бали з 7,5 до 7,7), його зміни виявилися дещо неоднозначними. Усереднений показник цього компоненту за час формувального експерименту зріс на 0,3 (з 7,5 до 7,8), але за наступні 3 роки знизився на 0,1 (до 7,7). На підставі досить оптимістичних результатів першого заміру було прийняте рішення спрямувати програму експерименту лише на закріплення інтернальних якостей студентів, а не на їх активне формування. Можна припустити, що це призвело до недостатньо глибокого засвоєння майбутніми психологами інтернальних установок та переконань, у зв'язку з чим не всі виявилися готовими до прийняття відповідальності за деякі помилки під час першого професійного

досвіду. Водночас, у більшості студентів позитивні зміни показників цього компоненту продовжилися.

За допомогою t-критерія Стьюдента було порівняно результати першого та другого ($t = 2,348$ при $p \leq 0,05$), другого та третього ($t = 1,987$ при $p \leq 0,01$) замірів усереднених показників компонентів інтернальності членів експериментальної групи, яке довело статистичну значущість та достатню стійкість виявлених позитивних змін. Дослідження також показало, що зміни загальних показників компонентів інтернальності в експериментальній та контрольній групах значуще відрізняються.

Рис. 2. Зміни компонентів інтернальності членів контрольної групи

Як бачимо на рис. 2, до початку формувального експерименту усереднені показники компонентів інтернальності членів контрольної групи суттєво не відрізнялися від показників експериментальної групи. За час дослідження відбулася деяка позитивна динаміка показника когнітивного компоненту студентів з контрольної групи: в цілому він зріс на 0,2 бали (з 6,2 до 6,4), при чому ці зміни припали лише на період формувального експерименту. Усереднений показник регулятивного компоненту не змінювався під час формувального експерименту, а за наступні 3 роки зріс на 0,1 (з 4,6 до 4,7). Загальний показник особистісного компоненту на момент другого заміру знизився з 7,6 до 7,4, але на момент третього заміру знов дорівнював 7,6. Таким чином, зафіксовані зміни усереднених показників членів

контрольної групи є незначними та непослідовними. Як засвідчило застосування t-критерія Стьюдента, вони не мають статистичної значущості.

В цілому, за всіма компонентами інтернальності членів експериментальної групи усереднений показник, отриманий в результаті остаточної діагностики, перевищував результати першого заміру. Це дає можливість дати позитивну оцінку стабільності змін компонентів інтернальності після впровадження авторської програми. Подібний підхід до оцінювання довготривалих особистісних змін використали Elsner, Wolfsberger, Srp, Windsheimer, Becker, Jacobi, Kathmann та Reuter (2020) при вивченні стійкості результатів когнітивно-поведінкової терапії після її припинення; науковці визначили стабільність як відсутність істотного погіршення.

Отримані нами дані щодо достатньої стабільності інтернальності як особистісної властивості узгоджуються з результатами дослідження R. Elkins, S. Kassenboehmer та S. Schurer (2017: 37), які встановили, що рівень локусу контролю не зазнає у юності істотних змін. Винятком є суттєве погіршення здоров'я з симптоматикою сильного болю, яке посилює тенденції до екстернальності. Як встановило дослідження S. Nowicki, G. Ellis, Y. Ples-Caven, S. Gregory та J. Golding (2018), в молодості відносна стабільність локусу контролю в часі зберігається, хоча на цю властивість починають впливати серйозні стресори, зокрема складності у стосунках з подружжям, друзями та сім'єю, фінансові труднощі та проблеми на роботі, а також важкі захворювання.

Висновки і перспективи. Отримані дані дозволяють дати позитивну оцінку стійкості змін компонентів інтернальності майбутніх психологів в результаті впровадження авторської програми «Формування інтернальності майбутніх психологів як чинника готовності до особистісно-професійного саморозвитку». На відміну від членів контрольної групи, ті студенти, з якими було проведено розвивальні заняття, протягом трьох років після впровадження програми посилили інтернальні прояви. Найбільше позитивних змін зафіксовано у показниках регулятивного компоненту. Досить стійку позитивну динаміку також мали усереднені показники когнітивного та особистісного компонентів інтернальності. Отже, сформовані паттерни інтернальної поведінки, а також інтернальні переконання та якості можна віднести до стійких позитивних особистісних

перетворень. Вважаємо цінним результатом пролонгованого дослідження емпіричне підтвердження довготривалого ефекту застосування спеціально організованої тренінгової роботи та засідань дискусійного клубу як засобів стимулювання інтернальності майбутніх психологів.

Перспективи подальших досліджень полягають в експериментальному вивченні психологічних механізмів особистісного компонента інтернальності майбутніх психологів у контексті професіоналізації.

Література

1. Афанасьєва, Н.Є. (2015). Проблема емпіричного дослідження в контексті психологічного консультування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*, 5, 7–11.
2. Афанасьєва, Н.Є. (2017). *Психологічне консультування представників екстремальних професій: теорія, методологія, практика* : монографія. Харків : НУЗЦУ.
3. Гайсонюк, Н.А., Зелінська, В.В. (2021). Особливості емоційної обізнаності в юнацькому віці (на прикладі студентів різних спеціальностей). *Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року) / Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін.* Київ : ІСПП НАПН України. С. 59–62.
4. Кетлер-Митницька, Т.С. (2020). *Інтернальність як чинник готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку* : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ.
5. Кетлер-Митницька, Т.С. (2019). Зміст і результати впровадження програми формування інтернальності як чинника готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку. *Проблеми сучасної психології*, 46, 199–219. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-46.199-218>
6. Кузікова, С.Б. (2020). *Теорія і практика вікової психокорекції : навчальний посібник*. Суми : Університетська книга.
7. Ніколаєнко, С. & Ніколаєнко, С. (2011). Категорія психологічного впливу в психології. *Світогляд – Філософія – Релігія*, 1, 76–84.
8. Педоренко, В.М. (2021). Психологічні особливості життєстійкості студентської молоді з різним рівнем інтернальності. *Габітус*, 26, 111–116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.20>
9. Чаплак, Я. (2011). Психологічний вплив у науковій психології. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, 16(2), 132–145.
10. Curí c, D.M., Petroví c, I.B., & Vukeli' c, M. (2018). Career Ambition as a Way of Understanding the Relation Between Locus of Control and Self-Perceived

Employability Among Psychology Students. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01729>

11. Elkins, R., Kassenboehmer, S., & Schurer, S. (2017). The stability of personality traits in adolescence and young adulthood. *Journal of Economic Psychology*. Volume 60, 37–52. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2016.12.005>

12. Elsner, B., Wolfsberger, F., Srp, J., Windsheimer, A., Becker, L., Jacobi, T., Kathmann, N., & Reuter, B. (2020). Long-Term Stability of Benefits of Cognitive Behavioral Therapy for Obsessive Compulsive Disorder Depends on Symptom Remission During Treatment. *Clinical Psychology in Europe*. 2. <https://doi.org/10.32872/cpe.v2i1.2785>.

13. Nowicki, S., Ellis, G., Iles-Caven, Y., Gregory, S., & Golding, J. (2018). Events associated with stability and change in adult locus of control orientation over a six-year period. *Personality and Individual Differences*. Volume 126, 85–92. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.01.017>

14. Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* V. 80. № 1, 11–28.

15. Rotter, J.B. (1982). The development and applications of social learning theory: Selected papers. New York : Praeger.

References

1. Afanasieva, N.Ie. (2015). Problema empirochnoho doslidzhennia v konteksti psykholohichnoho konsultuvannia [The problem of empirical research in the context of psychological counseling]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia : Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*. Vyp. 5, 7–11 [in Ukrainian].

2. Afanasieva, N.Ie. (2017). Psykholohichne konsultuvannia predstavnykiv ekstremalnykh profesii: teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia [Psychological counseling of representatives of extreme professions: theory, methodology, practice: monograph]. Kharkiv : NUZTsU [in Ukrainian].

3. Haisoniuk, N.A., Zelinska, V.V. (2021). Osoblyvosti emotsiinoi obiznanosti v yunatskomu vitsi (na prykladi studentiv riznykh spetsialnostei) [Features of emotional awareness in adolescence (on the example of students of different specialties)]. *Vymiry osobystisnykh transformatsii: materialy IV Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru – Dimensions of personal transformations: materials of the IV All-Ukrainian scientific-practical seminar* (Nizhyn, 10.06.2021) / Ed. T.M. Tytarenko. Kyiv : ISPP NAPN Ukrainy, 59–62 [in Ukrainian].

4. Ketler-Mytnytska, T.S. (2020). Internalnist yak chynnyk hotovnosti maibutnykh psykholohiv do osobystisno-profesiinoho samorozvytku [Internality as a factor of future psychologists' readiness for personal and professional self-development] . *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Ketler-Mytnytska, T.S. (2019). Zmist i rezultaty vprovadzhennia prohramy formuvannia internalnosti yak chynnyka hotovnosti maibutnykh psykholohiv do osobystisno-profesiinoho samorozvytku [The content and results of the program of internality formation as a factor of future psychologists' readiness for personal and

professional self-development]. *Problemy suchasnoi psykholohii : zbirnyk naukovykh prats – Problems of modern psychology: a collection of scientific works*, 46, 199–219 [in Ukrainian].

6. Kuzikova, S.B. (2020). Teoriia i praktyka vikovoi psykhhokorektsii [Theory and practice of age psychocorrection]. Sumy : Universytetska knyha [in Ukrainian].

7. Nikolaienko, S. & Nikolaienko, S. (2011). Katehoriia psykholohichnoho vplyvu v psykholohii [Category of psychological influence in psychology]. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia : zb. nauk. pr. – Worldview – Philosophy – Religion : a collection of scientific works*, 1, 76–84 [in Ukrainian].

8. Pedorenko, V.M. (2021). Psykholohichni osoblyvosti zhyttiistiikosti studentskoi molodi z riznym rivnem internalnosti [Psychological features of the vitality of student youth with different levels of internality]. *Habitus – Habitus*, 26, 111–116 <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.20> [in Ukrainian].

9. Chaplak, Ya. (2011). Psykholohichni vplyv u naukovii psykholohii [Psychological influence in scientific psychology]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofiia, sotsiologiia, psykholohiia – Collection of scientific works: philosophy, sociology, psychology*, 16(2), 132–145 [in Ukrainian].

10. Curić, D.M., Petrović, I.B., & Vukelić, M. (2018). Career Ambition as a Way of Understanding the Relation Between Locus of Control and Self-Perceived Employability Among Psychology Students. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01729>

11. Elkins, R., Kassenboehmer, S., & Schurer, S. (2017). The stability of personality traits in adolescence and young adulthood. *Journal of Economic Psychology*. Volume 60, 37–52. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2016.12.005>

12. Elsner, B., Wolfsberger, F., Srp, J., Windsheimer, A., Becker, L., Jacobi, T., Kathmann, N. & Reuter, B. (2020). Long-Term Stability of Benefits of Cognitive Behavioral Therapy for Obsessive Compulsive Disorder Depends on Symptom Remission During Treatment. *Clinical Psychology in Europe*. 2. <https://doi.org/10.32872/cpe.v2i1.2785>

13. Nowicki, S., Ellis, G., Iles-Caven, Y., Gregory, S., & Golding, J. (2018). Events associated with stability and change in adult locus of control orientation over a six-year period. *Personality and Individual Differences*. Volume 126, 85–92. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.01.017>

14. Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* V. 80. № 1, 11–28.

15. Rotter, J.B. (1982). The development and applications of social learning theory: Selected papers. New York : Praeger.

Received: 10.05.2022

Accepted: 24.05.2022

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРІОД ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ МЕТОДОМ СИМВОЛДРАМИ (ІМАГІНАТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ) В РОБОТІ КЛІНІЧНОГО ПСИХОЛОГА

Кихтюк Оксана

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Kuhtuik.Oksana@vnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

Мета статті – теоретичний аналіз наукових джерел з ефективності застосування методу символдрами у практичній роботі психологів практиків; емпірично дослідити використання цього методу у роботі клінічного психолога по стабілізації емоційного стану, саморегуляції та зниженні тривожності, активізації ресурсного потенціалу особистості в умовах військових дій.

Методи. В результаті нашої роботи було використано теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення наукових джерел по використанню та опису сучасних аспектів практичної роботи в методі символдрами; методика особистісної тривожності Спілберга -Ханіна.

Результати. Теоретично проаналізовано особливості виникнення та встановлення методу символдрами. У статті представлено опис останніх наукових пошуків та досліджень в рамках психотерапевтичного впливу символдрами на особистість. Теоретичний аналіз літератури засвідчив ефективність використання цього методу по подоланню негативних емоційних переживань, зниженню агресивних проявів у підлітків, подоланню наслідків травматичних подій. Проведення психотерапевтичних сеансів із експериментальною групою, засвідчило позитивну групову динаміку. Було визначено ефективність використання даної психотерапії по наданню психологічної підтримки та допомоги у роботі клінічного психолога. Використання стандартних мотивів символдрами «Луг»; «Потік», «Квітка», «Гора», «Дерево» сприяли розвитку креативності, творчості, візуалізації та розумінню символіки, уявних образів. Впровадження мотиву «Ділянка землі» у психотерапевтичні сеанси відобразило можливості відновлення планування, звернення до внутрішніх ресурсів, знаходження відчуття безпеки. Проведене емпіричне дослідження, опитування та бесіда з учасниками експериментальної групи засвідчили позитивну динаміку розвитку та встановлення адаптивних механізмів у саморегуляції тривожності, подоланні стресу, віднаходження ресурсів.

Висновки. Використання кататимно-імагінативної психотерапії (символдрами) в роботі клінічного психолога є ефективним методом психологічної підтримки та допомоги людям по подоланню емоційних розладів, зниженню тривожності, виробленню адаптивних механізмів психіки по відновленню, активізації внутрішніх ресурсів особистості. Проведене емпіричне дослідження, що базувалось з використанням методу символдрами засвідчило високі показники зниження особистісної тривожності в учасників експерименту. Перспективу прийдешніх наукових теоретичних та наукових розробок ми вбачаємо у впровадженні та розробці нових мотивів символдрами для надання психологічної підтримки, допомоги людям.

Ключові слова: символдрама; імагінація; психотерапія; групова робота; тривожність; вплив; ресурси.

Oksana Kyhtuik. Peculiarities of psychological support of the population in the period of military actions by the method of symbol drama (imaginative psychotherapy) in the work of a clinical psychologist.

Purpose. The purpose of the article is a theoretical analysis of scientific sources on the effectiveness of the method of symbol drama in the practical work of practicing psychologists; empirically investigate the use of this method in the work of a clinical psychologist to stabilize the emotional state, self-regulation and reduce anxiety, activation of the resource potential of the individual in hostilities.

Methods. As a result of our work theoretical methods were used: analysis, synthesis and generalization of scientific sources on the use and description of modern aspects of practical work in the method of symbol dramas; Spielberg-Khanin's method of personal anxiety.

Results. The features of the origin and establishment of the method of symbol dramas are theoretically analyzed. The article describes the latest scientific research and studies in the framework of psychotherapeutic effects of symbol dramas on personality. Theoretical analysis of the literature has shown the effectiveness of using this method to overcome negative emotional experiences, reduce aggressive behavior in adolescents, overcoming the consequences of traumatic events. Conducting psychotherapeutic sessions with the experimental group, showed a positive group dynamics. The effectiveness of using this psychotherapy to provide psychological support and assistance in the work of a clinical psychologist was determined. The use of standard motifs of the symbol drama "Meadow"; "Stream", "Flower", "Mountain", "Tree" contributed to the development of creativity, visualization and understanding of symbolism, imaginary images. The introduction of the "Land" motif in psychotherapy sessions reflected the possibilities of resuming planning, access to internal resources, and finding a sense of security. The conducted empirical research, survey and conversation with the participants of the experimental group showed the positive dynamics of development and establishment of adaptive mechanisms in self-regulation of anxiety, overcoming stress, finding resources.

Conclusions. The use of catatim-imaginative psychotherapy (symbol dramas) in the work of a clinical psychologist is an effective method of psychological support

and assistance to people to overcome emotional disorders, reduce anxiety, develop adaptive mechanisms of recovery, activation of internal resources. An empirical study based on the method of symbol dramas showed high rates of reduction of personal anxiety in the participants of the experiment. We see the prospect of future scientific, theoretical and scientific developments in the introduction and development of new motifs with symbol dramas to provide psychological support and help people.

Keywords: symbol drama; imagination; psychotherapy; group work; anxiety; influence; resource.

Вступ. Надання психологічної допомоги та підтримки є актуальною проблемою нині в Україні. З початком широкомасштабної війни в нашій державі загострилися наявні психологічні проблеми в українському суспільстві. Населення, котре перебуває у тилу та внутрішньо переміщенні особи, що безпосередньо постраждали від військових дій також дуже часто і нагально потребують психологічної підтримки. Сучасні клінічні психологи, консультанти використовують ефективні доказові методи, інструменти у своїй роботі для якісної психологічної допомоги, зокрема поєднуючи різні психотерапевтичні напрями.

Методи та процедура дослідження. Формулювання мети та завдань статті полягає в теоретичному описі методу символдрами як психотерапевтичної психологічної підтримки; емпірично дослідити динаміку у груповій роботі у знятті психоемоційного напруження, тривоги, імпульсивності, розвитку здібності до саморегуляції, візуалізації, творчості та креативності у вирішенні складних життєвих задач, активізації внутрішніх ресурсів. Вибірку дослідження склали дві групи: експериментальна 12 осіб та контрольна 14, загалом жінки віком 28 – 40 років. Заняття проводились із експериментальною групою двічі на тиждень, протягом двох місяців березень – квітень 2022 року. На початку роботи була проведена бесіда, анкетування, знайомство з учасниками, визначена мотивація проходження такого типу психологічного та психотерапевтичного впливу.

В результаті нашої роботи було використано теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення наукових джерел по використанню та опису сучасних аспектів практичної роботи в методі символдрами; методика особистісної тривожності Спілберга -Ханіна.

Символдрама (Кататимно-імагінативна психотерапія, Кататимне переживання образів чи метод «сновидінь на яву») – є сучасним

напрямом психотерапії, який базується на глибинній психології (теоретична основа психоаналізу З. Фрейда, К. Г. Юнга), використовуючи візуалізацію/уяву для виявлення очевидних несвідомих бажань, фантазій, конфліктів психологічних механізмів захисту, а також співставлення переносу та спротиву (Фрейд, 1989; Дезуаль, 1996; Jung, 2013; Kottje-Birnbacher, 2001; Hanscarl Leuner, 2005; Bahrke, Nohr, 2013).

Наукову психотерапію пов'язують із розвитком психоаналізу, коли З. Фрейд та Й. Брейер, описували використання «денних фантазій чи «сновидінь на яву», назвавши його катарсичним, тобто очищаючим (Фрейд, Брейер, 2005). Самостійним психотерапевтичним напрямом символдрама постала завдяки Ханскарлу. Льюйнеру, після ряду експериментальної роботи (Льюйнер, 2005; 2011). Символдрама вважається ефективною в допомозі при різного роду фобіях, неврозах, в лікуванні психосоматичних захворювань, що спричинені невротичним розвитком особистості (Гребінь, 2016; Барке, Нор, 2019; Ulrich Bahrke, Karin Nohr 2013). Вона базується на аналізі несвідомої динаміки актуально діючих конфліктів, праці на символічному рівні, так і в процесі психотерапевтичної роботи. Базисом символдрами є візуалізація, фантазування на вільний чи заданий мотив (тему) психотерапевтом. Останній виконує супроводжувальну, контролюючу та направляючу функцію у цьому процесі. Виділяють чотири головних критерії, які відрізняють символдраму від інших психотерапевтичних методів, які використовують уявлення образів в психотерапевтичному процесі (Боев, Обухов, 2009). По-перше, використання чітко розробленої схеми для уявлення образів, що є одним із важливих інструментів психотерапевтичного впливу. По-друге, метод символдрами є системно структурований, описані всі його кроки для використання в залежності від показів, чітко визначені кроки на кожному етапі роботи. По-третє, в основі методу лежить глибока теоретична база, загально визнані концепції класичного та сучасного психоаналізу (психоаналітичні теорії особистості, теорія сновидінь, загальна теорія неврозів, психосоматичних захворювань, межових розладів, аналітична психологія К. Г. Юнга (теорія архетипів, колективного несвідомого, інтеграції, метод активної уяви). По-четверте, мінімальна залученість сугестивних чинників+, усі техніки направлені на розкриття клієнта,

питання задаються у відкритій формі. Метод символдрами ґрунтується на цілковитій довірі у присутність внутрішніх ресурсів та резервів клієнта на зцілення, які мають розкритися в процесі психотерапевтичної роботи (Вильке, 2009).

Обговорення результатів. Психотерапевтичний процес методом символдрами може проводитися у трьох різних формах: в індивідуальній; груповій (одночасно образи уявляють 4 – 12 людей в зручних кріслах чи лежать у формі «зірочки» чи «ромашки»; може бути складовою сімейної психотерапії: парами чи партнерами, можлива присутність дітей з одним із батьків (опікунів). Використання методу символдрами достатньо для 15 – 30 сеансів, тривалістю 50 хвилин. Позитивна динаміка, як правило настає вже після 3 – 5 сеансів. З метою досягнення значного прогресивного ефекту важливо дотримуватися щотижневої терапії. Протипоказаннями у використанні кататимно-імаґинативної психотерапії є затримка психічного розвитку, гострі психічні психози, церебрально-органчні синдроми, відсутність бажання (мотивації), шизофренія (Барке, 2008; Садальская, 2008).

На думку У. Барке та Р. Нор, імаґінації є надзвичайно тонким інструментом в психодинамічній терапії, використання їх є можливим через детальне вивчення і навичку практичної роботи з ними. Дякуючи імаґінаціям, ми можемо отримати доступ до самим глибинних шарів психіки, особливо дотичних до раннього досвіду клієнта, що є корисно і небезпечно одночасно, оскільки потім потрібно знати що з цим робити (Барке, Нор, 2019). Тут власне важливо говорити про підготовку клінічного психолога, його здібність якісно пропрацьовувати перенос і контрперенос в психотерапевтичному процесі. Відсутність цих практичних навиків чи не відслідковування переносу та контрпереносу на ранніх етапах психотерапії може призвести до зниження якості психотерапевтичного процесу, навіть до зупинки. Використання якісної рефлексії контрпереносу та переносу провокує прогрес та слідуванню професійних етичних норм у ставленні до клієнта та власне своїх колег (Дезуаль, 1996; Розендаль, 2008; Гребінь, Кісарчук, 2016). Клінічний психолог має створити надійні, приймаючі умови в психотерапевтичному процесі, відслідковуючи динаміку розвитку (переносу-контрпереносу) як ззовні, так і в середині у своїй роботі (Суортли, 2002). Отже, нами було дотримано

головних етапів проведення сеансів у символдрамі: попереднє обговорення тих актуальних запитів (група була сформована за однією актуальною потребою – зниження рівня тривожності; активізація ресурсів); релаксація; відтворення образів (розпочинали із візуалізації луг; струмку (потічка); квітки іт. д); рефлексія після представлення образу; домашні завдання (щоденник; намалювати – уявний образ). В процесі читання щоденників відбувалося внутрішнє розкриття, вербалізація переживань сприяє їхньому переосмисленню. Обговорення уявних образів відбувалося за бажанням учасників, не на кожній зустрічі, проте інколи етап обговорення міг зайняти увесь час запланованої сесії. Групова динаміка була відчутна на 2-3 сесії, під час обміну уявними образами учасників групи. Група засвідчила психотерапевтичний відновлюваний ресурсний стан, полегшення в представленні, візуалізації образів. Учасники говорили про спонтанність, безпосередність виникнення, обхід внутрішніх бар'єрів, захисних механізмів психіки. У символіці візуалізацій мотивів був представлений індивідуальний внутрішній світ кожного учасника групи, як правило вони були у кожного неповторні. Так, під час роботи із мотивом «Луг», 75 % учасників групи уявляли квітуче поле, проте із зовсім різними рослинами; 15 % засіяне поле із пророслими травами; 10 % луг із деревами. Символічне наповнення спостерігалось різне, проте під час бесіди, рефлексії, було зазначено віднаходження ресурсу, спокою та зниження тривоги. Мотив «Квітка» символічно відображає самого учасника, носить психодіагностичну мету, дає можливість побачити та не пропустити питання, того чи іншого учасника які потребують вирішення. Робота із мотивом «Потік» опиралась на мотив «Луг», вони доповнювали один одного, оскільки останній ми використовували кілька разів підряд з метою активізації ресурсного стану учасників групи. Символіка води в образі джерела, струмка, яка рухається відображає внутрішні процеси, потреби, бажання. Мотив «Гора» спрямований на подолання невпевненості, пасивності, апатії, депресивних проявів. Уявне сходження на вершину, споглядання на краєвиди, умовне фотографування панорам гірської місцевості дає віру в можливість переборення труднощів, відновлення тих втрат, які були у житті учасників. Використання мотиву «Дерево», робота та аналіз із цим образом була спрямована на представлення учасників, тими, якими б вони хотіли бути чи стати, віднаходження чи запозичення тих

якостей, яких не вистачає для емоційного балансу, внутрішнього спокою. В процесі роботи у кожного учасника виникла своя взаємодія із кожним образом. Важливою рекомендацією є: що б Вам хотілось із ним зробити? Символічно, що уявна в'януча квітка чи засохле дерево може відродитися в процесі підживлення, поливу чи інших маніпуляцій учасником. Під час роботи з образами тих чи інших мотивів, важливо зосередитися на почуття учасників, допомогти їм віднайти в символіці позитивне наповнення. Використання мотиву «Ділянка землі», це спроби подолати безпорадність, вчитися планувати майбутнє, закріпити внутрішній ресурс, надати стрижень для допомоги самому собі. Уявне будівництво, детальний опис процесу дизайну достатньо довготривалий, тому виконання малюнків відбувалося вдома. Високий психотерапевтичний ефект засвідчила рефлексія виконання домашнього завдання по цьому мотиву. В учасників відбулася гармонізація внутрішнього стану, відновилася віра у власні сили, знизилася апатія, фрустрація. На початку та в кінці роботи із групою було проведене тестування тривожності за методикою Ч. Д. Спилберга, Ю. Л. Ханіна. В результаті опитування 97 % учасників експериментальної групи засвідчили високий рівень ситуативної тривожності та 3 % середній рівень. Після закінчення роботи в експерименті по наданню психологічної допомоги та підтримки по регуляції емоційного стану, було проведене повторне тестування за цією методикою. Результати засвідчили позитивну динаміку. В 96 % учасників засвідчили середній рівень ситуативної тривожності, 4 % низький. Загальна рефлексія та обмін враженнями учасників після проходження сеансів символдрами був позитивним. Уся група була вдячна за отриману психологічну підтримку в процесі групової роботи, отриманий досвід візуалізації, трактування символіки образів, активізації ресурсів та знаходження інструментів для емоційної стабільності.

Висновки і перспективи. символдрама чи кататимно-імагінативна психотерапія направлена на саморегуляцію емоційного стану клієнта, пошуку та віднайдення внутрішніх ресурсів. Психотерапевтична робота з використанням цього методу засвідчила ефективність та результативність у вивільненні негативних емоційних переживань, знятті тілесно-емоційного напруження, зменшення проявів агресії, відпрацюванні актуальних наявних конфліктів. Перспективою наукових пошуків вбачаємо впровадження

методу символдрами для допомоги в лікуванні ПТСР, травми та втрати.

Література

1. Барке, У., Нор, К. (2019). Кататимно имагинативная психотерапия: учебное пособие по работе с имагинациями в психодинамической психотерапии. Когнито центр.
2. Барке, У. (2008). Психотерапия действует – посредством чего помогает кататимно-имагинативная психотерапия? Размышления о действующих факторах психотерапиию. Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия. Москва: Издательский дом «Атмосфера», 61–79.
3. Боев, И. В., Обухов, Я. Л. (2009). Символдрама: коррекция личностных и поведенческих нарушений. Ставрополь.
4. Брейер, Й., Фрейд, З. (2005). Исследования истерии. Санкт-Петербург: ВЕИП.
5. Вильке, Э. (2009). Стили проведения психотерапевтической работы в символдраме. Типология личности в символдраме и других методах психотерапии. Сборник научных работ. Ставрополь: Графа. 6–13.
6. Гребінь, Л. О. (2013). Феномен поваги/неповаги як соціокультурний чинник надання психотерапевтичної допомоги в структурно-психодинамічному підході. Методичні рекомендації щодо врахування соціокультурних чинників в теорії та практиці психотерапевтичної допомоги особистості. Кіровоград: «ІМЕКС-ЛТД», 137-152.
7. Дезуаль, Р. (1996). Направленное фантазирование К. Г. Юнг и современный психоанализ. Москва: ЧеРо. 115–153.
8. Розендаль, В. (2008). Контрперенос в кататимно-имагинативной психотерапии – помеха или польза? Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия. М.: Издательский дом «Атмосфера», 51-61.
9. Кісарчук, З. Г., Гребінь, Л. О., Омельченко, Я. М. (2016). Кататимноімагінативна психотерапія як метод допомоги постраждалим дітям. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки. К.: Логос.
10. Садалская, Е. В. (2008). Перспективы развития кататимно-имагинативной психотерапии: от сновидений наяву к психодинамической образной психотерапии. Кататимно-имагинативная психотерапия как психодинамическая образная психотерапия: Сборник статей, 1. М.: ИД «Атмосфера», 10–25.
11. Суортли, У. (2002). Инициированная символная проекция. Психосинтез: Принципы и техники. М.: Эксмо, 376—398.
12. Лейнер, Х. (2011). Средняя ступень символдрамы. Возможности средней ступени. *Символдрама*, 1 (6), 4-8.

13. Лейнер, Х. (2011). Средняя степень символдрамы. Ассоциативный метод. Введение. Символдрама, 2-4 (7), 4-9.
14. Фрейд, З. (1989). Введение в психоанализ. Лекции. Москва: Наука.
15. Ulrich Bahrke, Karin Nohr (2013). *Katathym imaginative psychotherapie Lehrbuch der Arbeit mit Imaginationen in psychodynamischen Psychotherapien* Springer-Verlag, Berlin. Heidelberg.
16. Jung, C. G. (2013). *The Gnostic Jung Including* Hoboken: Taylor and Francis.
17. Hanscarl Leuner (2005). *Katathym-imaginative Psychotherapie (KiP)*. Hrsg., Fortgeführt von Eberhard Wilke. Georg Thieme Verlag KG, Stuttgart.
18. Kottje-Birnbacher, L. (2001). Einführung in die Katathym-imaginative Psychotherapie. *Imagination. Österreichische Gesellschaft für Angewandte Tiefenpsychologie und Allgemeine Psychotherapie (ÖGATAP)*, 4/2001. Wien: Facultas-Univ.-Verl.

References

1. Barke, U., Nor, K. (2019). *Katatimno imaginativnaya psihoterapiya: uchebnoe posobie po robote s imaginaciyami v psihodinamicheskoy psihoterapii [Catatymno imaginative psychotherapy: a tutorial on working with imaginings in psychodynamic psychotherapy]*. Kognito centr [in Russian].
2. Barke, U. (2008). Psihoterapiya dejstvuet – posredstvom chego pomagaet katatimno-imaginativnaya psihoterapiya? Razmyshleniya o dejstvuyushhih faktorah psihoterapiyu [Psychotherapy works – how does catatim-imaginative psychotherapy help? Reflections on the operating factors of psychotherapy]. *Katatimno-imaginativnaya psihoterapiya kak psihodinamicheskaya obraznaya psihoterapiya*. Moskva: Izdatelskij dom «Atmosfera», 61–79. [in Russian].
3. Boev, I. V., Obuhov, YA. L. (2009). *Simvoldrama: korrekciya lichnostnyh i povedencheskih narushenij [Symbol drama: correction of personality and behavioral disorders]*. Stavropol [in Russian].
4. Breyer, Y., Freyd, Z. (2005). *Issledovaniya isterii. [Hysteria research]*. Sankt-Peterburg: VEIP [in Russian].
5. Vilke, E. (2009). Stili provedeniya psihoterapevticheskoy raboty v simvoldrame [Styles of conducting psychotherapeutic work in symbol drama]. Tipologiya lichnosti v simvoldrame i drugih metodah psihoterapii. Sbornik nauchnyh rabot. Stavropol: Grafa, 6–13 [in Russian].
6. Hrebin, L. O. (2013). *Fenomen povahy/nepovahy yak sotsiokulturnyi chynnyk nadannia psykhoterapevtychnoi dopomohy v strukturno-psykhodynamichnomu pidkhodi. [The phenomenon of respect / disrespect as a sociocultural factor in the provision of psychotherapeutic care in the structural-psychodynamic approach]*. Kirovohrad: «IMEKS-LTD», 137-152 [in Ukrainian].
7. Dezual', R. (1996). Napravlennoe fantazirovanie K. G. Yung i sovremennyj psihoanaliz. [Directed Fantasizing C. G. Jung and Modern Psychoanalysis]. Moskva: CHeRo, 115–153 [in Russian].

8. Rozendal', V. (2008). Kontrperenos v katatimno-imaginativnoj psihoterapii – pomekha ili pol'za? [Countertransference in catathym-imaginative psychotherapy – a hindrance or a benefit?]. *Katatimno-imaginativnaya psihoterapiya kak psihodinamicheskaya obraznaya psihoterapiya*. M.: Izdatel'skij dom «Atmosfera», 51-61 [in Russian].
9. Kisarchuk, Z. H., Hrebin, L. O., Omelchenko, Ya. M. (2016). Katatymnoimahinatyvna psykhoterapiia yak metod dopomohy postrazhdalym ditiam [Catamymoimaginative psychotherapy as a method of helping affected children]. *Psykhologichna dopomoha ditiam u kryzovykh sytuatsiakh: metody i tekhniky*. K.: Lohos. [in Ukrainian].
10. Sadal'skaya, E. V. (2008). Perspektivy razvitiya katatimno-imaginativnoj psihoterapii: ot snovidenij nayavu k psihodinamicheskoy obraznoj psihoterapii [Prospects for the development of catatim-imaginative psychotherapy: from waking dreams to psychodynamic figurative psychotherapy]. *Katatimno-imaginativnaya psihoterapiya kak psihodinamicheskaya obraznaya psihoterapiya: Sbornik statej*. M.: ID «Atmosfera», 10–25 [in Russian].
11. Suortli, U. (2002). Inicirovannaya simvol'naya proekciya [Initiated symbolic projection]. Assadzhioli R. *Psichosintez: Principy i tekhniki - Psychosynthes: A manual of principles and techniques*. M.: Eksmo, 376-398 [in Russian].
12. Lyojner, H. (2011). Srednyaya stupen' simvoldramy. Vozmozhnosti srednej stupeni [The middle stage of the symbol drama. Mid-Range Features]. *Simvoldrama - Symbol drama, 1* (6), 4-8 [in Russian].
13. Lyojner, H. (2011). Srednyaya stupen' simvoldramy. Associativnyj metod. Vvedenie [The middle stage of the symbol drama. Associative method. Introduction]. *Simvoldrama - Symbol drama, 2-4* (7), 4-9 [in Russian].
14. Frejd Z. (1989) Vvedenie v psihoanaliz. Lekcii [Introduction to psychoanalysis. Lectures]. Moskva: Nauka [in Russian].
15. Ulrich Bahrke, Karin Nohr (2013). *Katathym imaginative psychotherapie Lehrbuch der Arbeit mit Imaginationen in psychodynamischen Psychotherapien* Springer-Verlag. Berlin. Heidelberg.
16. Jung, C. G. (2013). *The Gnostic Jung Including*. Hoboken: Taylor and Francis.
17. Hanscarl Leuner (2005). *Katathym-imaginative Psychotherapie (KiP)*. Hrsg., Fortgeführt von Eberhard Wilke. Georg Thieme Verlag KG, Stuttgart.
18. Kottje-Birnbacher, L. (2001). Einführung in die Katathym-imaginative Psychotherapie. Imagination. *Österreichische Gesellschaft für Angewandte Tiefenpsychologie und Allgemeine Psychotherapie (ÖGATAP)*, 4/2001. Wien: Facultas-Univ.-Verl.

Received: 09.04.2022

Accepted: 29.04.2022

ПСИХОСЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОЛЕКТИВНОГО СУБ'ЄКТА ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ СУБ'ЄКТИВНОГО ДОСВІДУ

Коваль Геннадій

Запорізький національний університет,

м. Запоріжжя, Україна

Gennadiy83zp@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3250-0128>

Мета. Стаття присвячена теоретичному та емпіричному обґрунтуванню концептуальних засад дослідження «критерію» як специфічного психічного утворення в контексті розробки питання щодо варіативності соціально-психологічних форм психічного.

Методи. Дослідження було реалізовано шляхом заповнення індивідуального бланку питальника волонтера. Для виконання мети та завдань даного дослідження було використано такі методики: «Семантичний диференціал» Ч. Осгуда; «Тест смисло-життєвих орієнтацій» (СЖО) Д. Леонтьєва, «Портретний опитувальник цінностей» (PVQ) Ш. Шварца в адаптації І. Семків; «Модифікований опитувальник цінностей Інглегарта» (МТЦ) Хабибуліна й Дейнеки. Вибірку дослідження склали 302 волонтери віком від 17 до 80 років з понад 15-ти міст України.

Результати. Показано наявність специфіки обумовлення взаємозв'язку між різними предметними областями оцінки. Зокрема, з'ясовано особливості взаємозв'язку між оцінкою осмисленості волонтерської діяльності та оцінкою значущості певної ціннісно-мотиваційної тенденції. А саме, спостерігається існування осердя взаємозв'язку, яке наочно зосереджено у високій щільності позитивної кореляції «смилових» шкал з цінностями «самостійність» й «стимуляція» та поступовому спаді щільності відносно інших ціннісно-мотиваційних тенденцій. У той самий раз, для взаємозв'язку між оцінкою значущості ціннісно-мотиваційної тенденції та семантичною оцінкою образу волонтерської спільноти характерним є полярне протиставлення. А саме, опозиція у розподілі показників семантичних шкал спостерігається на осі блоку «збереження» (консерватизм) відносно індивідуальної цінності «самостійність». Окрім того, з'ясовано наявність специфіки взаємозв'язку між оцінкою суб'єктності волонтерської спільноти та оцінкою джерел осмисленості. А саме, спостерігається їх поєднаний вплив на оцінку значущості ціннісно-мотиваційних тенденцій.

Висновки. У цілому, отримані дані дозволяють дійти висновку щодо

наявності цілісного підґрунтя, яке проявляє себе в обумовлені специфіки взаємозв'язку різних предметних областей оцінки. Указані області оцінки виступають як взаємодоповнюючі при психосемантичній репрезентації конструювання колективної суб'єктності суб'єктом психічної самоорганізації. Виявлене цілісне підґрунтя також дозволяє обґрунтувати припущення щодо існування критерію завдання значимості як особливого семантичного об'єкту в структурі суб'єктивного досвіду. В свою чергу, з критерієм завдання значимості пов'язана реалізація семантичної функції особистості в репрезентації колективної суб'єктності в межах суб'єктивного досвіду.

Ключові слова: колективна суб'єктність, психосемантична модель, суб'єктивний досвід, суб'єкт самоорганізації, форма психіки.

Hennadiy Koval. Psycho-semantic representation of a collective subject of volunteer activity in the structure of subjective experience.

Purpose. The article is devoted to the theoretical and empirical substantiation of the conceptual foundations of the study of the «criterion» as a specific psychic formation within the context of the development of the issue of variability of socio-psychological forms of psyche.

Method. The research was implemented by filling out an individual volunteer questionnaire. In particular, in order to achieve the purpose and fulfil the tasks of the study, the data, obtained by the results of the following questionnaires, have been used: Semantic differential» by C. Osgood; «Life-meaning orientations test» (LMO) by D. Leontief; «Interpersonal reactivity index» by M. Davis, adapted by T. Koriahina, N. Kuhtova et al; «Portrait Values Questionnaire» (PVQ) by S. Schwartz, adapted by I. Semkiv; Modified Inglehart Values Questionnaire by Khabibulin and Deineka. The sample of the research consisted of 302 volunteers aged 17 to 80 years from more than 15 cities of Ukraine.

Results. The presence of the specifics conditioning the interconnection between different subject areas of assessment was shown. In particular, the specific of the interconnection between the assessment of the meaningfulness of volunteer activity and the assessment of the significance of a certain value-motivational tendency was found out. Namely, there is a core of interconnection, which is demonstrably concentrated in the high density of positive correlation of «meaningfulness» scales with the values of «Self-Direction» and «Stimulation» and a gradual decline in density relative to other value-motivational tendencies. At the same time, the interconnection between the assessment of the significance of the value-motivational tendency and the psycho-semantic assessment of the image of the volunteer community is characterized by a polar opposition. Namely, the opposition in the distribution of indicators of psycho-semantic scales is observed on the axis of the «Preservation» bloc (conservatism) in relation to the individual value of «Self-direction». In addition, the specificity of the interconnection between the assessments of the subjectivity the volunteer community and sources of meaningfulness were found out. Namely, their combined influence on the assessment of the significance of value-motivational tendencies is observed.

Conclusion. In general, the obtained data allow us to conclude that there is a holistic basis, which manifests itself in the conditioning the specifics of the interconnection of different subject areas of assessment. These areas of assessment act as complementary in the psycho-semantic representation of the construction of collective subjectivity by the subject of mental self-organization. The identified holistic basis also allows substantiating the assumptions about the existence of the criterion of assignment of significance as a singular semantic object in the structure of subjective experience. In turn, with criterion of assignment of significance is associated realization of the semantic function of the personality in the representation of collective subjectivity within the subjective experience.

Key words: collective subjectivity, psycho-semantic model, subjective experience, subject of self-organization, forms of psyche.

Вступ. У межах розробки питання щодо варіативності соціально-психологічних форм психічного досвід попереднього аналізу дозволяє переконатися в обґрунтованості розгляду останніх у якості формально-змістовної системи (Коваль, 2021). При цьому, як було з'ясовано, наріжна роль у ній відводиться критерію інтеграції змісту психічного у «форму цілого» як систему утворюючому елементу. Зокрема, саме з критерієм інтеграції пов'язана специфіка змін в структурі системи психіки, що обумовлює зміну як психічного змісту, так власне й перехід від однієї форми організації психіки до іншої (Коваль, 2021: 87-88).

У зв'язку з таким ствердженням нагальною стає потреба більш детального теоретичного та емпіричного обґрунтування запропонованого концепту. Разом з тим, можливості для виконання указанного завдання зосереджені в межах інтрадисциплінарного аналізу. Зокрема, до його інтерпретації може бути залучено принаймні три внутрішньо-дисциплінарні психологічні дискурси. Насамперед, мова про загально- та соціально-психологічний дискурс, а також дискурс психосемантики й пов'язані з ними можливості емпіричної інтерпретації.

Таким чином, *метою* даної статті є теоретичне та емпіричне обґрунтування концептуальних засад дослідження «критерію інтеграції» як специфічного психічного утворення в контексті розробки питання щодо варіативності соціально-психологічних форм психічного.

Концептуалізація

В осерді загальнопсихологічної проблематики релевантні до завдань розвідки є уявлення які стоять на перетині, з одного боку –

теорії діяльності (в інтерпретації О. Леонтьєва) у частині настанов щодо еволюції форм психіки, а з іншого – психологічної інтерпретації проблеми цінностей.

Такий взаємозв'язок легко показати якщо звернутися до наступного міркування. Як відомо, специфіку інтелекту як форми психіки у прогресивному ряді інших форм розкрито як: – *«здатність до віддзеркалення життєво значущих відносин між предметами та ситуаціями»* (Леонтьєв, 1959:127). Не важко помітити, що на відміну від перцептивної форми психіки, у даному випадку вага переноситься зі здатності цілісного відбиття предметів на здатність відбиття взаємозв'язків між цілісними предметами (та ситуаціями). З чого слідує, що на відміну від перцептивної форми, де «ведучим» психічним продуктом виступав цілісний образ та, відповідно, «ведучим» процесом – конституювання образу, то, натомість, в межах інтелекту вагомим стає процес установаження взаємозв'язків між образами та ситуаціями. У зв'язку з цим постає необхідність виокремлення такого «продукту» психіки, на основі якого взаємозв'язки встановлюються.

У першому приближенні в якості такого продукту, що за своєю онтологією є відмінним від образу, виступають ціннісні утворення. Відтак виокремлення життєво значущих відносин між предметами та ситуаціями відбувається на основі здатності відбивати взаємозв'язки у світлі тої чи тої цінності загалом, а у випадку людини як суб'єкта оцінки – цінностей істини, добра, краси, справедливості тощо.

Як можемо бачити, в такий спосіб схоплений (концептуалізований) взаємозв'язок терміну «цінність» по відношенню до форм організації психіки великою мірою пересікається зі змістом термінологічної конструкції «критерій інтеграції змісту психічного». Звідси можливо зробити певне узагальнення й дійти висновку, що вжиті терміни є причетними до, в той чи інший спосіб розглянутого, оціночного процесу. Відтак, постає необхідність розкрити роль та місце «критерію» у такому процесі.

Уявлення про оціночний процес як акт та структурну складову такого акту можливо зауважити вже у розвідках Г. Ріккєрта. Зокрема, в контексті проблеми систематизації цінностей відносно історично наявних культурних благ уведено диференціацію термінів цінність, благо та оцінка (Ріккєрт, 1998:366). При цьому, цінностям

привласнено характеристику об'єктивної значимості, культурним благам – характеристику оцінності, а суб'єктам – здатність оцінювати значимість шляхом тлумачення. Предметом оцінки виступає ступінь здійснення цінності в благах, де ступінь здійсненості виступає основою над історичної ієрархії цінностей (Риккерт, 1998:368).

Таким чином, вдаючись до аналізу структурних складових процесу оцінки можемо зауважити, що, як уведені Г. Рікертом складові акту оцінки, так й широко вживані у межах диференційного аналізу уточнення терміну цінність (як родового поняття) через поняття норми, ідеалу, взірця, еталону, цілі, засобу тощо (Леонтьєв, 1996; Ядов, 2013), а також конкретно-видові диференціації цінностей, як то – благо, краса, добро, істинність тощо, по суті виступають не окремими специфічними ціннісними утвореннями, а можуть бути приведені у сукупну систему взаємозв'язаних понять як складових цілісного процесу оцінки.

Керуючись зауваженням, структурна складова оціночного процесу може бути диференційована на ряд підструктур. Вивівши суб'єкт оцінки за дужки, можемо вести мову про об'єктну складову оцінки, та, відповідно, складову предметну. В свою чергу, у якості підструктур об'єктної складової припустимо виокремлювати принаймні такі елементи як – об'єкт та результат оцінки. При цьому, якщо результат існує у формі образу та може варіювати, приймаючи значення таких утворень як благо, мотив, культурне надбання (у залежності від контексту проблемного дискурсу), то варіативність об'єкта оцінки, а головню способу його даності та специфіки зміни у наслідок оцінювання є доволі проблемним місцем у моделюванні структурної складової оціночного процесу. Натомість, як про елементи підструктури предмету оцінки можливо вести мову про такі утворення як еталон оцінки та критерій. При цьому, з аналізу ціннісної проблематики випливає, що поняттєве навантаження терміну еталон варіює через уточнення в таких термінах як зразок, взірець, ідеал, орієнтир тощо (Леонтьєв, 1996; Ядов, 2013). Критерій же як психічне утворення може варіювати у залежності від того значення, яке він приймає й може схоплюватися у таких термінах як істинність, осмисленість, добро, краса, справедливість тощо. Тобто у світлі тих відносин між предметами та ситуаціями, довершеність яких у тому чи тому об'єкті оцінки (образі) здійснюється. У зв'язку з цим слід зробити важливе уточнення. А саме, якщо по відношенню до

форми психіки критерій функціонально виступає як інтегруючий у форму цілого зміст цієї форми, то по відношенню до образу (як психічного змісту) його функція полягає у завданні значимості на ньому у залежності від того значення який сам критерій приймає. Відповідно, дане поняттєве навантаження може бути схоплено в термінологічній конституції «критерій завдання значимості».

Не важко бачити, що за таких засновків наріжну роль в акті оцінки відіграє критерій, адже саме через нього задається еталон як довершений зразок певних відносин. Тим не менш, з наведеної структурної складової оціночного процесу впливає принаймні два проблемних «осередки»: – вже вище відзначена проблематика способу даності об'єкта оцінки та специфіка його зміни у наслідок оцінювання; а також спосіб й механізми завдання критерію та забезпечення його релевантності тим відносинам, довершеність яких оцінюється.

У випадку першого проблемного «осередку» суттєві зауваження виникають при спробі виокремити ту форму, у якій суб'єкту дано як об'єкт оцінювання так й його результат, адже інтуїтивно очевидно, що обидва утворення існують у формі психічного образу.

Щодо другого проблемного «осередку», то більш рельєфно зосереджену в ньому проблематику може бути увиразнено через висвітлення специфіки взаємозв'язку та взаємо переходу між інтелектом та перцептивною формами психіки. Оскільки в межах обох форм йдеться про конституювання образу, то відмінність, вочевидь, полягає у різному підґрунті конституювання, а не у наявності цілісного образу як головного підґрунтя виокремлення перцептивної форми психіки. Вже звідси зрозуміло, що конституювання образу в межах цих форм вибудовується на основі різного підґрунтя. А відтак доречно виснувати, що у якості такого підґрунтя виступають різні типи відносин, що у цілісному образі відбиваються, чим власне його й конституують. Інакше, відмінність полягає в тому, які типи відносин в межах тої чи тої форми організації психічного можуть відтворюватися на образі. Відповідно, типологією можливих відносин критерій і задається.

У світлі зауважених проблемних осередків видається недоречним відокремлювати нарізно об'єкт і результат оцінки, а також – конституювання образу й конституювання значимості на ньому. Натомість, можливо реалізувати недиференційований підхід

та вести подальший аналіз в контексті уявлень про структуру суб'єктивного досвіду, де образ виступає закономірним результатом його функціонування. При цьому, сам суб'єктивний досвід постає у якості підсистеми системної організації форм психічного. Останню завдано як результат реалізації ряду взаємозалежних суб'єктних функцій. В свою чергу, суб'єктна функція співвідноситься із тою чи іншою формою організації психічного, а власне сукупність форм й підводиться під поняття – системна організація форм психічного. Відтак суб'єктивний досвід виступає як результуюча функція по відношенню до функцій суб'єктних та може мислитись як своєрідний внутрішній простір.

Як відомо, поняття «суб'єктивний досвід» займає чільне місце в межах дискурсу психосемантики, насамперед в його інтерпретації О. Артем'євою. Зокрема, змістовне навантаження уведеного у науковий обіг О. Леонтьєвим терміну «образ світу» (Леонтьєв, 1983) розкрито через структуру суб'єктивного досвіду (Артемьева, 1999). В межах даної структури диференціюється три ієрархічні рівні: – поверхневий (перцептивний світ); заглиблений – семантичний (картина світу); ядерний – амодальний рівень (образ світу у вузькому значенні) (Артемьева, 1999:19-21). У контексті такої інтерпретації – образи, що перебувають у відносинах підпорядкованості та власне продукуються в межах образу світу (Смирнов, 1981) співвідносні до перцептивного рівня структури суб'єктивного досвіду. Водночас семантичні та ядерні рівні даної структури виконують специфічні функції по відношенню до перцептивного рівня. До прикладу, з доробку О. Артем'євої можливо переконатися, що за семантичною підструктурою суб'єктивного досвіду закріплено функцію оцінки значення для суб'єкта даного на перцептивному рівні структури предмету оцінки (образу). Зокрема, вводиться розрізнення між предметною та семантичною оцінкою, де відмінність між ними проводиться по лінії ступеня предметної (денотативної) структурованості образу. Зокрема, якщо об'єкт оцінки (образ) не є структурованим, то вагомим критерієм його первинної оцінки є емоційно-оціночні шкали (Артемьева, 1999:80-84).

Разом з тим, зауважені вище результати аналізу дозволяють таку інтерпретацію, де конституційований образ виступає не складовою перцептивного (поверхневого) рівня суб'єктивного досвіду, а, натомість, є результатом функціонування всієї його структури. Тоді

важливо стає розуміння такої структури як сукупності утворень різної онтологічної природи, що обумовлюють (виступають підґрунтям) породження (конституювання) як суб'єктивного досвіду так й даних в ньому об'єктів (образів) (Коваль, 2020а).

В межах такого висновку вагомим стає вирізнення специфіки семантичної функції як такої, що не лише забезпечує оцінку, але сама забезпечена специфічними семантичними об'єктами для своєї реалізації. Відтак, семантичні об'єкти виконують роль своєрідного критерію модифікації структури суб'єктивного досвіду. Інакше, змістовно постають як підґрунтя організації та упорядкування певного змісту, де у якості змісту постають утворені в межах суб'єктивного досвіду об'єкти, а сам досвід виступає у якості простору їх повстання та упорядкування.

Не важко помітити, що зміст терміну «критерій завдання значимості» цілком може бути підведено під щойно розкрите поняттєве навантаження терміну «семантичний об'єкт».

При зануренні проведеного міркування в контекст соціально-психологічного дискурсу важливо стає зауважити, що в осерді соціально-психологічної проблематики релевантні до завдань розвідки є уявлення про особистість як одиницю аналізу соціально-психологічної форми організації психічного (Коваль, 2020б). При цьому, по відношенню до системної організації форм психіки особистість постає у якості одного з її структурних елементів та виступає носієм специфічної суб'єктної функції – інтегративної. А саме – забезпечує утворення зв'язку одного носія психіки з іншим (іншими) носіями, завдяки чому, власне, створюється підґрунтя говорити про перехід від психічних форм організації психіки до соціально-психологічних. В свою чергу, результат реалізації означеної суб'єктної функції особистості може бути схоплено у терміні «спільність», що визначається нами як характеристика утвореного в просторі соціально-психологічної взаємодії зв'язку (зв'язку одного носія психіки з іншим носієм психіки), який увиразнює (характеризує) в собі: з одного боку – специфіку набуття та функціонування такого зв'язку, з іншого – специфіку того «цілого», що утворилося внаслідок зв'язку (Коваль, 2020б: 261).

Відтак, зважаючи на ці засновки, наразі вже не важко дійти висновку, що по відношенню до суб'єктивного досвіду спільність (як результат інтегративної функції особистості) виконує ще одну

суб'єктну функцію особистості – семантичну. Тобто, у межах системної організації форм психічного спільності виконує функцію семантичного об'єкта та виступає в якості критерію завдання значимості.

Операціоналізація

Як впливає з проведеного аналізу, можливості емпіричного обґрунтування концептуальних засад дослідження «критерію завдання значимості» пов'язані з операціоналізацією концепту «суб'єктивний досвід». Підґрунтям для цього є розуміння останнього як опосередковуючого простору, що обумовлює повстання та упорядкування його об'єктів (образів). Тоді відносно суб'єктивного досвіду моделлю може виступати психосемантичний простір (ПСП), який моделює об'єкти з різною онтологією (Коваль, 2020а).

Вагомим підґрунтям такої інтерпретації виступають теоретичні настанови Ч. Осгуда та його послідовників (Osgood, 1952). Зокрема, вагомим є виокремлення низки базових універсальних оціночних шкал. При цьому, універсальність інтерпретується як можливість оцінки потенційно нескінченного ряду одиниць суб'єктивного досвіду (як правило, але не виключно, вербальних конструктів) в межах завданого базовими шкалами простору. Характеристикою універсальності також обумовлено підґрунтя виокремлення та дослідження окремих психосемантичних просторів, де набір шкал може відрізнитися від базових (Петренко, 2005). При цьому, одним з факторів зміщення психосемантичного простору на окремі (відмінні від універсальних) шкали може виступати та чи та спорідненість низки конструктів, що піддаються оцінці. До прикладу, віднесеність їх до однієї предметної області, класу, категорії тощо (Петренко, 2005). З іншого боку, як вже зауважувалося, предметність (денотативність) також суттєвим чином впливає на оцінку об'єкта в просторі базових шкал. Зокрема, первинна оцінка, коли розпізнання об'єкту оцінки так чи так утруднене, обумовлена особистим суб'єктивним досвідом взаємодії в просторі емоційно-оціночного ставлення. Натомість, більш пролонгована в часі можливість розпізнання об'єкту оцінки набуває обумовлення з досвіду його категоризації (предметного віднесення) (Артемьева, 1999).

Як можемо бачити, ПСП, що завдано через сукупність оціночних шкал, виявляється чутливим як до специфіки їх поєднання, так й природи феноменологічного підґрунтя, що стоїть за тою чи тою

шкалою, та, відповідно, виступає предметною складовою оцінки рівня свого вираження в об'єкті оцінки. Таким чином, власне семантична шкала у поєднанні з її предметним (феноменологічним) підґрунтям виступає у якості вагової, але не достатньої умови утворення та функціонування психосемантичного простору. Іншою ваговою умовою виступає наявність сукупності специфічно поєднаних шкал, що в такий спосіб виступають у якості своєрідних координатних осей ПСП, та, відповідно, уможливають здійснення операції координації в ньому шляхом відкладання значень на спроектованій осями площині. Звідси, вже не важко виокремити специфічну функцію завдання психосемантичного простору як завдання сукупності необхідних та достатніх для оцінки шкал, а також напряду співвідносити цю функцію з термінологічною конструкцією «критерій завдання значимості».

Отже, координата ПСП як точка на завданій шкалами площині виступає моделлю образу у сукупності оцінених в ньому характеристик. В свою чергу, останні, у межах проблематики психосемантичного дискурсу, співвідносні до змістовного навантаження терміну «значення» (або «смысл»), що для суб'єкта пов'язаний з даним образом (змістом суб'єктивного досвіду) (Артемьева, 1999; Петренко, 2005).

Таким чином, спираючись на розроблене в межах теорії діяльності розуміння смислу як значущості для особистості вироблених в межах соціокультурного простору значень (Леонтьев, 2012) можемо висувати наступне. Спільність як семантичний об'єкт в межах суб'єктивного досвіду має бути дана у якості смислового переживання колективної суб'єктності (як динамічного аспекту спільності). В свою чергу, якщо визначати смисл як переживання зв'язаності елементів у певну форму цілого, то даний в суб'єктивному досвіді смисловий аспект переживання спільності (переживання утвореного в процесі спілкування зв'язку) може бути схоплене (концептуалізоване) в терміні «єдність». Відповідно, єдність має бути представлена у координаті ПСП (моделі образу) як результат оцінки образу в просторі семантичних шкал.

В цьому контексті важливий для емпіричної інтерпретації висновків полягає у тому, що має спостерігатися специфічний взаємозв'язок смислової феноменології з семантичними шкалами.

З іншого боку, тісно пов'язаний зі смисловою феноменологією є мотиваційний вимір спільності, який обумовлений специфікою колективної суб'єктності, що безпосередньо реалізується людиною. До смислової проблематики робить її дотичним вироблене в межах теорії діяльності уявлення про мотив діяльності, який до безпосереднього переживання може бути даний лише у вигляді особистісного смислу (Леонтьєв, 2012). Відтак, на емпіричному рівні аналізу також має спостерігатися специфічний взаємозв'язок оціночних (семантичних) шкал з показниками як мотиваційних тенденцій, так і смисловими аспектами діяльності.

Таким чином, підсумовуючи, можемо зауважити, що ключовим елементом емпіричної інтерпретації виступає оцінений в межах семантичних шкал образ колективного суб'єкта у його взаємозв'язках з індивідуальними мотивами залучення до колективної діяльності та смисловими аспектами переживання цього залучення. В даній розвідці останнє ствердження конкретизується на прикладі образу колективного суб'єкта волонтерської діяльності.

Методи та процедура дослідження. Виходячи з розкритих положень ми поклалися на усталений методичний інструментарій дослідження указаних предметних областей. Зокрема, за допомогою можливостей класичного варіанту методики «Семантичний диференціал» (далі СД) було досліджено специфіку реконструкції волонтерами в просторі семантичних шкал образу волонтерської спільноти. Для цього респондентам було запропоновано оцінити концепт (образ) «волонтери». Загалом було застосовано дванадцять пар біполярних конструктів, чотири пари на шкалу, відповідно. Для з'ясування взаємозв'язків між результатами реконструкції образу волонтерської спільноти та ціннісно-мотиваційними тенденціями волонтера здійснювалась реєстрація значень показників індивідуальних цінностей за допомогою методики «Портретний опитувальник цінностей» (PVQ) Ш. Шварца в адаптації І. Семків (Семків, 2010) та культурних цінностей за допомогою методики «Модифікований опитувальник цінностей Інлегарта» (МТЦ) (Хабибулін, Дейнека, 2015). Для реєстрації значень джерел осмисленості було застосовано методику «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д. Леонтьєва (Леонтьєв, 2000).

Вибірку дослідження склали волонтери з понад 15-ти міст, загалом – 302 респонденти. З них 45 чоловіки та 257 жінки-

волонтери. Вік респондентів – від 17-ти до 80-ти років (з них: 17-30 – 40 респондентів; 31-40 – 63 респонденти; 41-50 – 72 респонденти; 51-60 – 73 респонденти; 61-80 – 54 респонденти). Опрацювання математико-статистичних даних здійснено на базі MS Excel 2007 та SPSS 17.0.

Обговорення результатів. Як можемо бачити з результатів кореляційного аналізу для шкал методики СЖО з показниками інших методик (див табл. 1.) спостерігається та характерна особливість, що установлені функціональні зв'язки носять здебільшого позитивний характер. Виключення спостерігається лише для показників шкали С/С (цінності самовиживання/ саморозвитку), що засвідчує взаємозв'язок між орієнтацією на саморозвиток та високою оцінкою осмисленості.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу за шкалами методики СЖО

Шкали	ОЖ	Мета	Процес	Результат	ЛКЯ	ЛКЖ
Безпека	,115*	,181**	,179**		,140*	
Конформізм		,115*	,123*			
Традиція						
Доброзич-ть	,193**	,278**	,181**	,152**	,204**	
Універсалізм	,120*		,165**		0,104	
Самостійність	,419**	,389**	,371**	,336**	,414**	,280**
Стимуляція	,339**	,224**	,285**	,299**	,278**	,249**
Гедонізм			,138*			
Досягнення	,152**	,136*	,176**	0,101	,146*	,117*
Влада	,130*		,127*		,162**	0,104
Т/С	,228**	,237**	,273**	,160**	,171**	,178**
С/С	-,245**	-,147*	-,159**	-,192**	-,206**	-,299**
Оцінка	0,104		0,104			
Сила	,121*			,134*		
Активність						

Примітки: n=302; *- $\alpha = 0.05$; ** - $\alpha \geq 0.01$; показано значення $\rho \geq 0,1$, де α – рівень статистичної значущості, ρ – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

При цьому, також спостерігається певне «осердя» в індивідуальних цінностях, де найвищі коефіцієнти зв'язку спостерігаємо для цінностей «самостійність» та «стимуляція». Дещо незрозумілою є відсутність статистично значущих кореляцій для цінності «традиція», у той самий раз як за показниками шкали «Т/ С» (цінності традиційні/ секулярні) він набуває достатньо високої статистичної значущості.

У цілому ж не важко дійти висновку, що для волонтерів існує щільний зв'язок між показниками ціннісних та «смыслових» шкал з осердям у цінностях «самотійність» та «стимуляція». Це, до певної міри, підтверджує припущення щодо тісного зв'язку мотиваційних аспектів спільності з її смысловими проявами, які не лише виявляються у суб'єктивному досвіді респондентів як смыслове переживання колективної суб'єктності (єдність), але також дозволяють конкретизувати основні мотиваційні тенденції, з якими реалізація цієї суб'єктності пов'язана. Особливо наочно це демонструють отримані результати щодо особливостей реконструкції образу волонтерської спільноти.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу за шкалами методики СД

Шкали	Безпека	Конформ ізм	Традиція	Доброзич -ть	Універса лізм	Самотійні сть
Оцінка		,256**	,241**	,209**		
Сила		-,118*	-,188**			,170**
Активність		-,171**	-,267**			,116*
Оцінка					,323**	
Сила						-,126*
Активність					-,192**	-0,112

Примітки: n=289; *- $\alpha = 0,05$; ** - $\alpha \geq 0,01$; показано значення $\rho \geq 0,1$, де α – рівень статистичної значущості, ρ – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Як можемо бачити, показники кореляцій шкал СД не такі багаті на функціональні залежності (див. табл. 2.). Втім, вони є досить змістовними у частині взаємозв'язку індивідуальних особливостей реконструкції волонтером образу спільноти та ціннісно-мотиваційними тенденціями.

Зокрема, можемо відмітити наявність іншої специфіки щодо обумовленості розподілу досліджених показників. А саме: можемо спостерігати не «осердя» взаємозв'язку, що поступово спадає, а, натомість, виникнення полярної осі, що ущільнена на мотиваційному колі в протиставленні фактору «збереження» (консерватизм) індивідуальній цінності «самотійність». Окрім того, відзначимо, що показники шкали «активність» та їх напрямок показують її щільний взаємозв'язок зі шкалою «сила». Втім, очевидна й специфіка взаємозв'язку із показниками культурних цінностей.

У цілому ж можна виснувати, що дані результати вказують на відмінності між спільністю волонтерів, що у суб'єктивному досвіді й

проявляється у вигляді відмінних характеристик образу спільноти у специфіці їх взаємозв'язку з мотиваційними тенденціями.

Більш рельєфно зауважені відмінності між даною через феноменологію єдності спільністю волонтерів може бути показано при врахуванні впливу на представленні у суб'єктивному досвіді ціннісно-мотиваційні тенденції не лише особливостей реконструкції образу спільноти, але й у взаємозв'язку останніх з показниками осмисленості (як загального, так і її джерел). Можливості для цього пов'язані з реалізацією процедури двох-факторного дисперсійного аналізу. Підґрунтям для її реалізації є вище наведені результати кореляційного аналізу. Зокрема, можливо було пересвідчитися у практичній відсутності функціональних зв'язків між джерелами осмисленості та особливостями реконструкції образу спільноти у просторі шкал СД. Виключення складають незначні кореляції за шкалами «сила-результат» та «сила-ОЖ» (див табл. 1.), що, тим не менш, не дозволяє установити специфіку виявленого взаємозв'язку, а лише спонукає до подальшого пошуку в цьому напрямку.

Таблиця 3

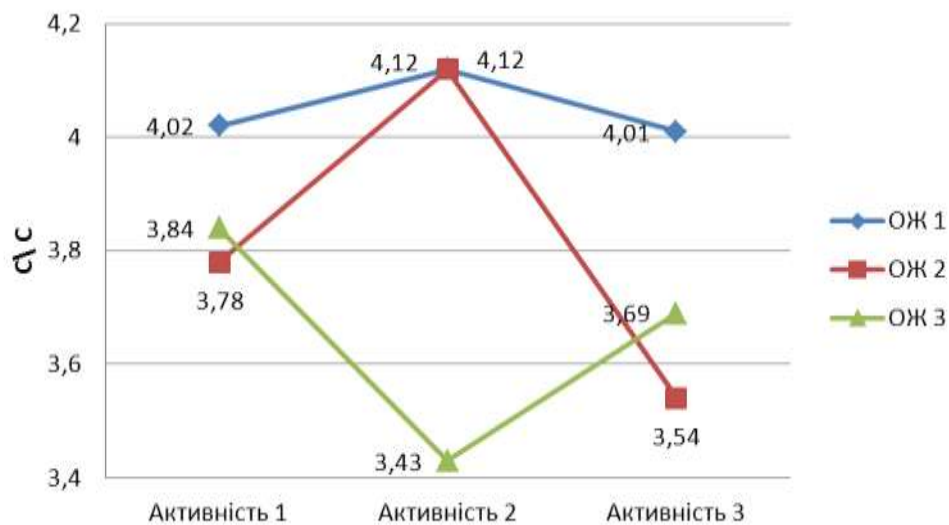
Результати обрахунку F-критерію для шкал СД та ОЖ

Фактори	Змінна	Взаємодія	F _e	α	Змінна	Взаємодія	F _e	α
ОЖ+ Оцінка	Конформізм	ОЖ	0,052	0,95				
		О	8,914	0				
		ОЖ+О	2,52	0,042				
ОЖ+ Сила	Т/С	ОЖ	6,738	0,001	Стимуляція	ОЖ	14,886	0
		С	4,001	0,019		С	0,821	0,441
		ОЖ+С	2,929	0,021		ОЖ+С	2,634	0,034
	Універсалізм	ОЖ	3,708	0,026				
		С	0,861	0,424				
		ОЖ+С	2,7	0,031				
ОЖ+ Актив-ть	С/С	ОЖ	9,002	0	Безпека	ОЖ	1,402	0,248
		А	1,255	0,287		А	0,614	0,542
		ОЖ+А	4,23	0,002		ОЖ+А	2,429	0,048

Примітки: n=289; показано значення $F_e \geq F_{кр}$ при $\alpha \geq 0,05$, де: F_e – емпіричне значення F-критерію; α – статистичний рівень значущості.

Дослідження сумісного впливу градацій показників шкал СД та загального рівня осмисленості (шкала ОЖ), у якості варіативних змінних дозволяє виявити значення низки ціннісних шкал (див. табл. 3.). До прикладу, доволі однозначні результати можемо спостерігати при аналізі нелінійної варіативності показників шкали «С\ С» відносно градації факторів «ОЖ» – «активність». Як можемо бачити на графіку (див. рис. 1.), суміщення середніх градацій цих факторів обумовлює найвищі показники для цінності самовиживання.

Натомість, високі показники фактору «ОЖ» та середні й високі фактору «активність» обумовлюють протилежну тенденцію, тобто, характерні для волонтерів з переважанням цінності самовираження.

Рис. 1. Графік середніх показників за шкалою «С\ С» відносно градацій факторів «активність» та «ОЖ».

Отже, можемо перекопати у наявності специфічного взаємозв'язку між цінностями самовиживання/ самовираження, рівнем осмисленості та специфікою реконструкції характеристик активності волонтерської спільноти. При цьому, такий характер отриманих даних відтворює собою вже вище відмічену особливість щодо існування полярності у ціннісних орієнтаціях волонтерів, яка спостерігається й на прикладі даних іншої методики.

Ознайомлення з результатами дослідження сумісного впливу градацій факторів шкал СД та окремих шкал методики СЖО засвідчує статистичну вірогідність дійсності припущення щодо специфіки сумісного впливу особливостей семантичної оцінки образу волонтерської спільноти та джерел осмисленості на ціннісно-мотиваційні чинники. Зокрема, можемо перекопати (див. Табл. 4.), що варіативність значень шкал методики PVQ спостерігається у взаємозв'язку з градаціями факторів шкал СД та шкали «мета». Так, значення шкали «стимуляція» з невисокою статистичною достовірністю варіюють під впливом градації факторів «мета» – «оцінка» ($F=2,256$; $\alpha=0,063$), а значення шкал «універсалізм» ($F=3,166$; $\alpha=0,014$) та «самостійність» ($F=2,645$; $\alpha=0,034$) з більш високою статистичною достовірністю варіюють під впливом градації факторів «мета» – «сила».

Таблиця 4

Результати обрахунку F-критерію для шкал СД та параметру «мета» методики СЖО

Фактори	Змінна	Взаємодія	F _e	α	Змінна	Взаємодія	F _e	α
Мета + Оцінка	Стимуляція	М	6,541	0,002				
		О	0,466	0,628				
		М+О	2,256	0,063				
Мета + Сила	Універсали зм	М	2,227	0,11	Самостійність	М	22,841	0
		С	0,913	0,403		С	5,351	0,005
		М+С	3,166	0,014		М+С	2,645	0,034

Примітки: n=289; показано значення $F_E \geq F_{KR}$ при $\alpha \geq 0,05$, де: F_e – емпіричне значення F-критерію; α – статистичний рівень значущості.

Напевно такий характер отриманих результатів є, до певної міри, інтуїтивно зрозумілим. Адже взаємозв'язок між даними ціннісно-мотиваційними тенденціями та орієнтацією на майбутнє при їх реалізації виглядає природним. При цьому, чутливість семантичних характеристик образу до впливу на різні блоки ціннісно-мотиваційного кола дозволяє переконатися в існуванні складно організованого ПСП, результати координації в якому виявляються чутливими до специфіки представлених в ньому координатних осей.

Орієнтація на теперішнє (шкала «процес»), а також особливості реконструкції в образі волонтерської спільноти параметрів суб'єктності (шкала «активність»), впливають на варіативність ціннісних шкал таких мотиваційних комплексів як «збереження» та «децентрація» (див. табл. 5.).

З представлених даних ми можемо переконатися не лише у наявності специфічного взаємозв'язку між указаними параметрами, та лежачими за ними феноменами, але також зробити відносно них змістовний висновок. Зокрема, враховуючи, що показники шкали «активність» співвідносні до стилю ідентифікації усуб'єктнення, тобто орієнтацією на ідентифікацію з одиничним (суб'єктними характеристиками волонтерської спільноти) (Коваль, 2020а), та спираючись на теоретичні настанови Д. Леонтьєва, у згоді з якими показники шкали «процес», виявляють орієнтацію на таке джерело осмисленості як теперішнє (Леонтьєв, 2000) – можемо висувати наступне. Спадає на те, що у залежності від специфіки взаємозв'язку цих феноменів, (де специфіка виражена в градаціях факторів, що отримані з числових значень відповідних шкал), обумовлюється

орієнтація волонтера або на цінності блоку «збереження», або, натомість, блоку «децентрація».

Таблиця 5

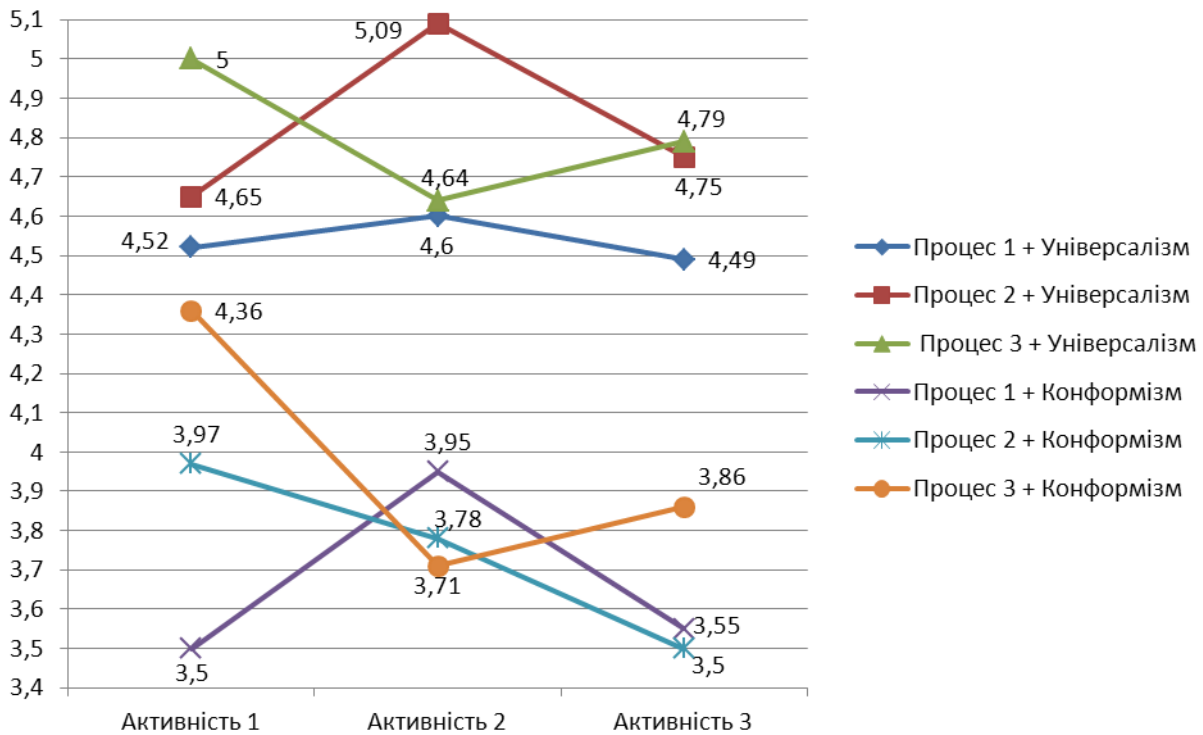
Результати обрахунку F-критерію для шкал СД та параметру «процес» методики СЖО

Фактори	Змінна	Взаємодія	F_e	α	Змінна	Взаємодія	F_e	α
Процес + Оцінка	S / S	П	5,749	0,004	Досягнення	П	5,177	0,006
		О	0,585	0,558		О	1,029	0,359
		П+О	2,244	0,064		П+О	2,223	0,067
Процес + Сила	Традиція	П	1,091	0,337	Самостійність	П	15,656	0
		С	5,97	0,003		С	4,522	0,012
		П+С	2,652	0,034		П+С	2,856	0,024
	Універсалізм	П	6,095	0,003				
		С	0,847	0,43				
		П+С	2,888	0,023				
Процес + Активність	Конформізм	П	2,221	0,11	Універсалізм	П	6,577	0,002
		А	2,485	0,085		А	0,61	0,544
		П+А	3,101	0,016		П+А	3,31	0,011
	Традиція	П	1,2	0,303	Безпека	П	3,883	0,022
		А	8,206	0		А	0,596	0,552
		П+А	2,969	0,02		П+А	5,15	0,001
	Доброзичливість	П	3,688	0,026				
		А	0,026	0,975				
		П+А	3,432	0,009				

Примітки: n=289; показано значення $F_e \geq F_{кр}$ при $\alpha \geq 0,05$, де: F_e – емпіричне значення F-критерію; α – статистичний рівень значущості.

Вірогідність невисокої хибності такої думки також підтверджується й графічним представленням досліджених взаємовпливів (див. Рис. 2.), де унаочнено взаємозв'язок між центральними шкалами мотиваційного континууму взятих до аналізу блоків. До прикладу, з графічного представлення даних можемо наочно пересвідчитися в наступному. Низька градація орієнтації на процес практично не впливає на варіативність значень цінності «універсалізм» відносно рівня градації суб'єктних характеристик волонтерської спільноти. Одночасно, відносно шкали «конформізм» спостерігаємо, що низька градація фактору «процес» та середня фактору «активність», обумовлює зростання показників конформізму. Навпроти, середні градації фактору «процес» обумовлюють зменшення показників за шкалою «конформізм» у залежності від градації за фактором «активність», де чим більші показники оцінки суб'єктності, тим менші значення конформізму. Воднораз, шкала «універсалізм» за даних умов градації фактору

«процес» не показує прямолінійної залежності, адже найвищих показників досягає при середній градації суб'єктних характеристик. Високі ж градації в орієнтації на процес обумовлюють практично однакову тенденцію у поводженні ціннісних шкал, де низька градація суб'єктності обумовлює підвищення показників цих цінностей, а середня зменшує.

Рис. 2. Графік середніх показників за шкалами «універсалізм» та «конформізм» відносно градацій факторів «активність» та «процес»

Таким чином, спадає на те, що орієнтація на теперішнє обумовлює високі показники за цінностями факторів «збереження» та «децентрація», в той час як висока оцінка суб'єктності волонтерської спільноти, навпаки, обумовлює зменшення показників цих ціннісних орієнтацій.

Ці результати переконують не лише в тому, що взяті до аналізу змінні є незалежними факторами, але також і в тому, що вони можуть здійснювати діаметрально протилежний вплив на складові суб'єктивного досвіду. При цьому, чутливими до їх поєднаного впливу виступають лише окремі складові ціннісно-мотиваційного кола Ш. Шварца (Schwartz et all, 2012).

Відмічена специфіка сумісного впливу джерела осмисленості та рівня оцінки суб'єктності на прояв у суб'єктивному досвіді певної

ціннісно-мотиваційної тенденції ще більш переконливо увиразнюється результатами аналізу показників за шкалою «результат» (див. табл. 6 та рис. 3.). З аналізу сумісного впливу факторів «результат» (осмисленість минулого) та «активність» (суб'єктні характеристики спільноти) можливо зауважити ще одну характерну особливість. Як бачимо, представлені дані засвідчують наявність впливу на варіативність значень, певною мірою, діаметрально протилежних ціннісних шкал – «конформізм» та «влада» (див. Рис. 3.).

Таблиця 6

Результати обрахунку F-критерію для шкал СД та параметру «результат» методики СЖО

Фактори	Змінна	Взаємодія	F _e	α	Змінна	Взаємодія	F _e	α
Результат + Оцінка	Доброзичливість	P	4,762	0,009	Влада	P	2,174	0,116
		O	6,726	0,001		O	0,623	0,537
		P+O	3,193	0,014		P+O	3,641	0,007
Результат + Активність	Конформізм	P	1,316	0,27	Влада	P	2,832	0,061
		A	2,501	0,084		A	1,472	0,231
		P+A	2,67	0,033		P+A	2,442	0,047

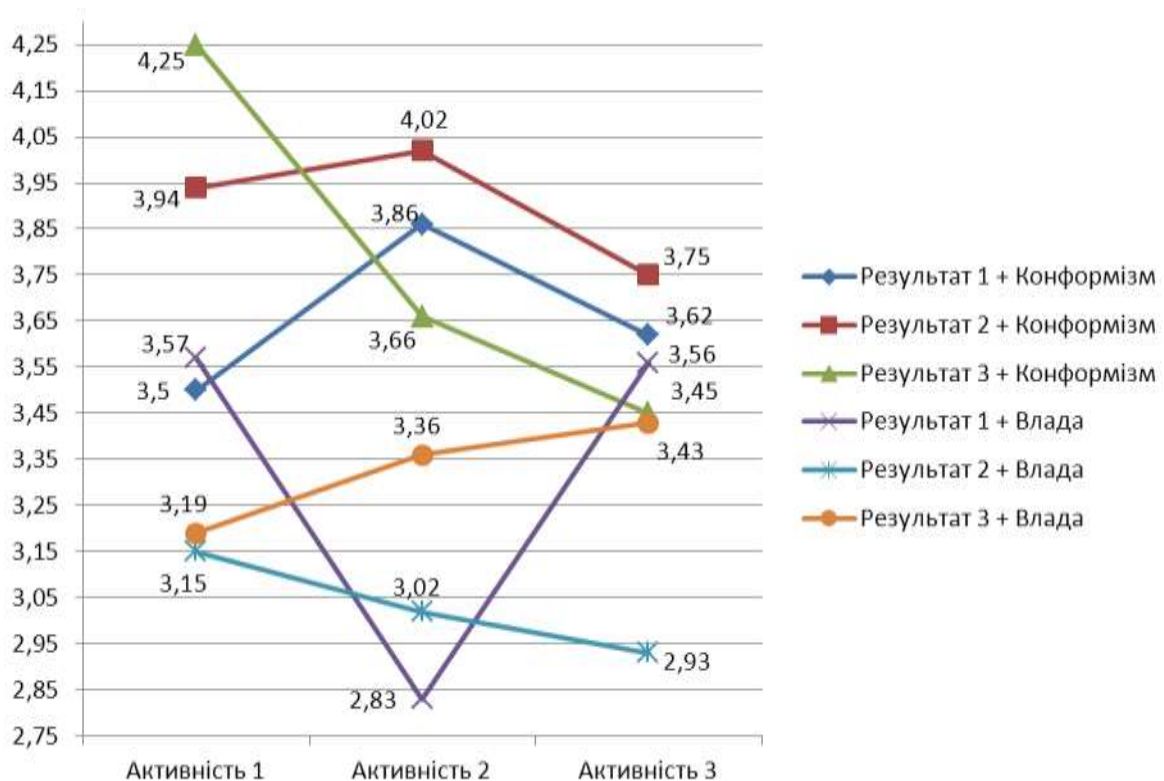
Примітки: n=289; показано значення $F_E \geq F_{кр}$ при $\alpha \geq 0,05$, де: F_e – емпіричне значення F-критерію; α – статистичний рівень значущості.

Насамперед, відмітимо, що низька градація за показниками орієнтації на результат, у поєднанні з середньою градацією оцінки суб'єктності, спричинює діаметрально протилежні варіації значень за шкалами «конформізм – влада». Таку саму тенденцію спостерігаємо й при поєднанні високої градації за фактором «результат», та низьких за «активність». Середні ж градації осмисленості результату, в залежності від градацій чинника «активність», відтворюють приблизно однакову тенденцію розподілу значень за ціннісними шкалам. Зокрема, висока градація суб'єктності обумовлює зменшення показників цих цінностей, а низька – підвищення. Щоправда, слід відмітити, що середня градація суб'єктності, відносно середніх же показників за результатом, показує тенденцію протилежного впливу на значення шкали «конформізм».

Відтак, схоже на те, що градації факторів осмисленості результату та оцінки суб'єктності здійснюють специфічний вплив. Зокрема, сумісний вплив їх високих градацій призводить до середніх значень показників зауважених ціннісних шкал.

Таким чином, маємо можливість переконатися, що взяті до аналізу фактори можуть здійснювати не лише протилежно

спрямований вплив на ціннісно-мотиваційні складові суб'єктивного досвіду, але і вплив сумісний. При цьому, чутливими до такого їх впливу виступають вже інші складові ціннісно-мотиваційного кола.

Рис. 3. Графік середніх показників за шкалами «конформізм» та «влада» відносно градацій факторів «активність» та «результат».

У цілому представлені результати дозволяють підтвердити можливості емпіричного обґрунтування концептуальних засад дослідження критерію завдання значимості. Принаймні, показані функціональні та факторні взаємозв'язки переконують у існуванні цілісного підґрунтя для різних предметних областей оцінки. В свою чергу, дане підґрунтя виявляє себе як основа взаємозв'язку між різними предметними областями оцінки у вигляді ПСП.

Окрім того, сам емпіричний «матеріал», на якому було конкретизовано концептуальні засновки, дозволяє переконатися, що забезпечена через семантичну функцію особистості колективна суб'єктність (як динамічний аспект спільності) проявляє себе у межах суб'єктивного досвіду цілком не спорадичним чином. Тобто спільність, забезпечуючи значимість утворень суб'єктивного досвіду (в даному випадку ціннісно-мотиваційних тенденцій, що виражають смислове переживання мотиву волонтерської діяльності), виступає

основою взаємозв'язку різних предметних областей оцінки щодо об'єктів ПСП.

Втім, слід також визнати, що отримані результати не дозволяють однозначно співвідносити варіативність складових суб'єктивного досвіду виключно з семантичною функцією спільності. До прикладу, показана чутливість ціннісно-мотиваційних орієнтацій до джерел осмисленості (залежних від модальності часу) може свідчити про вплив на складові суб'єктивного досвіду інших форм психічного. Тому в цій частині існує потреба у подальшому дослідженні можливостей диференціації форм психічного у їх вкладі в характеристики суб'єктивного образу.

Дотичним до такого завдання є контекст суб'єктного підходу, що представлено в межах загально-психологічного дискурсу у його подальшій інтерпретації в дискурсі соціально-психологічної проблематики. Мова про сучасні розвідки, які, в межах суб'єктного чи психосемантичного підходів, спрямовані на дослідження та оцінку суб'єкта психічної самоорганізації через спробу моделювання суб'єктної самоорганізації особистості засобами психосемантичного аналізу (Kreitler, 2012, 2018; Petrenko et al., 2020; Дьяков, 2020: 55). Як можна бачити, змістовне наповнення терміну «суб'єкт психічної самоорганізації» може розглядатися як інтерпретація в межах суб'єктного підходу термінологічної конструкції «системна організація форм психічного». Можливо додати, що така спроба моделювання суб'єктності традиційно спирається на аналіз суб'єктних властивостей – самостійності/ активності, які є релевантними до теоретико-методологічних настанов суб'єктно-діяльного підходу в інтерпретації С. Рубінштейна та його послідовників (Журавлев, 2009; Татенко, 2017).

Водночас, представлені результати нашого дослідження уможливають моделювання суб'єкта психічної самоорганізації, що постає у формі колективного суб'єкта. Можемо відзначити, що у межах соціально-психологічного дискурсу колективної суб'єктності розроблено низку принципів, які дозволяють розкрити її підвалини (Васютинський, 2005) та уведено в науковий обіг сукупність ознак та параметрів колективної суб'єктності (Журавльов, 2009:77-78). Разом з тим, у межах підходів до дослідження колективної суб'єктності є наявною специфіка її інтерпретації у вітчизняному та пострадянському соціально-психологічному дискурсі (Коваль, 2018). Зокрема, для

вітчизняного дискурсу характерним є акцент на розробленні засад колективності, яка увиразнюється через проблематику спілкування, тоді як в пострадянському дискурсі перевага надається суб'єктності, яка увиразнюється через проблематику діяльності (Коваль, 2018: 108-109). Отож, психосемантичне моделювання суб'єкта психічної самоорганізації, що проявляється у межах суб'єктивного досвіду у формі обумовлення його складових ознаками колективної суб'єктності більш релевантне до вітчизняної інтерпретації, оскільки спирається на аналіз спільності, яка є закономірним результатом спілкування.

Зауважимо, що одним із засобів такого моделювання виступає психосемантична репрезентація специфіки конструювання (та/ або конституювання) суб'єктом психічної самоорганізації колективної суб'єктності, що виявляється в характеристиках об'єктів суб'єктивного досвіду та, врешті решт – реалізується людиною у межах певної колективної діяльності. Разом з тим, критичним для подальшого дослідження варіативності соціально-психологічних форм психічного виступає пошук засобів, які дозволяють однозначно диференціювати ті характеристики образу, що обумовлено реалізацією суб'єктних функцій особистості від характеристик, які знаходять своє обумовлення у зв'язку з реалізацією суб'єктних функцій інших форм організації психічного та сукупна активність яких й результує у формі суб'єктивного досвіду як підсистемі системної організації форм психічного.

Звідси не важко помітити, що подальші перспективи розробки піднята проблематика може знайти через виокремлення структури тих форм організації психічного, що реалізовано на людині як носії множинної суб'єктності.

Висновки та перспективи. Показано, що дослідженні зміні, а головню їх взаємозв'язки, виступають вагомими прогностичними параметрами щодо можливостей експлікації та подальшої репрезентації специфіки обумовлення значимості складових суб'єктивного досвіду семантичними об'єктами. Зокрема, встановлено, що для взаємозв'язку між оцінкою осмисленості та значущості певної ціннісно-мотиваційної тенденції є характерним існування осердя, яке зосереджено у високій щільності позитивної кореляції «смилових» шкал з цінностями «самостійність» та «стимуляція» та поступовому спаді щільності такого зв'язку відносно інших ціннісно-мотиваційних тенденцій. У той самий раз, для

взаємозв'язку між оцінкою значущості ціннісно-мотиваційної тенденції та семантичною оцінкою образу волонтерської спільноти характерним є полярне протиставлення, яке ущільнюється на осі блоку «збереження» (консерватизм) щодо індивідуальної цінності «самостійність». Окрім того, цікавими виявилися результати, які дозволяють встановити наявність специфіки взаємозв'язку між оцінкою суб'єктності волонтерської спільноти та джерел осмисленості у впливі на оцінку значущості ціннісно-мотиваційних тенденцій.

У цілому, отримані дані дозволяють дійти висновку щодо наявності цілісного підґрунтя, яке проявляє себе у специфіці взаємозв'язку різних предметних областей оцінки, що виступають як взаємодоповнюючі при репрезентації суб'єктивного досвіду в межах ПСП. Окрім того, представлені результати дозволяють емпірично обґрунтувати можливість співвідношення критерію завдання значимості із семантичною функцією особистості, що реалізується через спільність та проявляється в єдності.

Разом з тим, отримані результати не дозволяють зробити більш змістовних висновків щодо конкретних особливостей функціонування ПСП в його обумовленості спільністю. Доречно припустити, що для уможливлення такої змістовної конкретизації ПСП як модель суб'єктивного досвіду потребує ущільнення в напрямку параметризації як самої структури ПСП так й структури координати ПСП як моделі образу. В свою чергу, така параметризація стає змістовно залежною від можливості виокремлення структури суб'єктних форм організації психічного (системної організації форм психічного) та можливостей експлікації та подальшого однозначного співвіднесення окремих характеристик образу з суб'єктними функціями форм психічного. Окрім того, також можливість параметризації ПСП можуть бути пов'язані з розробкою не універсального семантичного простору оцінки у інтерпретації Ч. Осгуда, а з розбудовою специфічного соціально-психологічного семантичного простору з відповідними шкалами.

Аналізування в межах означеної проблематики й убачаємо у якості перспективи подальших досліджень.

Література

1. Артемьева, Е. (1999). *Основы психологии субъективной семантики*. М.: Наука.
2. Васютинський, В. (2005). Категорія “колективний суб’єкт” у феноменологічному дискурсі інтерсуб’єктної взаємодії. *Наук. студії з соц. та політ. психології*. 12 (15): 23-37.
3. Дьяков, С. (2020). Семантическая репрезентация социально-ролевой идентификации в субъектной самоорганизации личности. *Психолінгвістика*. 27 (1): 52–79. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-52-79>
4. Журавлев, А. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*. Т.30. 5:72-80.
5. Коваль, Г. (2018). Специфіка поняття «колективна суб’єктність» у вітчизняній та пострадянській соціальній психології. *Наук. студії з соц. та політ. психології*. 42(45): 103-112. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).196](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).196)
6. Коваль, Г. (2020а). Характеристики образу як підґрунтя стильових аспектів ідентифікації у дослідженні волонтерської діяльності. *Психологічний часопис*, 6(4):133-149. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.11>
7. Коваль, Г. (2020б). До аналізу проблеми демаркації складових соціально-психологічної таксономії. *Наук. студії з соц. та політ. психології*. 46 (49):257-266. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).175](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).175)
8. Коваль, Г. (2021). До аналізу питання варіативності соціально-психологічних форм психічного. *Психологічні перспективи*, 38:76-95 <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-76-95>
9. Леонтьев, А. (1959). *Проблемы развития психики*. М.: Академия пед. наук РСФСР.
10. Леонтьев, А. (1983). Образ мира. *Избр. Психол. Произведения. Т.2*. М.: Педагогика.
11. Леонтьев, А. (2012). *Деятельность. Сознание. Личность*. М: Книга по требованию.
12. Леонтьев, Д. (1996). Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. *Вопросы философии*. 4:15-26.
13. Леонтьев, Д. (2000). *Тест смысложизненных ориентаций*. (СЖО). М.: Смысл.
14. Петренко, В. (2005). *Основы психосемантики*. СПб.: Питер, 2005.
15. Риккерт, Г. (1998). *Науки о природе и науки о культуре*. М.: Республика.
16. Семків, І. (2010). Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. *Проблеми сучасної психології*. 10: 699-709.
17. Смирнов, С. (1981). Мир образов и образ мира. *Вестник МГУ. Сер.14: Психология*. 2:15-29.
18. Татенко, В. (2017). *Методологія суб’єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Київ: Міленіум.
19. Хабибулин, Р., Дейнека, О. (2015). Феномен постматериалистических ценностей и проблема политической стабильности. *Современные проблемы науки и образования*. 1: 1525-1529.
20. Ядов, О. (2013). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция*. – М.: ЦСПиМ.
21. Kreitler, S. (2012). The Meaning of Social Signals: The Psychosemantic approach. *Baltic Journal of Psychology*. Vol. 13, 1: 19-35.

22. Kreitler, S. (2018). The meaning profiles of anxiety and depression: Similarities and differences in two age groups. *Cognition and Emotion*, 32(7): 1499-1513. <https://doi.org/10.1080/02699931.2017.1311248>
23. Osgood, C. (1952). The nature and measurement of meaning. *Psychological Bulletin*, 49: 197-237. <https://doi.org/10.1037/h0055737>
24. Petrenko, V., Mitina, O., & Papovyan, M. (2020). Perception of foreign and national political leaders in Russia. *Behavioral Sciences*, 10(6):103. <https://doi.org/10.3390/bs10060103>
25. Schwartz, S. H., Cieciuch, J. et al (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4): 663-688. <https://doi.org/10.1037/a0029393>

References

1. Artemeva, Ye. (1999). *Osnovy psikhologii subektivnoy semantiki* [The basis of the psychology of subjective semantics]. M.: Nauka [in Russian]
2. Vasiutynskyi V. (2005). Kategoria «kolektyvnyi subiekt» u fenomenolohichnomu dyskursi intersubiektnoi vzaiemodii [The category «collective subject» in the phenomenological discourse of intersubjective interaction]. *Nauk. studii z sots. ta polit. psykholohii*, 12 (15). 23-37 [in Ukrainian]
3. Dyakov, S. (2020). Semanticheskaya reprezentatsiya sotsialno-rolevoy identifikatsii v subyektnoy samoorganizatsii lichnosti [Semantic representation of social and role identification in subject self-organization of personality]. *Psikhologicheskaya nauka*, 27 (1), 52-79. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-52-79> [in Russian]
4. Zhuravlev, A. (2009). Kollektivnyi sub'ekt: osnovnyie priznaki, urovni i psikhologicheskie tipy [Collective subject: main attributes, levels and psychological types]. *Psihologicheskii zhurnal*, T.30. 5. 72-80 [in Russian]
5. Koval, H. (2018). Spetsyfika ponyattya «kolektyvna subyektivist» u vitchyznyaniy ta postradyanskiy sotsialnyy psykholohiyi [The specificity of «collective subject» concept in ukrainian and post-soviet social psychology]. *Nauk. studii z sots. ta polit. psykholohii*, 42(43). 103-112. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).196](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).196) [in Ukrainian]
6. Koval, H. (2020a). Kharakterystyky obrazu yak pidgruntia stylovykh aspektiv identyfikatsii u doslidzhenni volonterskoi diialnosti [The characteristics of an image as a basis for identification styles determined during the study of volunteering activities]. *Psykholohichniy chasopys*, 6(4), 133-149. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.11> [in Ukrainian]
7. Koval, H. (2020b). Do analizu problemy demarkatsiyi skladovykh sotsialno-psykholohichnoyi taksonomiyi [To the issue of demarcation of socio-psychological taxonomy's components]. *Nauk. studii z sots. ta polit. psykholohii*, 46 (49). 257-266. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).175](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).175) [in Ukrainian]
8. Koval, H. (2021). Do analizu pytannya varyatyvnosti sotsial'no-psykholohichnykh form psykhichnoho [To the analysis of the question of variability of socio-psychological forms psychic]. *Psychological Prospects Journal*, (38): 76–95. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-76-95> [in Ukrainian]
9. Leontyev, A. (1959). *Problemy razvitiya psikhiki* [Problems of the development of the psyche]. M.: Akademiya ped. nauk RSFSR [in Russian]
10. Leontyev, A. (1983). *Obraz mira* [Image of the World]. *Izbr. Psikhol. Proizvedeniya. T.2*. M.: Pedagogika [in Russian]

11. Leontyev, A. (2012). *Deyatel'nost. Soznaniye. Lichnost* [Activity. Consciousness. Personality.]. M: Kniga po trebovaniyu [in Russian]
12. Leontyev, D. (1996). Tsennost kak mezhdistsiplinarnoye ponyatiye: opyt mnogomernoy rekonstruktsii [Value as an interdisciplinary concept: an experience of multidimensional reconstruction.]. *Voprosy filosofii*. 4. 15-26 [in Russian]
13. Leontyev, D. (2000). Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy. (SZHO) [Life-meaning orientations test. (LMO)]. M.: Smysl [in Russian]
14. Petrenko, V. (2005). *Osnovy psikhosemantiki* [Fundamentals of psychosemantics]. SPb.: Piter, 2005 [in Russian]
15. Rikkert, G. (1998). *Nauki o prirode i nauki o kulture* [Nature Sciences and Cultural Sciences]. M.: Respublika [in Russian]
16. Semkiv, I. (2010). Indyvidualni tsinnosti yak psykholohichni mekhanizmy formuvannia sotsialnoho kapitalu [Individual values as psychological mechanisms of social capital formation]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 10, 699-709 [in Ukrainian]
17. Smirnov, S. (1981). Mir obrazov i obraz mira [The world of images and the image of the world]. *Vestnik MGU.Ser.14 Psihologiya*. 2,15-29 [in Russian]
18. Tatenko, V. (2017). *Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichni vymir* [Methodology of subjective-behavioral approach: socio-psychological dimension]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian]
19. Khabibulin, R., Deineka, O. (2015). Fenomen postmaterialisticheskikh tsennostey i problema politicheskoy stabilnosti [The phenomenon of post-materialist values and the problem of political stability.]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 1. 1525-1529 [in Russian]
20. Yadov, O. (2013). *Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsial'nogo povedeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsiya* [Self-regulation and forecasting of social behavior of a person: Dispositional concept]. M.: TSSPiM [in Russian]
21. Kreitler, S. (2012). The Meaning of Social Signals: The Psychosemantic approach. *Baltic Journal of Psychology*. Vol. 13, 1: 19-35.
22. Kreitler, S. (2018). The meaning profiles of anxiety and depression: Similarities and differences in two age groups. *Cognition and Emotion*, 32(7): 1499-1513. <https://doi.org/10.1080/02699931.2017.1311248>
23. Osgood, C. (1952). The nature and measurement of meaning. *Psychological Bulletin*, 49: 197-237. <https://doi.org/10.1037/h0055737>
24. Petrenko, V., Mitina, O., & Papovyan, M. (2020). Perception of foreign and national political leaders in Russia. *Behavioral Sciences*, 10(6):103. <https://doi.org/10.3390/bs10060103>
25. Schwartz, S. H., Cieciuch, J. et all (2012). Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4): 663-688. <https://doi.org/10.1037/a0029393>

Received: 11.05.2022

Accepted: 25.05.2022

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИК МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Коструба Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,

nataliia.kostruba@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

Мета. Дослідження спрямоване на емпіричне обґрунтування про цінності як чинник медіарелігійності особистості.

Методи. Для досягнення мети були використані два опитувальника: методика Шварца та особливості медіарелігійності особистості (Н.С. Коструба). Для статистичної обробки було застосовано методи кореляції Пірсона, лінійного регресійного аналізу та для порівняння різних груп вираховували Н-критерій Крускала-Уоллеса.

Результати. Здійснений аналіз ієрархії цінностей досліджуваних продемонстрував домінування цінностей збереження (безпека, конформність), що передбачає захист порядку, стабільності та соціальної гармонії. Провідні позиції у ієрархії мають цінності, які виражають інтереси групи (доброзичливість, конформність). Тоді як цінності, що спрямовані виключно на інтереси особистості (влада та стимуляція) зайняли останні місця за рівнем значущості у респондентів. Здійснений аналіз взаємозв'язку домінуючих цінностей та сформованості медіарелігійності особистості дозволи виявити, що усі компоненти досліджуваного явища пов'язані із домінуванням цінностей традиційності та безпеки. Крім уже зазначених, домінування цінностей конформності, доброзичливості, універсалізму та досягнень пов'язані із високим рівнем медіарелігійності опитаних. Значущі відмінності між групами опитаних із різним рівнем медіарелігійності особистості зафіксовано у ціннісних орієнтаціях конформності, традиції, універсалізму, добра, гедонізму та безпеки. Не дивлячись на виявлені кореляційні зв'язки інших цінностей із рівнем медіарелігійності, такі цінності як влада, досягнення, самостійність і стимуляція не мають суттєвих відмінностей у досліджуваних групах.

Висновки. Достовірними чинниками для прогнозування диференціації досліджуваних на групи залежно від рівня схильності до медіарелігійної активності визначено критерії домінування таких ціннісних орієнтацій як повага до традицій, доброзичливе ставлення, прагнення до задоволення, а також бажання стабільності і гармонії.

Ключові слова: релігійність, медіа, цінності, регресійний аналіз.

Natalia Kostruba. Value orientations as a factor of mediereligious personality: empirical analysis.

Purpose. The article provides an empirical analysis of the values as a factor of individual' mediereligiousity.

Methods. To achieve this goal, two questionnaires were used: Schwartz's method and features of media religiosity of the individual (N.S. Kostruba). For statistical processing, we used Pearson's correlation methods, linear regression analysis, and calculated the Kruskal-Wallace H-test to compare different groups.

Results. Values of preservation (security, conformity) dominate in the respondents' hierarchy of values, which involves the protection of order, stability and social harmony. Leading positions in the hierarchy have values that express the interests of the group (friendliness, conformity). Values focused solely on the interests of the individual (power and incentives) ranked last in terms of the importance of respondents. Analysis of the relationship between values and individual' mediereligiousity revealed that all components of the study phenomenon are associated with the dominance of values of tradition and security. The dominance of conformity, friendliness, universalism and achievement is also associated with a high level of mediereligiousity. We noted significant differences between the groups of respondents with different levels of media religiosity in the values of conformity, tradition, universalism, goodness, hedonism and security.

Conclusions. Dominance of such value orientations as respect for traditions, friendly attitude, desire for satisfaction, as well as the desire for stability and harmony are the Factors for predicting the respondents' differentiation into groups of different levels of mediereligiousity.

Key words: religiosity, media, values, regression analysis.

Вступ. Поняття медіарелігійності є предметом досліджень для науковців різних галузей. Більшість з них наголошує, що виникнення цього явища є послідовним переходом людства у інформаційне суспільство. З психологічної точки зору поняття мало досліджене, тож є актуальним напрямком наукових пошуків.

Природа виникнення медіарелігійності особистості двояка. З одного боку, причиною є цифровий і технічний прогрес, що зробив можливим явище масових релігійних комунікацій. Крім того, молоде покоління, сучасні студенти та підлітки повністю інтегровані у медіа-сферу, більшість важливих процесів соціалізації особистості відбувається саме за посередництва цифрових технологій. З іншого боку, основою медіарелігійності є пошук прагнень задовольнити потребу у отриманні релігійного досвіду, почуттів і залученні до спільноти однодумців. Таким чином, медіарелігійність як явище

виникло на стику двох систем – масових релігійних комунікацій та релігійності особистості. У сконструйованій нами моделі така природа медіа-релігійності відображена поєднанням дискурсивної та психосоціальної підструктур. У структурі медіарелігійності виділяємо традиційні три компоненти: когнітивний (інформаційно-смысловий), афективний (емоційно-мотиваційний) та конативний (поведінковий). З детальним обґрунтуванням моделі медіарелігійності особистості можна у попередніх наших публікаціях (Коструба, 2021b).

При конструюванні моделі медіарелігійності особистості афективний компонент визначили як емоційно-мотиваційну спрямованість особистості. Варто зазначити, що спрямованість особистості, її цінності та мотиви уже були предметом наших попередніх наукових пошуків (Kostruba et al., 2021). О. Киричук пропонує трактувати мотив як внутрішнє спонукання особистості до певного виду активності, яка пов'язана із задоволенням певної потреби. Детально процес мотиваційно-смыслові регуляції описано у наукових працях професорки Ж. П. Вірної (Вірна, 2003). Мотивами можуть набувати форми ідеалів, інтересів особистості, її переконань, соціальних настанов, ціннісних орієнтацій (Киричук, 1999: 24-28). З позицій такого підходу ми припустили, що медіарелігійна активність пов'язана із цінностями особистості.

Мета дослідження – емпіричний аналіз ціннісних орієнтацій як предиктора медіарелігійності особистості.

Методи та процедура дослідження.

Для дослідження ціннісних орієнтацій респондентів було використано методіку Шварца, погляди якого ґрунтуються на переконанні, що провідний змістовний аспект розрізнення цінностей – це тип мотивації (Schwartz, Bardi, 2001). Для дослідження медіарелігійності особистості була використана апробована авторська методика (Коструба, 2021а).

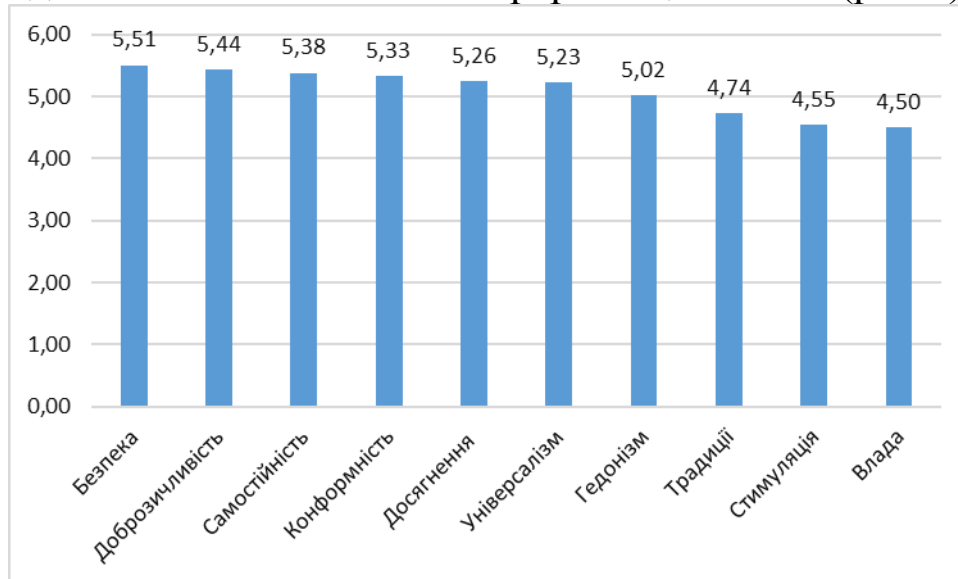
Вибірку дослідження склали 685 особи (181 чоловічої та 504 жіночої статі), середній вік 22,7 років з 16 областей України. На цьому етапі використовувались дві різні стратегії формування вибірки. Методом наближеного моделювання у дослідженні взяли участь студенти Волинського національного університету імені Лесі Українки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету біоресурсів та

природокористування та Одеський державний університет внутрішніх справ. Методом випадкового відбору залучались досліджувані старшого віку, шляхом онлайн запрошення участі на волонтерських основах. Опитування проводилось через додаток Google forms у 2021 році.

Обговорення результатів.

Здійснений статистичний аналіз особливостей ціннісної сфери опитаних дав можливість виявити ієрархію цінностей (рис.1).

Рис.1. Ієрархія цінностей респондентів за середніми значеннями

Найбільш значимою в ієрархії цінностей досліджуваних виявлено безпеку ($\bar{x}=5,51$). Мотиваційна мета цінності безпеки – стабільність, гармонія та безпека суспільства, сім'ї та самого індивіда. В основі зазначеної цінності на думку Ш. Шварца знаходиться потреба в адаптованості та передбачуваності світу, зниження невизначеності (Schwartz, Bardi, 2001). Актуалізація прагнення безпеки та зменшення почуття невизначеності в українців є цілком закономірним явищем, враховуючи умови пандемії і загрозу повномасштабної війни.

На другій позиції в ієрархії виявлено цінність доброзичливості ($\bar{x}=5,44$). Значимість якої має провідною мотиваційну мету - збереження благополуччя людей, із якими індивід перебуває у особистих контактах (бажання бути корисним, лояльність, поблажливість, чесність, відповідальність, дружба). Тут мова йде і про потребу афіліації, і про лояльність групі, і прагнення бути надійним членом групи, якому довіряють.

Третьою за значимістю в отриманій ієрархії зафіксовано самотійність ($\bar{x}=5,38$), як прагнення до свободи на рівні думок та вчинків (вільний вибір, творчість, пізнання), що власне і є мотиваційною метою цієї цінності. Самотійність зумовлена потребою особистості бути автономною та незалежною.

Конформність як схильність до конформізму наступна за значимістю цінність у ієрархії опитаних ($\bar{x}=5,33$). За своїм змістом це передбачає значимість дотримання правил, законів та формальних зобов'язань, а також уникнення заподіяння шкоди іншим людям. Мотиваційна ціль конформності передбачає обмеження дій і спонукає, що завдають шкоди іншим або порушують соціальну гармонію. Ця цінність пов'язана із потребою груп до самозбереження та виживання та потреби особистості гармонійно взаємодіяти з іншими людьми, ігноруючи при цьому свої соціально-руйнівні схильності.

П'яту і шосту позицію в ієрархії займають цінності з мінімальною різницею в показниках займають досягнення ($\bar{x}=5,26$) та універсалізм ($\bar{x}=5,23$). Цінність досягнень передбачає мотиваційну мету - досягнення особистого успіху в межах існуючих стандартів і норм для отримання соціального схвалення. Універсалізм трактується як важливість турботи про інших, природу та толерантність. Мотиваційна мета універсалізму - розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей та природи. Загалом, такий мотиваційний тип і ціль ставлять перед собою люди, які мають необхідність розширювати свої контакти поза звичної групи спілкування, що передбачає універсальні потреби в красі, гармонії та справедливості.

Цінність гедонізму ($\bar{x}=5,02$) керується необхідністю задоволення біологічних потреб і власне задоволення, чуттєва насолода та радість від життя і є її мотиваційною ціллю. Традиції як цінність наступна у отриманій ієрархії ($\bar{x}=4,74$), що передбачає підтримку та збереження культурних, сімейних або релігійних традицій. Мотиваційна ціль збереження традицій спрямована на повагу та підтримання звичаїв, прийняття та визнання ідей, що існують у певній культурі та релігії. Традиційна поведінка стає символом солідарності групи, виразом унікальності її картини світу.

Найменш важливими і відповідно останніми у ієрархії виявлено цінності стимуляції ($\bar{x}=4,55$) та влади ($\bar{x}=4,50$). Стимуляція має в своїй основі прагнення до повноти життєвих відчуттів.

Мотиваційним її рушієм є новизна, бажання змін та конкуренція у житті, що необхідні для підтримання оптимального рівня активності організму. Цінність влади розглядається Ш. Шварцом з позицій домінування та ресурсів (Schwartz, Bardi, 2001). Тобто прагнення влади передбачає потребу в домінуванні, пануванні, лідерстві. Проте, влада не обмежується бажанням управляти людьми, але й має на меті контроль над матеріальними та соціальними ресурсами. Мотиваційна ціль влади - досягнення соціального статусу, престижу та впливу на інших людей.

Загалом, здійснений аналіз ієрархії цінностей досліджуваних продемонстрував домінування цінностей збереження (безпека, конформність), що передбачає захист порядку, стабільності та соціальної гармонії. Провідні позиції у ієрархії мають цінності, які виражають інтереси групи (доброзичливість, конформність). Тоді як цінності, що спрямовані виключно на інтереси особистості (влада та стимуляція) зайняли останні місця за рівнем значущості у респондентів.

Подальший аналіз отриманих результатів відбувався шляхом виявлення взаємозв'язку домінуючими цінностями та ступенем сформованості медіарелігійності особистості. Для цього ми використали статистичний метод знаходження коефіцієнту кореляції Пірсона (табл.1).

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між домінуючими цінностями та ступенем сформованості медіарелігійності

	Шкала 1. Емоційно-мотиваційна	Шкала 2. Поведінкова	Шкала 3. Когнітивна	Загальна медіарелігійність
Конформність	0,230**	0,086*	0,069	0,209**
Традиції	0,351**	0,201**	0,081*	0,335**
Доброзичливість	0,260**	0,135**	0,074	0,246**
Універсалізм	0,198**	0,065	0,128**	0,185**
Самостійність	0,015	-0,067	0,100*	0,005
Стимуляція	-0,055	-0,030	0,110**	-0,039
Гедонізм	-0,093*	-0,065	0,126**	-0,076*
Досягнення	0,086*	0,005	0,078*	0,077*
Влада	-0,030	-0,054	0,100*	-0,027
Безпека	0,205**	0,091*	0,119**	0,196**

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – на рівні 0,01.

Цінність конформності прямопропорційно статистично значимо корелює із афективним ($r= 0,230$; $p<0,01$) компонентом медіарелігійності. Відповідно, високі показники за шкалою афективного компоненту взаємопов'язані із високою значимістю конформності як цінності. Ці дані свідчать, що для особистостей із внутрішньою релігійною орієнтацією характерна велика значимість дотримання правил, законів та формальних зобов'язань. І навпаки, зовнішньо релігійно орієнтовані особистості не схильні беззаперечно слідувати правилам і дотримуватись норм, тобто не обмежують свої дії залежно від соціально прийнятих стандартів. Про такий взаємозв'язок згадує В. Докаш, а саме автор стверджує, що масова релігійність передбачає конформізм (Докаш, 2017: 27).

Поведінковий компонент медіарелігійності корелює із цінністю конформності ($r= 0,086$; $p<0,05$). Висока медіарелігійна активність взаємопов'язана із високою значимістю конформності. Тобто, особистості схильні до частішої релігійної активності у медіасередовищі часто вважають дотримання норм і слідування правилам надзвичайно важливими рисами.

Інтегральний показник медіарелігійності особистості статистично значимо прямопропорційно взаємопов'язаний із цінністю конформності ($r= 0,209$; $p<0,01$). Тобто, загалом медіарелігійні особистості вважають значущим дотримання норм і правил, обмеження реалізації імпульсивних бажань і потягів, що можуть заважати чи шкодити іншим людям.

Переважна більшість результатів емпіричних досліджень підтверджує статистично значущий взаємозв'язок особистісної релігійності та конформізму (Franczak, 2009: 278; Kosek, 2000; Saroglou, 2010). У масштабному дослідженні релігійності та рис особистості відповідно диспозиційної моделі «Велика п'ятірка» V. Saroglou виявив, що конформізм залишається незмінною характеристикою релігійності опитаних із різних соціально-культурних контекстів і характеристик (вік, стать, національна належність). Також цей бельгійський вчений припускав, що саме ця риса особистості більшою мірою визначає релігійність, ніж навпаки (Saroglou, 2010). У контексті дослідження медіарелігійності як особистісного конструкту ми отримали суміжні результати. Такі дані підтверджують нашу тезу про те, що медіарелігійність ґрунтується на та є новою формою практики релігійності традиційної.

Значущість традиційності статистично взаємопов'язана з емоційно-мотиваційним ($r= 0,351$; $p<0,01$), поведінковим ($r= 0,201$; $p<0,01$) та когнітивним ($r= 0,081$; $p<0,05$) компонентами медіарелігійності особистості. Висока цінність традицій, релігійних обрядів і групових норм пов'язана із високими рівнями медіарелігійної активності, мотивації до релігійної практики у медіасередовищі та осмисленням релігії. Кореляційний зв'язок також виявлений між цінністю традицій та загальним показником медіарелігійності особистості ($r= 0,335$; $p<0,01$). Опитувані, які не переймаються традиціями частіше демонструють низькі рівні медіарелігійності. Той факт, що значущість традицій пов'язана із усіма показниками та проявами медіарелігійної активності перегукується із нашими теоретичними розвідками і розумінням медіарелігійності як нової форми функціонування релігійності особистості.

Статистично значимі взаємозв'язки виявлено між значущістю доброзичливості та емоційно-мотиваційного ($r= 0,260$; $p<0,01$), а також поведінкового ($r= 0,135$; $p<0,01$) компонентів медіарелігійності особистості. У досліджуваних, які цінують доброту, приналежність та позитивну взаємодію зафіксовано високі показники внутрішньорелігійної орієнтації та медіарелігійної активності. І навпаки, зовнішня релігійна орієнтація та низька активність у медіа щодо релігії пов'язана із низькою або відсутньою цінністю доброзичливості. Взаємозв'язок цінності добра також виявлено із загальним показником медіарелігійності особистості ($r= 0,246$; $p<0,01$). Загалом, взаємозв'язок добра та релігії підтверджується науковими дослідженнями. Зокрема, дослідження типів філософсько-релігійного мислення та уявлень користувачів соціальних мереж шляхом дискурс-аналізу продемонструвала важливість установки на єднання та доброзичливість (Храбан, 2021).

Цінність універсалізму прямопропорційно статистично взаємопов'язана з емоційно-мотиваційним ($r= 0,198$; $p<0,01$) та когнітивним ($r= 0,128$; $p<0,01$) компонентами медіарелігійності особистості. Тобто значущість розуміння і терпимості до інших передбачає у досліджуваних високу мотивацію до медіарелігійності та прагнення до її осмислення. І навпаки. Також цінність універсалізму як важливість бути гнучким комунікатором та

прагнення розширити коло спілкування взаємопов'язана із загальним показником медіарелігійності ($r= 0,185$; $p<0,01$).

Когнітивна шкала медіарелігійності корелює з цінностями самостійності ($r= 0,100$; $p<0,05$), стимуляції ($r= 0,110$; $p<0,01$) та влади ($r= 0,100$; $p<0,05$). Для досліджуваних із високими показниками осмислення релігійності більшою мірою цінують незалежність у мисленні і діях, прагнуть до нових переживань та почуттів, а також переймаються через свій статус, престиж та імідж. І навпаки, нездатність чи небажання аналізувати власну релігійність пов'язана із відсутністю прагнення до самостійності, стимуляції, впливу та соціального визнання, вони визначаються як несуттєві.

Цінність гедонізму обернено пропорційно корелює із емоційно-мотиваційним компонентом ($r= -0,093$; $p<0,05$) та загальним показником медіарелігійності ($r= -0,076$; $p<0,05$), а також прямопропорційно із когнітивним ($r= 0,126$; $p<0,01$). Тобто зовнішня релігійна орієнтація досліджуваних та схильність до осмислення релігійності пов'язана із великими показниками значущості отримання задоволення від життя. І навпаки, внутрішня релігійна орієнтація та небажання досягнути чи оцінити релігію розумом передбачає відсутність прагнення до насолоди.

Досягнення як цінність соціального схвалення статистично взаємопов'язана із емоційно-мотиваційним ($r= 0,086$; $p<0,05$) та когнітивним ($r= 0,078$; $p<0,05$) компонентами медіарелігійності особистості. Так, внутрішня релігійна орієнтація та прагнення осмислювати релігійність пов'язана із високими показниками цінності особистісного успіху згідно соціальних стандартів. І навпаки, досліджувані, які зазначають соціальне схвалення як неважливе, продемонстрували зовнішні релігійні орієнтації та відсутність схильності до аналізу релігійної поведінки. В цьому випадку медіарелігійність розглядається як соціальна компетентність необхідна для досягнень і успіху. Власне це підтверджує і кореляція зазначеної цінності із загальним показником медіарелігійності ($r= 0,077$; $p<0,05$).

Безпека як цінність демонструє кореляцію з усіма компонентами та узагальнюючим показником медіарелігійності: афективний ($r= 0,205$; $p<0,01$), конативний ($r= 0,091$; $p<0,05$), когнітивний ($r= 0,119$; $p<0,01$) та інтегруючий ($r= 0,196$; $p<0,01$). Для опитаних осіб із внутрішньорелігійними орієнтаціями, високою активністю

релігійної практики у медіа, а також прагненням її осмислити притаманні висока значущість безпеки як гармонії та стабільності. Наявність кореляції безпеки як цінності з усіма проявами медіарелігійності може пояснювати припущення про те, що цей феномен набув популярності в Україні через пандемію COVID-19, як вимушена міра для збереження здоров'я без відмови від релігійної практики. Крім того, такі результати можуть бути основою для розуміння медіарелігійності як особистісним ресурсом подолання складних життєвих обставин.

Здійснений аналіз взаємозв'язку домінуючих цінностей та сформованість медіарелігійності особистості дозволи виявити ряд фактів. Медіарелігійність та розвинені на високому рівні усі її компоненти пов'язуються із домінуванням цінностей традиційності та безпеки. Тобто на емпіричному рівні ми підтвердили наші теоретичні висновки і погляди на досліджуваний феномен як на нову форму функціонування релігійності особистості через масову інформатизацію суспільства та зростання соціальних, військових та медичних загроз.

Крім уже зазначених, домінування цінностей конформності, доброзичливості, універсалізму та досягнень пов'язані із високим рівнем медіарелігійності опитаних. Також виявлено, що домінування цінності гедонізму як прагнення до задоволення, навпаки передбачає низькі показники досліджуваного явища. Не виявлено статистично значимих зв'язків інтегрального показника медіарелігійності та цінностей самостійності, стимуляції та влади. Проте, вони прямо пропорційно корелюють із когнітивним компонентом як схильності до осмислення власної релігійності.

Подальший етап обробки емпіричних даних полягав у реалізації регресійного аналізу для виявлення наявності чи відсутності, а також інтенсивності впливу незалежних змінних (предикторів) на залежну. Цей тип аналізу даних надає можливість встановити детермінаційний зв'язок між зміними та пояснити, якою мірою предиктори впливають на досліджуваний феномен. У наших наукових пошуках залежною змінною є медіарелігійність особистості, а роль незалежних змінних відіграють ціннісні орієнтації, з якими встановлено кореляційний зв'язок із загальним показником схильності до релігійних практик у медіасередовищі.

Для обрахунку застосовано метод «Enter» (покрокового входу), який вводить усі незалежні змінні в регресійну модель, незалежно від міри їх кореляції із залежною змінною.

У результаті обрахунків отримано статистично значущу модель, що підтверджує показник $F = 21,849$, $p < 0,001$, та пояснює 18 % ($R^2=18,42$) дисперсії (табл. 2). Перевірка наявності мультиколінеарності здійснювалася за допомогою обрахунку дисперсійно-інфляційного фактору VIF. Ефекту мультиколінеарності не виявлено, оскільки значення оцінного критерію за всіма змінними, перебувають у межах $1 < VIF < 10$. Відтак модель визнаємо придатною для подальшої інтерпретації.

Таблиця 2

Лінійна регресійна модель предикації медіарелігійності ціннісними орієнтаціями

Залежна змінна	R ²	F-критерій	p
Медіарелігійність	0,184	21,849	<0,001

Частка внеску кожної незалежної змінної (цінності) в розвиток залежної (медіарелігійності), що проявляється у показниках стандартизованих β -коефіцієнтів, представлено у табл. 3.

Таблиця 3

Аналіз незалежних змінних лінійної регресійної моделі

	β	Std.Err. of β	B	Std.Err. of B	t	p-value
Конформність	-0,08	0,07	-0,42	0,38	-1,12	0,265
Традиції	0,39	0,06	1,65	0,24	6,88	<0,001
Доброта	0,17	0,07	0,75	0,33	2,27	0,024
Універсалізм	-0,03	0,07	-0,08	0,19	-0,43	0,664
Гедонізм	-0,24	0,04	-1,54	0,29	-5,34	<0,001
Досягнення	-0,15	0,06	-0,81	0,32	-2,53	0,012
Безпека	0,13	0,06	0,57	0,25	2,23	0,026

Здійснений регресійний аналіз засвідчив, що найбільш значущим предиктором медіарелігійності є значущість традицій для особистості ($\beta = 0,39$, $p < 0,001$). Отриманий коефіцієнт відображає, що збільшення рівня важливості поваги і відповідальності за культурні традиції супроводжується зростанням рівня схильності до релігійної активності у медіа. Отримані дані дозволяють виокремити ще один впливовий предиктор медіарелігійності, про що свідчить

показник високого рівня значущості, а саме цінність гедонізму ($\beta = -0,24$, $p < 0,001$). Від'ємне значення виявленого коефіцієнту демонструє, що зниження рівня прагнення отримувати насолоду від життя вказує на посилення схильності до медійних релігійних практик.

Цінності доброти ($\beta = 0,17$, $p < 0,05$) та безпеки ($\beta = 0,13$, $p < 0,05$) теж зафіксовано як предиктори медіарелігійності особистості. Обидва показники додатні, що відображає прямопропорційний вплив. А саме, чим більші рівні значимості доброзичливості, збереження благополуччя близьких людей, стабільності і гармонії у суспільстві та стосунках, тим вищою є схильність до активності у медіа на релігійну тематику.

Досягнення як домінуюча цінність ($\beta = -0,15$, $p < 0,05$) виявлена як предиктор медіарелігійності особистості. Від'ємний показник демонструє, що високий рівень значущості особистого успіху відповідно до стандартів соціуму вказує на низький рівень медіаактивності на тему релігії.

Виявлені раніше кореляційні зв'язки цінностей конформізму та універсалізму з медіарелігійністю не продемонстрували статистично значущі коефіцієнти у процесі регресійного аналізу. Тобто ці цінності не можуть визначатися предикторами схильності до релігійної практики в інтернеті.

Подальша статистична обробка емпіричних даних була спрямована на перевірку припущення про наявність градації значущості цінностей як емоційно-мотиваційної характеристики у межах груп досліджуваних із різним рівнем медіарелігійності особистості. Для реалізації цього завдання ми застосували Н-критерій Крускала-Уоллеса (Kruskal-Wallis H-test), який є непараметричним аналогом однофакторного дисперсійного аналізу, що використовується для порівняння трьох і більше груп. Аналіз перетину вибірок полягає в послідовному рангуванні значень з послідовним обчисленням середнього рангу кожної з вибірок. Отримані результати дають змогу стверджувати про існування статистично значимих відмінностей між групами ($p < 0,001$), що відображені у таблиці 4.

Таблиця 4

Відмінності у ціннісних орієнтаціях у групах респондентів із різним рівнем медіарелігійності особистості

Цінності	Рівень медіарелігійності			Н-критерій	р
	Низький	Середній	Високий		
Конформність	315,62	328,90	402,29	23,08	0,001
Традиції	281,25	342,14	439,86	71,68	0,001
Доброта	313,07	322,47	413,90	32,46	0,001
Універсалізм	319,06	329,08	396,74	18,76	0,001
Самостійність	354,51	335,88	333,62	1,66	0,436
Стимуляція	353,65	352,17	315,56	4,84	0,089
Гедонізм	376,48	326,46	310,75	14,62	0,001
Досягнення	342,97	326,57	362,62	3,32	0,190
Влада	352,67	346,89	323,37	2,57	0,276
Безпека	325,10	318,83	399,57	20,61	0,001

Статистично значимі відмінності між групами виявлені у домінуванні цінності конформності ($H=23,08$; $p<0,001$). Так, середні ранги демонструють, що найбільш значимою зміна власних дій відповідно до очікувань суспільства є для опитуваних з високим рівнем медіарелігійності ($R=402,29$; $p<0,001$), значно меншу вагу вона має для респондентів з середнім ($R=328,90$; $p<0,001$) та найменш важливими – з низьким рівнем ($R=315,62$; $p<0,001$). Тобто, для медіарелігійної особистості значущою є цінність конформності як стримування та запобігання діям та прагненням, які можуть завдати шкоди іншим або не відповідають соціальним очікуванням.

У груп із різним рівнем схильності до релігійної практики у медіа виявленні відмінності за цінністю традиції ($H=71,68$; $p<0,001$). Символи, обряди і норми поведінки меншою мірою значимі для осіб із низьким рівнем медіарелігійності ($R=281,25$; $p<0,001$), більш цінні для представників із середнім ($R=342,14$; $p<0,001$) та високим рівнями ($R=439,86$; $p<0,001$). Загалом, схильні до релігійної практики за посередництва технічних засобів особистості, які цінують і поважають культурні норми, правила і обряди, що прийняті у суспільстві.

Різний рівень значущості доброти виявлено у досліджуваних нами групах ($H=32,46$; $p<0,001$). Доброзичливість до навколишніх є домінуючою для осіб з високим рівнем схильності до медіарелігійної активності ($R=413,90$; $p<0,001$), менш значимою для респондентів із середнім рівнем такої схильності ($R=322,47$; $p<0,001$) та не дуже

важливою для досліджуваних із групи з низьким рівнем медіарелігійності ($R=313,07$; $p<0,001$). На рівні значимих відмінностей підтверджено, що збереження благополуччя людей з якими є близький контакт є цінністю, що серед інших чинників є важливим для формування медіарелігійності особистості.

Зафіксовано статистично значимі відмінності у різних групах опитуваних у рівні важливості універсалізму ($H=18,76$; $p<0,001$). У представників з високим рівнем медіарелігійності домінуючим є розуміння і терпіння до інших людей, а також захист природи ($R=396,74$; $p<0,001$). У групі з середнім рівнем схильності до релігійної практики у медіа виявлено посередні показники ($R=396,74$; $p<0,001$), з низьким – низький рівень значимості універсалізму у порівнянні із іншими групами ($R=319,06$; $p<0,001$). Тобто диференціація груп за рівнем значимості загального блага людей та природи чітко прослідковується за допомогою статистичних обрахунків.

Статистично значимі відмінності між групами виявлені у домінуванні цінності гедонізму ($H=14,62$; $p<0,001$). Найвищі показники важливості прагнення до насолоди зафіксовано у групі респондентів із низьким рівнем медіарелігійності ($R=376,48$; $p<0,001$), найнижчі – у групі з високим рівнем ($R=310,75$; $p<0,001$). Виявлені відмінності за цим показником вказують на його здатність диференціювати групи за схильністю до релігійної обрядовості у мережі інтернет.

Відмінності між групами з різним рівнем медіарелігійності прослідковуються за значимістю безпеки як цінності ($H=20,61$; $p<0,001$). Найбільш значущою стабільністю суспільства та стосунків є для групи з високим рівнем активності у медіа на релігійну тематику ($R=399,57$; $p<0,001$), посередню важливість – для групи з низьким рівнем ($R=325,10$; $p<0,001$), найменш – для групи з середнім рівнем ($R=318,83$; $p<0,001$).

Отже, значущі відмінності між виокремленими групами зафіксовано у ціннісних орієнтаціях конформності, традиції, універсалізму, добра, гедонізму та безпеки. Не дивлячись на виявлені кореляційні зв'язки інших цінностей із рівнем медіарелігійності, такі цінності як влада, досягнення, самостійність і стимуляція не мають суттєвих відмінностей у досліджуваних групах.

Висновки і перспективи. Співставивши усі статистично-математичні обрахунки припускаємо, що як достовірні чинники для прогнозування диференціації досліджуваних на групи залежно від рівня схильності до медіарелігійної активності можуть бути використані лише критерії домінування таких ціннісних орієнтацій як повага до традицій, доброзичливе ставлення, прагнення до задоволення, а також бажання стабільності і гармонії. Відтак попередньо сформульована нами гіпотеза, згідно з якою цінності можуть застосовуватися як надійний інструмент для градації досліджуваних за рівнем медіарелігійності, частково підтверджено.

Література

1. Вірна Ж. П. (2003). *Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога : монографія*. Луцьк : Вежа.
2. Докаш В. (2017). Релігійний простір українського соціуму в його соціологічних вимірах. *Релігія та Соціум, 1* (25), 25-33.
3. Киричук О.В. (1999). Педагогічна система освітнього закладу як об'єкт психології управління. *Психологія на перетині тисячоліть, 2*, 24-28.
4. Коструба, Н. (2021a). Апробація методики дослідження медіарелігійності особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія, 32* (71) 5, 28-33. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/05>
5. Коструба, Н. (2021b). Модель медіа-релігійності особистості: теоретико-методологічні основи. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки, 9*, 130-138. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.17>
6. Храбан Т.Є. (2021). Філософсько-релігійні повсякденні уявлення користувачів українського сегмента інтернету: спроба типізації. *Український соціум, 3* (78), 21–33. <https://doi.org/10.15407/socium2021.03.021>
7. Franczak, K. (2009). Osobowościowe korelaty wybranych form religijności. W. H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchala (Red). *Osobowość i religia* (ss. 262-279). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego.
8. Kosek, R.B. (2000). The Desire for God: An Assessment of Seminarians' Spirituality Through the Lens of the "Big Five". *Pastoral Psychology, 49*, 43–50. <https://doi.org/10.1023/A:1004621531794>
9. Kostruba, N., Fishchuk, O., Duchyminska, T. (2021). Psychological peculiarities of the motivation and value students' commitments at different vocational training stages. *Youth Voice Journal: Young People In Education, 4*, 7-17.
10. Saroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A five-factor model perspective. *Personality and Social Psychology Review, 14*(1), 108–125. <https://doi.org/10.1177/1088868309352322>
11. Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 32*(3), 268–290. <https://doi.org/10.1177/0022022101032003002>

References

1. Virna Zh. P. (2003). *Motyvatsiino-smyslova rehuliatsiia u profesionalizatsii psykholoha [Motivational and semantic regulation in the professionalization of the psychologist]*. Lutsk : Vezha [in Ukrainian].
2. Dokash V. (2017). Relihiinyi prostir ukrainskoho sotsiumu v yoho sotsiolohichnykh vymirakh [The religious space of Ukrainian society in its sociological dimensions]. *Relihiia ta Sotsium – Religion and Society*, 1 (25), 25-33 [in Ukrainian].
3. Kyrychuk O.V. (1999). Pedahohichna systema osvitnoho zakladu yak ob'ekt psykholohii upravlinnia [The pedagogical system of an educational institution as an object of management psychology]. *Psykholohiia na peretyni tysiacholit – Psychology at the Crossroads of the Millennium*, 2, 24-28 [in Ukrainian].
4. Kostruba, N. (2021a). Aprobatsiia metodyky doslidzhennia mediarelihiinosti osobystosti [Approbation of research method of personality' media religiosity]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia – Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Psychology*, 32 (71) 5, 28-33. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/05> [in Ukrainian].
5. Kostruba, N. (2021b). Model media-relihiinosti osobystosti: teoretyko-metodolohichni osnovy [Model of media-religiousness of personality: theoretical and methodological fundamentals]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii psykholohichni nauky – Bulletin of Lviv University. Psychological Sciences Series*, 9, 130-138. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.17> [in Ukrainian].
6. Khraban T.I. (2021). Filosofska-relihiini povsiakdenni uiavlennia korystuvachiv ukrainskoho sehmenta internetu: sprobha typizatsii [Philosophical and religious everyday ideas of users of the Ukrainian segment of the Internet: an attempt to typify]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 3 (78), 21–33. <https://doi.org/10.15407/socium2021.03.021> [in Ukrainian].
7. Franczak, K. (2009). Osobowościowe korelaty wybranych form religijności. W. H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (Red). *Osobowość i religia* (ss. 262-279). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego.
8. Kosek, R.B. (2000). The Desire for God: An Assessment of Seminarians' Spirituality Through the Lens of the “Big Five”. *Pastoral Psychology*, 49, 43–50. <https://doi.org/10.1023/A:1004621531794>
9. Kostruba, N., Fishchuk, O., Duchyminska, T. (2021). Psychological peculiarities of the motivation and value students' commitments at different vocational training stages. *Youth Voice Journal: Young People In Education*, 4, 7-17.
10. Saroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A five-factor model perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 108–125. <https://doi.org/10.1177/1088868309352322>
11. Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3), 268–290. <https://doi.org/10.1177/0022022101032003002>

Received: 18.01.2022

Accepted: 04.02.2022

РОЛЬ ТИПУ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ В СПРИЙМАННІ РОМАНТИЧНИХ ВЗАЄМИН ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК

Крижановська Зореслава

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Kruzhanovska.Zoreslava@venu.edu.ua,

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5986-5725>

Бабак Костянтин

Рівненський державний гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна

babakkv@gmail.com,

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4008-1744>

Мета. У запропонованій статті здійснено теоретичний аналіз та емпірична верифікація положення про те, що тип прив'язаності чоловіка та жінки має значення в сприйманні їхніх романтичних взаємин.

Методи. Теоретична частина роботи будувалася на основі порівняльного аналізу західних науково-теоретичних досліджень щодо проблеми близьких міжособистісних відносин, включаючи сучасні. На основі здійснених теоретичних пошуків та узагальнень було розроблено програму емпіричної перевірки визначених положень, яка реалізовувалась через метод опитування. Достовірність та надійність результатів забезпечувалася науково-методологічною обґрунтованістю дослідження, використанням адекватних поставленим завданням методів, репрезентативністю вибірки, застосуванням апарату математичної статистики.

Результати. В статті зроблена спроба інтеграції основних положень теорії прив'язаності Джона Боулбі та Мері Ейнсворт щодо значення спілкування з дорослим у ранньому дитинстві для подальшого розвитку особистості та близьких взаємин. Це дає можливість прослідкувати динаміку розвитку міжособистісних відносин людини в онтогенезі як узгоджений і взаємопов'язаний процес, в якому досвід попередніх відносин впливає на подальшу соціальну взаємодію особистості. Об'єкт нашого дослідження був визначений сферою романтичних взаємин. Вони характеризуються тісною інтенсивною взаємодією між протилежною статтю, яка базується на закоханості та характеризується почуттям довіри. Варто відзначити, що швидше прив'язаність до матері, а ніж до батька постає як та сфера дитячо-батьківських відносин, яка має найбільш виражений зв'язок із типом прив'язаності в романтичних відносинах. Це відповідає результатам,

отриманим іншими дослідниками, щодо переважаючого впливу прив'язаності до матері на побудову романтичних взаємин. Саме мати є головною фігурою прив'язаності для більшості дітей різної статі, тому відносини з нею більше пов'язані з подальшими відносинами в житті людини, ніж відносини з батьком.

Висновки. В процесі емпіричного дослідження вдалося з'ясувати, що романтичні взаємини в сприйманні досліджуваних чоловіків та жінок можуть бути охарактеризовані з позиції типів прив'язаності, що лежать в їх основі та відрізняються за параметрами емоційної забарвленості взаємовідносин з романтичним партнером, наявністю довіри та спільної діяльності.

Ключові слова: близькі взаємини, закоханість, позитивний емоційний зв'язок, довіра, чоловік, жінка, материнсько-дитячі взаємини, теорія прив'язаності.

Zoreslava Kryzhanovska, Kostiantyn Babak. The role of attachment in the perception of romantic relationships between men and women.

Purpose. In this proposed article was made a theoretical analysis and empirical verification of the position that the type of attachment of a man and a woman is important in the perception of their romantic relationship.

Methods. A theoretical part of this work was constructed based on comparative analysis of western scientific and theoretical research towards problems of close interpersonal relationships, including modern. On the basis of theoretical searches and generalizations a program of empirical verification of certain provisions was developed, which was implemented through the survey method. The authenticity and reliability of the results were ensured by the scientific and methodological validity of the study, using adequate methods of completion of the task, representativeness of the sample, the use of mathematical statistics.

Results. The article attempts to integrate the basic tenets of John Bowlby and Mary Ainsworth's theory of attachment regarding the importance of communication with an adult in early childhood for the further development of personality and close relationships. This makes it possible to trace the dynamics of the development of human interpersonal relations in ontogenesis as a coordinated and interconnected process, in which the experience of previous relationships affects the further social interaction of the individual. The object of our study was determined by the sphere of romantic relationships. They are characterized by close intense interaction between the opposite sex, which is based on love and is characterized by a sense of trust. It is worth noting that attachment to the mother rather than to the father appears as the sphere of child-parent relations, which has the most pronounced connection with the type of attachment in a romantic relationship. This is consistent with the results obtained by other researchers on the predominant influence of attachment to the mother on the construction of romantic relationships. The mother is the main figure of attachment for most children of different sexes, so the relationship with her is more related to the subsequent relationship in human life than the relationship with the father.

Conclusions. Empirical research has shown that romantic relationships in the perception of the studied men and women can be characterized from the standpoint of the types of attachments that underlie them and differ in the parameters of emotional color of the relationship with a romantic partner, trust and joint activities.

Key words: close relationships, love, positive emotional connection, trust, husband, wife, mother-child relationship, attachment theory.

Вступ. Інтерес сучасної психологічної науки до вивчення ранніх дитячих взаємин продовжує утримувати як теоретичну, так і прикладну актуальність. Не втрачають своєї важливості питання впливу раннього досвіду відносин з батьками та іншими близькими людьми на здатність дорослої людини будувати ефективні взаємини з представниками протилежної статі. Наша увага в цьому ключі теж є очевидною.

Впродовж останнього часу ми спостерігаємо зростання наукового інтересу до вивчення природи романтичних взаємин та чинників, які сприяють їх ефективності. Так як вони є надзвичайно важливою сферою міжособистісної взаємодії в житті людей, яка впливає на їх емоційне благополуччя. Потреба любити і бути коханим постає як одна з основних потреб людини, а досягнення справжньої інтимності з романтичним партнером є одним з основних життєвих завдань, яке прагне зреалізувати кожна людина. Відтак, романтичні взаємини позитивно впливають на емоційний фон людини, відображаючись при цьому на її психічному та фізичному здоров'ї.

Мета дослідження полягає в здійсненні огляду існуючих психологічних теорій щодо ролі типу прив'язаності в сприйманні романтичних взаємин людьми протилежної статі та способів її емпіричного вимірювання.

На сьогодні існує численна низка різних підходів до теми любові та романтичних взаємин. Першою теорією емоцій, в основі якої розглядається ранній розвиток особистості, була психоаналітична. З.Фройд (Фройд, 1991), активно вивчаючи емоційну сферу людини, надавав першочергово значення постаті матері та її позиції для гармонійного розвитку дитини. Ці ідеї знайшли своє продовження у межах концепції об'єктних відносин (Кляйн, 2001) і, останнім часом, у руслі теорії прив'язаності (Боулбі, 2003). При цьому увага вченого звертається на прив'язаність та здатність формувати стійкі зв'язки зі значущими людьми. В основі цього

прагнення зосереджений еволюційний принцип, глибоко вкорінений у філогенезі психіки. В цьому ключі Боулбі (Боулбі, 2003) пропонує розглядати систему прив'язаності як первинну мотиваційну систему індивідуального розвитку людини. Первинно вона розкривається у взаємодіях ранньої діади мати – дитина. У своїх еволюційно-біологічних складових система зазвичай гарантує особливо інтенсивний емоційний обмін між двома партнерами, яка має передати безпеку, цінність і довіру і, нарешті, ефективну саморегуляцію. При цьому типові психосоціальні переживання не лише формують нейробіологічну організацію та структуру подальшого диференціювання мозку дитини, а мають особливо важливе значення для подальшого афективного, когнітивного та соціального розвитку в контексті розвитку мозку дитини. Накопичений патерн прив'язаності тісно пов'язаний зі здатністю до співпереживання та менталізації підростаючої дитини – обома психологічними навичками, які визначатимуть її майбутні взаємини.

Відповідно, авторами теорії прив'язаності висловлюється припущення про каузальний зв'язок романтичних взаємин із дитячо-батьківською діадою. Механізмом подібного зв'язку є наявність так званих внутрішніх робочих моделей. Саме вони забезпечують безперервність типу прив'язаності, яка може вказувати на те, що дорослий тип прив'язаності в романтичних взаєминах також залежить від раннього дитячого досвіду.

Тобто, підхід теорії прив'язаності (Боулбі, 2003, 2012) щодо романтичних взаємин стверджує про те, що основою вміння любити є ранній досвід безпечної прив'язаності до матері. На думку автора теорії, новонароджена дитина сприймає себе й маму окремо одна від одної й не перебуває в злитті з нею. Але залежно від того які відносини складаються в мамі з дитиною, таку компетентність у них дитина збереже протягом життя. У такий спосіб формується прив'язаність, яка представляє собою емоційну основу життя людини.

Варто відзначити, що швидше прив'язаність до матері, ніж до батька постає як та сфера дитячо-батьківських відносин, яка має найбільш виражений зв'язок із типом прив'язаності в романтичних відносинах. Це відповідає результатам, отриманим іншими дослідниками, щодо переважаючого впливу прив'язаності до матері на побудову романтичних відносин.

Отож, у романтичних взаєминах яскраво окреслюється важливість прив'язаності, як певного біологічного складника. Тобто будь-яке зародження стосунків починається з певних фізіологічних реакцій, які сприяють процесу закоханості. Але, як саме стосунки будуть розвиватись, наскільки стійкими та якісними вони будуть, залежить не від біологічних чинників, а від певної моделі взаємодії, засвоєної в дитинстві.

Теорія прив'язаності набувала своєї популярності серед науковців і цінними для нашої роботи є дослідження Філа Шейвер і Сінді Хазан (Kazan and Shaver, 1987). Саме вони розглядають романтичні відносини в концепції прив'язаності. Науковці вважають, що ранній соціальний довід, який формує певний тип взаємостосунків, проявляється в романтичній любові дорослих людей. Прив'язаність відіграє важливу роль у побудові та розвитку романтичних взаємин, оскільки є певним біологічним чинником, що притягує партнерів у той час, коли їхня любов розвивається. Разом з тим, вчені говорять про безперервність типу прив'язаності, яка може вказувати на те, що дорослий тип прив'язаності в романтичних стосунках також залежить від дитячого досвіду.

Підсумовуючи сказане вище можна стверджувати, що романтичні взаємини є особливою тісною інтенсивною взаємодією між чоловіком та жінкою, яка базується на захопленні один одним та характеризується почуттям довіри. Невід'ємним для цих відносин є також інтимний компонент, який визначається власною ідентичністю, конкретними правилами та траєкторією.

Методи та процедура дослідження. Першочергово для ініціації збору даних було використано метод фрі-лістингу ($n = 15$) з метою формування запитань для основного анкетного опитування. Методом відбору доступних випадків було відібрано й опитано 15 осіб (7 жінок та 8 чоловіків) віком від 20 до 33 років. Згодом, на основній вибірці дослідження ($n=80$) було проведене основне анкетування шляхом інтернет-опитування. Вибірку дослідження представили чоловіки та жінки віком від 20 до 33 років. Демографічні характеристики досліджуваних до уваги не бралися. Аналіз отриманих даних здійснювався методом аналізу середніх та дескриптивною статистикою.

Обговорення результатів. Використання методу фрі-лістингу. Досліджуваним слід було відповісти на 4 відкритих запитання, які

стосувалися їхніх уявлень щодо романтичних взаємин. Серед запитань були наступні: 1. *Які асоціації виникають у вас на словосполучення “романтичні взаємини”?* 2. *Спостерігаючи за парою молодих людей, чи можете ви виявити, що вони у романтичних взаєминах?* 3. *На якому етапі взаємодії з людиною протилежної статі можна зрозуміти, що ви почали романтичні взаємини?* 4. *Вкажіть, будь ласка, найважливіші причини припинення романтичних взаємин?*

Запитання, які виявили найчастіше вживані лексеми, що потенційно могли бути достатньо змістовними для запитань майбутнього анкетного опитування.

1. *Які асоціації виникають у вас на словосполучення “романтичні взаємини”?* Досліджувані в більшості виділяли такий асоціативний ряд: “радість”, “щастя”, “окриленість”, “піднесення”, “закоханість”, “взаємна близькість”, “взаємні почуття” (n = 23). Цікаво, що відмінностей у відповідях чоловіків та жінок виявлено не було. Відповіді на це запитання були дуже схожими, можливо, через подібність загальної концепції романтичних взаємин у більшості людей. Така особливість знаходить своє пояснення в аналітичному підході Г.Юнга про колективне несвідоме. 4. *Вкажіть, будь ласка, найважливіші причини припинення романтичних взаємин?* У цьому питанні було виявлено велику кількість атрибутів (n = 21). Із отриманих від досліджуваних категорій найчастіше виділяли такі вчинки, як зрада, агресивне поводження, брехня, зневага, маніпуляція, нерозуміння. Серед основних причин припинення романтичних взаємин було визначено такі: недостатній рівень уваги, надмірний контроль, ревності, порушення границь, егоїзм, зменшення довіри, монотонність, зрада, брехня й інші. Набір інших проблем, які можуть зашкодити стосункам досить схожий та неоднорідний по групі досліджуваних.

На основі результатів фрі-лістингу було сформульовано запитання для основної анкети-опитувальника. Опитувальник містив 21 запитання, з яких 18 було поділено на 2 блоки: романтичні взаємини та припинення романтичних взаємин. Запитання мали вигляд тверджень, які могли підійти або не підійти досліджуваним. Для кількісної оцінки запитань було використано шкалу Лайкерта, яка складалася з чотирьох категорій: – від 1 (“Зовсім не згоден”) до 4 (“Повністю згоден”). Використання такого виду шкали та опцій для

відповідей пояснюється методологічними міркуваннями та розміром вибірки.

На цьому етапі дослідження аналіз даних здійснювався аналізом середніх та дескриптивною статистикою (таблиця 1).

Таблиця 1

Описова статистика відповідей опитаних

<i>Романтичні взаємини</i>						
<i>Атрибут</i>	<i>Чоловіки</i>		<i>Жінки</i>		<i>Загальна кількість</i>	
	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>
переживання позитивного емоційного зв'язку	3,31	40	3,28	40	3,29	80
підвищений інтерес один до одного	3,28	40	3,26	40	3,27	80
надається перевага взаєморозумінню	3,23	40	3,01	40	3,12	80
закоханість	3,22	40	3,35	40	3,28	80
довіра	3,21	40	3,20	40	3,21	80
піднесення	3,19	40	3,13	40	3,16	80
симпатія	3,12	40	3,15	40	3,13	80
визнання цінності	3,10	40	3,11	40	3,11	80
можливість самореалізації	3,01	40	3,23	40	3,12	80
інтимна складова	2,73	40	2,88	40	2,80	80
першого освідчення	2,71	40	2,68	40	2,69	80
<i>Припинення романтичних взаємин</i>						
<i>Атрибут</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Загальна кількість</i>
	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>	<i>Середнє (Mean)</i>	<i>Кількість (N)</i>
недостатній рівень уваги	3,89	40	3,85	40	3,87	80
надмірний контроль	3,76	40	3,91	40	3,83	80
емоційна зрада	3,75	40	3,68	40	3,71	80
зменшення довіри	3,78	40	3,73	40	3,75	80
ревності	3,69	40	3,62	40	3,65	80
брехня	3,62	40	3,63	40	3,62	80
порушення границь	3,52	40	3,59	40	3,55	80

Відповідно, для сприймання романтичних взаємин людьми протилежної статі характерні такі особливості, як: пріоритетність закоханості як основної характеристики романтичних взаємин із протилежною статтю; підвищений інтерес один до одного; переживання позитивних емоцій у зв'язку із романтичною взаємодією; переживання симпатії та піднесення; підтвердження власної цінності. Н думку опитаних, романтичні взаємини починаються з виникнення позитивного емоційного зв'язку а не з першого освідчення. Після цього перевага вже віддається самореалізації та інтимним стосункам. В жінок романтичні взаємини асоціюються зі станом піднесення, у той час, як для чоловіків вони – з симпатією та закоханістю. Спільним для представників обох статей є визнання власної цінності в романтичних взаєминах. Чоловіки більше віддають перевагу можливості самореалізації та інтимній стороні в стосунках, в той час як жінки – взаєморозумінню.

Щодо питання припинення романтичних взаємин, дескриптивні статистики дають змогу зробити висновок, що недостатній рівень уваги в романтичних взаєминах більш важче пробачити, ніж порушення границь. Надмірний контроль та зрада переживаються в парі важче, а ніж ревності. Руйнівного впливу на романтичні взаємини має саме емоційна, а не фізична зрада. Така особливість є новою характеристикою сучасної молоді, що свідчить про надання питомої ваги емоційному чиннику у взаєминах. Відсутність довіри, втручання в особистісні границі, агресивне поводження, брехня, зневага вважаються вагомими причинами для завершення взаємин. До того ж, фізична зрада важче сприймається чоловіками, а жінками – емоційна. Не менш гострою проблемою в стосунках для жінок є відсутність довіри. Чоловікам та жінкам майже однаково важко пробачити брехню в романтичних стосунках. Нарешті, жінки гірше ставляться до ревності з боку партнера.

Висновки і перспективи. Таким чином, здійснений теоретичний аналіз існуючих психологічних теорій дає можливість стверджувати, що теорія прив'язаності є одним із найпопулярніших напрямків дослідження близьких взаємин в сучасній американській та європейській психології. В процесі емпіричного дослідження вдалося з'ясувати, що романтичні взаємини в сприйманні досліджуваних чоловіків та жінок можуть бути охарактеризовані з позиції типів прив'язаності, що лежать в їх основі та відрізняються за параметрами

емоційної забарвленості взаємовідносин з романтичним партнером, наявності довіри та спільної діяльності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні впливу типу романтичної прив'язаності партнерів на їх задоволення романтичними взаєминами.

Література.

1. Боулби, Дж. (2003). *Привязанность*. Москва: Гардарики.
2. Боулби, Дж. (2012). *Создание и разрушение эмоциональных связей*. Москва: Академический проект.
3. Ainsworth, M. D. (1983). A sketch of a career. In A. N. O'Connell & N. E. Russo (Eds.) *Models Of Achievement: Reflections Of Eminent Women In Psychology*. (pp. 200-219). New York: Columbia University Press.
4. Belsky, J. (1999). Modern evolutionary theory and patterns of attachment. In J. Cassidy & P. R.
5. Sessa, I., D'Errico, F., Poggi, I., Leone, G. (2020). Attachment Styles and Communication of Displeasing Truths. *Front. Psychol.* 11:1065. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01065>
6. Bartholomew K. (1990). Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *J. Soc. Pers. Relationsh.* 7 147–178. <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>
7. Крижановська З., Бабак К. (2022). Емоційна прив'язаність дитини до матері як предиктор її соціальної адаптації до шкільного життя. *Психологічні перспективи*, 38, 138-149. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-138-149>
8. Крижановська, З. (2021). Надійний тип прив'язаності як основа розвитку психічного здоров'я дитини. *Сучасні психологічні тенденції підтримки та відновлення психічного здоров'я особистості: теорія та практика*, тези доповідей II міжнарод. міждисциплінар. конференції. Харків.
9. Kazan S. and Shaver P. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
10. Kamza, A., (2019). Attachment to mothers and fathers during middle childhood: an evidence from Polish sample. *BMC Psychol* 7, 79 <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0361-5>
11. Кляйн, М., Айзекс, С., Райвери Д. и др. (1991). Развитие в психоанализе. Москва: Академический проект.
12. Фройд З. (1991). Я и Оно. Тб. : Мерани.
13. Bornstein, M. H., Suwalsky, J. T., & Breakstone, D. A. (2012). Emotional relationships between mothers and infants: knowns, unknowns, and unknown unknowns. *Development and psychopathology*, 24(1), 113–123. <https://doi.org/10.1017/S0954579411000708>
14. Bartholomew, K., Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *J. Pers. Soc. Psychol.* 61 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
15. Miculincer M., Shaver P. (2007). Attachment in adulthood: structure, dynamics and change. The Guilford Press.

References

1. Bowlby, J. (2003). *Priwjazannost [Attachment]*. Moskwa: Gardariki [in Russian].
2. Bowlby, J. (2012). *Sozdanie i razruschenie emozhionalnykh swjazej [Making and breaking emotional bonds]*. Moskwa: Academicheskij Project [in Russian].
3. Ainsworth, M. D. (1983). A sketch of a career. In A. N. O'Connell & N. E. Russo (Eds.) *Models Of Achievement: Reflections Of Eminent Women In Psychology*. (pp. 200-219). New York: Columbia University Press.
4. Belsky, J. (1999). *Modern evolutionary theory and patterns of attachment*. In J. Cassidy & P. R.
5. Sessa, I., D'Errico, F., Poggi, I., Leone, G. (2020). Attachment Styles and Communication of Displeasing Truths. *Front. Psychol.* 11, 1065. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01065>
6. Bartholomew K. (1990). Avoidance of intimacy: an attachment perspective. *J. Soc. Pers. Relationsh.* 7, 147–178. <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>
7. Krizhanovska, Z., Babak K. (2022). Emozijna pruv'jazanist dutunu do materi jak preduktor jiji sozialnoji adaptaziji do shkilnoho zhuttja [The emotional attachment of the child to the mother as a predictor of its social adaptation to school education]. *Psycholohichni perspektivu – Psychological Prospects Journal*, 38, 138-149. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-138-149> [in Ukrainian].
8. Krizhanovska, Z. (2021). Nadijnuj tup pruw jazanosti jak osnowa rozwtuku psuchichnoho zdorow ja dutunu [A reliable type of attachment as a basis for the development of a child's mental health]. *Suchasni psuchologichni tendenziji pidtrumku ta widnowlennja psuchichnogo zdorowji osobustosti: teorija ta praktuka, tezu dopowidej II mizhnarod. Mizhduszhuplinarnoji konferenzii - Current psychological trends in maintaining and restoring the mental health of the individual: theory and practice, abstracts of reports II International. interdisciplinary. conference*. Charkiw [in Ukrainian].
9. Kazan C. and Shaver P. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
10. Kamza, A., (2019). Attachment to mothers and fathers during middle childhood: an evidence from Polish sample. *BMC Psychol* 7, 79 <https://doi.org/10.1186/s40359-019-0361-5>
11. M. Kljajn, S. Ajzeks, D. Rajveri i dr. (2001). *Razvitie v psichoanalize / Moskwa: (Akademicheskij proekt)* [in Russian].
12. Frojd Z. (1991). *Jz i ono*. Tb. : Merani [in Russian].
13. Bornstein, M. H., Suwalsky, J. T., & Breakstone, D. A. (2012). Emotional relationships between mothers and infants: knowns, unknowns, and unknown unknowns. *Development and psychopathology*, 24(1), 113–123. <https://doi.org/10.1017/S0954579411000708>
14. Bartholomew K., Horowitz L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *J. Pers. Soc. Psychol.* 61, 226–244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
15. Miculincer M., Shaver P. (2007). *Attachment in adulthood: structure, dynamics and change*. The Guilford Press.

Received: 16.04.2022

Accepted: 30.04.2022

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД ДУХОВНОЇ ПІДТРИМКИ ПАЦІЄНТІВ У КЛІНІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Лазорко Ольга

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

lazorko.olha@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-5049>

Федотова Тетяна

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

fedotova.tetiana@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

Мета. У статті визначається місце духовної підтримки пацієнтів методами арт-терапії в системі професійної допомоги в клінічних умовах. Важливими завданнями є аналіз останніх досліджень щодо духовної підтримки пацієнтів в клінічній практиці; узагальнення та систематизація основних методологічних підходів та огляд прикладних досліджень із заявленої проблематики; експлікація категоріального апарату; обґрунтування контепоральних моделей духовної підтримки пацієнтів в арт-терапевтичній взаємодії; визначення психотерапевтичних мішеней духовної підтримки пацієнтів в арт-терапевтичному процесі.

Методи. Дана стаття має характер теоретико-методологічної розвідки. Основні методи дослідження – аналіз останніх досліджень щодо духовної підтримки пацієнтів в клінічній практиці за допомогою інструментів арт-терапії; синтез, узагальнення та систематизація основних методологічних підходів та прикладних досліджень; експлікація категоріального апарату; теоретико-методологічне моделювання.

Результати. Огляд зарубіжних та вітчизняних наукових публікацій дає можливість зробити висновки про те, що духовна підтримка пацієнтів в період одужання в умовах клініки є фундаментальною умовою швидкого одужання пацієнтів незалежно від діагнозу та перебігу захворювань. Арт-терапія як метод духовної підтримки пацієнтів у клінічних умовах має високий потенціал застосування та вимагає подальшого вивчення, апробування та впровадження в умови стаціонару.

Висновки. Ми визначили духовну підтримку як терапевтичну допомогу пацієнтам знайти смисли, надію та цілісність у їх житті та стосунках, відчутти

свій зв'язок з собою, іншими та Всесвітом, а також дати їм відчуття турботи, співчутливої присутності та безумовного прийняття, готовності бути разом у складні часи, вислухати та поважати їх індивідуальні духовні переконання та вірування. Ми виокремили психотерапевтичні мішені, для яких духовно орієнтована арт-терапія є ефективною: самореалізація та саморозвиток, самопізнання, прийняття реальності, пошук сенсу і мети існування та усвідомлення самоцінності.

Проведений мета аналіз наукових джерел дозволив визначити основні моделі сучасної арт-терапії заснованої на духовній підтримці: Модель континууму експресивної терапії; Модель відновлення; Модель тіла і розуму в арт-терапії. Важливим завданням сьогодні є віднайдення ефективних інструментів арт-терапевтичної роботи та створення програм духовної підтримки пацієнтів, що, безумовно, є перспективним напрямком подальших досліджень.

Ключові слова: арт-терапія, духовна підтримка, клінічна психологія, страждання, травма.

Olha Lazorko, Tetiana Fedoova. Art therapy as a method of spiritual support for patients in clinical practice.

Purpose. The article determines the place of spiritual support of patients by art therapy methods in the system of professional care in clinical settings. Important tasks are the analysis of recent research on the spiritual support of patients in clinical practice; generalization and systematization of the main methodological approaches and review of applied research on the stated issues; explication of the categorical apparatus; substantiation of contemporaneous models of spiritual support of patients in art-therapeutic interaction; identification of psychotherapeutic targets of spiritual support of patients in the art-therapeutic process.

Methods. This article has the character of theoretical and methodological research. The main research methods are the analysis of the latest research on the spiritual support of patients in clinical practice with the help of art therapy tools; synthesis, generalization and systematization of basic methodological approaches and applied research; explication of the categorical apparatus; theoretical and methodological modeling.

Results. A review of foreign and domestic scientific publications allows us to conclude that the spiritual support of patients during recovery in the clinic is a fundamental condition for rapid recovery of patients regardless of diagnosis and course of disease. Art therapy as a method of spiritual support for patients in clinical settings has a high potential for application and requires further study, testing and implementation in the hospital.

Conclusions. We have defined spiritual support as the therapeutic help for patients to find meaning, hope and integrity in their lives and relationships, to feel their connection with themselves, others and the universe, and to give them a sense of care, compassion and unconditional acceptance, readiness to be together in difficult times, listen to and respect their individual spiritual beliefs. We have identified

psychotherapeutic targets for which spiritually oriented art therapy is effective: self-realization and self-development, self-knowledge, acceptance of reality, search for meaning and purpose of existence and awareness of self-worth.

The purpose of the analysis of scientific sources allowed to determine the main models of modern art therapy based on spiritual support: Model of the continuum of expressive therapy; Recovery model; Body mind model in art therapy. An important task today is to find effective tools for art-therapeutic work and create programs of spiritual support for patients, which, of course, is a promising area of further research.

Key words: art therapy, spiritual support, clinical psychology, suffering, trauma.

Вступ. Перебування в умовах стаціонару в умовах фізичного нездоров'я, травм, загрози смерті, часто призводить до проблем депресії, ізоляції, безнадійності, ворожості та розчарування пацієнтів. Це безумовно не спряє швидкому одужанню і відновленню емоційного спокою та внутрішньої гармонії. За таких обставин роль клінічного психолога в духовній підтримці пацієнтів має непересічне значення. В останні десятиліття в клінічному консультуванні були широко поширені наративні та конструктивістські підходи, що мали на меті відновлення відчуття сенсу та цінності в переживанні страждань та болю.

В останні десятиліття все більше усвідомлюється важливість духовної підтримки в професійних послугах. Духовні аспекти поступово були включені в стандартну психотерапію. Наприклад, когнітивно-поведінкова терапія усвідомленості, яка використовує духовний спокій, викликаний медитацією, є інноваційною альтернативою звичайним психотерапевтичним методам лікування депресії.

Незважаючи на досить тривалі зв'язки між мистецтвом і лікуванням, арт-терапія є відносно молодим напрямом психотерапії. Арт-терапія допомагає одужанню різними способами. По-перше, естетична якість художніх робіт може покращити настрій, відчуття щастя, підвищити самооцінку та поглибити самосвідомість пацієнтів, а по-друге, дослідження показали, що коли люди глибоко залучені до діяльності, яка їм подобається, їхні фізіологічні показники, як-от серцебиття, артеріальний тиск і дихання сповільнюється. Художні елементи у вигляді картин і драми використовувалися в перших цивілізаціях протягом кількох століть до нашої ери, щоб зменшити страх і тривогу, створити міць та силу, а також передати інформацію.

Аристотель та інші філософи використовували поезію та драму для здоров'я та очищення душі. До цього дня живопис, драматургія та музика використовуються в творчій арт-терапії для реабілітації всіх захворювань і для будь-якого віку від дитинства до старості.

Новітнім напрямком наукових пошуків є інтеграція духовного компоненту в арт-терапевтичну взаємодію між терапевтом та пацієнтом в клінічній практиці. Духовна підтримка як елемент арт-терапевтичної роботи в період одужання довгий час не помічалась та не досліджувалась. Хоча пацієнти розглядають духовність як невід'ємну частину свого процесу відновлення, довгий період вона ігнорувалась в клінічній та психотерапевтичній практиці заради того, щоб демонструвати максимальну раціональність, об'єктивність та науковість. Проте, на нашу думку, потенціал арт-терапевтичних інструментів щодо духовної підтримки пацієнтів в клінічних умовах є надзвичайно високим і вимагає детального теоретичного обґрунтування та практичного дослідження.

Ця стаття спирається на принципи холістичного підходу до особистості, на єдності всіх вимірів її існування: ментального, емоційного, фізичного та духовного, та має на меті визначити місце духовної підтримки пацієнтів методами арт-терапії в системі професійної допомоги в клінічних умовах. Важливими завданнями даного огляду вважаємо: аналіз останніх досліджень щодо духовної підтримки пацієнтів в клінічній практиці; узагальнення та систематизацію основних методологічних підходів та огляд прикладних досліджень із заявленої проблематики; експлікацію категорального апарату; обґрунтування контепоральних моделей духовної підтримки пацієнтів в арт-терапевтичній взаємодії.

Проведений теоретико-методологічний аналіз, безумовно, містить певні обмеження та застереження. Описані та проаналізовані дослідження не є вичерпними, було відібрано лише найбільш актуальні з них щодо теми нашого дослідження. Окрім того, аналіз цих публікацій також не містить повну інформацію та вичерпні дані.

Методи та методики. Дана стаття має характер теоретико-методологічної розвідки. Отже, основні методи дослідження – аналіз останніх досліджень щодо духовної підтримки пацієнтів в клінічній практиці за допомогою інструментів арт-терапії як нової галузі професійної допомоги в клінічних умовах; синтез, узагальнення та систематизація основних методологічних підходів та прикладних

досліджень із заявленої проблематики; експлікація категорального апарату; теоретико-методологічне моделювання.

Пошук духовної підтримки, яка надає сенс життю, особливо в часи страждань, набула широкого обговорення в клінічній практиці. В попередніх дослідженнях (Лазорко, 2018), ми наголошували, що духовна парадигма у сфері психічного здоров'я має величезний потенціал для трансформації особистості та суспільства, а терапевтичний вплив на духовну складову особистісного розвитку з боку клінічного психолога в ході терапевтичної інтервенції з використанням духовних практик може підвищити результативність й ефективність лікувальної взаємодії. Також було запропоновано холістичну модель здоров'я особистості в соціокультурному контексті (Лазорко, 2021).

Використання мистецтва як дієвого інструмента зцілення людей має давню історію, як і історія людства (Malchiodi, 2006). Сила мистецтва як засобу комунікації була визнана задовго до появи його використання як терапевтичної методики в професійній практиці (McNiff, 2004).

Практика використання арт-терапії в клінічних умовах веде свій початок з 30-х років ХХ століття, коли у США було запроваджено програму за підтримки американського уряду, очолювана Мері Хантун. Вона була першою, хто обґрунтував механізми зцілення засобами мистецтва ветеранів війни у 1949 році. Її зусилля допомогли подолати наслідки війни для психічного здоров'я стали першою спробою практики арт-терапії як професії.

У клінічній практиці арт-терапія використовується як додаткова терапія з такими серйозними захворюваннями як рак, СНІД, астма, хімічна та алкогольна залежність, травми, туберкульоз, психоз та інші, особливо стосовно груп пацієнтів паліативної допомоги (Malchiodi, 2006; Blomdahl, 2013; Hanevik, 2013; Hartley, 2012; Kearney, 2000; Van Lith, 2016; Vick, 2003).

Хоча пацієнти розглядають духовність як невід'ємну частину свого процесу відновлення (Kliwer, 2006) і багато психологів і психіатрів надають високе значення духовності в процесі психотерапії (Kossak, 2009), багато фахівців боялися включати в терапію духовний елемент допомоги. Причинами цих побоювань можна вважати традиційну фрейдистську позицію щодо всього релігійного чи духовного як невротичного та патологічного, ідею, що

наука повинна бути вільною від духовного, а також відсутність ясності та критичність щодо дефініції поняття «духовність» у науковому обігу (Horowitz, 2002). Незважаючи на ці впливи з минулого, духовність сьогодні розглядається та сприймається як науково важливий елемент підтримки лікування у багатьох галузях медицини (Van Lith, 2014; Koepfer, 2000).

Відкрито почали говорити про місце духовності в мистецтві серед художників у 60-тих роках ХХ століття (Farrelly-Hansen, 2001). У цьому напрямі багато хто вважає саме Карла Юнга першовідкривачем арт-терапії в духовному вимірі, деколи визначаючи його «найпершим трансперсональним арт-терапевтом» (Franklin, 2011). Юнг вважав, що ігри з піском (sand play), малювання мандал, імпровізаційне мистецтво, що включає танці та музику, дозволяє пацієнтам дати вихід несвідомим потягам та позбавитись опору (Kossak, 2009). Процес індивідуації є центральною темою в теорії Юнга, яку він в основному пояснював як «проникнення в таємницю особистості» (Jung, 2006: 49). Для індивідуації є важливими процеси дослідження та інтеграції духовних вимірів, які можуть бути досягнені за допомогою образів, або архетипових символів (Jung, 2006).

Абрахам Маслоу, один із родоначальників гуманістичного підходу, а пізніше й трансперсональної психології припустив, що кожна людина народжується з духовними потребами. Він назвав їх «вищою та трансцендентною природою», що є частиною «сутності» людства (Maslow, 2011: 168). Він також зауважив, що «психологічно здоровими людьми (...) були ті, у кого добре інтегроване, глибоке почуття духовності у житті» (Maslow, 2011: 105).

У рамках різних підходів знаходимо ідею інтеграції духовного аспекту та арт-терапії, зокрема: у трансперсональній психології (Farrelly-Hansen, 2001; Horovitz, 2002; Franklin, 2011), екзистенційній психотерапії (Moon, 2001), юнгіанській психології (Schmid, 2005), феноменологічному підході (Fehlner, 1994), позитивній психології (Rubin, 2012).

Нещодавно кілька прогресивних діячів у цій галузі запропонували арт-терапію, засновану на усвідомленні, або МВАТ (Mindfulness Based Art Therapy), як метод поєднання філософії практик усвідомленості з практиками арт-терапії (Lesiuk, 2015; Hinchey, 2018). Арт-терапія, заснована на усвідомленні, має на меті

включити творчий процес створення мистецтва в це самодослідження. На сьогоднішній день у цій галузі було зроблено багато, і практикуючі МВАТ вважають, що цей метод принесе велику користь пацієнтам, які беруть участь у терапії, а також стане успішним активом у сфері арт-терапії в майбутньому (Monti, 2006).

Сьогодні духовність розглядається як важливий елемент підтримки лікування та одужання в багатьох галузях медицини (Kearney & Mount, 2000; Koepfer, 2000). Карл Юнг підкреслював важливість процесів дослідження та інтеграції духовних вимірів для індивідуалізації, яких можливо досягнути за допомогою образів (архетипічних символів), сновидінь та мистецтва (Jung, 2006).

Американська асоціація арт-терапії (2017) визначає арт-терапію як «інтегративну професію з охорони психічного здоров'я та надання соціальних послуг, яка збагачує життя людей, сім'ї та громад через активну творчість, творчий процес...». Арт-терапія використовує творчість для вирішення емоційних, психологічних та фізичних проблем.

Chiang (2019) обґрунтував ефективність арт-терапії у лікуванні психічних захворювань. Аналіз виявив 60-80% кореляції між кращим здоров'ям та духовною чи релігійною практикою. Питанню інтеграції духовності та психічного здоров'я в США присвячене дослідження Ямади з колегами (Yamada, 2019). З огляду на численні докази, деякі провідні лікарі визнали важливість духовності в клінічній практиці (Corrigan, 2003). Наприклад, Ферел та його колеги заклали основи духовності та духовної допомоги у сестринській справі у Великобританії (Ferrell, 2008).

Серед арт-терапевтів, які додали духовний вимір у свою арт-терапію, можна назвати Флоранс Кейн (1951), сестру Маргарет Наумбург (Vick, 2003), яка об'єднала художні вправи з медитативною свідомістю. Кетрін Мун була однією з перших, хто встановив зв'язок між мистецтвом і духовністю (Moon, 2001). Вона говорила та писала про мистецтво як форму молитви, як таїнство і як благодать. Під час створення творів мистецтва людина здатна спілкуватися та підключатися до божественного та досвіду та відчуття духовного.

Елен Горовіц (Horovitz, 2002) опублікувала книгу «Духовна арт-терапія: альтернативна стежка», а також розробила методики оцінки духовності в процесі арт-терапії та дослідила клінічний аспект зв'язку мистецтва з духовністю. Франклін, Фарреллі-Хансен, Марек,

Свон-Фостер і Воллінгфорд (Franklin, 2011) описали трансперсональний підхід до арт-терапії та започаткували аспірантуру в Університеті Наропа (США), яка поєднує навчання з арт-терапії з трансперсональним психологічним консультуванням.

Майкл Франклін (2001) досліджував зв'язок духовності та зцілення в мультикультурному середовищі. Він порівнює сам процес мистецтва з йогою, яка сприяє одужанню пацієнта. Він описав духовність як зв'язок з самим собою, а також з природою і божественним. Його висновки підтвердили актуальність духовності як важливого компонента у лікуванні та терапії, а також підтвердили дієвість арт-терапії як основного інструменту духовної підтримки.

Ряд наукових статей обговорює важливість підвищення духовного здоров'я за допомогою практик арт-терапії пацієнтів з небезпечними для життя або хронічними захворюваннями (Yanos, 2010). Так само в джерелах щодо лікування травм, горя та втрат обговорювалося, як мистецтво та духовність можуть використовуватися разом у цих випадках для вирішення клінічної психологічної підтримки пацієнтів (Horovitz, 2002).

Арт-терапія в Україні теж розвивається швидкими темпами. О. Вознесенська (2014) визначає арт-терапію як ефективний засіб самопізнання, самовираження та самозцілення особистості, а також наголошує на таких особливостях проведення арт-терапевтичних втручань як «використанні образотворчих матеріалів для вираження змістів внутрішнього світу; створенні особливого середовища для зцілення; присутності арт-терапевта поруч із людиною в процесі її образотворчої діяльності та використання ним тих чи інших інтервенцій, які допомагають людині виражати свої почуття та думки в художній формі та усвідомлювати зв'язок творчої продукції зі змістами свого внутрішнього світу» (Вознесенська, 2014: 2).

Духовна підтримка в рамках арт-терапії допомагає досягти балансу та відчуття цілісності та гармонії оскільки визнає всі аспекти життя: ментальні, емоційні, фізичні та духовні (Kirca, 2019).

Критичні моменти сучасних досліджень ефективності арт-терапії в клінічних умовах, на нашу думку, полягають у відсутності методологічної структурованості; необхідності стандартизації методів втручання; невеликому розмірі вибірки; відсутності повноти та об'єктивності інтерпретацій; відсутності доказових досліджень тощо.

З іншого боку, деякі арт-терапевти скептично ставляться до стандартизації щодо оцінок арт-терапії, стверджуючи, що вона неможлива стосовно процесу творчості (Rubin, 2012).

Таким чином, духовна підтримка пацієнтів в клінічних умовах в процесі арт-терапії має глибоку історію та чисельні прикладні дослідження, що підтверджують її ефективність у процесі одужання.

Обговорення результатів. Відокремити духовність від серцевини людського досвіду неможливо, особливо у випадку страждання (Bell, 2011). Люди, які страждають від недуг часто ставлять під сумнів сенс свого існування. Біль і страждання в психологічному сенсі розглядаються як різні сутності, і їх зв'язок пояснюється так: «Біль, який проживається без сенсу, стає стражданням» (Ferrell & Coyle, 2008). На наше глибоке переконання, процеси одуження та зцілення належать скоріше до надособистісного та духовного контексту, ніж клінічного.

Хронічні психічні або фізичні захворювання, горе і втрата, а також тривожні думки про кінець життя можуть залишити людей ізольованими, самотніми та відірваними не лише від себе та інших, але й, часом, від їхнього відчуття божественного чи священного — незалежно від того, чи концептуалізується воно як Бог, вища сила, природа, віра в людяність, чи якесь інше поняття. Такі тривалі тривожні події можуть викликати духовну кризу, пов'язану з пошуком сенсу і мети життя. У такі часи духовна підтримка може допомогти відновити цей зв'язок з надією, смислами та цілями життя через дух.

Терапевтичне втручання, засноване на духовній підтримці дає можливість переосмислити та віднайти внутрішні ресурси самозбереження. Після цього часто настає відновлення самовідчуття та швидше фізичне одужання (Yanos, Roe, & Lysaker, 2010). Суть переживання творчого процесу як духовної практики несе в собі здатність зцілюватися, дозволяючи людині увійти в контакт із справжнім Я, красою та таємницею життя. Отже, творчість і перетворення стають взаємопов'язаними в кожному контексті чи акті мистецтва. Лінн Капітан (2014) описала співчуття в терапевтичному середовищі як здатність підходити до інших з повагою та турботою, розуміти їх точку зору без засуджень.

Проте, переглянувши літературу про духовну підтримку пацієнтів, стало зрозуміло, що немає єдиного визначення духовної

підтримки. Ми розуміємо духовну підтримку в широкому сенсі, який не обмежується певною релігійною традицією чи приналежністю до релігійної спільноти. Часто клієнти приходять до арт-терапевта з бажанням обговорити духовні виміри їх життя.

Арт-терапевти можуть надати уважну духовну підтримку, але не лише підтримку, яка ввідповідає певним віруванням, але засновану на різноманітних концепціях духовності, щодо того, що людина вважає важливим у своєму житті.

Ми визначаємо *духовну підтримку* як терапевтичну допомогу пацієнтам знайти смисли, надію та цілісність у їх житті та стосунках, відчуття свій зв'язок з собою, іншими та Всесвітом, а також дати їм відчуття турботи, співчутливої присутності та безумовного прийняття, готовності бути разом у складні часи, вислухати та поважати їх індивідуальні духовні переконання та вірування. Духовна підтримка насамперед стверджує цінність кожної людини та заснована на емпатії та незасудженні. Така концепція духовної підтримки, на нашу думку, не залежить від культурних чи релігійних вірувань та традицій.

У клінічній професійній практиці духовна підтримка дозволяє відновити та віднайти пацієнту власні духовні сили та ресурси для швидкого одужання. Дослідження показали, що така підтримка може позитивно вплинути на стан здоров'я.

Мистецтво є в основному засобом для саморозвитку, самореалізації та пізнання себе, а пізнання себе через образи у власноруч створеному мистецтві є духовним шляхом. Якщо розглядати суб'єктивно-символічну природу мистецтва та його силу у дослідженні, ідентифікації та поширенні своїх найпотаємніших духовних переконань, мистецтво є ефективним способом створення сенсу. Це робить арт-терапію природним союзником духовного зростання та турботи, а також дозволяє усвідомити власні ресурси та цінність інснування. Отримані та систематизовані дані наукової літератури щодо духовної підтримки в арт-терапії дозволили нам виокремити п'ять сфер, для яких духовно орієнтована арт-терапія виявляється найбільш корисною (Рис.1).

Рис. 1. Психотерапевтичні мішені духовної підтримки пацієнтів методами арт-терапії

Аналіз сучасних досліджень дозволив виокремити три основних моделі механізмів впливу духовної підтримки пацієнтів в процесі арт-терапевтичного втручання:

1. Модель континууму експресивної терапії (Lusebrink, 2010) передбачає, що творча арт-терапія працює як на кінестетично-сенсорному, так і на перцептивно-афективному, а також на когнітивно-символічному рівнях. Вважається, що переживання викликають емоційні та перцептивні реакції, і таким чином можуть змінити мисленеві патерни та процеси прийняття рішень.

2. Модель відновлення (Hanevik, Hestad, Lien, Teglbjaerg, & Danbolt, 2013) підкреслює, що арт-терапія зосереджена не на клінічному одужанні, а на цілісному здоров'ї, досягнення якого забезпечує пацієнтам найвищу якість життя.

3. Нарешті, модель тіла і розуму (The bodymind model) (Czamanski-Cohen, J., & Weihs, K. L., 2016), яка спирається на нейронаукову літературу, підкреслює перспективу розгляду тіла і розуму як єдності, а не розглядати їх як окремі елементи. Важливий висновок полягає в тому, що «процеси розуму (мислення і сприймання) вбудовані в сенсорний і моторний досвід» (Czamanski-Cohen, J., & Weihs, K. L., 2016: 64).

Всі три моделі є взаємодоповнюючими та дозволяють пояснити арт-терапевтичну взаємодію як процес розвитку, заснований на принципах холізму та синергії.

Для арт-терапевта включення духовної підтримки в процес арт-терапевтичної взаємодії означає:

- 1) розуміння думок, почуттів і поведінки клієнта;
- 2) розуміння основних цінностей, якими керується клієнт, визначення психологічного конфлікту клієнта;
- 3) практики планування, які, швидше за все, прийме клієнт і які відповідають його світогляду (таким чином підвищується ймовірність дотримання вимог);
- 4) визначення психологічних бар'єрів, які заважають клієнту потенційно використовувати потужні духовні ресурси;
- 5) визначення можливості посилити здорові терапевтичні відносини.

Переваги арт-терапії щодо духовної підтримки — це зосередженість на зверненні та потребах пацієнтів. Арт-терапія відводить увагу від проблем пацієнтів і пропонує пацієнту майданчик для самовираження глиною, фарбою або рухами. Арт-терапія виділяється з-поміж інших видів терапії тим, що вона вводить в терапевтичну кімнату третю сторону або об'єкт, тобто твір мистецтва, створений пацієнтом (Rubin, 2012). У взаємодії між терапевтом і пацієнтом увага буде зосереджена на арт-об'єкті. Тому ще одним важливим виміром духовно орієнтованої арт-терапії є її екологічність та турбота про безпеку пацієнта.

Висновки і перспективи. Таким чином, проведене нами теоретичне дослідження дає підстави стверджувати, що духовна підтримка в арт-терапії є новітнім та перспективним напрямком у клінічній практиці.

Ми визначили духовну підтримку як як терапевтичну допомогу пацієнтам знайти смисли, надію та цілісність у їх житті та стосунках, відчуті свій зв'язок з собою, іншими та Всесвітом, а також дати їм відчуття турботи, співчутливої присутності та безумовного прийняття, готовності бути разом у складні часи, вислухати та поважати їх індивідуальні духовні переконання та вірування.

Ми виокремили психотерапевтичні мішені, для яких духовно орієнтована арт-терапія є ефективною: самореалізація та

саморозвиток, самопізнання, прийняття реальності, пошук сенсу і мети існування та усвідомлення самоцінності.

Проведений мета аналіз наукових джерел дозволив визначити основні моделі сучасної арт-терапії заснованої на духовній підтримці: Модель континууму експресивної терапії; Модель відновлення; Модель тіла і розуму в арт-терапії.

Накопичено чисельні кількісні та якісні дослідження в області арт-терапії щодо позитивного впливу включення духовного аспекту в арт-терапевтичну практику. Водночас, критичними моментами є: відсутність методологічної структурованості; необхідність стандартизації методів втручання; невеликі розміри вибірки; незрозумілі пояснення, як застосовувати підходи; відсутність доказових досліджень. Ці проблеми ускладнюють створення загальної теоретичної основи для духовної підтримки пацієнтів в клінічних умовах засобами арт-терапії, і їх необхідно розглянути в майбутніх дослідженнях.

Література

1. American Art Therapy Association (2017). Definition Art Therapy. Retrieved from https://www.arttherapy.org/upload/2017_DefinitionofProfession.pdf
2. Bell, S. (2011). Art therapy and spirituality. *Journal for the Study of Spirituality*, 1(2), 215-230.
3. Blomdahl, C., Gunnarsson, A. B., Guregård, S., & Björklund, A. (2013). A realist review of art therapy for clients with depression. *The Arts in Psychotherapy*, 40(3), 322-330.
4. Chiang, M., Reid-Varley, W. B., & Fan, X. (2019). Creative art therapy for mental illness. *Psychiatry Research*, 275, 129-136. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.03.025>
5. Corrigan, P., McCorkle, B., Schell, B., & Kidder, K. (2003). Religion and spirituality in the lives of people with serious mental illness. *Community Mental Health Journal*, 39(6), 487-499. <https://doi.org/10.1023/b:comh.0000003010.44413.37>
6. Czamanski-Cohen, J., & Weihs, K. L. (2016). The bodymind model: A platform for studying the mechanisms of change induced by art therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 51, 63-71. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2016.08.006>
7. Farrelly-Hansen, M. (Ed.). (2001). *Spiritual and art therapy: Living the connection*. London, UK: Jessica Kingsley Publisher.
8. Fehlner, J.D. (1994). Art Therapy with Learning-Blocked, Depressed Children. *Canadian Art Therapy Association Journal*, 8 (2), 1-12 12. <https://doi.org/10.1080/08322473.1994.11432202>
9. Ferrell, B.R., and Coyle, N. (2008). *The nature of suffering and the goals of nursing*, Oxford University Press.

10. Franklin, M. (2001). The Yoga of Art and the Creative Process. In M. Farrelly-Hansen (Ed). *Spirituality and art therapy: Living the connection*. Jessica Kingsley Publishers.
11. Franklin, M., Farrelly-Hansen, M., Marek, B., Swan-Foster, N., & Wallingford, S. (2011). Transpersonal art therapy education. *Art Therapy, 17*(2), 101-110.
12. Hanevik, H, Hestad, KA, Lien, L, Teglbjaerg, HS, Danbolt, LJ. (2013). Expressive art therapy for psychosis: A multiple case study. *Elsevier-Science Direct. 40*(3), 312–321. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2013.05.011>
13. Hartley, N. (2012). Spirituality and the arts: Discovering what really matters. In M. Cobb, C. M. Puchalski and B. Rumbold (Eds.) *Oxford textbook of spirituality and health* (pp.265-271). NY: Oxford University Press.
14. Hinchey, L. M. (2018). Mindfulness-based art therapy: A review of the literature. *Inquiries Journal, 10*(05), 117-124.
15. Horovitz, E. G. (2002). *Spiritual art therapy: An alternate path*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
16. Jung C.G. (2006). *The Undiscovered Self*. New American Press.
17. Kapitan, L. (2014). Introduction to the neurobiology of art therapy: Evidence based, complex, and influential. *Art Therapy, 31*:2, 50-51, DOI: <https://doi.org/10.1080/07421656.2014.911027>
18. Kearney, M., & Mount, B. (2000). Spiritual care of the dying patient. In H. M. Chochinov & W. Breitbart (Eds.) *Handbook of psychiatry in palliative medicine* (pp.357-373). Oxford, UK: Oxford University Press
19. Kirca, B. (2019). Spiritual dimension in art therapy. *Spiritual Psychology and Counseling, 4*, 257–274. <https://dx.doi.org/10.12738/spc.2019.4.3.071>
20. Kliever, S. P., & Saultz, J. (2006). *Healthcare and spirituality*. Oxford: Radcliffe Publishing.
21. Koepfer, S. T. (2000). Drawing on the spirit: Embracing spirituality in pediatrics and pediatric art therapy. *Art Therapy, 17*(3), 188-194.
22. Kossak, M. S. (2009). Therapeutic attunement: A transpersonal view of expressive arts therapy. *The Arts in Psychotherapy, 36*(1), 13-18.
23. Lesiuk, T. (2015). The effect of mindfulness-based music therapy on attention and mood in women receiving adjuvant chemotherapy for breast cancer: A pilot study. *Oncology Nursing Forum, 42*(3), 276-282.
24. Lusebrink, V. B. (2010). Assessment and therapeutic application of the expressive therapies continuum: Implications for brain structures and functions. *Art Therapy, 27*(4), 168–177. <https://doi.org/10.1080/07421656.2010.10129380>
25. Malchiodi, C. A. (2006). *The art therapy sourcebook*. New York: McGraw-Hill Companies.
26. McNiff, S. (2004). *Art heals: How creativity cures the soul*. Boston: Shambhala.
27. Maslow A.H. (2011). *Toward a Psychology of Being*. Martino Publishing Mansfield Centre, CT.
28. Monti, D. A., Peterson, C., Kunkel, E. S., Hauck, W. W., Pequignot, E., Rhodes, L., & Brainard, G. C. (2006). A randomized, controlled trial of mindfulness-based art therapy (MBAT) for women with cancer. *Psycho-Oncology, 15*(5), 363-373.
29. Moon, C. (2001). Prayer, sacraments, grace. In M. Farrelly-Hansen (Ed.), *Spiritual and art therapy: Living the connection* (pp. 29–52). London, England: Jessica Kingsley.

30. Rubin, J. A. (2012). *Approaches to art therapy: Theory and technique*. Routledge.
31. Schmidt, M.A. (2005). Individuation: finding oneself in analysis-taking risks and making sacrifices. *The Journal of Analytical Psychology, Vol 50 (5)*, 595-616.
32. Van Lith, T. (2014). Painting to find my spirit: Art making as the vehicle to find meaning and connection in the mental health recovery process. *Journal of Spirituality in Mental Health, 16(1)*, 19-36.
33. Van Lith, T. (2016). Art therapy in mental health: A systematic review of approaches and practices. *The Arts in Psychotherapy, 47*, 9-22.
34. Vick, R. M. (2003). A brief history of art therapy. In C. A. Malchody (Ed) *Handbook of art therapy*, 5-15. The Guilford Press.
35. Yamada, A.-M., Lukoff, D., Lim, C. S. F., & Mancuso, L. L. (2019). Integrating spirituality and mental health: Perspectives of adults receiving public mental health services in California. *Psychology of Religion and Spirituality*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/rel0000260>
36. Yanos, P. T., Roe, D., & Lysaker, P. H. (2010). The impact of illness identity on recovery from severe mental illness. *American Journal of Psychiatric Rehabilitation, 13(2)*, 73-93.
37. Вознесенська О.Л. (2014). Арт-терапія в Україні: стан та перспективи розвитку. *Львівсько-Ряшівські наукові зошити : Культура – Мистецтво – Освіта – Терапія в міждисциплінарній перспективі (2)*, 93-103.
38. Лазорко О.В. (2018). Сучасні перспективи використання духовних практик у роботі клінічного психолога. *Психологічні перспективи: 32*, 172-181. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181>
39. Лазорко, О. (2021). Адаптація україномовної версії «Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS). *Психологічні перспективи, 38*, 150–162. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-150-162>

References

1. American Art Therapy Association (2017). Definition Art Therapy. Retrieved from https://www.arttherapy.org/upload/2017_DefinitionofProfession.pdf
2. Bell, S. (2011). Art therapy and spirituality. *Journal for the Study of Spirituality, 1(2)*, 215-230.
3. Blomdahl, C., Gunnarsson, A. B., Guregård, S., & Björklund, A. (2013). A realist review of art therapy for clients with depression. *The Arts in Psychotherapy, 40(3)*, 322-330.
4. Chiang, M., Reid-Varley, W. B., & Fan, X. (2019). Creative art therapy for mental illness. *Psychiatry Research, 275*, 129-136. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.03.025>
5. Corrigan, P., McCorkle, B., Schell, B., & Kidder, K. (2003). Religion and spirituality in the lives of people with serious mental illness. *Community Mental Health Journal, 39(6)*, 487-499. <https://doi.org/10.1023/b:comh.0000003010.44413.37>
6. Czamanski-Cohen, J., & Weihs, K. L. (2016). The bodymind model: A platform for studying the mechanisms of change induced by art therapy. *The Arts in Psychotherapy, 51*, 63-71. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2016.08.006>
7. Farrelly-Hansen, M. (Ed.). (2001). *Spiritual and art therapy: Living the connection*. London, UK: Jessica Kingsley Publisher.

8. Fehlnner, J.D. (1994). Art Therapy with Learning-Blocked, Depressed Children. *Canadian Art Therapy Association Journal*, 8 (2), 1-12. <https://doi.org/10.1080/08322473.1994.11432202>
9. Ferrell, B.R., and Coyle, N. (2008). *The nature of suffering and the goals of nursing*, Oxford University Press.
10. Franklin, M. (2001). The Yoga of Art and the Creative Process. In M. Farrelly-Hansen (Ed). *Spirituality and art therapy: Living the connection*. Jessica Kingsley Publishers.
11. Franklin, M., Farrelly-Hansen, M., Marek, B., Swan-Foster, N., & Wallingford, S. (2011). Transpersonal art therapy education. *Art Therapy*, 17(2), 101-110.
12. Hanevik, H, Hestad, KA, Lien, L, Teglbjaerg, HS, Danbolt, LJ. (2013). Expressive art therapy for psychosis: A multiple case study. *Elsevier-Science Direct*. 40(3), 312–321. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2013.05.011>
13. Hartley, N. (2012). Spirituality and the arts: Discovering what really matters. In M. Cobb, C. M. Puchalski and B. Rumbold (Eds.) *Oxford textbook of spirituality and health* (pp.265-271). NY: Oxford University Press.
14. Hinchey, L. M. (2018). Mindfulness-based art therapy: A review of the literature. *Inquiries Journal*, 10(05), 117-124.
15. Horovitz, E. G. (2002). *Spiritual art therapy: An alternate path*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
16. Jung C.G. (2006). *The Undiscovered Self*. New American Press.
17. Kapitan, L. (2014). Introduction to the neurobiology of art therapy: Evidence based, complex, and influential. *Art Therapy*, 31:2, 50-51, DOI: <https://doi.org/10.1080/07421656.2014.911027>
18. Kearney, M., & Mount, B. (2000). Spiritual care of the dying patient. In H. M. Chochinov & W. Breitbart (Eds.) *Handbook of psychiatry in palliative medicine* (pp.357-373). Oxford, UK: Oxford University Press
19. Kirca, B. (2019). Spiritual dimension in art therapy. *Spiritual Psychology and Counseling*, 4, 257–274. <https://dx.doi.org/10.12738/spc.2019.4.3.071>
20. Kliewer, S. P., & Saultz, J. (2006). *Healthcare and spirituality*. Oxford: Radcliffe Publishing.
21. Koepfer, S. T. (2000). Drawing on the spirit: Embracing spirituality in pediatrics and pediatric art therapy. *Art Therapy*, 17(3), 188-194.
22. Kossak, M. S. (2009). Therapeutic attunement: A transpersonal view of expressive arts therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 36(1), 13-18.
23. Lesiuk, T. (2015). The effect of mindfulness-based music therapy on attention and mood in women receiving adjuvant chemotherapy for breast cancer: A pilot study. *Oncology Nursing Forum*, 42(3), 276-282.
24. Lusebrink, V. B. (2010). Assessment and therapeutic application of the expressive therapies continuum: Implications for brain structures and functions. *Art Therapy*, 27(4), 168–177. <https://doi.org/10.1080/07421656.2010.10129380>
25. Malchiodi, C. A. (2006). *The art therapy sourcebook*. New York: McGraw-Hill Companies.
26. McNiff, S. (2004). *Art heals: How creativity cures the soul*. Boston: Shambhala.
27. Maslow A.H. (2011). *Toward a Psychology of Being*. Martino Publishing Mansfield Centre, CT.

28. Monti, D. A., Peterson, C., Kunkel, E. S., Hauck, W. W., Pequignot, E., Rhodes, L., & Brainard, G. C. (2006). A randomized, controlled trial of mindfulness-based art therapy (MBAT) for women with cancer. *Psycho-Oncology, 15*(5), 363-373.

29. Moon, C. (2001). Prayer, sacraments, grace. In M. Farrelly-Hansen (Ed.), *Spiritual and art therapy: Living the connection* (pp. 29–52). London, England: Jessica Kingsley.

30. Rubin, J. A. (2012). *Approaches to art therapy: Theory and technique*. Routledge.

31. Schmidt, M.A. (2005). Individuation: finding oneself in analysis-taking risks and making sacrifices. *The Journal of Analytical Psychology, Vol 50 (5)*, 595-616.

32. Van Lith, T. (2014). Painting to find my spirit: Art making as the vehicle to find meaning and connection in the mental health recovery process. *Journal of Spirituality in Mental Health, 16*(1), 19-36.

33. Van Lith, T. (2016). Art therapy in mental health: A systematic review of approaches and practices. *The Arts in Psychotherapy, 47*, 9-22.

34. Vick, R. M. (2003). A brief history of art therapy. In C. A. Malchody (Ed) *Handbook of art therapy*, 5-15. The Guilford Press.

35. Yamada, A.-M., Lukoff, D., Lim, C. S. F., & Mancuso, L. L. (2019). Integrating spirituality and mental health: Perspectives of adults receiving public mental health services in California. *Psychology of Religion and Spirituality*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/rel0000260>

36. Yanos, P. T., Roe, D., & Lysaker, P. H. (2010). The impact of illness identity on recovery from severe mental illness. *American Journal of Psychiatric Rehabilitation, 13*(2), 73-93.

37. Voznesenska, O.L. (2014). Art-terapiia v Ukraini: stan ta perspektyvy rozvytku [Art therapy in Ukraine: state and prospects of development]. *Lvivsko-Riashivski naukovi zoshyty : Kultura – Mystetstvo – Osvita – Terapiia v mizhdystsyplinarnii perspektyvi – Lviv-Rzeszów Scientific Notebooks: Culture - Art - Education - Therapy in an Interdisciplinary Perspective, (2)*, 93-103. [in Ukrainian].

38. Lazorko, O.V. (2018). Suchasni perspektyvy vykorystannia dukhovnykh praktyk u roboti klinichnoho psykholoha [The Contemporary Perspectives on Using Spiritual Practices in the Clinical Psychologist` Work]. *Psykhologichni perspektyvy - Psychological Prospects Journal, (32)*, 172–181. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181> [in Ukrainian].

39. Lazorko, O.V. (2021). Adaptatsiia ukrainomovnoi versii «Spiritual Health Assessment Scale» (SHAS) [Адаптація україномовної версії «Spiritual health asesment scale» (SHAS)]. *Psykhologichni perspektyvy - Psychological Prospects Journal, 38*, 150–162. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-150-162> [in Ukrainian].

Received: 05.04.2022

Accepted: 02.05.2022

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Логвись Ольга

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка,

м. Тернопіль, Україна

olga.lohvys@tnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3739-132X>

Мета статті полягає у аналізі основних зарубіжних та вітчизняних поглядів до розуміння феномену саморегуляції особистості в психологічній науці та емпіричному дослідженні показників загальної саморегуляції поведінки та гнучкості у майбутніх педагогів.

Методи. В основу наукової розвідки покладено теоретичний розгляд теми: аналіз та узагальнення психологічних підходів вивчення теми саморегуляції. Емпіричну частину статті представлено у дослідженні загального рівня саморегуляції та гнучкості у майбутніх педагогів. Задля отримання результатів обрано методика «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанової). Реалізація дослідження відбувалася з використанням google-forms в онлайн-форматі. Відповідно до мети нашого дослідження проаналізовано два показники: гнучкість та загальний рівень саморегуляції.

Результати. Аналіз теоретичних джерел дозволив припустити, що саморегуляція поведінки особистості є важливою складовою діяльності педагога. Опрацьовані результати емпіричного дослідження показали, що майбутнім педагогам притаманний середній і низький рівні саморегуляції та відповідно регуляторної гнучкості.

Висновки. Здійснене дослідження дало можливість проаналізувати різні аспекти та погляди на розуміння феномену саморегуляції поведінки та емпірично виявити рівень розвитку його сформованості у майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки.

Перспективу майбутньої наукової розвідки вбачаємо у розробці рекомендацій та психологічного тренінгу розвитку психоемоційної саморегуляції, як складової професійної підготовки вчителя у закладі вищої освіти.

Ключові слова: саморегуляція, рівні саморегуляції особистості, саморегуляція педагогічної діяльності, гнучкість.

Olha Lohvys. Psychological features of future teachers' self-regulation behavior in the process of professional formation.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the main foreign and domestic views on understanding the phenomenon of self-regulation of personality in psychological science and empirical study of indicators of general self-regulation of behavior and flexibility in future teachers.

Methods. The basis of scientific research is theoretical consideration of the topic: analysis and generalization of psychological approaches to the study of self-regulation. The empirical part of the study involved studying the general level of self-regulation and flexibility in future teachers. For this purpose, the method "Style of self-regulation of behavior" (V. Morosanova) was used. The research was implemented using google - forms in online format. The questionnaire allows to diagnose such indicators of self-regulation as modeling, evaluation of results, planning and programming, and indicators of development of regulatory and personal characteristics - independence and flexibility. According to the purpose of our research, two indicators were analyzed: flexibility and the overall level of self-regulation.

Results. The analysis of theoretical sources allowed to assume that self-regulation of conduct of personality is the important constituent of activity of teacher. The results of empirical research have shown that future teachers are characterized by medium and low levels of self-regulation and regulatory flexibility.

Conclusions. The study provided an opportunity to analyze various aspects and views on understanding the of self-regulation behavior phenomenon and empirically identify the level of development of its formation in future teachers in the process of training. We see the prospect of future scientific research in the creation of recommendations and psychological training for the development of psycho-emotional self-regulation as part of teacher training in higher education.

Keywords: self-regulation, levels of personal self-regulation, self-regulation of pedagogical activity, flexibility.

Вступ. Тенденції сучасного суспільства та освіти постійно змінюються та рухаються вперед, що зумовлюють нові вимоги та виклики до особистості педагога. Оскільки майбутній педагог – перш за все суб’єкт учбово-професійної діяльності, то він неодмінно має виявляти усвідомлену саморегуляцію поведінки. Саморегуляція є важливим аспектом професійної діяльності майбутнього педагога, що зумовлює здатність керувати власним психічним станом і поведінкою задля оптимальної реакції у складних педагогічних ситуаціях.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що на нашу думку, саморегуляція є одним з важливих факторів успішної професійної діяльності та одним зі структурних компонентів лідерських якостей майбутнього педагога (Радчук, Логвись, 2021).

Тема саморегуляції поведінки є відносно новою у психології. Її витoki сягають другої половини 80-х та початку 90-х рр. ХХ століття. Власне термін «регуляція» запропонував французький психолог-дослідник П. Жане, наголошуючи, що здатність до саморегуляції є одним із надважливих показників розвитку особистості, що є своєрідною системою внутрішніх норм та правил поведінки, які перетворюють індивіда у активного суб'єкта діяльності (Жане, 1913). Основоположниками розробки та розуміння природи психічної саморегуляції, як одного зі складових загальної саморегуляції особистості, заклали такі вчені як П. Анохін, І. Павлов, І. Сеченов (Павлова, Сергиенко, 2016). Важливий внесок у дослідження проблем регуляції й саморегуляції поведінки мають праці зарубіжних вчених, предметом вивчення яких були мотиваційні установки: життєві цілі, локус контролю, прагнення до успіху, когнітивний дисонанс. Саморегуляція є однією з ключових категорій психології (Bradley, Atkinson, 2010).

Задля розуміння поняття «саморегуляція» звернемося до аналізу поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, канадський психолог українського походження, А. Бандура розглядає саморегуляцію у контексті теорії соціального навчання та соціально-когнітивної теорії. На думку вченого, поведінка визначається не тільки факторами середовища, але і самим індивідом: «Люди здатні контролювати свою поведінку за допомогою процесу, відомого як саморегулювання» (Bandura, 1991).

На думку К. Абульханової-Славської, саморегуляція – це той механізм, котрий забезпечує домінуючу, спрямовуючу та активізуючу позицію суб'єкта. Вона здійснює оптимізацію психічних можливостей, компенсацію недоліків, регуляцію індивідуальних станів у зв'язку із завданнями діяльності. Українська дослідниця Н. Пов'якель пропонує розглядати саморегуляцію як професійно-важливу властивість, необхідну складову професійної практики (Пов'якель, 2003). За Б. Зейгарник, саморегуляція – це свідомий процес, котрий спрямований на контроль власної поведінки. Дослідниця виокремлювала наступні рівні прояву цілеспрямованої особистісної активності: операційно-технічний, який пов'язаний зі свідомою організацією дій, спрямованих на оптимізацію діяльності особистості; мотиваційний, що визначає організацію загальної спрямованості діяльності за допомогою свідомого контролю власної

мотиваційно-потребової сфери (Зейгарник, 1989). Саморегуляція також розглядається як психологічний механізм організації поведінки, діяльності та пізнавальних процесів (Боришевський, 2013). На думку М. Гринців, саморегуляція – властивість, необхідна для професійного становлення, яка є складним багатокomпонентним процесом, що підпорядкований меті та завданням діяльності, регулюється певними механізмами та здійснюється людиною як суб'єктом діяльності (Гринців, 2014).

Відповідно до контексту етимології поняття саморегуляції та поглядів дослідників, розглядають різні види означеного процесу: вольова, емоційна, інтелектуальна, моральна, мотиваційна, особистісна, сенсомоторна, стильова, ціннісно-смилова саморегуляція (Чебикін, 2017). У наукових працях М. Савчина, В. Татенка, П. Якобсона, моральний вчинок розглядається як основа саморегуляції (Савчин, Татенко, 2001). Проблема саморегуляції під час дослідження рефлексії представлена у роботах І. Беха, В. Давидова, А. Зака та ін. (Бех, 2011; Тітова, 2016).

Вагомий внесок в розробку проблеми саморегуляції зробили представники вікової та педагогічної психології. Поняття «саморегуляція педагогічної діяльності» ввів О. Конопкін. Педагогічними аспектами саморегуляції як активної і творчої діяльності у сучасних умовах займалися І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, О. Чебикін та ін. Проблемі саморегуляції поведінки у перехідному віці присвячені роботи М. Боришевського, в яких доводиться, що раціональне управління психологічними механізмами саморегуляції поведінки підлітків визначає їх особистісний розвиток (Бех, 2011; Боришевський, 2013; Максименко, 2007; Чебикін, 2017).

Відомий український науковець С. Максименко виокремлює три етапи становлення саморегуляції особистості: базальну емоційну, вольову, смислову та ціннісну. Автор вважає, що процес саморегуляції передбачає перебудову смислових утворень. Останні, будучи усвідомленими, породжуються в процесі смислового зв'язування, коли «встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи буде виникнення нових інтенцій та гармонізація внутрішнього світу особистості». Така смислова, ціннісна саморегуляція є найвищим рівнем розвитку особистісної саморегуляції та може здійснюватися

лише цілісною та інтегрованою особистістю (Максименко, 2013). Зі збагаченням «ціннісно-смыслового простору життя» відбувається, відповідно, перехід на якісно новий, свідомий рівень регуляції поведінки та діяльності (Радчук, 2020). Смыслова регуляція тут відбувається на основі цінностей особистості, оскільки «стати особистістю – означає, по-перше, зайняти певну життєву, перш за все міжлюдську моральну позицію; по-друге, достатньою мірою усвідомлювати її та нести за неї відповідальність; по-третє, стверджувати її власними вчинками, справами, всім своїм життям» (Галян, 2015).

У прикладному аспекті зазначимо, що саморегуляція – це процес впливу на власний фізіологічний і психологічний стан, який багато в чому залежить від бажання людини керувати власними емоціями, почуттями й переживаннями і, як наслідок, – поведінкою. Саморегуляція не є вродженою здатністю, а формується та удосконалюється упродовж життя (Senovska; Pryshliak, 2020). Тобто, саморегуляція – це системно-організований процес ініціації, побудови, підтримання і керування довільною активністю особистості, пов'язаною із досягненням нею власних цілей. Мобілізація і підтримка психічної активності, спроможність людини керувати власними діями й станами тісно пов'язані із рівнем її психічної саморегуляції (Кириченко, 2017).

Саморегуляція педагогічної діяльності – процес зумовлений соціально-психологічними, організаційно-педагогічними та особистісними чинниками, під впливом яких педагог спроможний самостійно здійснювати цілепокладання, моделювання умов діяльності, програмування власних педагогічних дій, їх корекцію та самоаналіз з метою реалізації пізнавальних інтересів та потреб, розвитку інтелектуальних та особистісних якостей, самоорганізації та впорядкування дій, засобів і способів професійної діяльності (Сеньовська, 2006; Чайка, 2006). Саморегуляція особистості розвивається, насамперед, у професійній діяльності, пов'язаній із цілеспрямованою активністю суб'єкта як умовою досягнення мети. Педагог, як суб'єкт діяльності, відчуваючи задоволення від характеру та процесу діяльності, її результату, не потрапляє в залежність від професійних стереотипів та установок. Як свідчать сучасні психолого-педагогічні дослідження, одним з найважливіших психологічних чинників, які впливають на ефективність самостійної

діяльності особистості, є здатність до саморегуляції (Балашов, 2019; Чайка, 2006).

Методи та процедура дослідження. У дослідженні використано опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, спрямований на діагностику розвитку саморегуляції та включає такі показники як: планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості і самостійності. Науковиця ввела у термінологію поняття індивідуального стилю саморегуляції, за допомогою якого досліджують індивідуально-типові особливості системи саморегуляції, які стійко виявляються у різного роду видах довільної активності особистості. Індивідуальний стиль саморегуляції – це комплекс індивідуально-типових, стильових особливостей людини. Учена довела, що успішність різних видів практичної діяльності забезпечується сформованістю цілісної системи саморегуляції. Виробленню гармонійної поведінки, вмінню керувати собою, спрямовувати свої дії у відповідності до професійних цілей та завдань, реалій життя сприяє власне процес саморегуляції. Авторка підкреслює, що якщо складниками індивідуального стилю діяльності є різні індивідуальні форми реалізації довільної активності, то складники індивідуального стилю регуляції – це індивідуально-типові особливості саморегуляції. На думку авторів, у стилі саморегуляції проявляється загальна регуляторна основа індивідуальності, те «яким чином людина планує та програмує досягнення життєвих цілей, враховує значущі зовнішні та внутрішні умови, оцінює результати та корегує свою активність для досягнення суб'єктивно-прийнятних результатів, те, в якій мірі процеси самоорганізації розвинуті та усвідомлені». Відповідно, авторами пропонується розглядати особливості свідомої саморегуляції людини залежно від розвитку тих чи тих її стильових характеристик («гнучкість», «самостійність», «моделювання», «планування», «програмування», «оцінка результатів», «загальний рівень саморегуляції»). «Планування» позначає індивідуальні особливості цілепокладання та утримання цілей, «гнучкість» – здатність перебудовувати систему саморегуляції, враховуючи обставини, «самостійність» – регуляторну автономність, «моделювання» – усвідомлення значущих внутрішніх та зовнішніх умов, уміння враховувати їх, «програмування» – здатність чітко та деталізовано продумувати способи власних дій, скласти програму.

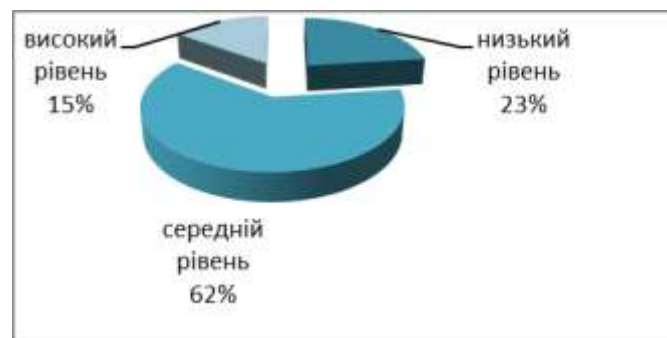
«Оцінка результатів» вказує на адекватність оцінки отриманих результатів, наявність суб'єктивних критеріїв оцінювання ефективності дій, «загальний рівень саморегуляції» – сформованість індивідуальної системи саморегуляції в цілому, характеризує здатність людини до свідомої саморегуляції, а також взаємозв'язок окремих функціональних ланок психічної саморегуляції (Моросанова, Фомина, 2017).

Володіння навичками довільної саморегуляції свідчить про можливість і вміння людини усвідомлювати свої цілі, будувати систему дій, спрямованих на досягнення цих цілей, моделювати умови навколишньої дійсності з метою оптимального вирішення своїх проблем, контролювати, коригувати програму дії залежно від ситуацій, що складаються, а взагалі – про високий рівень пластичності людини, пристосованості, адаптованості до навколишньої дійсності. Однією з основних регуляторних систем, які забезпечують активні форми життєздійснення організму, є емоційна система. Емоційна саморегуляція як вид саморегуляції особистості сприяє становленню адаптивних особистісних властивостей, спрямована на співвіднесення поведінки з вимогами ситуації та досягнення оптимального вирішення проблем, особливо у складних, проблемних ситуаціях. Емоційні властивості (характеристики емоційного реагування та стійкі емоційні властивості) пов'язані з адаптивними властивостями та утворюють єдиний комплекс властивостей особистості у процесі адаптації до стресових ситуацій. Їх репертуар може варіюватися залежно від об'єкта адаптації (різні види професій, різні умови життя і спілкування) і від особливостей суб'єкта адаптації (представники різних соціальних, професійних, вікових груп (Галян, 2015; Кириченко, 2017; Пов'якель, 2004; Татенко, 2017).

Обговорення результатів. Емпіричне дослідження психологічних особливостей саморегуляції майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки відбувалося у форматі онлайн-опитування за допомогою google-forms восени (жовтень – листопад) 2021 року. Вибірку склало 216 респондентів, здобувачів першого та другого освітнього рівня педагогічних спеціальностей Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 196 – особи жіночої статі,

20 – чоловічої. 1 курс – 82 особи, 2 курс – 24, 3 – 44, 4 – 30, і 5 (магістратура) – 35 осіб.

Опрацювавши отримані дані, з'ясовано, що лише 15 % випробуваних мають *високий показник* рівня саморегуляції. Це свідчить про самостійність, гнучкість та адекватність реакції на зміни умов, усвідомленість постановки та досягнення мети у таких людей. Високі показники рівня усвідомленої саморегуляції демонструють впевненість особистості у невідомих ситуаціях, легкість опанування нових видів діяльності тощо. 62 % респондентів отримали *середній рівень*, і у 23% – *низький рівень загальної саморегуляції* (Рис. 1). Це говорить про те, що вони більш залежні від ситуації та думки оточуючих людей, та свідчить про несформованість у випробуваних потреби в усвідомленому плануванні та програмуванні своєї поведінки. У них знижена здатність компенсації несприятливих для досягнення поставленої мети особистісних особливостей, на протилежності досліджуванім з високим рівнем регуляції. Їм важко адаптовуватись до нових, особливо, непередбачуваних чи ризикованих умов.

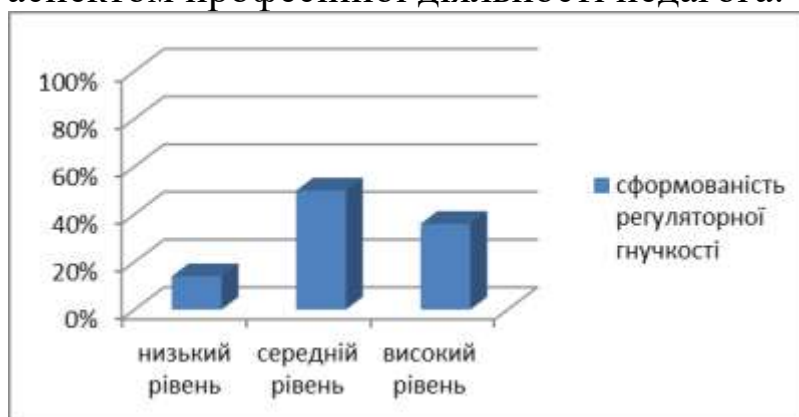

Рис. 1. Рівні саморегуляції (за методикою Моросанової)

Також проаналізовано показники по шкалі «Гнучкість», яка діагностує рівень сформованості регуляторної гнучкості у випробуваних. Дані показники демонструють здатність особистості перебудувувати та вносити зміни у систему саморегуляції при зміні зовнішніх і внутрішніх умов. Досліджувані, які отримали високі показники за цією шкалою, демонструють пластичність усіх регуляторних процесів. Такі особистості вміють оперативно оцінити зміну умов та перебудувати схему дій, коли виникають непередбачувані обставини, вони також легко перебудовують плани і програми виконавчих дій і поведінки. Вони можуть гнучко і швидко прийняти рішення. Саме гнучкість сприяє адекватній реакції на зміни подій та успішному вирішенні поставленого завдання у ситуації

ризик. Випробовувані, у яких діагностовано низькі показники не здатні адекватно реагувати на ситуацію, у ситуаціях невизначеності почуваються невпевнено, їм важко швидко планувати свою діяльність та поведінку, вносити певні корективи у план дій, пристосовуватись до змін обставин і способу життя. Як наслідок, у них трапляються регуляторні збої і, відповідно, невдачі у виконанні діяльності (Моросанова, 2013). Так, проаналізувавши результати по даній шкалі, ми бачимо, що низький рівень сформованості регуляторної гнучкості притаманний лише 14 % майбутніх педагогів, середній – 50 %, а високий рівень у 36 % випробуваних (Рис. 2). Це свідчить про відносно хороші показники сформованості регуляторної гнучкості, що є важливим аспектом професійної діяльності педагога.

Рис. 2. Сформованість регуляторної гнучкості

Отже, проаналізовані показники результатів емпіричного дослідження засвідчили необхідність розробки психоедукаційної програми тренінгу, спрямованої на формування навичок регулювання психоемоційного стану і навчання способам швидкого зняття тривоги, напруги. Важливим також є створення сприятливих психолого-педагогічних умов у процесі професійної підготовки майбутнього вчителя у закладі вищої освіти, враховуючи елементи освітнього діалогу та суб'єкт-суб'єктного підходу (Радчук, 2020).

Висновки і перспективи. Враховуючи широке коло досліджень феномену саморегуляції діяльності особистості, вбачаємо необхідність глибшого його вивчення у контексті професійної підготовки майбутнього педагога. Ученими обґрунтовано, що саморегуляція особистості є усвідомленим та організованим впливом на власну поведінкову діяльність. Вона становить собою цілісну систему психічних засобів, індивідуальних характеристик, за сприяння котрих особистість, як суб'єкт діяльності, здатна керувати своєю цілеспрямованою активністю.

Опрацьовані результати емпіричного дослідження показали, що майбутнім педагогам притаманний середній і низький рівні саморегуляції та відповідно регуляторної гнучкості. Відповідно, це зумовлює необхідність розробки практичних рекомендацій у процесі професійної підготовки та відпрацювання навичок психоемоційної саморегуляції.

Отже, сучасні тенденції вивчення феномену психоемоційної саморегуляції педагога є важливими, проте, малодослідженими. Тому, враховуючи останні події, що відбуваються у нашій державі, дане питання ми вважаємо вкрай актуальним і таким, що потребує вирішення.

Література

1. Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 248-287 [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90022-L](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90022-L)
2. Bradley, R. T., McCraty, R., Atkinson, M., Tomasino, D., Daugherty, A., & Arguelles, L. (2010). Emotion self-regulation, psychophysiological coherence, and test anxiety: Results from an experiment using electrophysiological measures. *Applied psychophysiology and biofeedback*, 35(4), 261-283.
3. Chebykin, O. (2017). Emotional regulation of cognitive activity: concept, mechanisms, conditions. *Psychology & society (Psihologîâ i suspil'stvo)*, 3, 86-103. <https://doi.org/10.35774/pis2017.03.086>
4. Morosanova, V. I. (2013). Self-regulation and personality. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 86, 452-457. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.596>
5. Morosanova, V. I., & Fomina, T. G. (2017). Self-regulation as a Mediator in the Relationship between Anxiety and Academic Examination Performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 237, 1066-1070. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.156>
6. Senovska, N. & Pryshliak, O. (2020). Developing professional self-regulation of students during pedagogical practice. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 6(4), 679–691. <https://www.ijres.net/index.php/ijres/article/view/1147>.
7. Балашов, Е. М. (2019). Психологічні особливості саморегуляції навчальної діяльності студентів як одного з компонентів самосвідомості. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень–2019: Тези III міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 21, 125-130.
8. Бех, І. Д. (2011). Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. *Педагогіка і психологія*, 2, 37-44.
9. Боришевський, М. (2013). Концептуальні засади проблеми самотворення особистості. *Психологія особистості*, (1), 39-47.
10. Галян, І. (2015). Психологічний аналіз сутності саморегуляції як особистісної здатності. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, 20 (1), 154-161.
11. Гринців, М. Я. (2013). Саморегуляція як компонент професійної підготовки майбутнього фахівця. *Актуальні питання гуманітарних наук*, (4), 238-245.

12. Дорошенко, Т. В. (2018). Активізація процесів саморегуляції майбутніх учителів музичного мистецтва як умова розвитку емоційної компетентності. *Наукові записки (Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя). Психолого-педагогічні науки*, 1, 95-101. <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2018-PP-1-95-101>
13. Зейгарник, Б. В., Холмогорова, А. Б., & Мазур, Е. С. (1989). Саморегуляція поведінки в нормі і патології. *Психологический журнал*, 10(2), 122-132.
14. Жане П. (1913). Психический автоматизм. М. : Начало.
15. Кириченко, Т. В. (2017). Психологічний зміст саморегуляції особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 3 (1), 82-87.
16. Максименко, С. Д., Седих, К. В., Моргун, В. Ф., Тітов, І. Г., Лавріненко, В. А., Моляко, В. О., ... & Яценко, Т. С. (2007). Психологія і особистість.
17. Павлова, Н. С., & Сергиенко, Е. А. (2016). Суб'єктная и персональная регуляция поведения как проявление индивидуальности человека. *Психологический журнал*, 37 (2), 43-56.
18. Пов'якель, Н. І. (2004). Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів. Автореф. дис... д-ра психол. наук. К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова.
19. Радчук Г. К. (2020) Проблема становлення суб'єктності студентів у процесі вищої професійної освіти. Професійна компетентність учителя Нової української школи: формування, розвиток та удосконалення: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (22 травня 2020 року, м. Тернопіль). Тернопіль : ТНПУ. 147-150.
20. Радчук, Г. К., & Логвись, О. Я. (2021). Лідерські якості в цілісній структурі особистості педагога. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, (4), 93-100.
21. Сеньовська, Н. Л. (2008). Підготовка майбутнього вчителя до професійної саморегуляції в процесі вивчення педагогічних дисциплін. Докторська дисертація. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.
22. Татенко, В. (2017). Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. К. : Міленіум.
23. Тітова, Т. Є. (2016). Сміслові аспекти саморегуляції особистості. *Психологія і особистість*, (1), 217-225.
24. Чайка, В. М. (2006). Підготовка майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності. Тернопіль: ТНПУ .

References

1. Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 248-287 [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90022-L](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90022-L)
2. Bradley, R. T., McCraty, R., Atkinson, M., Tomasino, D., Daugherty, A., & Arguelles, L. (2010). Emotion self-regulation, psychophysiological coherence, and test anxiety: Results from an experiment using electrophysiological measures. *Applied psychophysiology and biofeedback*, 35(4), 261-283.

3. Chebykin, O. (2017). Emotional regulation of cognitive activity: concept, mechanisms, conditions. *Psychology & society (Psihologiâ i suspil'stvo)*, 3, 86-103. <https://doi.org/10.35774/pis2017.03.086>
4. Morosanova, V. I. (2013). Self-regulation and personality. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 86, 452-457. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.596>
5. Morosanova, V. I., & Fomina, T. G. (2017). Self-regulation as a Mediator in the Relationship between Anxiety and Academic Examination Performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 237, 1066-1070. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.156>
6. Senovska, N. & Pryshliak, O. (2020). Developing professional self-regulation of students during pedagogical practice. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 6(4), 679–691. <https://www.ijres.net/index.php/ijres/article/view/1147>.
7. Balashov, E. M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti samorehuliatcii navchalnoi diialnosti studentiv yak odnogo z komponentiv samosvidomosti. [Psychological features of self-regulation of students' learning activities as one of the components of self-awareness]. *Psykhologhiia svidomosti - Psychology of Consciousness: Tezy III mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp.125-130). Kyiv [in Ukrainian].
8. Bekh, I. D. (2011). Psykholohichni mekhanizmy skhodzhennia osobystosti do dukhovnykh tsinnostei [Psychological mechanisms of personality ascent to spiritual values]. *Pedahohika i psykhologhiia – Pedagogy and Psychology*, 2, 37-44. [in Ukrainian].
9. Boryshevskiy, M. (2013). Kontseptualni zasady problemy samotvorennia osobystosti. [Conceptual principles of the problem of self-creation of personality] *Psykhologhiia osobystosti - Personality psychology. (1)*, 39-47. [in Ukrainian].
10. Halian, I. (2015). Psykholohichniy analiz sutnosti samorehuliatcii yak osobystisnoi zdatnosti. [Psychological analysis of the essence of self-regulation as a personal ability]. *Zbirnyk naukovykh prats: filozofia, sotsiologhiia, psykhologhiia, - Collection of scientific works: philosophy, sociology, psychology*, 20 (1), 154-161. [in Ukrainian].
11. Hryntsiv, M. Ya. (2013). Samorehuliatciiia yak komponent profesiinoi pidhotovky maibutnoho fakhivtsia. [Self-regulation as a component of professional training of future specialists]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk - Current issues of the humanities*, (4), 238-245. [in Ukrainian].
12. Doroshenko, T. V. (2018). Aktyvizatsiia protsesiv samorehuliatcii maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva yak umova rozvytku emotsiinoi kompetentnosti. [Intensification of self-regulation processes of future music teachers as a condition for the development of emotional competence]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia - Scientific Notes of Nizhyn State University Nikolai Hohol. Psychological and pedagogical sciences, Psykholoho-pedahohichni nauky*, 1, 95-101. <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2018-PP-1-95-101> [in Ukrainian].
13. Zeiharnyk, B. V., Kholmohorova, A. B., & Mazur, E. S. (1989). Samorehuliatciiia povedenya v norme y patolohyy [Self-regulation of behavior in norm and pathology]. *Psykhologhycheskyi zhurnal - Psychological journal*, 10(2), 122-132. [in russian].
14. Zhane, P. (1913). Psykhycheskyi avtomatyzm [Mental automatism]. M. : Nachalo [in russian].
15. Kyrychenko, T. V. (2017). Psykholohichniy zmist samorehuliatcii osobystosti. [Psychological content of self-regulation of personality]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho*

derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences, 3 (1), 82-87. [in Ukrainian].

16. Maksymenko, S. D., Sedykh, K. V., Morhun, V. F., Titov, I. H., Lavrinenko, V. A., Moliako, V. O., ... & Yatsenko, T. S. (2007). *Psykhohiia i osobystist [Psychology and personality]*. [in Ukrainian].

17. Pavlova, N. S., & Serhyenko, E. A. (2016). Subjektnaia i personalnaia rehuliatsiia povedenya kak proiavlennye individualnosti cheloveka [Subjective and personal regulation of behavior as a manifestation of a person's individuality]. *Psykhologhycheskyi zhurnal - Psychological Journal, 37 (2), 43-56. [in russian].*

18. Poviakel, N. I. (2004). Samorehuliatsiia profesiinoho myslennia v systemi fakhovoi pidhotovky praktychnykh psykholohiv [Self-regulation of professional thinking in the system of professional training of practical psychologists]. *Doctor's thesis*. Kyiv: M.P. Drahomanov National Pedagogical University. [in Ukrainian].

19. Radchuk H. K. (2020) Problema stanovlennia subiektnosti studentiv u protsesi vyshchoi profesiinoy osvity [The problem of becoming a subject of students in the process of higher professional education]. *Profesiina kompetentnist uchytelia Novoi ukrainskoi shkoly: formuvannia, rozvytok ta udoskonalennia: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii - Professional competence of a teacher of the New Ukrainian school: formation, development and improvement: materials of the International scientific-practical Internet conference*. (S. 147-150). Ternopil : TNPU. [in Ukrainian].

20. Radchuk, H. K., & Lohvys, O. Ya. (2021). Liderski yakosti v tsilisnii strukturi osobystosti pedahoha [Leadership qualities in the holistic structure of the teacher's personality]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Psykhologhichni nauky» - Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series, (4), 93-100. [in Ukrainian].*

21. Senovska, N. L. (2008). Pidhotovka maibutnoho vchytelia do profesiinoy samorehuliatsii v protsesi vyvchennia pedahohichnykh dystsyplin [Preparing future teachers for professional self-regulation in the process of studying pedagogical disciplines]. *Doctor's thesis*. Ternopil: Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University [in Ukrainian].

22. Tatenko, V. O. (2017). Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhologhichni vymir [Methodology of subject-action approach: socio-psychological dimension]. K. : Milenium [in Ukrainian].

23. Titova, T. Ye. (2016). Smyslovi aspekty samorehuliatsii osobystosti [Semantic aspects of personality self-regulation]. *Psykhohiia i osobystist - Psychology and personality, (1), 217-225. [in Ukrainian].*

24. Chaika, V. M. (2006). *Pidhotovka maibutnoho vchytelia do samorehuliatsii pedahohichnoi diialnosti [Preparation of the future teacher for self-regulation of pedagogical activity]*. Ternopil: TNPU [in Ukrainian].

Received: 10.05.2022

Accepted: 24.05.2022

ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ ОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІДПОВІДНО ДО РІВНЯ ОСВІТИ

Мушкевич Валентин

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна

vsc.snoop@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3593-1086>

Мета дослідження - перевірка гіпотези про значимі відмінності у рівні вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня.

Методи. Для дослідження якості характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання було використано методику діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, методику вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, методику діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка, методику вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі, методику вивчення агресії Е. Вагнера, методику діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко.

Результати. Встановлено, що достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування, можливістю проводити відпустку, незадоволеності житлово-побутовими умовами, наявності показника «комунікація» при агресії демонструють ті досліджувані військовослужбовці, які мають вищу освіту. Достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві, незадоволеності власним способом життя в цілому, наявністю типу поведінки при фрустрації «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», прояву підозрливості, ворожості, вираженості показника емоційного вигорання «емоційна відчуженість», симптому емоційного вигорання «психосоматичні і психовегетативні порушення» демонструють досліджувані, які мають середню освіту. Достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості, незадоволеності взаєминами з подружжям, прояву негативізму, синдрому емоційного вигорання «загнаність у кут», симптому емоційного вигорання «незадоволеність собою» демонструють досліджувані з неповною вищою освітою. Достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля, вищий ступінь прояву директивності, характеризуються типом фрустраційної реакції «імпунітивної

реакції з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «страх» при агресії, «опис» при агресії, прояв образи, показник «почуття провини», симптом емоційного вигорання «емоційний дефіцит», симптом емоційного вигорання «загальний рівень психоемоційного вигорання», такий симптом емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту. Достовірно вищий показник типу фрустраційної поведінки «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», симптом емоційного вигорання «переживання психотравмуючих обставин», демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою.

Висновки. Констатовано, що у цілому освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Ключові слова: тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність, військовослужбовці, рівень освіти.

Valentyn Mushkevych. Substantive components of personal functioning of military servants according to the level of education.

Purpose was to test the hypothesis of significant differences in the level of severity of frustration, aggression and psycho-emotional burnout in subjects of different educational levels.

Methods. To study the quality of the characteristics of the subjects, relevant to the content indicators of their frustration, aggression and psycho-emotional burnout, we used the method of diagnosing the level of social frustration designed by L. Wasserman, the method of studying frustrational reactions by S. Rosenzweig, the method of diagnosing self-assessment of mental states by G. Eisenko. A. Bassa-A. Darki, the method of studying the aggression by E. Wagner, the method of diagnosing the level of emotional burnout by V. Boyko.

Results. It was found that a significantly higher degree of dissatisfaction with the field of medical care, the opportunity to spend vacations, dissatisfaction with living conditions, the presence of "communication" in aggression are observed in those surveyed servicemen who have higher education. Significantly higher degree of dissatisfaction with their position in society, dissatisfaction with their own way of life in general, the presence of a type of behavior in frustration "extrapunitive reaction with fixation on self-defense", suspicion, hostility, severity of emotional burnout "emotional alienation" and emotional symptoms of psycho-vegetative disorders "are demonstrated by subjects with secondary education. According to our observations the highest degree of dissatisfaction with the level of their own education, dissatisfaction with the relationship with spouses, negativism, emotional burnout syndrome of feeling "driven into a corner", a symptom of emotional burnout "dissatisfaction with yourself" are shown by respondents with incomplete higher education. Significantly higher degree of dissatisfaction with the way of spending their leisure time, higher degree of manifestation of directiveness is characterized by the type of frustration reaction "impulsive reaction with fixation on self-defense",

"extrapunitive reaction with fixation on satisfaction of needs", "fear" of aggression, "description" of aggression, manifestation of feeling offended, an indicator of "guilt", a symptom of emotional burnout "emotional deficit", a symptom of emotional burnout "general level of psycho-emotional burnout", a symptom of emotional burnout, such as "emotional and moral disorientation" have been observed in those subjects who have incomplete secondary education. Subjects with secondary special education demonstrate a significantly higher indicator of the type of frustrating behavior "impulsive reaction with fixation on the satisfaction of needs", a symptom of emotional burnout "experiencing psycho-traumatic circumstances".

Conclusions. It was stated that in general the educational level of the subjects is not related to the manifestation of anxiety, frustration, aggression and rigidity.

Key words: anxiety, frustration, aggression, rigidity, servicemen, level of education.

Вступ. Професія військовослужбовця передбачає наявність екстремальних ситуацій, прийняття складних рішень, які, без сумнівів, можуть призводити до фрустрації, агресії, емоційного вигорання та їх різного прояву як у чоловіків, так і у жінок. В Україні уже протягом кількох років ведуться бойові дії, чисельність військовослужбовців побували у зоні бойових дій, де тривалий час на них мали вплив травмуючі події. Значна частина військовослужбовців не навчалися військовій справі, вперше у своєму житті зустрілися із ситуацією військових дій, а, як відомо, навчання та освіта військових є невід’ємною складовою військових звань. Наприклад, офіцери у військовому званні лейтенант у США мають базову військову підготовку. У військовому званні старший лейтенант або капітан отримують тактичну освіту. Офіцери у військовому званні майор повинні мати освіту оперативного рівня, у військовому званні підполковник (полковник) – стратегічний рівень освіти. Полковники, до яких прийнято рішення щодо присвоєння військового звання генерал, проходять додаткові курси за окремими програмами. Навчання здійснюється постійно і стимулюється додатковими тренуваннями і тестами під час просування кар’єрними сходами (Переверзін & Назаренко, 2018: 178-180).

Психологічна підготовка і вищий рівень освіти є визначаючими факторами успішності бойових дій. Саме тому мета та завдання представленого у статті дослідницького матеріалу - відобразити результати дослідження та здійснити їх аналіз, як однієї з частин нашого широкого наукового пошуку, а саме виділити змістовні

складові особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до рівня освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають наукові дослідження, присвячені аналізу особистісних параметрів, які виходять за рамки звичайного досвіду та призводять до дестабілізації психіки (Березницька, Мацевко & Солошенко, 2020; Heavey, Nomish, Goodell & Nomish, 2017); концептуальної теорії стресостійкості військовослужбовців (Партико & Скальська, 2020; Klaw, Demers & Da Silva, 2016); особливостей емоційної та поведінкової сфер військовослужбовців (Колесніченко та ін., 2016; Kwan, Sparrow, Facer-Irwin, Thandi, Feart & MacManus, 2020); шляхів підвищення особистісної стресостійкості та емоційної стійкості військовослужбовців і членів їх сімей (Грицюк, Дучимінська, Коширець, Мушкевич, Мельник, Федоренко & Шкарлатюк, 2016); мотивів професійної діяльності військовослужбовців (Gerlock, Szarka, Cox & Harel, 2016; LaMotte, Taft, Weatherill & Eckhardt, 2017).

Методи та процедура дослідження. Для реалізації визначеного комплексу математико-статистичних процедур було використано комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS for Windows (версія 19). До статистичних методів ввійшли: метод порівняння середніх значень (Compare Means), непараметричний метод відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test), непараметричний критерій відмінностей для ненаправлених (невпорядкованих) альтернатив Крускала-Волліса (Kruskal-Wallis Test), метод факторного аналізу (Factor Analysis), метод множинного регресійного аналізу (Regression Analysis), метод кластерного аналізу (Cluster Analysis).

За результатами реалізації констатувальної частини емпіричного дослідження було здійснено порівняльний аналіз вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня. Зокрема, в якості характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання було визначено шерег наступних психологічних змінних:

– за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана – ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: «своєю освітою», «взаєминами з колегами», «взаєминами з керівництвом», «взаєминами із суб'єктами

своєї професійної діяльності», «змістом своєї роботи в цілому», «умовами професійної діяльності», «своїм положенням у суспільстві», «матеріальним станом», «житлово-побутовими умовами», «взаєминами з подружжям», «взаєминами з дітьми», «взаєминами з батьками», «обстановкою у державі (суспільстві)», «взаєминами з близькими, друзями, знайомими», «сферою послуг і побутового обслуговування», «сферою медичного обслуговування», «способом проведення дозвілля», «можливістю проводити відпустку», «можливістю вибору місця роботи», «своїм способом життя в цілому»; «загальний рівень фрустрації»;

– за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга – направленість і тип фрустраційної реакції: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»;

– за методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка – самооцінка психічних станів: «тривожності», «фрустрації», «агресивності», «ригідності»;

– за методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі – показники і форми агресії: «фізична агресія», «непряма агресія», «негативізм», «дратівливість», «образа», «підозрілість», «вербальна агресія», «почуття провини», «індекс агресивності», «індекс ворожості»;

– за методикою вивчення агресії Е. Вагнера – показники агресії: «агресія», «директивність», «емоційність», «комунікація», «залежність», «страх», «демонстративність», «каліцтво», «активна байдужість», «пасивна байдужість», «опис»;

– за методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко – симптоми емоційного вигорання: «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «загнаність у кут», «тривога і депресія», «неадекватне вибіркоче емоційне реагування», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «редукція професійних обов'язків», «емоційний

дефіцит», «емоційна відчуженість», «особистісна відчуженість», «психосоматичні і психовегетативні порушення», «загальний рівень емоційного вигорання».

Предметом статистичного аналізу на даному етапі дослідження стала перевірка гіпотези про значимі відмінності у рівні вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різного освітнього рівня. З формальної точки зору вирішувалось завдання визначення характеру відмінностей у середніх значеннях вираженості психологічних характеристик випробуваних, диференційованих у різні категорії на підставі означених вище критеріїв.

З цією метою було використано комплекс математико-статистичних процедур. Зокрема, в нашому дослідженні було використано наступні методи:

а) для порівняння середніх значень вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у досліджуваних різних груп – метод порівняння середніх значень (Compare Means) (Бююль & Цёфель, 2002);

в) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників фрустрованості, агресивності і психоемоційного вигорання у випробуваних, диференційованих за критеріями «освітнього рівня» – непараметричний критерій відмінностей для ненаправлених (невпорядкованих) альтернатив Крускала-Волліса (Kruskal-Wallis Test) (Наследов, 2004; Наследов 2005).

Зауважимо, що з міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених закономірностей залишимо поза увагою детального аналізу ті відмінності у середніх значеннях вираженості психологічних характеристик досліджуваних, які не мають статистично достовірного характеру. Також, враховуючи характер отриманих результатів, узагальнення табличних даних коректно буде провести з урахуванням рівня статистичної значимості виявлених закономірностей, тобто в напрямку від найбільш до найменш достовірно значимих результатів. Враховуючи це, перейдемо до змістової інтерпретації результатів.

Обговорення результатів. Перейдемо до розгляду блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників

досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана. Залежно від освітнього рівня середні значення вираженості ступеня незадоволеності досліджуваних своїми соціальними досягненнями в різних аспектах життєдіяльності розподілилися наступним чином (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Відмінності середніх значень вираженості ступеня незадоволеності соціальними досягненнями у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана)

Аспекти життєдіяльності	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
власна освіта	0,89	0,94	1,14	1,45	0,81	0,018
взаємини з колегами	1,44	0,84	1,05	0,80	1,06	0,402
взаємини з керівництвом	0,67	0,92	0,96	0,90	1,13	0,427
взаємини із суб'єктами праці	1,11	1,22	1,14	1,20	1,22	0,948
зміст своєї роботи в цілому	1,33	1,31	1,42	1,15	1,43	0,886
умови професійної діяльності	0,89	1,76	1,66	1,95	1,59	0,223
власне положення у суспільстві	0,33	1,30	1,17	0,75	1,03	0,016
матеріальний стан	1,00	1,55	1,52	1,35	1,58	0,552
житлово-побутові умови	0,67	1,46	1,15	1,40	1,72	0,016
взаємини з подружжям	1,33	1,16	1,30	1,95	1,67	0,026
взаємини з дітьми	2,00	1,52	1,52	1,75	1,38	0,480
взаємини з батьками	1,56	1,64	1,43	1,70	1,68	0,615
обстановка у державі (суспільстві)	2,11	1,73	2,03	2,15	2,00	0,315
взаємини з близькими, друзями	1,56	1,92	1,74	1,65	2,13	0,217
сфера побутового обслуговування	1,00	1,53	1,66	1,60	1,74	0,389
сфера медичного обслуговування	1,33	1,65	2,00	1,65	2,30	0,002
спосіб проведення дозвілля	2,44	1,49	1,79	1,40	1,84	0,018
можливість проводити відпустку	0,56	1,44	1,46	1,15	1,87	0,007
можливість вибору місця роботи	0,44	1,11	1,08	1,15	1,23	0,386
власний спосіб життя в цілому	1,44	1,63	1,35	0,90	1,33	0,038
загальний рівень фрустрації	1,15	1,31	1,48	1,33	1,47	0,139

Табличні дані дозволяють стверджувати, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості ступеня

незадоволеності у досліджуваних з різним освітнім рівнем своїми соціальними досягненнями виявлено у відношенні наступних аспектів життєдіяльності: «сфера медичного обслуговування» ($p \leq 0,01$), «можливість проводити відпустку» ($p \leq 0,01$), «власне положення у суспільстві» ($p \leq 0,05$), «житлово-побутові умови» ($p \leq 0,05$), «власна освіта» ($p \leq 0,05$), «спосіб проведення дозвілля» ($p \leq 0,05$), «взаємини з подружжям» ($p \leq 0,05$), «власний спосіб життя в цілому» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення прояву показників фрустрованості у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування демонструють ті з них, які мають вищу освіту. Натомість, найнижчий ступінь незадоволеності виявили досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Аналогічний характер розподілу середніх значень вираженості незадоволеності досліджуваних з різним освітнім рівнем своїми соціальними досягненнями маємо у відношенні такого аспекту їх життєдіяльності, як «можливість проводити відпустку». Як і в попередньому випадку, констатуємо, що достовірно вищий ступінь незадоволеності можливістю проводити відпустку демонструють досліджувані, які мають вищу освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник фрустрованості такого аспекту їх життєдіяльності, як «власне положення у суспільстві». Так, достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві демонструють досліджувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним показником фрустрованості досліджуваних, на який необхідно звернути увагу, є «житлово-побутові умови». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь незадоволеності житлово-побутовими умовами мають досліджувані з вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності – досліджувані з неповною середньою освітою.

Заслуговує на увагу факт, що достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості демонструють

досліджувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності (відповідно, найвищий ступінь задоволеності) – випробувані з вищою освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник фрустрованості такого аспекту їх життєдіяльності, як «спосіб проведення дозвілля». Так, достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Показник «взаємини з подружжям» виявився наступним у шерегу фрустрованих аспектів життєдіяльності досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь незадоволеності взаєминами з подружжям демонструють випробувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь незадоволеності (відповідно, найвищий ступінь задоволеності) – випробувані із середньою освітою.

Останнім в межах даного блоку статистичного аналізу фрустрованим аспектом життєдіяльності досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився показник «власний спосіб життя в цілому». В даному випадку, спостерігаємо достовірно вищий ступінь незадоволеності власним способом життя в цілому у тих досліджуваних, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь незадоволеності – у досліджуваних з неповною вищою освітою.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (Rosenzweig, 1941). Так, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 2).

Табличні дані дозволяють констатувати, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявлено за такими показниками: «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,001$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» ($p \leq 0,05$), «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні

потреби» ($p \leq 0,05$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Відмінності середніх значень вираженості фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга)

Направленість і тип фрустраційної реакції	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	3,89	3,52	3,37	3,60	3,88	0,299
екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,22	3,93	3,35	2,95	3,61	0,022
екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	3,11	2,13	2,15	2,75	2,45	0,011
інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	3,00	2,09	2,08	2,30	2,01	0,174
інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	3,00	2,47	2,48	2,80	2,48	0,310
інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,56	3,08	2,84	3,15	2,94	0,714
імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,78	3,02	2,66	3,05	2,57	0,276
імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,44	2,42	2,99	1,90	2,33	0,000
імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	1,44	2,29	2,41	2,35	1,87	0,020

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву фрустраційних реакцій у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє стверджувати, що достовірно вищий ступінь вираженості «імпунітивної реакції з фіксацією на самозахисті» демонструють випробувані, які мають середню спеціальну освіту, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані, які мають неповну вищу освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий тип фрустраційної реакції, як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби». Враховуючи характер вираженості її середніх значень у досліджуваних з різним освітнім

рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь її прояву демонструють досліджувані з неповною середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою і середньою спеціальною освітою.

Показник «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву даної фрустраційної реакції демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою, а найнижчий ступінь прояву – випробувані з неповною середньою освітою.

Останнім в межах даного блоку статистичного аналізу типом фрустраційної реакції у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявилась «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті». В даному випадку, спостерігаємо достовірно вищий ступінь прояву даної фрустраційної реакції у досліджуваних із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – у досліджуваних з неповною середньою освітою. Змістовно проінтерпретуємо виявлену закономірність.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. Залежно від освітнього рівня середні значення вираженості психічних станів у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності середніх значень вираженості психічних станів
у досліджуваних з різним освітнім рівнем**

(за методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка)

Психічний стан	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
тривожність	8,11	7,31	7,64	8,80	7,04	0,217
фрустрація	6,11	6,43	6,45	5,80	6,03	0,952
агресивність	7,56	8,73	8,10	9,75	8,90	0,550
ригідність	6,22	8,34	7,60	9,25	8,17	0,149

В даному випадку, табличні дані вказують на те, що за жодним показником (психічним станом) досліджуваних не виявлено статистично значимих відмінностей у середніх значеннях їх вираженості ($p > 0,05$). Таким чином, можна констатувати, що освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Перейдемо до розгляду наступного блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення агресії Е. Вагнера. Отож, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості показників агресії у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 4).

Таблиця 4

Відмінності середніх значень вираженості показників агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою вивчення агресії Е. Вагнера)

Показники агресії	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
агресія	1,67	1,48	1,34	1,60	1,35	0,449
директивність	3,56	2,49	2,19	3,10	2,49	0,005
страх	3,22	1,46	1,36	1,75	1,39	0,020
емоційність	1,44	2,21	2,16	2,00	2,38	0,340
комунікація	1,44	1,73	2,06	1,70	2,33	0,015
залежність	1,00	1,00	0,90	0,90	0,93	0,820
демонстративність	0,44	0,95	0,95	1,00	0,87	0,604
каліцтво	0,89	1,12	0,79	0,85	0,78	0,128
активна байдужість	2,11	2,15	1,97	1,85	2,13	0,833
пасивна байдужість	1,67	0,84	0,85	0,85	0,87	0,479
опис	2,33	1,49	1,81	1,55	1,41	0,038

Якщо звернутись до табличних даних, то стає очевидним, що статистично значимі відмінності у середніх значеннях вираженості показників агресії у випробуваних різного освітнього рівня виявлено у відношенні: «директивності» ($p \leq 0,01$), «комунікації» ($p \leq 0,05$), «страху» ($p \leq 0,05$), «опису» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії у досліджуваних різного освітнього рівня дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву директивності демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Показник «комунікація» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву показника «комунікація» демонструють випробувані, які мають вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну середню освіту.

Також заслуговує на увагу факт, виявлений у відношенні такого показника агресії досліджуваних з різним освітнім рівнем, як «страх». Якщо звернути увагу на характер вираженості даного показника агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем, то стає очевидним, що найвищий ступінь його прояву демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають середню спеціальну освіту.

Останнім за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник, як «опис». Враховуючи характер вираженості середніх значень даного показника агресії у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь його прояву демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають вищу освіту.

Перейдемо до розгляду наступного блоку результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі. Так, залежно від освітнього рівня середні значення вираженості показників і форм агресії у випробуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 5). Дані таблиці 5 дозволяють стверджувати, що достовірні відмінності у середніх значеннях вираженості показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «образи» ($p \leq 0,01$),

«негативізму» ($p \leq 0,05$), «почуття провини» ($p \leq 0,05$), «підозрілості» ($p \leq 0,05$), «індексу ворожості» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 5

**Відмінності середніх значень вираженості показників агресії
у досліджуваних з різним освітнім рівнем
(за методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі)**

Показники агресії	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
фізична агресія	5,00	5,22	4,77	5,85	5,00	0,198
непряма агресія	3,56	4,24	4,23	4,00	3,66	0,128
дратівливість	3,56	5,45	4,65	5,05	4,52	0,303
негативізм	3,11	2,22	1,90	3,30	2,19	0,013
образа	5,22	3,99	3,96	2,35	3,83	0,002
підозрілість	4,89	5,60	4,58	5,35	5,25	0,036
вербальна агресія	4,78	6,15	6,09	6,20	6,62	0,247
почуття провини	6,22	4,76	5,28	6,10	5,07	0,026
індекс агресивності	17,78	21,76	20,80	22,95	20,10	0,118
індекс ворожості	8,67	9,27	8,35	7,10	8,90	0,039

Якщо почати з аналізу першого показника агресії із шерегу означених, то можна констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву образи демонструють досліджувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані, які мають неповну вищу освіту.

Такий показник агресії, як «негативізм» виявився наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем. В даному випадку, достовірно вищий ступінь прояву негативізму демонструють досліджувані з неповною вищою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою спеціальною освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник агресії, як «почуття провини». В даному випадку, достовірно вищий ступінь вираженості показника «почуття провини» демонструють досліджувані з неповною середньою освітою, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані із середньою освітою.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий показник агресії, як «підозрілість». В даному випадку, достовірно вищий ступінь прояву підозрілості демонструють досліджувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із середньою спеціальною освітою.

Останнім в даному блоці статистичного аналізу показником агресії, у відношенні якого підтверджено статистично достовірний характер виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем, є «індекс ворожості». Табличні дані дозволяють стверджувати, що достовірно вищий ступінь прояву ворожості демонструють досліджувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані із неповною вищою освітою.

Розглянемо наступний блок результатів статистичного аналізу на предмет виявлення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираженості показників досліджуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко. Так, залежно від рівня освіти середні значення вираженості симптомів емоційного вигорання у досліджуваних розподілилися наступним чином (див. Табл. 6).

Табличні дані показують, що достовірні відмінності у середніх значеннях вираженості симптомів емоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявлено за такими діагностичними показниками: «емоційна відчуженість» ($p \leq 0,001$), «переживання психотравмуючих обставин» ($p \leq 0,01$), «психосоматичні і психовегетативні порушення» ($p \leq 0,05$), «загнаність у кут» ($p \leq 0,05$), «емоційний дефіцит» ($p \leq 0,05$), «незадоволеність собою» ($p \leq 0,05$), «загальний рівень психоемоційного вигорання» ($p \leq 0,05$), «емоційно-моральна дезорієнтація» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем дозволяє констатувати, що достовірно вищий ступінь вираженості показника «емоційна відчуженість» демонструють випробувані із середньою освітою, а найнижчий ступінь вираженості – досліджувані з вищою освітою.

Таблиця 6

Відмінності середніх значень вираженості показників психоемоційного вигорання у досліджуваних з різним освітнім рівнем (за методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко)

Симптоми емоційного вигорання	Освіта					Значення ймовірності (p)
	неповна середня	середня	середня спеціальна	неповна вища	вища	
переживання психотравмуючих обставин	5,89	7,26	8,51	7,55	8,46	0,005
незадоволеність собою	8,22	7,02	7,33	8,65	7,48	0,039
«загнаність» у кут	6,00	5,73	5,31	7,00	5,83	0,027
тривога і депресія	6,67	6,51	6,42	6,90	6,14	0,546
неадекватне вибіркове емоційне реагування	7,22	6,49	6,19	6,70	5,75	0,159
емоційно-моральна дезорієнтація	7,00	5,89	5,50	5,10	5,01	0,049
розширення сфери економії емоцій	6,44	6,99	7,06	6,50	6,93	0,671
редукція професійних обов'язків	4,89	5,63	4,58	4,95	5,17	0,102
емоційний дефіцит	9,67	7,92	6,99	7,55	7,39	0,036
емоційна відчуженість	6,89	8,06	6,79	7,75	6,51	0,001
особистісна відчуженість	7,67	7,58	6,75	6,95	7,41	0,183
психосоматичні і психовегетативні порушення	6,44	7,69	7,28	6,15	6,51	0,026
загальний рівень психоемоційного вигорання	82,3	82,7	78,7	81,8	78,6	0,040

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий симптом емоційного вигорання, як «переживання психотравмуючих обставин». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню спеціальну освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну середню освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився

такий симптом емоційного вигорання, як «психосоматичні і психовегетативні порушення». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають неповну вищу освіту.

Щодо наступного симптому емоційного вигорання досліджуваних – «загнаність у кут», то середні значення його вираженості розподілилися у досліджуваних з різним освітнім рівнем наступним чином. Достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Також заслуговує на увагу факт, виявлений у відношенні такого симптому емоційного вигорання досліджуваних, як «емоційний дефіцит». Табличні дані дозволяють констатувати, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню спеціальну освіту.

Наступним за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних з різним освітнім рівнем виявився такий симптом емоційного вигорання, як «незадоволеність собою». Враховуючи характер вираженості його середніх значень у досліджуваних з різним освітнім рівнем, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну вищу освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають середню освіту.

Щодо наступного симптому емоційного вигорання досліджуваних – «загальний рівень психоемоційного вигорання», то середні значення його вираженості розподілилися у досліджуваних з різним освітнім рівнем наступним чином. Достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають вищу і середню спеціальну освіту.

Останнім за рівнем статистичної значимості виявлених відмінностей у досліджуваних різного віку виявився такий симптом

емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». Враховуючи характер вираженості середніх значень даного симптому у досліджуваних різних вікових категорій, відмітимо, що достовірно вищий ступінь прояву даного симптому емоційного вигорання демонструють випробувані, які мають неповну середню освіту, а найнижчий ступінь прояву – випробувані, які мають вищу освіту.

Висновки і перспективи. Отже, аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження змістовних складових особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до рівня освіти дозволив нам узагальнити такі показники:

Достовірно вищий ступінь незадоволеності сферою медичного обслуговування, можливістю проводити відпустку, незадоволеності житлово-побутовими умовами, наявності показника «комунікація» при агресії демонструють ті досліджувані військовослужбовці, які мають вищу освіту.

Достовірно вищий ступінь незадоволеності своїм положенням у суспільстві, незадоволеності власним способом життя в цілому, наявністю типу поведінки при фрустрації «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», прояву підозрілості, ворожості, вираженості показника емоційного вигорання «емоційна відчуженість», симптому емоційного вигорання «психосоматичні і психовегетативні порушення» демонструють досліджувані, які мають середню освіту.

Достовірно найвищий ступінь незадоволеності рівнем власної освіченості, незадоволеності взаєминами з подружжям, прояву негативізму, синдрому емоційного вигорання «загнаність у кут», симптому емоційного вигорання «незадоволеність собою» демонструють досліджувані з неповною вищою освітою.

Достовірно вищий ступінь незадоволеності способом проведення свого дозвілля, вищий ступінь прояву директивності, характеризуються типом фрустраційної реакції «імпунітивної реакції з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «страх» при агресії, «опис» при агресії, прояв образи, показник «почуття провини», симптом емоційного вигорання «емоційний дефіцит», симптом емоційного вигорання «загальний рівень психоемоційного вигорання», такий симптом емоційного вигорання, як «емоційно-моральна дезорієнтація». виявили ті досліджувані, які мають неповну середню освіту.

Достовірно вищий показник типу фрустраційної поведінки «імунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», симптом емоційного вигорання «переживання психотравмуючих обставин», демонструють випробувані із середньою спеціальною освітою.

Констатовано, що освітній рівень досліджуваних ніяк не пов'язаний з проявом у них тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук змістовних складових особистісного функціонування військовослужбовців відповідно до сімейного статусу та місця проживання.

Література

1. Березницька У. О., Мацевко Т. М., Солошенко Н. В. (2020). Психічні стани військовослужбовців після повернення із зони ведення бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (55), 59-67. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>

2. Бююль А., Цёфель П. (2002). SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮГ».

3. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (2019). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.

4. Наследов А. Д. (2004). Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных. Санкт-Петербург: Речь.

5. Наследов А. Д. (2005). SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. Санкт-Петербург: Питер.

6. Партико Т. Б., Скальська О. І. (2020). Емоційно-вольові ресурси стресостійкості у військовослужбовців. *Психологічний часопис*, 6(4), 53-63. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4>

7. Колесніченко О. С. та ін. (2016). Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації: монографія. Харків: Національна акад. НГУ.

8. Мушкевич М. І. та ін. (2016). Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія. Луцьк: Вежа-Друк.

9. Gerlock, A. A., Szarka, J. G., Cox, K., Harel, O. (2016). Comparing intimately violent to non-violent veterans in treatment for posttraumatic stress disorder. *Journal of Family Violence*, 31(6), 667–678. <https://doi.org/10.1007/s10896-016-9814-2>

10. Heavey, S. C., Homish, D. L., Goodell, E. A., Homish, G. G. (2017). U.S. Reserve soldiers' combat exposure and intimate partner violence: Not more common but it is more violent. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(5), 617–623. <https://doi.org/10.1002/smi.2748>.
11. Klaw, E. L., Demers, A. L., Da Silva, N. (2016). Predicting risk factors for intimate partner violence among post-9/11 college student veterans. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(4), 572–597. <https://doi.org/10.1177/0886260514556102>.
12. Kwan, J., Sparrow, K., Facer-Irwin, E., Thandi, G., Fear, N. T., MacManus D. (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 53, 101419. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419>.
13. LaMotte, A. D., Taft, C. T., Weatherill, R. P., Eckhardt, C. I. (2017). Social skills deficits as a mediator between PTSD symptoms and intimate partner aggression in returning veterans. *Journal of Family Psychology*, 31(1), 105–110. <https://doi.org/10.1037/fam0000215>
14. Gates, M. A., Holowka, D. W., Vasterling, J. J., Keane, T. M., Marx, B. P., & Rosen, R. C. (2012). Posttraumatic stress disorder in veterans and military personnel: epidemiology, screening, and case recognition. *Psychological services*, 9(4), 361–382. <https://doi.org/10.1037/a0027649>
15. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48(4), 347–349.

References

1. Bereznytska U. O., Matsevko T. M., Soloshenko N. V. (2020). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtiv pislia povnennia iz zony vedennia boiovykh dii [Mental states of servicemen after returning from the combat zone]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2 (55), 59-67. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67> [in Ukrainian].
2. Biuiul A., Tsëfel P. (2002). *SPSS: yskusstvo obrabotky ynformatsyy: analiz statystycheskykh dannykh y vosstanovlenye skrytykh zakonornostei* [SPSS: The Art of Information Processing: Analyzing Statistical Data and Recovering Hidden Patterns]. Sankt-Peterburh: OOO «DyaSoftIuH» [in Russian].
3. Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy» (2019). Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
4. Nasledov, A. D. (2005). *Matematycheskiye metody psykholohycheskoho yssledovaniya: analiz y ynterpretatsiya dannykh* [Mathematical methods of psychological research: analysis and interpretation of data]. Sankt-Peterburh: Rech [in Russian].

5. Nasledov, A. D. (2005). SPSS: kompiuternyi analiz dannykh v psykholohyy u sotsyalnykh naukakh [SPSS: Computer Data Analysis in Psychology and Social Sciences]. Sankt-Peterburh: Pyter [in Russian].

6. Partyko, T. B., Skalska, O. I. (2020). Emotsiino-volovi resursy stresostiikosti u viiskovosluzhbovtziv [Emotional and volitional resources of stress resistance in servicemen]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 6(4), 53-63. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4> [in Ukrainian].

7. Kolesnichenko O. S. et all. (2016). *Psykhologichna hotovnist viiskovosluzhbovtziv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti poza mezhamy punktu postiinoi dyslokatsii* [Psychological readiness of servicemen of the National Guard of Ukraine for service and combat activities outside the point of permanent deployment]. Kharkiv: Natsionalna akad. NHU [in Ukrainian].

8. Mushkevych M. I. et all. (2016). *Psykhologichna dopomoha uchasnykam ATO ta yikh sim'iam* [Psychological assistance to anti-terrorist operation participants and their families]. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

9. Gerlock, A. A., Szarka, J. G., Cox, K., Harel, O. (2016). Comparing intimately violent to non-violent veterans in treatment for posttraumatic stress disorder. *Journal of Family Violence*, 31(6), 667–678. <https://doi.org/10.1007/s10896-016-9814-2>

10. Heavey, S. C., Homish, D. L., Goodell, E. A., Homish, G. G. (2017). U.S. Reserve soldiers' combat exposure and intimate partner violence: Not more common but it is more violent. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(5), 617–623. <https://doi.org/10.1002/smi.2748>.

11. Klaw, E. L., Demers, A. L., Da Silva, N. (2016). Predicting risk factors for intimate partner violence among post-9/11 college student veterans. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(4), 572–597. <https://doi.org/10.1177/0886260514556102>.

12. Kwan, J., Sparrow, K., Facer-Irwin, E., Thandi, G., Fear, N. T., MacManus D. (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 53, 101419. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419>.

13. LaMotte, A. D., Taft, C. T., Weatherill, R. P., Eckhardt, C. I. (2017). Social skills deficits as a mediator between PTSD symptoms and intimate partner aggression in returning veterans. *Journal of Family Psychology*, 31(1), 105–110. <https://doi.org/10.1037/fam0000215>

14. Gates, M. A., Holowka, D. W., Vasterling, J. J., Keane, T. M., Marx, B. P., & Rosen, R. C. (2012). Posttraumatic stress disorder in veterans and military personnel: epidemiology, screening, and case recognition. *Psychological services*, 9(4), 361–382. <https://doi.org/10.1037/a0027649>

15. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, 48(4), 347–349.

Received: 16.04.2022

Accepted: 01.05.2022

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ СІМЕЙ

Мушкевич Мирослава

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,

mushkevych.myroslava@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3268-5767>

Мета. Обґрунтовано визначення сутності психологічного консультування сімей, яке трактується як система професійної діяльності психолога, як цілеспрямований процес, представлений використанням прийомів та методів, спрямованих на дослідження й інтерпретацію індивідуальних та міжособистісних особливостей членів сімей для створення оптимальних умов розвитку, адаптації та самореалізації кожної окремої особистості та сім'ї в цілому.

Методи. Розроблено процедуру психологічного консультування сімей, загальна методологія якого ґрунтується на провідних ідеях системного підходу, в якому особливі акценти зосереджені на цілісності системи, у якій будь-які зміни, що відбуваються в одній із підсистем, обов'язково впливають на всі інші підсистеми та на систему загалом. Представлений алгоритм психоконсультативної процедури складається з двох етапів і процес розпочинається із психодіагностичного етапу - реалізується застосування проективної методики «Малюнок сім'ї». Другий етап – психоконсультативний - аналіз результатів та виділення і реалізація шляхів позитивних змін міжособистісних стосунків сімей.

Результати. Представлено класифікацію гендерної диференціації вираження особистісних чинників членів сімей, доведено різницю особистісного та сімейного функціонування в представників із різним сімейним статусом, рівнем функціонування. Виявлено, що в результаті психоконсультативного впливу кількість членів сімей зі сформованою настановою на позитивне сприйняття та прийняття партнера або інших членів ядерної сім'ї, відрефлексованою позицією й готовністю до генерування конструктивного простору подружніх і сімейних взаємин, до культивування «здорових» сімейних цінностей і настанов, реалізації конструктивних рольових патернів сімейного функціонування збільшилася.

Висновки. Виділено психологічне консультування як важливий компонент психологічної допомоги сім'ям із використанням системного підходу до сім'ї, спрямованого на розвиток позитивних змін щодо сімейних

цінностей, сімейних ролей, установок, особливостей подружніх і міжособистісних стосунків і ставлення, прийняття партнера чи інших членів ядерної сім'ї.

Ключові слова: ядерна сім'я, сімейна система, шлюбна підсистема, психодіагностика, психоконсультація.

Myroslava Mushkevych. Basic approaches to psychological counseling of family relations.

Purpose. The definition of the essence of psychological counseling, which is interpreted as a system of professional activity of a psychologist, as a purposeful process, represented by techniques and methods aimed at researching and interpreting individual and interpersonal characteristics of family members to create optimal conditions for development, adaptation and self-realization of each individual and family as a whole.

Methods. A procedure for psychological counseling of families has been developed, the general methodology of which is based on the leading ideas of a systems approach, in which special emphasis is placed on the integrity of the system, in which any changes in one subsystem necessarily affect all other subsystems and the system as a whole. The presented algorithm of the psycho-counseling procedure consists of two stages and the process begins with the psychodiagnostic stage - the application of the projective method "Family Drawing" is implemented. The second stage - psychoconsultative analysis of the results and selection and implementation of the routes towards positive changes in interpersonal relationships.

Results. The classification of gender differentiation of expression of personal factors of family members is presented, the difference of personal and family functioning in representatives with different family status, level of functioning is proved. It was found that as a result of psychoconsultative influence the number of family members with a well-established attitude to positive perception and acceptance of a partner or other members of the nuclear family, reflected position and willingness to generate constructive space of marital and family relationships, to cultivate "healthy" family values and attitudes, implementation of constructive role patterns of family functioning has increased.

Conclusions. Psychological counseling is an important component of psychological assistance to families using a systematic approach to the family, aimed at developing positive changes in family values, family roles, attitudes, marital and interpersonal relationships and attitudes, acceptance of partners or other members of the nuclear family.

Key words: nuclear family, family system, marriage subsystem, psychodiagnostics, psycho-counseling.

Вступ. Психологічне консультування - це особливий вид відносин між психоконсультантом і клієнтом й визначається як один із методів професійної психологічної допомоги, як процес

спрямування людини до прийняття позитивних рішень у житті, як допомога в активізації внутрішніх ресурсів людей для відновлення та оптимізації адаптивних функцій. Процес психологічного консультування сім'ї спрямований на відпрацювання толерантних взаємин у сім'ї, допомогу членам сім'ї у створенні альтернативних патернів взаємодії. Формулювання завдань консультування передбачає визначення коротко- й довгострокових завдань. Важливо мати чітке уявлення як про завдання однієї консультативної сесії, так і всього психоконсультативного процесу з сім'єю.

Як зазначають О. Затворнюк (Затворнюк, 2018), Р. Федоренко (Мушкевич, Федоренко, Коширець, 2018), О. Халік (Халік, 2017), О. Яковенко (Яковенко, 2018) головне завдання консультування – засвоєння членами сім'ї ефективних способів самостійного розв'язання проблем, хоча, починаючи працювати із психоконсультантом, члени сім'ї бажають отримати допомогу у вирішенні цілком конкретних питань. Найважливіше у консультативному процесі сім'ї – уміння членів родини розв'язувати проблеми, а не виключати їх зі свого життя. Під час консультування, розглядаючи стан, сім'ї відповідно до уявлень про її розвиток, оцінюються адаптивні можливості сім'ї; загальний спектр станів, пов'язаних із сімейним гомеостазом; особливості процесів зворотного зв'язку та комунікації на різних етапах життєвого циклу сім'ї; ступінь вразливості сімейної системи на різних етапах її розвитку, сильні й слабкі її сторони (Cross, Overall, Low & Henderson, 2020). Важливим досягненням сімейного консультування є можливість реалізувати членам сім'ї власні способи розуміння та розв'язання наявних міжособистісних проблем (Cochran & Cochran, 2015).

Одне із суперечливих питань – відповідність сімейного консультування і сімейної психотерапії. Розподіл цих двох сфер – складне завдання. І консультування, і психотерапія використовують одні й ті самі теоретичні знання і набір технічних засобів. І в першому, і в другому випадках допомога клієнту ґрунтується на взаємодії між консультантом і клієнтом. Тому сімейне консультування розглянуто як один із різновидів сімейної психотерапії.

Водночас більшість дослідників указує на те, що сімейне консультування має свою специфіку і є підстави вважати його окремим напрямом психологічної практики. У науковій літературі

частіше всього зустрічаються такі підходи до трактування цих двох видів психологічної допомоги (Gurman, 2015):

1) сімейне консультування – короткотривалий процес, спрямований на допомогу та підтримку сім'ї у розв'язанні актуальних, чітко усвідомлюваних проблем, які нещодавно проявилися.

2) сімейна психотерапія – довготривалий, глибокий процес, у якому, окрім розгляду актуальної сімейної ситуації, зазвичай, здійснюється аналіз минулого сім'ї та сімейна реконструкція.

В обох випадках психологічної практики наявний психотерапевтичний процес, але вони відрізняються один від одного складністю ситуації, в якій перебуває сім'я, її проблемами та цілями діяльності (Федоренко, Мушкевич, Дучимінська, Магдисюк, 2020).

Мета статті – проаналізувати процес психологічного консультування членів сімей, спрямований на осмислювали наявних способів взаємодії в сім'ї та оволодіння продуктивними способами виходу з проблемних ситуацій, на розвиток почуття суб'єктності й упевненості у своїх силах клієнтів психоконсультативного процесу. Завдання статті – описати основні концептуальні підходи до психологічного консультування сімей, що не є тією чи іншою психотехнікою, а саме являє собою бесіду, як особливу форму взаємодії у системі «психолог–клієнт». При цьому, який би варіант не обрався для консультування сім'ї, що звернулася за допомогою, основним завданням психоконсультативної процедури є опора на позитивні ресурси її членів, намагання психоконсультанта підтримати й розвивати їхні кращі почуття та здібності.

Методи та процедура дослідження. Для вивчення особливостей внутрісімейної взаємодії нами використано проєктивну методику «Малюнок сім'ї». Її використовували, описували, видозмінювали й удосконалювали Р. Бернс, О. Захаров, С. Кауфман, К. Махвер, В. Столін та ін. (Мушкевич, 2021). Досліджуваному пропонують чистий аркуш паперу, кольорові олівці та гумку і дають інструкцію намалювати свою сім'ю. Час виконання завдання необмежений, але здебільшого він не перевищує 35 хвилин. Під час виконання завдання в протоколі фіксують послідовність малювання деталей; паузи понад 15 секунд; стирання деталей; спонтанні коментарі; емоційні реакції та їх зв'язок із зображуваним змістом. Після виконання завдання обговорюється максимум додаткової

інформації. Зазвичай ставлять такі запитання: хто тут намальований? Де вони перебувають? Що вони роблять? Їм весело чи ні? Чому? Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? Інтерпретація, яку використано, ґрунтується на аналізі вищезазначених авторів і ділиться на три частини: аналіз структури малюнка, особливостей графічної презентації членів сім'ї й процесу малювання. Аналіз структури малюнка – наявність усіх членів сім'ї чи відсутність когось одного або всіх, не пов'язаних із сім'єю людей, повна відсутність людей тощо. Аналіз особливостей графічної презентації членів сім'ї дає інформацію про емоційне ставлення досліджуваного до окремих членів сім'ї. Увагу звертають на кількість деталей на окремих членах сім'ї, декорування, використання кольорів. Також важливі розмір фігур, емоції, пози тощо. Під час аналізу процесу малювання звертаємо увагу на послідовність малювання членів сім'ї, деталей, стирання, повернення до вже намальованих об'єктів, паузи, спонтанні коментарі.

Вивчення міжособистісних особливостей сімей відбувалося на базі психологічного консультативного центру й психодіагностичної лабораторії при кафедрі практичної психології та психодіагностики, факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вибіркову сукупність становили 464 члени сімей, серед яких було виділено такі соціально-демографічні показники, як стать, сімейний статус, тип сімейного функціонування.

До вибіркової сукупності входили чоловіки та жінки серед них: жінки – 60,7 %; чоловіки – 39,3 %. Аналіз показників сімейного статусу виділив такі дані: досліджувані із повних сімей – 85,7 %; досліджувані із неповних сімей – 14,3 %. Відсотковий показник досліджуваних, які описували свої сім'ї за рівнем сімейного функціонування дозволив виділити, що: серед членів сімей, що описували свою сім'ю як функційну було 61,4 %; як дисфункційну – 24,2 %; як псевдофункційну – 14,4 %.

Обговорення результатів. Актуальними для всіх досліджуваних виявилися проблеми, пов'язані із сім'єю. Виокремлено дві причини сімейних проблем, які відбирають багато зусиль і часу. Перша – те, що члени сім'ї живуть упродовж певного часу разом. При цьому люди з роками змінюються, але вимушені знову пристосовуватись один до одного, а це, на думку досліджуваних, не може щоразу відбуватися безслідно. Друга

причина полягає в тому, що взаємини з близькими більшість людей сприймає досить емоційно, тому важко (якщо не неможливо), приймати раціональні рішення. Вивчення та аналіз соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності (віку, статі, типу та структури сім'ї) дав нам змогу враховувати ці показники під час дослідження та здійснення порівняльного аналізу.

Узагальнимо результати проаналізованого дослідження змістовних характеристик особистісно-сімейного функціонування членів сімей, залежно від структурних параметрів сім'ї.

Встановлено, що жіночій частині членів сімей достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності»; «підозрілість, недовіра»; «труднощі у спілкуванні та у взаємодії з іншими»; «тривога, страх»; «імпульсивність»; «пасивність»; «емоційна й інтелектуальна незрілість»; «холодність стосунків»; «ригідність»; «напруження»; «конкуренція між батьками або сиблінгами»; «невпевненість, зневіра у собі».

Чоловічій частині членів достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності»; «підозрілість, недовіра»; «труднощі у спілкуванні та взаємодії з іншими»; «тривога, страх»; «задоволеність собою»; «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю»; «холодність стосунків».

Членам неповних сімей достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності»; «підозрілість, недовіра»; «труднощі у спілкуванні та взаємодії з іншими»; «тривога, страх»; «напруження»; «холодність стосунків»; «невпевненість, зневіра у собі».

Членам повних сімей достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності»; «невпевненість, зневіра у собі»; «тривога, страх»; «задоволеність собою»; «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю»; «холодність стосунків»; «конкуренція між батьками або сиблінгами»; «напруження»; «порушення у соціально-психологічній адаптації».

Членам псевдофункційних сімей достовірно властиві «відчуття нестабільності»; «підозрілість, недовіра»; «тривога, страх»; «напруження»; «холодність стосунків»; «невпевненість, зневіра у собі».

Членам дисфункційних сімей достовірно властиві: «відчуття нестабільності»; «психосоматичні прояви»; «підозрілість, недовіра»; «тривога, страх»; «агресивність»; «імпульсивність»; «холодність стосунків»; «напруження»; «порушення у соціально-психологічній адаптації».

Членам функційних сімей достовірно властиві виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності»; «задоволеність собою»; «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю»; «згуртованість членів сім'ї»; «взаємодія членів сім'ї»; «напруження».

Наступним етапом, після психодіагностики методом малюнку, стало психологічне консультування, де основними засобами роботи були бесіда й інтерпретація як специфічні форми надання психологічної допомоги, орієнтовані на особистість і взаємодію між членами сім'ї, на засвоєння ними ефективних способів самотійного розв'язання проблем, на вирішення міжособистісних і внутрішньо-особистісних негараздів. Психологічне консультування передбачало аналіз причини труднощів сімейного функціонування, яка бере початок у сфері особистісних особливостей членів родини.

Надання психоконсультативної допомоги сім'ї починається зі з'ясування проблем функціонування сім'ї та її взаємодії із зовнішнім світом. Надалі відбувається аналіз сімейної ситуації, особистості, родинних взаємин. Акцент психоконсультативної допомоги полягає у подоланні бар'єрів спілкування та взаємодії і виявленні причин їх порушень. Отримана інформація про сім'ю використовується для побудови програми надання психоконсультативної допомоги, зорієнтованої на розвиток психологічної культури, мислення, поведінки (Janusz, Matusiak & Peräkylä, 2021).

У нашому випадку застосовано індивідуальне та групове консультування. Індивідуальне психологічне консультування спрямоване на роботу з одним із членів сім'ї і ґрунтується на ідеї про те, що зміни навіть одного члена сім'ї змінюють усю систему внутрісімейних стосунків. Створюється класична діада «консультант–клієнт», однак присутній контекст сімейних стосунків (у пам'яті й образах тощо) (Waters, 2020).

До завдань індивідуального консультування включено наступні пункти роботи:

- допомогти краще розібратись у суті проблеми,

- зняти емоційне напруження,
- усвідомити ситуацію, що склалася,
- розширити уявлення про себе, проблемну сімейну ситуацію, навколишню дійсність загалом, унаслідок чого по-новому бачиться й оцінюється ситуація, віднаходяться альтернативні варіанти поведінки в ній,
- допомогти брати на себе відповідальність за власний «внесок» у сімейну ситуацію,
- підтримати віру у свої сили, готовність реалізувати виявлені способи подолання сімейних проблем, передусім, через зміну власного ставлення до них і власної поведінки.

У груповому консультуванні беруть участь інші члени ядерної сім'ї. Цей вид психологічної допомоги використовується тоді, коли проблеми стосуються усієї сімейної системи загалом. Групове сімейне консультування передбачає організацію роботи гомогенних груп (шлюбних, батьківських), які залучаються на певних етапах роботи з сім'єю (Мушкевич, 2021).

Робота з шлюбними партнерами передбачає участь у консультації разом чоловіка і дружини, їхня поведінка робить наочними звичні моделі взаємодії одне з одним. Важливо підвести їх до усвідомлення конфліктних, непродуктивних форм взаємодії, а потім відшукати нові, продуктивні.

Робота з батьками як командою і окремо з батьком та матір'ю - більш діагностична та продуктивна для усвідомлення, дає змогу одразу ж побачити ті проблеми й труднощі, на які клієнти скаржаться, де основним симптомом, на їхню думку є проблемна дитина. Так, особливості їхньої взаємодії під час психоконсультативного процесу розкривають багато чого з того, про що буває важко говорити. Вони дають змогу наочно вирізнити те, що визначає характер стосунків і що самим членам подружжя та батькам важко чітко визначити. Під час роботи з обома батьками можна безпосередньо апелювати до зразків їхніх стосунків, що проявляються в особливостях взаємодії батька та матері.

Межі надання психологічної допомоги сім'ї розширюють домінантні моделі психологічного консультування, що входять до різних теоретико-методологічних шкіл, концептуальні моделі яких ми взяли за основу. Застосування сукупності теорій і моделей

дозволяє нам розширити межі розуміння особистості у сімейному контексті.

Так, системну модель психологічного консультування, яка є основною у нашому випадку, вважають однією з наймолодших і найпоширеніших, що отримали визнання наприкінці ХХ ст. Її концептуальна основа – загальна теорія систем. У сімейній системі можна виокремити підсистеми (або субсистеми): подружню, батьківську, сиблінгову (дитячу), прабатьківську. Будь-які зміни, що відбуваються в будь-якій із підсистем, обов'язково впливатимуть на всі інші підсистеми й на систему загалом.

Завдання психолога у психоконсультативному процесі – визначити, функціонування якої з субсистем було порушено. Через це доцільно працювати з усією сімейною системою, а не з єдиним її елементом. Клієнт – вся родина, а точніше – сімейна система. Такий підхід передбачає опору на сім'ю як одиницю впливу. Представники цього підходу та ін. розглядають сім'ю не просто як об'єднання індивідуальностей, пов'язаних сімейними узами, а як цілісну систему, де ніхто не страждає поодиноці: сімейні конфлікти й кризи деструктивно впливають на всіх членів сім'ї. На практиці зміни в поведінці будь-якого з членів сім'ї впливають і на всю сім'ю, і на її окремих членів. Такий підхід успішно поєднав психоаналітичні ідеї із системним підходом, запропонувавши для аналізу сімейної динаміки діаграму поколінь (сімейну діаграму), яку ми ефективно та успішно використовуємо в роботі із сім'ями (Мушкевич, 2021).

Наша психоконсультативна робота з сім'єю також ґрунтується на ідеях психоаналізу та основною метою визначає прагнення допомогти членові сім'ї усвідомити справжню причину страждань, приховану в несвідомому, зробити травматичні переживання усвідомленими, доступними осмисленню та частковому контролю. У цьому контексті підкреслено, що психологічна підтримка може компенсувати неповноцінність і перетворити слабкість у силу та повинна бути спрямована на соціальну адаптацію, прийняття соціально прийнятних зразків поведінки як критеріїв душевного здоров'я, лікування душі, пов'язані з орієнтацією на досягнення життєвих цілей, моральності, цілісності, здатності любити, на набуття особистістю психологічної свободи в умовах суспільства, що пригнічує та нівелює її.

Психоаналітична модель у сімейному консультуванні спрямована на звільнення членів сім'ї від несвідомих обмежень, які заважають їм розвиватися й отримувати задоволення від спільного життя. Вона реалізується в трьох основних формах: 1) діадних відносин «батьки – дитина»; 2) групової сімейної роботи, у межах якої об'єднується вся сім'я; 3) подружньої (парної) роботи (остання використовується у нашому дослідженні найчастіше).

Оскільки предмет психоаналітичної моделі – сімейне несвідоме або приховані аспекти сімейного життя, психоаналіз дає нам змогу відповісти на найважчі питання: чому в сім'ях із фатальною постійністю відтворюються минулі конфлікти, повторюються стереотипи стосунків і фіксовані сценарії. Теорії об'єктних відносин підкреслюють важливість для особистісного розвитку ранніх взаємин між дитиною та її об'єктами любові, зазвичай матір'ю, як первинною фігурою, котра забезпечує дитині догляд. Особливо критичне у житті людини те, як первинні фігури забезпечують підтримку, захист, прийняття та схвалення, тобто задовольняють фізичні та психологічні потреби дитини. Природа цих об'єктних відносин дає імпульс для розвитку особистості. Їх порушення створює проблеми, які втручаються в процеси особистісного розвитку та призводять до неадекватної самооцінки, труднощів у міжособистісній взаємодії або більш серйозних психічних розладів.

Наступною важливою моделлю, яку ми використовуємо у своїй роботі з сімейного консультування, є модель, заснована на транзактному аналізі. Транзактний аналіз бачить особистість кожного члена сім'ї, яка визначається чинниками – станами «Я». Позиція «Дитини» в особистості – це спонтанність, творчість, інтуїція. Позиція «Батько» вчить особистість певних норм і способів поведінки. Ці стани реалізуються, передусім, через транзакції – одиниці спілкування. Основне завдання – навчити членів сім'ї взаємних компромісів і вміння їх використовувати в інших соціальних сферах з позиції «Дорослого». Для цього вони повинні оволодіти термінологією транзактного аналізу під час розгляду своєї поведінки та стосунків у сім'ї, навчитися визначати характер потреб і запитів та встановлювати адекватні комунікації. Для дорослих членів сім'ї важливо зрозуміти, що ключ до зміни поведінки дитини – у зміні взаємин між шлюбними партнерами й батьками та дитиною (Wikle & Hoagland 2020). Мета реалізації транзактного аналізу у

психологічній моделі консультування сім'ї – допомога в усвідомленні кожного члена сім'ї станів власного «Я» у певних ситуаціях, реалізації життєвих і сімейних сценаріїв, що призводить до набуття більшої щирості, відкритості у спілкуванні, побудові конструктивних стосунків в досягненні ефективних життєвих цілей «Дорослого».

Згідно з феноменологічною психологічною моделлю при сімейному консультуванні, кожен член сім'ї має унікальну здатність по-своєму сприймати й інтерпретувати світ, де їхнє психічне переживання навколишнього називається феноменом, а вивчення того, як вони переживають реальність – феноменологією. Прихильники цього підходу переконані, що не інстинкти, внутрішні конфлікти або стимули середовища детермінують поведінку членів сім'ї, а їхнє особисте сприйняття реальності в певний момент. Люди самі себе контролюють, їх поведінка детермінована здатністю робити власний вибір (як думати, як вчинити). Ці вибори продиктовані унікальним сприйняттям світу. Якщо член сім'ї сприймає світ як доброзичливий і такий, що приймає людину, то він і сам почуває себе щасливим і інші члени сім'ї поряд з ним почуваються в безпеці. І навпаки, якщо світ сприймається як ворожий і небезпечний, то член сім'ї стає тривожним та дефензивним, схильним до захисних реакцій, які не завжди приймаються іншими членами сім'ї. Феноменологічний підхід залишає за межами свого розгляду інстинкти та процеси навчання, які загальні і для людей, і для тварин. Натомість він зосереджується на таких специфічних психічних якостях, які виділяють людину з тваринного світу: свідомість, самосвідомість, креативність, здатність будувати плани, приймати рішення й брати відповідальність за них. Через це феноменологічний підхід називають також гуманістичним.

Інше важливе припущення цього підходу полягає в тому, що в кожній людині є вроджена потреба в реалізації власного потенціалу – в особистісному зростанні, – хоча середовище може його блокувати. Люди від природи схильні до доброти, творчості, любові, радості й інших вищих цінностей. У феноменологічному підході ідеться також про те, що ніхто не може по-справжньому зрозуміти іншу людину або її поведінку, якщо не спробує поглянути на світ очима цієї людини. Тобто, феноменологія пояснює той факт, що будь-яка поведінка члена сім'ї, навіть така, яка здається дивною, має сенс для того, хто її проявляє. Емоційні ж порушення відображають блокування потреби в

зростанні (самоактуалізації), та спричинені спотвореннями сприйняття або нестачею усвідомлення почуттів.

Як і в психодинамічній моделі, психоконсультативний процес сприяє інсайту, проте у феноменологічній моделі інсайт – це усвідомлення почуттів, а не несвідомих конфліктів. Феноменологічна теорія особистості вірить у споконвічну здатність людини до добра та досконалості, зазначає, що людині властиве задоволення потреби позитивного ставлення, коли є схвалення й любов від оточення, і потреба самоповаги, що розвивається відповідно до задоволення першої потреби. Умова здорового розвитку – відсутність суперечності між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові).

Інша важлива для нас в сімейному психоконсультуванні модель сімейного функціонування – ресурсна, яка ґрунтується на припущенні про те, що сім'я постійно генерує власні норми в різних контекстах – історичному, культурному, етнічному, політичному, соціально-економічному, міжособистісному. У цій моделі, завдання психолога – пошук сильних сторін сімейного життя, намагаючись підтримувати власну зацікавленість і відкритість до відмінностей інших. Психоконсультативний процес спрямований на посилення творчої здатності людей розв'язувати проблеми, отримувати нові знання, розвиватися спочатку разом із психологом, а потім без його допомоги. Д. Фрімен [500] зазначає, що часто клієнти володіють більшою компетентністю, ніж може здатися на перший погляд. Їхні здібності, уміння та знання можуть стати для них корисними. Під індивідуальними ресурсами розуміються як і специфічні й набуті навички, пов'язані з виконанням діяльності в певній ситуації, і загальні характеристики людини – особистісні якості або сформовані форми поведінки.

Ресурсна модель не ігнорує патологію та дисфункцію, але акцентує на сильних сторонах окремої особистості та сім'ї в цілому. Фокус психологічного консультування зміщується на розвиток компетентності клієнтів із виправлення «несправностей» у сімейній системі. Цієї самої думки дотримуємося й ми, відзначаючи, що завдяки підтримці в психоконсультативній взаємодії активної позиції клієнтів, змінюється їхня установка «від нас нічого не залежить».

Спільним у розглянутих моделях є те, що кожна з них по-своєму має за мету передати членам сім'ї ідею дії для виконання сімейних

функцій та вибудовування власної методики взаємин. Ураховуючи те, що сім'я – відкрита, змінна система з власними цілями і володіє значними адаптивними можливостями, зазначимо наявність у ній значних внутрішніх ресурсів, котрі дають змогу задовольнити потреби її членів і розв'язувати проблеми. Одна з цілей роботи з сім'ями – розкриття цих ресурсів, аби члени сім'ї могли самі собі допомогти. Тому ми підкреслювали важливість саме системного підходу, який взаємодоповнюється іншими моделями психологічної допомоги, психологічного консультування.

Висновки. Консультування сімей, що звернулися за психологічної допомогою, передбачало виконання поставлених до цього виду психологічної допомоги завдань: досягнути росту ресурсів сім'ї у сфері самоорганізації та саморозвитку. Результатом психологічної роботи стало: зростання компетентності членів сім'ї у розв'язанні нормативних і ненормативних криз та проблем; здійснення оптимізації рольової структури сім'ї, підвищення рівня її спільності та задоволеності шлюбом, покращення міжособистісної комунікації; забезпечення профілактичної цілі, пов'язаної з підвищенням фрустраційної толерантності сім'ї; розширення адаптивної можливості з успішним розв'язанням конфліктів, криз, проблем сім'ї.

Констатовано, що в результаті впровадження психоконсультативного процесу сімей вираження позитивних змін усіх визначених емпіричних показників особистісного та сімейного функціонування за допомогою проєктивної методики «Малюнок сім'ї» є значимим. Виявлено, що кількість членів сімей, зі сформованою настановою на позитивне сприйняття та прийняття партнера або інших членів ядерної сім'ї, відрефлексованою позицією й готовністю до генерування конструктивного простору подружніх і сімейних взаємин, до культивування «здорових» сімейних цінностей і настанов, реалізації конструктивних рольових патернів сімейного функціонування збільшилася.

Перспективними напрямками наукової роботи є поглиблення знань про структурно-функціональні особливості складників сімейної системи; детальне розкриття «особистісного та сімейного виміру» особистості тих сімей, що мають труднощі особистісного й міжособистісного функціонування.

Література

1. Затворнюк, О.М. (2018). Психологія сім'ї. Київ: Видавничий Дім «Слово».
2. Мушкевич, М. І., Федоренко, Р. П., Коширець, В. В. (2018). Психологічне консультування та психотерапія: зміст, прийоми, технології. Луцьк: Вежа-Друк.
3. Мушкевич, М. (2021). Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей. Луцьк: Вежа-Друк.
4. Мушкевич, М. І. (2021). Згуртованість та ієрархія шлюбної підсистеми сімей, що мають проблемних дітей. *Scientific research of the XXI century*. Vol. 1: collective monograph. Sherman Oaks, Los Angeles: publishing service, 409-414.
5. Федоренко, Р., Мушкевич, М., Дучимінська, Т., Магдисюк, Л. (2020). Психологія молоді сім'ї. Луцьк: Вежа-Друк.
6. Халік, О. О. (2017). Консультування та терапія нуклеарної й розширеної сім'ї в системному підході. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. Київ, 283-288.
7. Яковенко, О. В. (2018). Системний підхід у сімейному консультуванні. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 62-67. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2018.62-67>
8. Cahill, V. A., Malouff, J. M., Little, C. W., & Schutte, N. S. (2020). Trait perspective taking and romantic relationship satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 34(8), 1025–1035. <https://doi.org/10.1037/fam0000661>.
9. Capuzzi, D., Stauffer, M. (2021). *Foundations of Couples, Marriage, and Family Counseling*. Publisher John Wiley & Sons.
10. Cochran, J. L., & Cochran, N. H. (2015). *The heart of counseling: Counseling skills through therapeutic relationships* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
11. Cross, E. J., Overall, N. C., Low, R. S. T., & Henderson, A. M. (2020). Relationship Problems, Agreement and Bias in Perceptions of Partners' Parental Responsiveness, and Family Functioning. *Journal of Family Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/fa>.
12. Gurman, A. S. (2015). The theory and practice of couple therapy: History, contemporary models, and a framework for comparative analysis. In A. S. Gurman, J. L. Lebow, & D. K. Snyder (Eds.), *Clinical handbook of couple therapy*, 1–18.
13. Janusz, B., Matusiak, F., & Peräkylä, A. (2021). How couple therapists manage asymmetries of interaction in first consultations. *Psychotherapy*, 58(3), 379–390.
14. Lea Waters (2020) Using positive psychology interventions to strengthen family happiness: A family systems approach. *The Journal of Positive Psychology*, 15:5, 645-652 <https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1789704>
15. Wikle, J. S., & Hoagland, A. (2020). Adolescent interactions with family and emotions during interactions: Variation by family structure. *Journal of Family Psychology*, 34(5), 544–554. <https://doi.org/10.1037/fam0000625>.

References

1. Zatorniuk O.M. (2018). *Psykhohohiia simi [Family psychology]*. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
2. Mushkevych, M. I., Fedorenko, R. P., Koshyrets, V. V. (2018). *Psykhohohichne konsultuvannia ta psykhoterapiia: zmist, pryimy, tekhnolohii [Psychological counseling and psychotherapy: content, techniques, technologies]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

3. Mushkevych M. (2021). *Psykhologichnyi suprovid simei, shcho maiut problemnykh ditei* [Psychological support for families with troubled children]. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].
4. Mushkevych M. I. (2021). *Zghurtovanist ta iierarkhiia shliubnoi pidsystemy simei, shcho maiut problemnykh ditei* [Cohesion and hierarchy of the marriage subsystem of families with problem children]. *Scientific research of the XXI century. Vol. 1: collective monograph*. Sherman Oaks, Los Angeles: publishing service, 409-414. [in Ukrainian].
5. Fedorenko, R., Mushkevych, M., Duchyminska, T., Mahdysiuk, L. (2020). *Psykhohiia molodoi simi* [Psychology of a young family]. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].
6. Khalik O. O. (2017). *Konsultuvannia ta terapiia nuklearnoi y rozshyrenoi simi v systemnomu pidkhodi*. Aktualni problemy psykhologii v zakladakh osvity. Kyiv, 283-288. [in Ukrainian].
7. Iakovenko, O. V. (2018). *Systemnyi pidkhid u simeinomu konsultuvanni* [A systematic approach in family counseling]. *Psykhohiia ta psykhosotsialni interventsii – Psychology and psychosocial interventions, 1*, 62-67. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2018.62-67> [in Ukrainian].
8. Cahill, V. A., Malouff, J. M., Little, C. W., & Schutte, N. S. (2020). Trait perspective taking and romantic relationship satisfaction: A meta-analysis. *Journal of Family Psychology, 34*(8), 1025–1035. <https://doi.org/10.1037/fam0000661>.
9. Capuzzi, D., Stauffer, M. (2021). *Foundations of Couples, Marriage, and Family Counseling*. Publisher John Wiley & Sons.
10. Cochran, J. L., & Cochran, N. H. (2015). *The heart of counseling: Counseling skills through therapeutic relationships* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
11. Cross, E. J., Overall, N. C., Low, R. S. T., & Henderson, A. M. (2020). Relationship Problems, Agreement and Bias in Perceptions of Partners' Parental Responsiveness, and Family Functioning. *Journal of Family Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/fa>.
12. Gurman, A. S. (2015). The theory and practice of couple therapy: History, contemporary models, and a framework for comparative analysis. In A. S. Gurman, J. L. Lebow, & D. K. Snyder (Eds.), *Clinical handbook of couple therapy*, 1–18.
13. Janusz, B., Matusiak, F., & Peräkylä, A. (2021). How couple therapists manage asymmetries of interaction in first consultations. *Psychotherapy, 58*(3), 379–390.
14. Lea Waters (2020) Using positive psychology interventions to strengthen family happiness: A family systems approach. *The Journal of Positive Psychology, 15*:5, 645-652 <https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1789704>
15. Wikle, J. S., & Hoagland, A. (2020). Adolescent interactions with family and emotions during interactions: Variation by family structure. *Journal of Family Psychology, 34*(5), 544–554. <https://doi.org/10.1037/fam0000625>

Received: 04.05.2022

Accepted: 19.05.2022

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ РОДИЧІВ СТОСОВНО ОСІБ ІЗ ХРОНІЧНИМИ ШЛУНКОВО-КИШКОВИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

Пастрик Тетяна

КЗВО «Волинський медичний інститут»,

м. Луцьк, Україна

tetiana_pastryk@vmi.volyn.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6329-9607>

Мета дослідження – вироблення методології дослідження емоційної експресивності родичів стосовно осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями на основі провідних сучасних теоретичних моделей у галузі психології здоров'я.

Методи. У праці застосовано інструменти теоретичного вивчення літератури: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація даних з досліджуваної проблеми.

Результати. Результати теоретичного аналізу літератури свідчать про те, що біопсихосоціальна модель, модель одужання та модель емоційного дистресу слугують методологічними засадами для вивчення емоційної експресивності з боку родичів стосовно осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями. Біопсихосоціальна модель урахує недоліки біомедичної моделі, розмежовуючи недугу й захворювання як результат взаємодії систем на клітинному, тканинному, тілесному, внутрішньоособистісному та соціальному рівнях. Емоційна експресивність родичів стосовно особи з шлунково-кишковими захворюваннями розглядається як мікросистема, яка належить до ширших субсистем: мезосистеми (залучення особи з шлунково-кишковими захворюваннями до інших середовищ: місця роботи, місцевої громади і т.ін.), екзосистеми (зміни, пов'язані з пандемією, які зумовили необхідність адаптації осіб із хронічними захворюваннями) та макросистеми (існування соціокультурних норм, зокрема стигм, пов'язаних із хронічними захворюваннями). Модель емоційного дистресу за своїми характеристиками дає змогу вивчати прояви емоційного дистресу осіб із шлунково-кишковими захворюваннями та його динаміку відповідно до рівня емоційної експресивності родини стосовно до цих осіб. Модель одужання впроваджує цілісний, особистісно-орієнтований підхід щодо підтримки фізичного і психічного здоров'я.

Висновки. Розглянуті моделі дали змогу віднайти оптимальні підходи до вироблення методології дослідження емоційної експресивності родичів

стосовно осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями. Отже існує доцільність використання цих теоретичних моделей, які скеровують добір психодіагностичного інструментарію для здійснення комплексного вивчення конструкту емоційної експресивності. Перспективним є використання біопсихосоціальної моделі, моделі одужання та моделі емоційного дистресу для покращення якості життя та психологічного благополуччя осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями.

Ключові слова: емоційна експресивність, хронічні шлунково-кишкові захворювання, біомедична модель, біопсихосоціальна модель, піраміда емоційного дистресу, модель одужання.

Tetiana Pastryk. Methodology bases of studying relative's expressed emotion towards individuals with chronic gastrointestinal diseases.

Purpose of the present study is to design a methodology of studying relative's expressed emotion towards individuals with chronic gastrointestinal diseases based on modern theoretical models in public health.

Methods of the study include the tools of theoretical analysis, in particular analysis, synthesis, generalization and systematization of the research data.

Results demonstrate that biopsychosocial model, recovery model, and emotional distress model serve as methodology bases for the study of the relatives' expressed emotion towards individuals with gastrointestinal diseases. Biomedical model is more popular and traditional in western countries. Biopsychosocial model takes into account the shortcomings of biomedical model thereby suggesting the treatment of illness and diseases as a result of simultaneous interaction of systems on the cellular, tissue, body, intrapersonal and interpersonal levels. The model integrates biological science with the individual unique features. It defines the extent of the interconnection between biological and psychosocial factors to explain illness, disease, and clinical data. The emotional distress model allows investigating the manifestation of emotional distress and its dynamics in individuals with gastrointestinal diseases related to the relatives' expressed emotion towards these individuals.

Conclusions. The reviewed models allowed elaborating the approaches to designing a methodology of studying the relatives' expression emotion towards individuals with gastrointestinal diseases. Thus, the study of expressed emotion necessitates the use of these modern theoretical models and the selection of the respective psychodiagnostics tools. Among the prospects of further research are the application of biopsychological, recovery, and emotional distress models in improving life quality and well-being of individuals with gastrointestinal diseases.

Key words: expressed emotion, chronic gastrointestinal diseases, biomedical model, biopsychosocial model, emotional distress pyramid, recovery model.

Вступ. Емоційна експресивність (ЕЕ) – це конструкт, який означає ключові особливості ставлення членів сім'ї до особи із

хронічним захворюванням, які виражаються в критичності, емоційній гіперопіці, позитивних коментарях, ворожості та теплоті. Результати останніх досліджень свідчать про те, що ЕЕ – це конструкт, який значно відрізняється від категорії ставлення до здоров'я, до хвороби та особи, яка має проблеми зі здоров'ям (Пастрик, 2021).

Дж. Браун і М. Руттер вперше увели поняття ЕЕ у науковий обіг при вивченні осіб із шизофренією, які мають високий ризик рецидиву хвороби (Brown et al., 2008). У цих дослідженнях вчені довели, що ЕЕ є важливим чинником зменшення ризиків цих рецидивів та покращення якості життя осіб із діагнозом. Згодом конструкт ЕЕ почав застосовуватися і в контексті фізичних хвороб (Wearden et al., 2000).

Незважаючи на широке розповсюдження цього терміну та значну кількість емпіричного матеріалу у зарубіжній психології, існують труднощі у систематизації отриманих даних через брак чітких методологічних засад дослідження. Зважаючи на те, що предметом нашого дослідження є ЕЕ з боку родичів стосовно осіб із хронічними шлунково-кишковими захворюваннями (ШКЗ), важливим є вироблення чітких методологічних засад, які зумовлять вибір конкретного діагностичного інструментарію. Таким чином, *метою нашого дослідження* є вироблення методології дослідження ЕЕ з боку родичів стосовно осіб із хронічними ШКЗ на основі провідних сучасних теоретичних моделей у галузі здоров'я.

Методи та процедура дослідження. Для досягнення мети було використано такі методи теоретичного вивчення літератури: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація даних з досліджуваної проблеми.

Обговорення результатів. Результати останніх досліджень свідчать про те, що найпоширенішими моделями є біопсихосоціальна або голістична модель, модель орієнтована на одуження, та піраміда емоційного дистресу. Розглянемо ці підходи докладніше.

Біопсихосоціальна модель Дж. Енджела відображає взаємодію біологічних, психологічних і соціальних чинників у підтриманні здоров'я. Автори погоджуються, що біопсихосоціальна модель була основою ідеальної практики сучасної медицини (Nadir, Hamza, Mehmood, 2018). Огляд літератури з проблеми також показав, що Дж. Енджел запропонував свою модель на основі праці У. Бронфенбреннера, який вважав, що соціальні чинники відіграють

важливу роль у розвитку хвороб і поведінці (Taukeni, 2020). Таким чином, наслідуючи екологічну модель У. Бронфенбреннера, Дж. Енджел вважав що мікросистема, мезосистема, екзосистема та макросистема є необхідними складовими для розвитку особистості і відповідно її повноцінної якості життя.

Отже, у підході У. Бронфенбренера природне середовище є основним джерелом розвитку людини. Незважаючи на те, що Дж. Енджел, додає біологічні складники, він також дотримується думки про визначальну роль середовища, в якому опиняється особа проблемами зі здоров'ям. У нашому дослідженні особливої ваги набуває мікросистема, яка представлена родиною та її ставленням до особи з хронічними ШКЗ. На рівні мезосистеми, це ставлення також пов'язане з іншими мікросистемами, наприклад, взаємодією особи з медперсоналом, колегами по роботі, що зрештою також впливає на її якість життя і психологічне благополуччя. На рівні екзосистеми ураховуються зміни в соціальному середовищі, у контексті нашого дослідження це зміни соціальної взаємодії внаслідок пандемії. На рівні макросистеми до уваги беруться соціо-культурні норми, пов'язані із хворобою, існування стигм зокрема.

Дж. Енджел розробив біопсихосоціальну модель як альтернативу біомедичній моделі, яку традиційно використовували лікарі. Він вважав, що біопсихосоціальна модель дасть змогу фахівцям у сфері охорони здоров'я краще виробити цілісний погляд на осіб як на суб'єктів, на їхню хворобу та страждання (Borrell-Carrió, Suchman, & Epstein, 2004). Серед сильних сторін біопсихосоціальної моделі, як відзначається в дослідженнях є такі: збільшення рівня задоволеності пацієнтів, ретельніше дотримання протоколу лікування, вища гнучкість у зміні поведінки, краще фізичне та психологічне здоров'я.

Зменшення кількості звернень до лікарів, покращення взаємодії у діаді «лікар-користувач послуг» створює основу для розроблення кроків психосоціальної підтримки осіб із хронічними захворюваннями та їхніх сімей, а також розробки психологічних заходів для покращення якості життя осіб із діагнозом. Крім того, як засвідчили дослідження науковців, модель створює позитивний вплив на якість життя осіб з інвалідністю та літніх осіб (Babalola, Noel & White, 2017; Borrell-Carrió, Suchman, & Epstein, 2004; Engel, 1977; Nadir, Hamza & Mehmood, 2018; Taukeni, 2019; Williams, Frankel, Campbell, & Deci, 2000).

Незважаючи на критику біопсихосоціальної моделі, більшість зауважень була врахована (Karunamuni, Imayama & Goonetilleke, 2020). Ключовим аргументом критики був той, що моделі бракує філософської цілісності (Benning, 2015). Інші аспекти критики стосувалися актуалізації надмірної кількості складних зв'язків між причинами та наслідками біологічних, психологічних та соціальних чинників, що впливають на стан здоров'я та/або виникнення захворювання. Відповіддю на ці критичні закиди, наприклад, були праці вчених (Karunamuni, Imayama & Goonetilleke, 2020), які пояснили ці зв'язки між біологічними, психологічними та соціальними чинниками моделі та показали, як вони здатні потенційно сприяти благополуччю суб'єкта та об'єктивним результатам фізичного здоров'я.

Серед інших аспектів критики слід зазначити такі. Голістичний характер біопсихосоціальної моделі робить її розкішною, яку багато систем охорони здоров'я в умовах обмежених ресурсів не можуть собі дозволити. Також модель потребує багато часу для втілення та надто витратна у плані ресурсів під час її застосування. Вважаємо, що саме цей аспект є найбільш вразливим у сфері медицини у контексті системи охорони здоров'я в нашій країні. Серед інших недоліків моделі є такі: вона не надає чітких рекомендацій щодо клінічного протоколу або пріоритетних правил у клінічній практиці; студентам-медикам бракує матеріалу з предметів у психологічній та соціальній галузях порівняно з кількістю предметів біомедичного спрямування. Більш того, існує нестача можливостей для стажування та фінансових ресурсів для підтримки роботи мультидисциплінарних команд, які мають включати сімейних лікарів, клінічних психологів, профільних медсестер, представників соціальних служб, аби забезпечити комплексне бачення біологічних, психологічних і соціальних чинників, що впливають на стан пацієнтів (Babalola, Noel & White, 2017; Gatchel & Oordt, 2012; Lane, 2014; Suls & Rothman, 2004).

Щоб забезпечити основу для розуміння причин захворювання та розробки раціональних методів лікування та схеми медичної допомоги, біомедичній моделі бракує врахування власне психологічних рис особи із захворюванням, її соціального оточення. Крім того, потрібно брати до уваги соціально-культурні норми, існування стигми щодо осіб з хронічними захворюваннями, особливо психічних розладів. також додаткову розроблену суспільством

систему заходів із боротьби з руйнівними наслідками хвороби, тобто враховувати роль лікаря та системи охорони здоров'я.

Важливо відмітити відмінності біомедичної та біопсихосоціальної моделей на користь останньої, що чітко демонструється в працях (Taukeni, 2019; 2020). Біомедична модель є традиційною й домінуючою в медичному світі західних країн. Ця модель має дві умови: редукціонізм та дуалізм. Сутність першого полягає в тому, що всі стани можна лінійно звести до єдиної етіології. Дуалізм полягає в тому, що хвороба або недуга різняться за ступенем «органічності», що має об'єктивно доведену етіологію, або «функціональне» порушення без специфічної етіології чи патофізіології. Клінічний стан може варіюватися від хвороби без недуги, наприклад, безсимптомна виразка чи гіпертензія, до недуги без хвороби, наприклад, хронічний біль у черевній порожнині чи слабкість. Таке розмежування, з біомедичної перспективи, має певні переваги: а) особа, яка має захворювання або недугу не може вважатися здоровою; б) захворювання з недугою є зрозумілим, або «виправданим» стражданням; в) захворювання без недуги може вважатися як «подолання». Водночас стан недуги без хвороби, з біомедичної перспективи, не існує і може кваліфікуватися як психосоматичний – пейоративний термін, що ставить під сумнів вірогідність симптомів, навіть якщо вони є цілком реальні для особи, яка їх відчуває. Ця проблема має вагоме значення у нашому дослідженні, адже недуга без хвороби чи власне хвороба без недуги не завжди супроводжується позитивним ставленням родини до особи з діагнозом, і перетворюється на критику, навіть вороже ставлення, що й становить природу ЕЕ. Таким чином, у контексті нашого дослідження якості життя осіб із хронічними ШКЗ лише біопсихосоціальна модель vs біомедична модель може забезпечити комплексне дослідження впливу сім'ї на самоочуття особи з діагнозом.

Як зазначає Д. Дросман, біомедична модель створює багато ситуацій невизначеності, коли з позиції медичного підходу не завжди можна пояснити етіологію чи симптоматику захворювання (Drossman, 1998). Також вчений зазначає, що медпрацівники, які працюють лише за цією моделлю, часто страждають на фрустрованість та безпорадність, а також дискомфорт від неможливості дати усі відповіді особі із захворюваннями. Натомість біопсихосоціальна модель, запропонована Дж. Енджелом, враховує

всі недоліки біомедичної моделі, покращуючи її. Як зазначає сам Дж. Енджел, модель чітко розмежовує поняття захворювання та недуги як наслідків одночасної взаємодії систем на клітинному, тканинному, тілесному, внутрішньоособистісному та зовнішньому рівнях. Вона інтегрує біологічну науку з унікальними рисами особи, визначаючи якою мірою біологічні та психосоціальні чинники є взаємопов'язаними для пояснення природи захворювання та якості життя особи із захворюванням. Модель сприяє розумінню впливу соціальних чинників на якість життя, зумовлену хворобою, а також інкорпоруванию психосоціальних чинників в клінічну оцінку. Вагомою перевагою біопсихосоціальної моделі також є те, що ця модель уможливила існування тенденції вивчати недуги в термінах здорової якості життя.

У контексті нашого дослідження вважаємо, що соціальну складову біопсихосоціальної моделі слід розглядати крізь призму мікросередовища (ЕЕ родини до особи з хронічними ШКЗ); мезосередовища (взаємодія мікросередовища у нашому дослідженні представлена взаємодією ЕЕ з боку родини до особи з хронічними ШКЗ, ЕЕ з боку осіб з ШКЗ до родини, ЕЕ з боку лікарів до особи з хронічними ШКЗ, а також вплив мезосередовища на якість життя особи з ШКЗ); екзосистеми (вплив пандемії COVID-19 на взаємодію лікарів та осіб із хронічними ШКЗ та якість життя останніх); макросередовища (існування стигми як соціально-культурної норми для особи з медичним діагнозом).

Модель одужання (recovery model) – це цілісний, особистісно-орієнтований підхід щодо підтримки фізичного і психічного здоров'я. Після її запровадження модель швидко набула популярності і стала стандартною моделлю охорони психічного здоров'я. Модель ґрунтується на двох основних положеннях:

1. Як фізичні, так і психічні розлади піддаються лікуванню, тому особи із діагнозом можуть ефективно інтегруватися у життя суспільства.

2. Найефективнішим у взаємодії з особою з діагнозом є особистісно-орієнтований підхід.

Якщо особа звертається по допомогу щодо свого психічного здоров'я або у неї є близька людина з психічним розладом, знання основних принципів цієї моделі може допомогти в догляді. Структура моделі може ключі до способів адекватного спілкування з особами з

психічними розладами. Основним принципом моделі одужання є переконання в тому, що люди здатні одужати від психічного захворювання, аби жити повноцінним життям, сповненим комфорту.

До середини 1970-х років багато практиків у галузі медицини та клінічної психології вважали, що пацієнти з психічними розладами приречені жити постійно зі своєю хворобою і не зможуть робити жодного внеску в суспільство.

Це переконання мало особливо негативний ефект на поведінку осіб із шизофренією, шизоафективним розладом і біполярним розладом. Однак кілька довготривалих досліджень учених з кількох країн, опублікованих у середині 70-х років минулого століття, показали, що такий погляд далекий від реальності (Malla, Jooper, Garcia, 2015).

Модель одужання застосовується в професійній терапії, тобто під час лікування і фізичного, і психічного здоров'я, який ґрунтується на засадах «партнерстві користувач послуг–надавач послуг–партнерство», даючи змогу користувачам послуг вибирати те, що найкраще підходить для їхнього одужання (American Occupational Therapy Association). Елементи моделі одужання можна простежити також у теорії соціальної роботи, де наголошено на таких цінностях, як самовизначення користувача послуг та здоров'я (Webber, Joubert, 2015). Цілі моделі одужання охоплюють допомогу особам вийти за межі обмежень свого психічного здоров'я, сприяння й заохочення їх до досягнення особистих амбіцій, а також стимулювання до створення значущих соціальних стосунків та зв'язків (Jacob, 2015).

Модель одужання, як зазначалося вище, передбачає особистісно орієнтований підхід. Обґрунтованих доказів нерідко буває недостатньо, щоб змінити систему. Так, наприклад, минуло понад два десятиліття, щоб модель набула поширення в медико-психологічній спільноті. Зміни відбулися загалом завдяки тому, що користувачі медичних послуг самі заявили про своє право участі у власному лікуванні. Користувачі також на основі власного життєвого досвіду почали демонструвати, що за належної підтримки вони можуть бути активним членом суспільства. Історія такого руху містить другий наріжний камінь моделі одужання: найсуттєвіші зміни відбуваються тоді, коли особа керує ними.

Сьогодні окреслюють чотири складники процесу одужання, як-от:

1. **Здоров'я:** для того, щоб лікувати психічне захворювання або одужати від нього, особи повинні приймати самостійні рішення, скеровані на підтримку і фізичного, і психічного благополуччя.

2. **Дім:** людям потрібне безпечне та надійне місце для помешкання.

3. **Мета:** змістовні повсякденні активності, такі як школа, робота, сім'я, участь у справі громади тощо є важливими під час процесу одужання та для підтримки здоров'я.

4. **Спільнота:** активні соціальні стосунки забезпечують особам потреби в любові, емоційній підтримці і повазі, необхідні для виживання та розвитку.

Отже, модель одужання акцентує важливість соціальних зв'язків та соціальної підтримки. Коли у людей є підтримувальні стосунки, які надають беззастережну любов, вони краще ладнають із симптомами своєї хвороби, працюючи над одужанням. Психологи, психіатри, лікарі та інші медичні працівники певною мірою можуть надати таку підтримку, проте зв'язки, які пропонують друзі, родина, однолітки мають вирішальне значення. Потребу в соціальних зв'язках можуть також задовольнити групи підтримки та громадські організації. Визначають щонайменше десять головних принципів у моделі одужання. Кожен заклад, який функціонує за моделлю одужання, включає їх до принципів своєї діяльності. Згідно з цими принципами, одужання: покладається на надію; керується особою; відбувається багатьма шляхами; є голістичним; підтримується однолітками та друзями; підтримується через соціальні стосунки; культурно зумовлено; настає внаслідок пропрацювання травми; включає індивідуальні, сімейні та громадські аспекти та відповідальність; ґрунтується на повазі.

Сьогодні концепція моделі одужання є популярною серед більшості психологів, які працюють над тим, як розробити програми та лікування на основі наведених вище принципів цієї моделі. Американська психологічна асоціація (АРА) розробила 15 навчальних модулів для поглибленого вивчення моделі одужання, які є доступними для громадськості. Теми варіюються від широкого огляду моделі до способів її впровадження на практиці.

Модель одужання є близькою до біопсихосоціальної моделі. Відмінність моделі одужання від біомедичної моделі полягає в тому, що остання постулює, що психічні розлади мають фізіологічні

причини, тому увага часто приділяється використанню ліків для лікування захворювання. Біомедична модель орієнтована на біологічні причини, які усуваються через те, що особи приймають ліки. Водночас, модель одужання передбачає, що користувачі послуг самі можуть брати безпосередню участь у власному лікуванні. Біомедична модель ґрунтується на використанні методів лікування, які базуються на емпіричних дослідженнях. Модель одужання натомість пропонує віднайдення особистісного потенціалу та підтримку з боку рідних, що необхідні людям, аби впоратися зі своєю хворобою та працювати над покращенням здоров'я.

Хоча ці моделі часто представляють як протилежні одна одній, дослідники припустили, що вони доповнюють одна одну і можуть використовуватися разом (Jacob, 2015). Тому сьогодні багато програм включають обидві моделі, здійснюючи дослідження, щоб підтвердити ефективність обох моделей. Попри те, що існують безперечні переваги моделі одужання, засновані на суб'єктивному досвіді своєї хвороби, слід назвати потенційні недоліки використання цієї моделі. Оскільки модель одужання не передбачає одну-єдину програму (її компоненти відрізняються залежно від користувача медичних послуг), буває важко виміряти її результати чи ефективність. Крім того, через специфіку деяких психічних розладів, виникають подекуди ускладнення для особи для її безпосередньої участі у керуванні власним планом лікування. Наприклад, особи, які страждають на психоз, можуть не вважати, що мають психічне захворювання. В інших випадках симптоми людини можуть бути настільки гострими, що вони потребують негайної медичної допомоги. У цій ситуації особа із психічним захворюванням, не може сприяти чи вносити пропозиції щодо свого плану одужання, доки не буде усунено симптоми. (National Alliance on Mental Illness). Однією з головних переваг моделі одужання є те, що вона зосереджується на сильних сторонах особистості та її здатностях, а не на недоліках і патологіях. Особі під час лікування виказують довіру у застосуванні свого власного досвіду, управлінні своїм станом, а родина створює необхідну підтримку у забезпеченні якості життя.

Для нашого дослідження ця модель має важливе значення, адже слідування основним положенням цієї моделі забезпечує позитивне ставлення родини до особи із ШКЗ, яке сприяє підвищенню якості життя останньої та організації ефективної взаємодії у родині.

Важливою також є ця модель у дослідженні ЕЕ з боку медперсоналу для особи із хронічними ШКЗ, адже, можемо припустити, що позитивне ставлення, на противагу критичній чи ворожій взаємодії медперсоналу та особи із ШКЗ, сприятиме підтриманню якості життя та психологічного благополуччя.

Модель емоційного дистресу уведена Дж. Мендіве (2009). Автор зазначає, що емоційний дистрес зазвичай не використовується як конкретний стан у діагностиці, але покриває стани, з якими зустрічаються клінічні психологи та сімейні лікарі на рівні первинної ланки. Вчений визначає конкретні причини, які призводять до емоційного дистресу, а також зазначає, що емоційний дистрес призводить до проблем зі здоров'ям або загострює вже хронічні хвороби (Mendive, 2009). До них належать проблеми з освітою та навчанням, проблеми, пов'язані з роботою та працевлаштуванням, проблеми, пов'язані з місцем проживання, проблеми, пов'язані з негативними життєвими подіями у дитинстві, проблеми, пов'язані з нестачею соціальної підтримки з боку родини.

Рис. 1. Піраміда емоційного дистресу осіб із хронічним захворюванням

У контексті нашого дослідження емоційний дистрес осіб із хронічними ШКЗ вивчається у контексті ЕЕ родини до особи із діагнозом. Важливою думкою цієї моделі є те, що емоційний дистрес не перебачений діагностичними керівництвами такими, як DSM та

ICD через те, що він може долатися самою особою за умови належної психосоціальної підтримки з боку найближчого оточення особи. Відтак, емоційний дистрес часто не потребує спеціалізованого втручання навіть на первинній ланці медичної чи психологічної допомоги. Результати вивчення моделі емоційного дистресу та занурення його у контекст осіб із хронічними ШКЗ дають змогу зобразити емоційний дистрес у вигляді піраміди, у якій відображено емоційні переживання та необхідний психосоціальний супровід цих осіб. Таким чином, використання моделі емоційного дистресу як складової методології нашого дослідження створює ґрунт для вивчення проявів емоційного дистресу осіб із ШКЗ та його динаміку відповідно до рівня ЕЕ родини стосовно до цих осіб.

Результати теоретичного аналізу літератури свідчать про те, що біопсихосоціальна модель, моделі одужання та емоційного дистресу слугують методологічними засадами для вивчення ЕЕ з боку родичів стосовно осіб із хронічними ШКЗ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Методологічні засади дослідження ЕЕ родини стосовно осіб із ШКЗ

№ з/п	Рівні методології	Основні положення	Операціоналізація у дослідженні
1	Біопсихосоціальна модель як голістична наукова парадигма	На протигагу біомедичній парадигмі розгляд особи із захворюванням як суб'єкта із органічними (фізіологічні прояви захворювання), психологічними (особистісні риси та властивості) та соціальними (мікросистема, мезосистема, екосистема, макросистема) особливостями	Вплив стану здоров'я, психологічних рис особи, ЕЕ родини та особи з ШКЗ на її якість життя, психологічне благополуччя; вплив пандемії COVID-19 на стан здоров'я та благополуччя осіб із ШКЗ; вплив стигми щодо осіб із захворюваннями на якість життя осіб із хронічними ШКЗ.
2	Модель одужання	Цілісний, особистісно-орієнтований підхід щодо підтримки фізичного і психічного здоров'я	Конструктивне ставлення особи до хвороби, ефективне управління хворобою та позитивне ставлення родини до особи з хронічними ШКЗ сприяє покращенню якості життя останньої та організації ефективної взаємодії у родині

3	Модель емоційного дистресу	Емоційний дистрес сукупність негативних психічних станів, які покращуються за правильно організованої психосоціальної підтримки найближчого оточення, зокрема родини і громадських об'єднань	Прояви емоційного дистресу осіб із хронічними ШКЗ та його динаміка відповідно до рівня ЕЕ родини стосовно цих осіб
---	----------------------------	--	--

Розглянуті моделі дають змогу віднайти оптимальні підходи до вироблення методології дослідження ЕЕ з боку родичів стосовно осіб із хронічними КЗ. Водночас, моделі мають свої особливості.

Висновки і перспективи. Розроблення методологічних засад дослідження ЕЕ родини до осіб із хронічними ШКЗ дає змогу зробити висновок про доцільність використання сучасних теоретичних моделей та підібрати адекватний меті і завданням дослідження психодіагностичний інструментарій та здійснити комплексне вивчення конструкту ЕЕ. Перспективним вважаємо використання біопсихосоціальної моделі, моделі одужання та моделі емоційного дистресу для покращення якості життя та психологічного благополуччя осіб із хронічними ШКЗ.

Література

1. Пастрик Т. (2021). Емоційна експресивність у контексті ставлення до себе, до інших і до світу. Науковий вісник Херсонського державного університету, 4, 55-61. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-4-7>
2. American Occupational Therapy Association. Occupational therapy's role with mental health recovery. URL: <https://www.aota.org/-/media/corporate/files/aboutot/professionals/whatisot/mh/facts/mental-health-recovery.pdf>
3. Babalola, E., Noel, P., & White, R. (2017). The bio-psychosocial approach and global mental health: Synergies and opportunities. *Indian Journal of Social Psychiatry*, 33, 291-296.
4. Benning, T.B. (2015). Limitations of the biopsychosocial model in psychiatry. *Advances in Medical Education and Practice*, 6, 347-52.
5. Bonney, S., & Stickley, T. (2008). Recovery and mental health: a review of the British literature. *Journal of psychiatric and mental health nursing*, 15(2), 140–153. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2850.2007.01185.x>
6. Borrell-Carrió, F., Suchman, A., & Epstein, R. (2004). The biopsychosocial model 25 years later: Principles, practice and scientific inquiry. *Annals of Family Medicine*, 2(6), 576-582.
7. Brown, G. W., Birley, L. & Wing, J. K. (1972). Influence of family life on the course of schizophrenic disorders: a replication. *British Journal of Psychiatry*, 129, 125-137.

8. Davidson, L. (2005). Recovery, self management and the expert patient: Changing the culture of mental health from a UK Perspective. *Journal of Ment Health*, 14, 25-35.
9. Drossman, D. (1998). Presidential address: Gastrointestinal illness and the biopsychosocial model. *Psychosomatic Medicine*, 60(3), 258-267.
10. Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286), 129-136.
11. Gatchel, R.J., & Oordt, M. S. (2012). Health psychology and primary care: Practical advice and clinical guidance for successful collaboration. Washington, DC: American Psychological Association.
12. Hogan, M.F. (2003) The President's New Freedom Commission: Recommendations to transform mental health care in America. *Psychiatr Service*, 54(11), 1467-1474. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.54.11.1467>
13. Jacob, KS. (2015). Recovery model of mental illness: A complementary approach to psychiatric care. *Indian Journal of Psychol Medicine*, 37(2), 117-119. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.155605>
14. Karunamuni, N., Imayama, I., & Goonetilleke, D. (2020). Pathways to well-being: Untangling the causal relationships among biopsychosocial variables. *Social Science and Medicine*. URL: <https://healtheconbot.wordpress.com/2020/02/11/pathways-to-well-being-untangling-the-causal-relationships-among-biopsychosocial-variables/>
15. Malla A, Joobar R, Garcia A. (2015). Mental illness is like any other medical illness: A critical examination of the statement and its impact on patient care and society. *Journal of Psychiatry Neuroscience*, 40(3), 147-150. <https://doi.org/10.1503/jpn.150099>
16. Mendive, J. (2009). Emotional distress: an alternative primary care perspective. *Mental Health in Family Medicine*, 6(3), 125.
17. Nadir, M., Hamza, M., & Mehmood, N. (2018). Assessing the extent of utilization of biopsychosocial model in doctor-patient interaction in public sector hospitals of a developing country. *Indian journal of psychiatry*, 60(1), 103–108. https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_153_17
18. National Alliance on Mental Illness. URL: <https://www.nami.org/blogs/nami-blog/april-2015/science-meets-the-human-experience-integrating-th>
19. Suls, J., & Rothman, A. (2004). Evolution of the bio-psychosocial model: Prospects and challenges for health psychology. *Health Psychology*, 23, 19-125.
20. Taukeni, S.G. (2019). Introductory chapter: Bio-psychosocial model of health. In S.G. Taukeni (Ed.). *Psychology of Health: Biosychosocial approach* (p.1-8). London: IntechOpen.
21. Taukeni, S. G. (2020). Biopsychosocial Model of Health. *Psychology and Psychiatry*, 4(1).
22. Vaughn, C. Leff, J., Sarnier, M. (1999). Relatives' expressed emotion and the course of inflammatory bowel disease. *Journal of Psychosomatic Research*, 47(5), 461–469.
23. Wearden A. J., Tarrier, N., Barrowclough, C., Zastowny, T., Rahill, A. (2000). A Review of Expressed Emotion Research in Health Care. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 633–666.
24. Webber M, Joubert L. (2015). Social work and recovery. *British Journal of Social Work*, 45(suppl 1), i1-i8. doi:10.1093/bjsw/bcv125.
25. Williams, G.C., Frankel, R.M., Campbell, T.L., & Deci, E.L. (2000). Research on relationship-centred care and healthcare outcomes from the Rochester bio-psychosocial

program: A self-determination theory integration. *Journal of Family System Health*, 18, 79-90.

References

1. Pastryk, T. (2021). Expressed emotion in the context of the attitude towards self, others and the world [Emotional expressiveness in the context of attitude to oneself, to others and to the world]. *Naukovyi Visnyk of Kherson State University. Psychological Sciences Serie – Scientific Bulletin of Kherson State University*, 4, 55-61. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-4-7> [in Ukrainian].
2. American Occupational Therapy Association. Occupational therapy's role with mental health recovery. URL: <https://www.aota.org/-/media/corporate/files/aboutot/professionals/whatisot/mh/facts/mental-health-recovery.pdf>
3. Babalola, E., Noel, P., & White, R. (2017). The bio-psycho-social approach and global mental health: Synergies and opportunities. *Indian Journal of Social Psychiatry*, 33, 291-296.
4. Benning, T.B. (2015). Limitations of the biopsychosocial model in psychiatry. *Advances in Medical Education and Practice*, 6, 347-52.
5. Bonney S, Stickley T. Recovery and mental health: A review of the British literature. *J Psychiatr Ment Health Nurs* 2008;15:140-53.
6. Borrell-Carrió, F., Suchman, A., & Epstein, R. (2004). The biopsychosocial model 25 years later: Principles, practice and scientific inquiry. *Annals of Family Medicine*, 2(6), 576-582.
7. Brown, G. W., Birley, L. & Wing, J. K. (1972). Influence of family life on the course of schizophrenic disorders: a replication. *British Journal of Psychiatry*, 129, 125-137.
8. Davidson, L. (2005). Recovery, self management and the expert patient: Changing the culture of mental health from a UK Perspective. *Journal of Ment Health*, 14, 25-35.
9. Drossman, D. (1998). Presidential address: Gastrointestinal illness and the biopsychosocial model. *Psychosomatic Medicine*, 60(3), 258-267.
10. Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286), 129-136.
11. Gatchel, R.J., & Oordt, M. S. (2012). Health psychology and primary care: Practical advice and clinical guidance for successful collaboration. Washington, DC: American Psychological Association.
12. Hogan, M.F. (2003) The President's New Freedom Commission: Recommendations to transform mental health care in America. *Psychiatr Service*, 54(11), 1467-1474. doi:10.1176/appi.ps.54.11.1467
13. Jacob, KS. (2015). Recovery model of mental illness: A complementary approach to psychiatric care. *Indian Journal of Psychol Medicine*, 37(2), 117-119. doi:10.4103/0253-7176.155605
14. Karunamuni, N., Imayama, I., & Goonetilleke, D. (2020). Pathways to well-being: Untangling the causal relationships among biopsychosocial variables. *Social Science and Medicine*. URL: <https://healtheconbot.wordpress.com/2020/02/11/pathways-to-well-being-untangling-the-causal-relationships-among-biopsychosocial-variables/>
15. Malla A, Joobar R, Garcia A. (2015). Mental illness is like any other medical illness: A critical examination of the statement and its impact on patient care and society. *Journal of Psychiatry Neuroscience*, 40(3), 147-150. doi:10.1503/jpn.150099.

16. Mendive, J. (2009). Emotional distress: an alternative primary care perspective. *Mental Health in Family Medicine*, 6(3), 125.
17. Nadir, M., Hamza, M., & Mehmood, N. (2018). Assessing the extent of utilization of biopsychosocial model in doctor-patient interaction in public sector hospitals of a developing country. *Indian Journal of Psychiatry*, 60(1), 103-108.
18. National Alliance on Mental Illness. URL: <https://www.nami.org/blogs/nami-blog/april-2015/science-meets-the-human-experience-integrating-th>
19. Suls, J., & Rothman, A. (2004). Evolution of the bio-psycho-social model: Prospects and challenges for health psychology. *Health Psychology*, 23, 19-125.
20. Taukeni, S.G. (2019). Introductory chapter: Bio-psycho-social model of health. In S.G. Taukeni (Ed.). *Psychology of Health: Biosychosocial approach* (p.1-8). London: IntechOpen.
21. Taukeni, S. G. (2020). Biopsychosocial Model of Health. *Psychology and Psychiatry*, 4(1).
22. Vaughn, C. Leff, J., Sarnes, M. (1999). Relatives' expressed emotion and the course of inflammatory bowel disease. *Journal of Psychosomatic Research*, 47(5), 461–469.
23. Wearden A. J., Tarrier, N., Barrowclough, C., Zastowny, T., Rahill, A. (2000). A Review of Expressed Emotion Research in Health Care. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 633–666.
24. Webber M, Joubert L. (2015). Social work and recovery. *British Journal of Social Work*, 45(suppl 1), i1-i8. doi:10.1093/bjsw/bcv125.
25. Williams, G.C., Frankel, R.M., Campbell, T.L., & Deci, E.L. (2000). Research on relationship-centred care and healthcare outcomes from the Rochester bio-psycho-social program: A self-determination theory integration. *Journal of Family System Health*, 18, 79-90.

Received: 07.05.2022

Accepted: 22.05.2022

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ У КОВІДНОМУ І ВОЄННОМУ КОНТЕКСТАХ

Савелюк Наталія

Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка,

м. Тернопіль, Україна

nsavelyuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5246-9677>

Мета. Опис результатів теоретичного аналізу та порівняльного емпіричного дослідження переживання українською студентською молоддю психологічного благополуччя в умовах ковідної пандемії та в ситуації воєнного стану.

Методи. Емпіричний: питальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф, в Україні перекладений та адаптований С. Карскановою. Математично-статистичні: обрахування загальних середніх показників, статистичний критерій однорідності Колмогорова-Смірнова, факторний аналіз методом головних компонент. Порівнювалися дві підгрупи студентів, досліджені: перша – у лютому та березні 2021 року, друга – у березні та квітні 2022 року.

Результати. Згідно з порівняльним аналізом даних двох емпіричних зрізів, проведених на різних вибірках студентської молоді в розпал «епохи ковіду» та на початку війни в Україні, виявлено окремі статистично значущі зміни – як позитивні, так і негативні – в переживанні психологічного благополуччя респондентами. Узагальнено визначено, що позитивні трансформації відповідних переживань найбільшою мірою стосуються «Автономії», а негативні – «Управління середовищем».

Також встановлено, що в ситуації війни досліджена українська молодь продемонструвала істотно вищу когнітивну складність при осмисленні власного психологічного стану, порівняно з умовами ковідної пандемії, оскільки за результатами факторного аналізу в другій субвибірці виокремлено 22 факторні структури супроти 11 у першій. При цьому як яскраво домінуючу категоріально-сміслову структуру переживання психологічного благополуччя студентами першої підгрупи виокремлено біполярний фактор «Мої життєві плани та їх реалізація як особиста гордість / Відсутність уміння планувати життя як джерело моїх особистих розчарувань»; другої – теж біполярний, але

менш вагомий фактор «Осміслене та приємне самовдосконалення в соціумі / Заздрісна і безглузда самотність».

Висновки. Назагал встановлено, що, незважаючи на статистично значущі відмінності між оцінками окремих пунктів за «Шкалою» К. Ріфф, ієрархії основних факторів психологічного благополуччя, визначені в обох випадках за усередненими показниками міри переживання студентською молоддю, істотно не відрізняються. А саме: найбільш вираженим і в умовах ковідної пандемії, і в ситуації війни ресурсом залишається «Особистісне зростання».

Ключові слова: психологічне благополуччя, студенти, ковідна пандемія, воєнний стан, особистісне зростання.

Nataliya Savelyuk. Psychological well-being of student youth: a comparative analysis in the covid and war contexts.

Purpose. Description of the results of theoretical analysis and comparative empirical study of the experience of Ukrainian student youth of psychological well-being in the conditions of a covid pandemic and in a situation of martial law.

Methods. Empirical: K. Riff's questionnaire «Scale of psychological well-being», in Ukraine translated and adapted by S. Karskanova. Mathematical and statistical: calculation of general averages, statistical criterion of Kolmogorov-Smirnov homogeneity, factor analysis by the method of principal components. Two subgroups of students were compared: the first – in February and March 2021, the second – in March and April 2022.

Results. According to the comparative analysis of data from two empirical sections conducted in different samples of student youth in the midst of the «covid era» and at the beginning of the war in Ukraine, some statistically significant changes - both positive and negative - in the experience of psychological well-being. In general, it is determined that the positive transformations of the respective experiences are mostly related to «Autonomy», and the negative – to «Environmental Mastery». It was also found that in the war situation the studied Ukrainian youth showed significantly higher cognitive difficulty in understanding their own psychological state, compared to the conditions of the covid pandemic, as the results of factor analysis in the second subselection identified 22 factor structures against 11 in the first. The bipolar factor «My life plans and their implementation as personal pride / Lack of ability to plan life as a source of my personal frustrations» was singled out as a clearly dominant categorical-semantic structure of experiencing psychological well-being by students of the first subgroup; the second is also a bipolar, but less important factor «Meaningful and pleasant self-improvement in society / Envious and senseless loneliness».

Conclusions. In general, it was found that, despite the statistically significant differences between the assessments of individual items on the Riff's «Scale», the hierarchy of major factors of psychological well-being, determined in both cases on average indicators of experience of student youth, do not differ significantly. Namely: «Personal growth» remains the most pronounced resource both in the conditions of a coveted pandemic and in a situation of war.

Key words: psychological well-being, students, covenant pandemic, martial law, personal growth.

Вступ. Настання так званої «ковідної епохи», а згодом оголошення і воєнного стану ще з гострішою актуальністю поставили питання збереження, підтримки, а в міру потреб відновлення психічного та психологічного здоров'я населення України. В низці понять, асоційованих зі здоров'ям особистості назагал, особливе місце посідає «психологічне благополуччя». Адже психологічне благополуччя, як і, наприклад, матеріальний добробут, обумовлюється не лише зовнішніми, об'єктивними чинниками суспільного буття, а і внутрішніми, суб'єктивними та суб'єктивними факторами. Тому наукове вивчення відповідного феномену є важливим кроком на шляху до подальшої обґрунтованої підтримки цілісного добробуту українських громадян у непростих суспільно-історичних, економічних і психологічних умовах.

Зауважуємо, що активні наукові дослідження психологічного благополуччя розпочалися, насамперед, у США у другій половині ХХ століття. Традиційно для західної науки, теоретичні положення у своїй розробці чітко співставлялися з даними емпіричних розвідок. Так, Ф. Брайант і Дж. Верофф на двох етапах емпіричного дослідження (у 1952 і у 1976 роках) зібрали репрезентативний масив кількісних показників самооцінювання відповідних переживань, які описували представники дорослого населення США. За результатами факторного аналізу в обох хронологічно розділених констатувальних зрізах виокремлено три основні виміри психологічного благополуччя: «щастя», «відсутність напруження» та «особистісна адекватність» (Bryant, Veroff, 1982).

В цілому психологічне благополуччя у зазначений період досліджень переважно розглядалося як співвідношення «позитивних і негативних афектів». Щоправда, таку загальну дефініцію науковці вже тоді намагалися дещо диференціювати. Так, у 1978 році на вибірці британських респондентів П. Ворр емпірично виокремив та описав наступні три аспекти психологічного благополуччя: 1) фінансова і сімейна тривога, 2) тривога за здоров'я, 3) оцінка актуального життя в цілому. За його ж власним висловлюванням, він обґрунтовує дослідження повсякденного життя як «нормальної психології» (Warr, 1978).

Згодом ставало дедалі очевиднішим, що психологічне благополуччя не є простим балансом позитивних і негативних афектів, як і не є синонімом поширеного поняття «щастя». Зокрема, Р. Бар-Он, розвиваючи відповідну тему в своїй роботі на здобуття наукового ступеня доктора філософії, наголосив, що конструкт психологічного благополуччя є надто еклектичним у теоретичному та операціональному відношеннях. За результатами власного системного дослідження, у 1988 році вчений оприлюднив та обґрунтував наступні фактори психологічного благополуччя: «Самоповага», «Міжособистісні стосунки», «Автономія», «Вирішування проблем», «Асертивність», «Випробовування реальністю», «Стресостійкість», «Самоактуалізація» і «Щастя» (Bar-On, 1988).

Відтоді розвивалися й описувалися різні теорії психологічного благополуччя. Серед них найвідомішою та найпопулярнішою, принаймні для українських фахівців, стала розроблена у 1990-х роках К. Ріфф зі співробітниками шестифакторна модель психологічного благополуччя. Вона охоплює наступні виміри: «Автономія», «Управління навколишнім середовищем», «Особистісне зростання», «Позитивні стосунки з іншими», «Ціль у житті» та «Самоприйняття». Зазначена група дослідників емпірично довела, що саме їх модель є найбільш адекватною серед усіх теорій здоров'я та добробуту; порівняно, насамперед, з одноаспектними індикаторами благополуччя – такими, як «позитивний та негативний афекти» або «задоволеність життям» тощо (Ryff, Keyes, 1995).

К. Ріфф і Б. Сінгер зазначають, що розроблена шестифакторна теорія психологічного благополуччя – це «модель позитивного особистісного функціонування», яка обґрунтовується різними сферами науки та філософії. Вона опирається на вивчення як окремих життєвих подій, так і тривалого людського досвіду. Модель узагальнює життєві історії і психологічно вразливих, і психологічно стійких осіб, тобто, за словами своїх творців, вона розроблена на «перехресті вимірів депресії та благополуччя» (Ryff, Singer, 1996).

Важливо наголосити, що сконструйована на вибірці представників «західного світу» модель психологічного благополуччя була успішно апробована і на різних респондентах зі «східного світу». Наприклад, у Китаї Ч. Шеунг-Так та А. Чан за допомогою методики К. Ріфф виміряли психологічне благополуччя

на вибірці дорослого населення Гонконгу. В цілому отримані емпіричні результати підтвердили слушність саме шестифакторної його моделі (Sheung-Tak, Chan, 2005).

Зауважуємо, що в наш час дослідження психологічного благополуччя тривають і продовжують розроблятися нові його моделі, в тому числі емпірично підкріплені та кроснаціонально апробовані. Так, на основі поліфакторного аналізу, здійсненого на базі даних із 21 країни, К. Руггері, Е. Гарсія-Гарзон, А. Магуїр, С. Метз, Ф. Хупперт констатують, що благополуччя у психологічному сенсі є масштабнішим поняттям, ніж «щастя і задоволеність життям». Крім того, в економічному відношенні воно не дорівнює об'єктивним показникам ВВП. У своєму дослідженні вчені розглядають такі виміри психологічного благополуччя: «компетентність», «емоційну стабільність», «задоволеність», «сенс», «оптимізм», «позитивні емоції», «позитивні стосунки», «стійкість», «самоповагу» і «вітальність» (Ruggeru, Garcia-Garzon, Maguire, Matz, Hupert, 2020).

А проте, поряд із визнанням наукової обґрунтованості поліфакторних підходів, навіть і в сучасних дослідженнях психологічного благополуччя продовжують виокремлюватися два класичні теоретико-методологічні ракурси. Перший із них – гедоністичний, який зосереджується на щасті, що, своєю чергою, глобально визначається як присутність позитивного афекту та відсутність негативного афекту. Інший – евдемонічний, який акцентує на тому, що необхідно жити повним і глибоким життям. На ці дві класичні традиції у своїх аналітичних дослідженнях опираються, зокрема, високоцитовані вчені Е. Десі та Р. Райан (Deci, Ryan, 2008).

Саме такий підхід, ще раз зауважуємо, залишається одним із основних у сучасній світовій психології. Так, у «Психологічному словнику Американської психологічної асоціації» благополуччя визначається як «стан щастя і задоволеності з низьким рівнем переживання дистресу, загальним хорошим фізичним та психічним здоров'ям, світоглядом, або хороша якість життя назагал» (Well-being, 2022).

Українська дослідниця О. Гринів, намагаючись синтезувати різні групи підходів, запропоновані зарубіжними вченими (гедоністичні та евдемоністичні теорії, концепцію позитивного

особистісного функціонування та інші), пропонує власну модель психологічного благополуччя. У ній чотири теоретично виокремлені авторкою групи підходів формують умовну систему координат із двома основними вимірами: 1) вісь ОХ – з діаметрально протилежними параметрами «збереження рівноваги» («спокій», «гармонія») та «розвиток» («рух», «реалізація»); 2) вісь ОУ – з полюсами «суб'єктивні переживання особистості» («задоволення» / «незадоволення власним життям») та «об'єктивні досягнення» («життєвий успіх», матеріалізований у доступній для сприйняття іншими формі). В рамках такої моделі вчена пропонує розглядати психологічне благополуччя як відносно стійке й цілісне суб'єктивне переживання, основою для якого є рефлексивна позиція особистості та глибокий аналіз нею власного життєвого шляху (Гринів, 2014).

В цілому, українській психологічній науці притаманний аналіз психологічного благополуччя в більш загальному теоретико-методологічному річизі концепцій життєдіяльності, життєтворення, життєтворчості. Зокрема, Т. Титаренко психологічне благополуччя розуміє як переживання здатності відповідально змінювати та щоденно творити власне життя, набувати досвід у сферах непередбачуваного та неочікуваного. Інакше кажучи, дослідниця асоціює відповідні переживання зі «смаком до творення нового», «апробаціями незнайомого», готовністю «імпровізувати з власним життям», але з одночасним уникненням ймовірних деструктивних наслідків (Титаренко, 2018).

Л. Сердюк, вивчаючи взаємозв'язок психологічного благополуччя та особистісної самодетермінації, виокремлює наступні спільні компоненти в їх структурі: цілі, цінності та смисли, усвідомленість життєвого шляху, перспективу майбутнього, мотивацію саморозвитку та самореалізації, самоефективність, самоставлення та автономію особистості, розуміння свого потенціалу та віру в свої можливості, здатність свідомого контролю, оцінки своїх досягнень і перспектив, включеність у соціальне життя (Сердюк, 2019).

Крім акцентів на індивідуальній життєтворчості та самодетермінації, сучасна українська наука характеризується також слушним наголосом на соціально-психологічних засадах функціонування особистості та її переживань. Так, за даними Л. Джаббарової, психологічне благополуччя прямо найтісніше корелює

як із загальним рівнем позитивної громадянської ідентичності, так і з окремими її параметрами: мірою ідентифікації зі своєю етнічною групою, задоволеності національною належністю й ін. (Джаббарова, 2016).

Найбільш новітні ракурси дослідження проблеми психологічного благополуччя в Україні – це життя в умовах оголошених спочатку пандемії, а згодом і війни. Для прикладу, за результатами емпіричного дослідження співгромадян в «епоху ковіду» Г. Юрчинська та К. Грузинова поділили всю вибірку на три підгрупи: 1) особи, для котрих карантин став негативним чинником впливу на якість життя (погіршення фінансового стану, обмеження спілкування та ін.); 2) особи, котрі відзначили позитивний вплив карантину на своє життя; 3) особи, на життя котрих карантинні обмеження майже не вплинули. Вчені констатували, що показники емоційного та екзистенційно-діяльнісного благополуччя найвищими є саме у представників другої підгрупи. Натомість управління оточенням і самоприйняття, а також переконання у справедливості світу, що теж виступають складовими психологічного благополуччя, найвищими виявилися у респондентів із третьої підгрупи (Юрчинська, Грузинова, 2020).

В цілому, проаналізувавши низку класичних і новітніх, зарубіжних та українських праць, присвячених проблемі психологічного благополуччя, можемо прогнозувати, що дуже непрості сучасні умови з усією своєю малопрогнозованістю створюють не лише ризики, а й певні стимули для розвитку психологічного благополуччя громадян України, в тому числі, для нашої молоді.

Отже, **мета статті** – опис результатів теоретичного аналізу та порівняльного емпіричного дослідження переживання українською студентською молоддю психологічного благополуччя в умовах ковідної пандемії та в ситуації воєнного стану.

Завдання дослідження: 1) теоретичний аналіз поняття «психологічне благополуччя» та його основних моделей; 2) опис та інтерпретація результатів емпіричного дослідження психологічного благополуччя студентів у зазначені періоди; 3) порівняння домінантних психосемантичних структур як категоріально-смыслових засад переживання психологічного благополуччя в умовах пандемії та в ситуації воєнного стану.

Методи та процедура дослідження. З метою проведення обох констатувальних емпіричних зрізів використано відомий та достатньо апробований, як уже було зазначено, у світовій психології питальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф, в Україні перекладений та адаптований С. Карскановою (Карсканова, 2011). Розглянемо детальніше основні фактори за К. Ріфф та її співробітниками (Ryff, Keyes, 1995):

Фактор 1. «Позитивні стосунки з тими, котрі оточують». «Сильні позитивні стосунки» означають, що людина має теплі, приємні, довірливі зв'язки з іншими, вона турбується про благополуччя інших, здатна до сильної емпатії, прихильності та близькості, розуміння отримуваних переваг від людських стосунків. «Слабкі стосунки» означають, що людина має мало тісних, довірливих зв'язків з іншими, переживає недостатність теплоти, відкритості, турботливості щодо інших, ізольованість і фрустрованість у міжособистісних стосунках, неготовність йти на компроміси, щоб підтримувати важливі відносини з іншими.

Фактор 2. «Автономія». «Висока автономія» передбачає самодетермінування і незалежність, готовність протистояти соціальному тискові, щоб мислити та діяти власним чином, регулювати поведінку із-середини й оцінювати себе за особистими мірками. «Низька автономність» передбачає, що людину турбують очікування й оцінки інших, відбувається надмірне покладання на судження інших при прийнятті важливих рішень, підпадання під соціальний тиск, щоб думати й діяти під його впливом.

Фактор 3. «Управління середовищем». «Високе управління середовищем» означає, що у людини є почуття майстерності й компетентності в управлінні середовищем, комплексний самоконтроль зовнішніх активностей, ефективне використання навколишніх можливостей, готовність обирати чи створювати контексти, що відповідають особистим потребам і цінностям. «Низьке управління середовищем» означає, що людина відчуває важкість в управлінні повсякденними справами, переживає нездатність змінити або вдосконалити навколишні контексти, не усвідомлює або мало усвідомлює навколишні можливості, має брак відчуття контролю над зовнішнім світом.

Фактор 4. «Особистісне зростання». «Сильне особистісне зростання» передбачає, що людина має переживання постійного

саморозвитку, бачить себе такою, котра постійно зростає, відкрита до нового досвіду, має відчуття реалізації власного потенціалу, вбачає удосконалення у собі та своїй поведінці з часом, а також зміни у такому спрямуванні, що відображає дедалі більші самопізнання та самоєфективність. «Слабке особистісне зростання» передбачає переживання особистісної стагнації, відсутність відчуття вдосконалення із часом, нудьгу і незацікавленість життям, неможливість розвинути нові атитюди та поведінку.

Фактор 5. **«Ціль у житті»**. «Сильна ціль у житті» означає, що людина має цілі у житті й відчуття спрямованості, переживає сенс теперішнього та минулого життя, дотримується переконань, які надають життю мету, характеризується наявністю життєвих завдань. «Слабка ціль у житті» означає, що людині бракує відчуття осмисленості життя, у неї мала кількість цілей, відсутнє відчуття спрямованості, вона не вбачає мети у своєму минулому житті, характеризується відсутністю світогляду або переконань, які надають життю сенс.

Фактор 6. **«Самоприйняття»**. «Високе самоприйняття» засвідчує, що особистість має позитивне самонастановлення, визнає і приймає різні аспекти самої себе, включаючи як погані, так і хороші якості, а також переживає позитивне ставлення до свого минулого життя. «Низьке самоприйняття» передбачає незадоволеність самим собою, розчарованість у тому, що сталося у власному минулому житті, бажання бути інакшим, ніж ти є зараз.

Крім того, як варто зазначити, на виборці власне українських представників вікової когорти ранньої юності емпіричну апробацію шестифакторної моделі К. Ріфф здійснила Н. Шишко. Вона провела три фокус-групові дослідження старшокласників, на основі чого визначила, насамперед, відображення у відповідях респондентів їх типових вікових особливостей: спрямованості на майбутнє, побудови життєвих планів і перспектив, становлення ціннісних орієнтацій та власного світогляду, поглиблення уявлень про норми соціальної дійсності. За результатами аналізу отриманих даних Н. Шишко зазначає, що дана теоретична модель і розроблений на її основі питальник цілком придатні для вивчення психологічного благополуччя в осіб юнацького віку (Шишко, 2015).

У нашому дослідженні перший констатувальний емпіричний зріз було здійснено упродовж лютого та березня 2021 року, другий –

у березні та квітні 2022 року. Загальна чисельність залучених на засадах добровільної участі студентів – 204 особи, серед яких 118 були продіагностовані на першому хронологічному етапі (1 підгрупа), а 86 – на другому (2 підгрупа). Всі респонденти – здобувачі вищої освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, котрі на час проведення опитування навчалися на I, III та IV курсах за освітніми програмами «Українська мова і література», «Журналістика», «Історія», «Біологія». Зауважуємо також, що на різних етапах дослідження участь брали різні студенти.

Обговорення результатів. Після первинної статистичної обробки масиву кількісних даних у двох підгрупах за 6 шкалами питальника К. Ріфф ми отримали та прорангували наступні усереднені показники:

Таблиця 1

Середні арифметичні та рангові показники міри переживання основних факторів психологічного благополуччя у двох підгрупах респондентів

№ з/п	Назва шкали	Усереднений показник / ранг	
		1 підгрупа	2 підгрупа
1.	«Позитивні стосунки з тими, котрі оточують»	$\bar{x}_1 = 4,37 / 3$	$\bar{x}_2 = 4,29 / 3$
2.	«Автономія»	$\bar{x}_1 = 4,06 / 4$	$\bar{x}_2 = 4,22 / 4$
3.	«Управління середовищем»	$\bar{x}_1 = 4,02 / 5$	$\bar{x}_2 = 4,10 / 6$
4.	«Особистісне зростання»	$\bar{x}_1 = 4,69 / 1$	$\bar{x}_2 = 4,66 / 1$
5.	«Ціль у житті»	$\bar{x}_1 = 4,51 / 2$	$\bar{x}_2 = 4,45 / 2$
6.	«Самоприйняття»	$\bar{x}_1 = 4,00 / 6$	$\bar{x}_2 = 4,11 / 5$

Констатуємо, таким чином, що ієрархія основних факторів психологічного благополуччя, визначена в обох підгрупах за усередненими показниками міри їх переживання, істотною мірою не відрізняється. Зокрема, і в «ковідну епоху», і на початку воєнного стану в Україні найбільш вираженим є «особистісне зростання». Тобто, найвагомим ресурсом для студентської молоді, незалежно від обставин, виступає прагнення до перманентного саморозвитку, відчуття власної реалізації у такому процесі, самопізнання, самовдосконалення та самоефективність.

Якщо ж аналізувати кожен пункт питальника окремо, то в першій підгрупі найвищий середній бал отримало «переживання задоволення від особистого і взаємного спілкування із членами сім'ї або друзями» ($\bar{x} = 5,42$), тоді як у другій – «зацікавленість у діяльності, яка розширює мій світогляд» ($\bar{x} = 5,46$). Найнижчий середній бал у першій підгрупі констатовано за пунктом «Була би можливість, я би багато що в собі змінив/ла» ($\bar{x} = 2,80$), у другій – «Я знаю небагато людей, охочих вислухати, коли мені потрібно з кимось поговорити» ($\bar{x} = 2,88$).

Також, з метою перевірки відповідності отриманих кількісних показників принципів нормального розподілу даних, було використано статистичний критерій однорідності Колмогорова-Смірнова. За його результатами, розподіл емпіричних показників за всіма пунктами «Шкали» істотною мірою відрізняється від нормального (при $p \leq 0,05$). Тому надалі з метою підтвердження або спростування нульової гіпотези щодо наявності статистично значущих розбіжностей між усередненими показниками психологічного благополуччя у двох підгрупах використовувався непараметричний критерій U Манна-Вітні. Розглянемо тепер детальніше усі зафіксовані статистично значущі відмінності.

I. За шкалою «**Позитивні стосунки з тими, котрі оточують**»: індикатори зростання психологічного благополуччя – лише за пунктом «Багато людей вважають мене люблячим/ою і дбайливим/ою» (4,38 і 4,85; $p = 0,001$); індикатори послаблення – за пунктами «Я відчуваю задоволення від особистого та взаємного спілкування із членами сім'ї або друзями» (5,42 і 4,96; $p = 0,003$) та «У мене були досить теплі та довірливі стосунки з іншими» (5,00 і 4,34; $p = 0,002$).

II. За шкалою «**Автономія**»: лише позитивні зміни та за такими пунктами, як «Я не змінюю свою поведінку або спосіб думок, щоб відповідати запитам оточуючих» ($\bar{x}_1 = 3,52$ і $\bar{x}_2 = 3,92$; $p = 0,03$), «Я не боюся висловлювати уголос те, що я думаю, навіть якщо це не відповідає думці оточуючих» ($\bar{x}_1 = 4,28$ і $\bar{x}_2 = 4,71$; $p = 0,01$), «Бути задоволеним самим/а собою важливіше, ніж отримувати схвалення оточуючих» ($\bar{x}_1 = 4,48$ і $\bar{x}_2 = 4,95$; $p = 0,04$), «Люди рідко переконують мене робити те, що я не хочу» ($\bar{x}_1 = 4,06$ і $\bar{x}_2 = 4,65$; $p = 0,006$), «Я впевнений/а у своїй думці, навіть якщо вона суперечить загальній» ($\bar{x}_1 = 4,29$ і $\bar{x}_2 = 4,61$; $p = 0,03$), «Я нечасто змінюю свої

рішення, якщо мої друзі або члени сім'ї не згодні з ними» ($\bar{x}_1 = 3,68$ і $\bar{x}_2 = 4,14$, $p = 0,01$).

III. За шкалою «**Управління середовищем**»: позитивні зміни – за пунктами «Потреби повсякденного життя нечасто нервують мене» ($\bar{x}_1 = 3,22$ і $\bar{x}_2 = 3,74$; $p = 0,005$) та «Мої спроби знайти вид діяльності та взаємовідносини, відповідні для мене, були вельми успішними» ($\bar{x}_1 = 4,06$ і $\bar{x}_2 = 4,55$; $p = 0,003$); негативні зміни – за пунктами «Я нечасто відчуваю себе заваленим/ою своїми обов'язками» ($\bar{x}_1 = 3,62$ і $\bar{x}_2 = 3,07$; $p = 0,004$), «Я не переживаю стрес через те, що не можу впоратися з усіма справами, які вимушений/а робити щодня» ($\bar{x}_1 = 3,81$ і $\bar{x}_2 = 3,16$, $p = 0,006$), «Я спромігся/лася створити свій власний устрій та спосіб життя, які найбільше відповідають моїм перевагам» ($\bar{x}_1 = 4,09$ і $\bar{x}_2 = 3,73$; $p = 0,05$).

IV. За шкалою «**Особистісне зростання**»: лише позитивні зміни та за пунктами «Я вважаю, що важливо переживати новий досвід, який кидає виклик моїй думці про себе та про світ» ($\bar{x}_1 = 4,71$ і $\bar{x}_2 = 4,99$; $p = 0,03$) та «Мені приносить задоволення бачити, як мої погляди змінюються і «дорослішають» з роками» ($\bar{x}_1 = 5,14$ і $\bar{x}_2 = 5,41$; $p = 0,003$).

V. За шкалою «**Ціль у житті**»: лише позитивні зміни та за єдиним пунктом «Мої цілі в житті є для мене швидше джерелом задоволення, ніж розчарування» ($\bar{x}_1 = 4,64$ і $\bar{x}_2 = 5,01$; $p = 0,008$).

VI. За шкалою «**Самоприйняття**»: лише позитивні зміни та за пунктами «Мені подобається більша частина моїх якостей» ($\bar{x}_1 = 4,30$ і $\bar{x}_2 = 4,71$; $p = 0,01$), «У минулому були зльоти й падіння, але в цілому я би не став/ла нічого міняти» ($\bar{x}_1 = 4,14$ і $\bar{x}_2 = 4,47$; $p = 0,03$), «У всіх є свої недоліки, але, здається, у мене їх не найбільше» ($\bar{x}_1 = 4,05$ і $\bar{x}_2 = 4,45$; $p = 0,03$).

Після первинної статистичної обробки кількісні показники за всіма пунктами «Шкали» К. Ріфф були піддані факторному аналізу (за допомогою SPSS у версії 17.0). Використано метод головних компонент, а також варімакс-обертання первинно отриманої факторної структури. Згідно з рекомендацією Дж. Стевенса, до складу тієї чи іншої структури включалися тільки ті шкали, показники факторних навантажень яких більші за 0,4 (Stevens, 2009).

Таким чином, у першій підгрупі виокремлено та проінтерпретовано 11 факторів (серед яких 3 – біполярні) як категоріально-сміслові основи переживання психологічного

благополуччя студентською молоддю в розпал «епохи ковіду». Розглянемо кожний із них окремо (у дужках – відносні показники дисперсії масиву даних, яку обумовлює той чи інший фактор).

F1 (23,94 %) – біполярний: «Мої життєві плани та їх реалізація як особиста гордість / Відсутність уміння планувати життя як джерело моїх особистих розчарувань»; F2 (8,86 %) – біполярний: «Впевненість у собі та готовність до особистісних змін / Надмірна залежність від думки близьких людей»; F3 (8,41 %) – «Комфортна соціальна адаптація»; F4 (7,97 %) – біполярний: «Дружба та взаємодовіра / Відсутність довірливих взаємин»; F5 (7,02 %) – «Поточна задоволеність життям»; F6 (4,58 %) – «Зосередженість на теперішньому часі»; F7 (3,92 %) – «Піклування про власне матеріальне благополуччя»; F8 (3,64 %) – «Смирення з усіма своїми недоліками»; F9 (2,73 %) – «Задоволеність Я-реальним»; F10 (2,54 %) – «Позитивний тайм-менеджмент»; F11 (2,03 %) – «Соціальний нонконформізм».

У другій підгрупі виокремлено та проінтерпретовано 22 фактори (серед яких 13 – біполярні) як категоріально-сміслові основи переживання студентством психологічного благополуччя в перші місяці після оголошення воєнного стану.

F1 (5,95 %) – біполярний «Осміслене та приємне самовдосконалення в соціумі / Заздрісна і безглузда самотність»; F2 (5,18 %) – біполярний «Афіліативна самоповага / Комплекс меншовартості»; F3 (5,07 %) – біполярний «Впевнений нонконформізм / Неприйнятий конформізм»; F4 (4,59 %) – «Асертивна цілеспрямованість»; F5 (4,22 %) – біполярний «Перманентний життєвий саморозвиток / Відсутність сенсу і розчарування у житті»; F6 (3,95 %) – «Щоденний особистісний розвиток із дружньою взаємопідтримкою»; F7 (3,80 %) – біполярний «Цікаве пізнання і самопізнання / Напружена щоденна рутинна»; F8 (3,69 %) – біполярний «Задоволеність своїм минулим / Ригідна незадоволеність минулим життям»; F9 (3,59 %) – біполярний «Самовираження через активну міжособистісну емпатійність / Страх бути автентичним серед інших»; F10 (3,36 %) – біполярний «Задоволення від міжособистісного спілкування / Пригнічена самотність»; F11 (3,10 %) – «Задоволеність життям тут-і-тепер»; F12 (3,05 %) – біполярний «Соціальний нонконформізм / Пасивна депресивність»; F13 (3,03 %) – біполярний «Успішні ділові

взаємовідносини / Нестача друзів»; F14 (3,01 %) – біполярний «Впевнена цілеспрямованість / Втрата цілеспрямованості»; F15 (2,84 %) – «Впевненість у своїй життєвій програмі»; F16 (2,73 %) – «Ресурс молодості»; F17 (2,70 %) – біполярний «Ефективний тайм-менеджмент / Програшний тайм-менеджмент»; F18 (2,62 %) – «Стабільне та відповідальне фінансове становище»; F19 (2,50 %) – біполярний «Життя за моїми правилами / Нерозуміння з боку інших»; F20 (2,47 %) – «Цілісний життєвий шлях»; F21 (2,36 %) – «Прийняття життя таким, яким воно є»; F22 (2,34 %) – «Ситуативний конформізм».

Порівнюючи кількість факторів, які лежать в основі усвідомленого структурування переживання психологічного благополуччя студентами в обох підгрупах, констатуємо, що в ситуації оголошеного воєнного стану досліджена молодь продемонструвала істотно вищу когнітивну складність (22 факторні структури проти 11 у першому випадку). Інакше кажучи, в умовах війни, яка так чи інакше торкнулася кожного українця, студентство почало значно диференційованіше оцінювати різні аспекти власного психологічного стану.

З усім тим, в обох випадках у складі першого домінантного фактору кількісно найбільшою мірою репрезентовані ті пункти питальника, які належать до базових шкал «Ціль у житті» та «Самоприйняття». Такі дані цілком вписуються як у відомі психологічні особливості студентського віку як особливого соціально-демографічного «прошарку» більш загального юнацького періоду в житті людини, так і в чомусь аналогічні емпіричні студії досліджуваної проблеми.

Зокрема, взаємозв'язок часової перспективи студентів із переживаннями їх психологічного благополуччя розкриває О. Сенік. Згідно з її емпіричними даними, вищі показники психологічної стійкості, витривалості та суб'єктивного благополуччя притаманні здобувачам вищої освіти із часовою перспективою, яка поєднує у собі ностальгійну і позитивну реконструкцію минулого, прийняття свого минулого досвіду і здорове ставлення до нього, а також орієнтацію на майбутнє, наявність цілей та планів і спрямованість на їх реалізацію. Інакше кажучи, психологічно благополучні студенти не сприймають власне минуле негативно і переконані у здатності впливати на своє життя (Сенік, 2011).

Самоприйняття, як уже було наголошено, теж є дуже вагомою складовою у цілісній структурі переживання психологічного благополуччя, хоча в рамках обох виокремлених часових періодів воно виявилось відносно слабше вираженим у студентства. Як слушно констатує С. Ревенко, відчуттю психологічного благополуччя у студентської молоді сприяють переживання і прийняття власної унікальності, цінності своєї особистості та якостей «Я», бажання відповідати ідеальному уявленню про себе і впевненість у собі, сприйняття себе як здатного/ої викликати повагу, симпатію, розуміння з боку інших, а також переживання своєї належності до соціального оточення (Ревенко, 2019). А тому окреслюється одне з дуже важливих завдань у загальній системі сучасної вищої освіти – послідовне сприяння гармонійному особистісному самоприйняттю її суб'єктів.

Висновки та перспективи. Отже, в науковій літературі психологічне благополуччя розглядається з різних теоретичних ракурсів і рівнів системного аналізу. В одних дослідженнях воно більш традиційно визначається як співвідношення «позитивних і негативних афектів»; в інших – як відсутність «фінансової та сімейної тривоги», «тривоги за здоров'я» тощо; ще в інших – більш багатоаспектно та через сукупність таких факторів, як «Задоволеність», «Емоційна стабільність», «Оптимізм», «Компетентність», «Сенс», «Позитивні стосунки», «Стійкість», «Самоповага», «Асертивність», «Вітальність» і т. ін. У нашому дослідженні за основу взято емпірично апробовану в різних частинах світу модель К. Ріфф, згідно з якою психологічне благополуччя має 6 основних вимірів: «Позитивні стосунки з іншими», «Автономія», «Управління навколишнім середовищем», «Особистісне зростання», «Ціль у житті» та «Самоприйняття».

За результатами двох емпіричних зрізів, проведених на різних вибірках студентської молоді в «епоху ковіду» та на початку війни в Україні, констатуємо окремі статистично значущі зміни – як позитивні, так і негативні – в переживанні психологічного благополуччя респондентами. Узагальнено можна стверджувати, що позитивні трансформації відповідних переживань найбільшою мірою стосуються «Автономії», а негативні – «Управління середовищем».

В цілому ієрархія міри позитивної вираженості різних факторів переживання психологічного благополуччя студентами в контексті

обох зазначених хронологічних періодів залишається майже незмінною. А саме: найбільший ресурс підтримки відповідних переживань у студентської молоді, незалежно від складності зовнішніх обставин її життя, формує «Особистісне зростання» як перманентне прагнення до саморозвитку, відкритість до здобуття нового досвіду, відчуття реалізації власного потенціалу, спостереження за самовдосконаленням із плином часу, зростаючі самопізнання і самоефективність.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в порівняльному емпіричному студіюванні вікових, гендерних, фахових та інших потенційно значущих аспектів переживання психологічного благополуччя особистістю.

Література

1. Гринів, О. (2014). Аналіз підходів до дослідження психологічного благополуччя особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія, Вип. 19, Ч. 1*, 25–34.
2. Джаббарова, Л. В. (2016). Дослідження взаємозв'язку соціальної ідентичності з психологічним благополуччям у студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 6 (1)*, 46–50.
3. Карсканова, С. В. (2011). Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації. *Практична психологія та соціальна робота, 1*, 1–10.
4. Ревенко, С. П. (2019). Соціально-психологічні особливості впливу зрілої ідентичності на психологічне благополуччя студентської молоді. *Теоретичні та прикладні проблеми психології, 3(3)*, 277–288. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-277-288>
5. Сенік, О. М. (2011). Часова перспектива студентів і їхнє психологічне благополуччя. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 28*, 109–119.
6. Сердюк, Л. З. (2019). Фактори самодетермінації та психологічного благополуччя особистості. *Український психологічний журнал, 2(12)*, 147–159.
7. Титаренко, Т. М. (2018). Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. *Психологія: теорія і практика, Вип. 1(1)*, 112–119. [https://doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1\(1\)-112-119](https://doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1(1)-112-119)
8. Шишко, Н. С. (2015). Психологічне благополуччя в уявленнях сучасних старшокласників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 35(38)*, 258–268.
9. Юрчинська, Г. К., Грузинова, К. М. (2020). Особливості взаємозв'язку базових переконань із психологічним благополуччям особистості в період

карантинних обмежень. *Теоретичні та прикладні проблеми психології*, 3(2), 172–197. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-53-3-2-172-197>

10. Bar-On, R. (1988). *The development of a concept of psychological well-being*. A thesis for the degree of Doctor of Philosophy. URL: http://vital.seals.ac.za:8080/vital/access/manager/Repository/vital:2928?site_name=GlobalViewhttp://vital.seals.ac.za:8080/vital/access/manager/Repository/vital:2928?site_name=GlobalView

11. Bryant, F. B., Veroff, J. (1982). The structure of psychological well-being: A sociohistorical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(4), 653–673. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.4.653>

12. Deci, E. L., Ryan, R. M. (2008). Hedonia, eudaimonia and well-being: An introduction. *Journal of Happiness Studies*, 9, 1–11. <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9018-1>

13. Ruggery, K., Garcia-Garzon, E., Maguire, A., Matz, S., Hupert, F. A. (2020). Well-being is more than happiness and life satisfaction: A multidimensional analyses of 21 countries. *Health and Quality of Life Outcomes*, 18, 192–198. <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01423-y>

14. Ryff, C. D., Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

15. Ryff, C. D., Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and psychosomatics*, 65(1), 14–23. <https://doi.org/10.1159/000289026>

16. Sheung-Tak, C., Chan, A. C. M. (2005). Measuring psychological well-being in the Chinese. *Personality and Individual Differences*, Vol. 38, Issue 6, 1307–1316. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.08.013>

17. Stevens, J. P. (2009). *Applied Multivariate Statistics for the Social Sciences: Analyses with SAS and IBM's SPSS*. 5-th ed. London: Routledge.

18. Warr, P. (1978). A study of psychological well-being. *British Journal of Psychology*, Vol. 62, Issue 1, 111–121. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1978.tb01638.x>

19. Well-being. *APA Dictionary of Psychology*. URL: <https://dictionary.apa.org/well-being>

References

1. Bar-On, R. (1988). *The development of a concept of psychological well-being*. A thesis for the degree of Doctor of Philosophy. URL: http://vital.seals.ac.za:8080/vital/access/manager/Repository/vital:2928?site_name=GlobalViewhttp://vital.seals.ac.za:8080/vital/access/manager/Repository/vital:2928?site_name=GlobalView

2. Bryant, F. B., Veroff, J. (1982). The structure of psychological well-being: A sociohistorical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(4), 653–673. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.4.653>

3. Deci, E. L., Ryan, R. M. (2008). Hedonia, eudaimonia and well-being: An introduction. *Journal of Happiness Studies*, 9, 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-006-9018-1>

4. Gryniv, O. (2014). Analiz pidkhodiv do doslidzhennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Analysis of Approaches to the Study of Psychological Well-being of the Personality]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologii, psykholohii – Collection of Scientific Works: Philosophy, Sociology, Psychology, Vol. 19, Ch. 1*, 25–34. [in Ukrainian].

5. Dzabbarova, L.V. (2016). Doslidzhennia vzaiemoozv'iazku sotsialnoi identychnosti z psykholohichnym blahopoluchchiam u studentskoi molodi [Research of Correlation of Social Identity with Psychological Well-Being of Student Youth]. *Nauk. visnyk Khersonskoho derzh. univer. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Sciences». Vol. 6, Ch. 1*, 46–50. [in Ukrainian].

6. Karskanova, S. V. (2011). Opytuvalnyk «Shkaly psykholohichnoho blahopoluchchia» K. Riff: protses ta rezultaty adaptatsii [K. Riff's «Psychological Well-Being Scale» Questionnaire: Adaptation Process and Results]. *Praktychna psykholohii ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work, 1*, 1–10. [in Ukrainian].

7. Revenko, S. P. (2019). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti vplyvu zrioi identychnosti na psykholohichne blahopoluchchia studentskoi molodi [Socio-Psychological Features of Mature Identity Impact of Students' Youth Psychological Well-Being]. *Teoretychni ta prykladni problemy psykholohii – Theoretical and Applied Problems of Psychology, 3(3)*, 277–288. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-277-288> [in Ukrainian].

8. Ruggery, K., Garcia-Garzon, E., Maguire, A., Matz, S., Hupert, F. A. (2020). Well-being is more than happiness and life satisfaction: A multidimensional analyses of 21 countries. *Health and Quality of Life Outcomes, 18*, 192–198. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01423-y>

9. Ryff, C. D., Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology, 69(4)*, 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

10. Ryff, C. D., Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and psychosomatics, 65(1)*, 14–23. <https://doi.org/10.1159/000289026>

11. Sheung-Tak, C., Chan, A. C. M. (2005). Measuring psychological well-being in the Chinese. *Personality and Individual Differences, Vol. 38, Issue 6*, 1307–1316. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.08.013>

12. Shyshko, N. S. (2015). Psykholohichne blahopoluchchia v uiavlenniakh suchasnykh starshoklasnykiv [Psychological Well-Being in Opinions of Modern High School Students]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific Studios on Social and Political Psychology, 35(38)*, 258–268. [in Ukrainian].

13. Senyk, O. M. (2011). Chasova perspektyva studentiv i yikhnie psykholohichne blahopoluchchia [Students' time perspective and their psychological well-being]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific Studios on Social and Political Psychology, 28*, 109–119. [in Ukrainian].

14. Serdiuk, L. Z. (2019). Faktory samodeterminatsii ta psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [The Factors of an Individual's Self-Determination and Psychological Well-Being]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal – Ukrainian Psychological Journal*, 2(12), 147–159. [in Ukrainian].
15. Stevens, J. P. (2009). *Applied Multivariate Statistics for the Social Sciences: Analyses with SAS and IBM's SPSS*. 5-th ed. London: Routledge.
16. Tytarenko, T. M. (2018). Sposoby pidvyshchennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti, shcho perezhyla travmu [Ways to Increase the Psychological Well-being of an Personality Who Has Experienced Trauma]. *Psykhologhiia: teoriia i praktyka – Psychology: Theory and Practice, Vol. 1 (1)*, 112–119. [https://doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1\(1\)-112-119](https://doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1(1)-112-119)
17. Warr, P. (1978). A study of psychological well-being. *British Journal of Psychology*, Vol. 62, Issue 1, 111–121. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1978.tb01638.x>
18. Well-being. *APA Dictionary of Psychology*. URL: <https://dictionary.apa.org/well-being>
19. Yurchynska, H. K., Cruzinova, K. M. (2020). Osoblyvosti vzaiemozv'iazku bazovykh perekonan iz psykholohichnym blahopoluchchiam osobystosti v period karantynnykh obmezhen [Features of the Interconnection between Basic Beliefs and Psychological Well-Being During Quarantine Restrictions]. *Teoretychni ta prykladni problemy psykholohii – Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 3(2), 172–197. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-53-3-2-172-197>

Received: 01.05.2022

Accepted: 22.05.2022

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ОСІБ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ З CUSTODY RECORDS

Стояцька Ганна

Дніпровська академія неперервної освіти,
м. Дніпро, Україна

a.sagdianna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6501-6703>

Мета. Статтю присвячено вивченню окремих психологічних рис осіб, які працюють з системою custody records та особливостям їх реагування на ситуації невизначеності. Зокрема, наведено результати емпіричного дослідження, проведеного впродовж літа та осені 2021 року серед працівників Національної поліції, дотичних до виконання функцій конвоювання та службових обов'язків офіцерів з прав людини. Custody records як інноваційний електронний інструмент відеообліку та спостереження, вимагає від співробітників підвищеної уваги до власних професійних дій, що може спричиняти напругу та інтолерантність до роботи в умовах новизни та невизначеності. Концептуальною гіпотезою дослідження стало припущення про існування суттєвих відмінностей між позитивною, негативною або нейтральною оцінкою необхідності працювати в умовах запровадження custody records та індивідуальними схильностями респондентів розглядати і оцінювати невизначені ситуації як бажані або, у випадку прояву інтолерантності до невизначеності, як небажані чи загрозливі.

Методи. Основним методом дослідження було обрано дискримінантний аналіз. Зважаючи на специфіку вибірки, психодіагностична методика, що застосовувалась у дослідженні мала відповідати методичним рекомендаціям щодо використання в системі МВС України. Нею став «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Intolerance of Ambiguity Scale, IAS) Стенлі Баднера (україномовна адаптація Барко В. І., Остаповича В. П.).

Результати. До основних результатів дослідження можна віднести встановлення високого рівня зв'язку між ставленням до професійних обов'язків в умовах функціонування custody records та такою характерологічною рисою особистості як «джерело інтолерантності складність».

Висновки. Зробивши крок для подальшого вивчення проблеми толерантності до невизначеності, це дослідження підкреслює необхідність розуміння того, як правоохоронці ставляться до професійної діяльності в

умовах необхідності враховувати наявність зовнішнього незалежного контролю за процесами, які відбуваються у закритій спеціальній установі.

Ключові слова: custody records, толерантність до невизначеності, джерела інтолерантності, новизна, складність, нерозв'язність.

Ganna Stoyatska. Characteristic manifestations of uncertainty tolerance in persons working with custody records.

Purpose. The article is devoted to the study of some psychological traits of people who work with the system of custody records and the peculiarities of their response to uncertainty situations. The results of an empirical study conducted during the summer and autumn of 2021 among National Police officers involved in escorting and serving as human rights officers are presented. Custody records, as an innovative electronic tool for video recording and surveillance, requires employees to pay more attention to their own professional actions, which can lead to stress and intolerance to work in conditions of novelty and uncertainty. The conceptual hypothesis of the study was the assumption that there are significant differences between positive, negative or neutral assessment of the need to work in the custody records context and respondents individual tendencies to consider and evaluate uncertain situations as desirable or, in case of intolerance into uncertainty, undesirable.

Methods. Discriminant analysis was chosen as the main research method. Taking into account the specifics of the sample, the psychodiagnostic methodology used in the study had to comply with the guidelines for use in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. We used Stanley Badner's Intolerance of Ambiguity Scale (IAS) (Ukrainian-language adaptation by Barko V.I. and Ostapovich V.P.).

Results. The main results of the study include the establishment of a high level of connection between the attitude to professional responsibilities in the functioning of custody records and such a characteristic feature of personality as a "source of intelligence complexity."

Conclusions. This study emphasizes the importance of understanding how law enforcement officers treat professional activities in the presence of external independent control over the processes that take place in a closed special institution.

Key words: custody records, tolerance for uncertainty, intolerance sources, novelty, complexity, unsolvability.

Вступ. Актуальність дослідження зумовлена реформуванням правоохоронної системи в Україні, яке супроводжується численними інноваційними управлінсько-менеджерськими рішеннями. Зокрема, запровадження в 2016 році у діяльності Національної поліції України такої новації як custody records (Методичні рекомендації для інспекторів з дотримання прав людини в ізоляторах тимчасового тримання), було покликане лібералізувати правоохоронну діяльність

в питаннях, пов'язаних з наданням поліцейських послуг, сприяти транспарентності владної інституції, розв'язанню проблемних питань у діяльності органів під час застосування поліцейських заходів (Наказ МВС України № 676 від 03.08.2017). Водночас питання психологічної адаптації працівників до роботи в цих нових умовах є досконало не вивченим і потребує всебічного та поглибленого дослідження. Мета статті – презентувати один з психологічних аспектів ставлення правоохоронців до роботи в умовах функціонування custody records. Завданням дослідження є доведення гіпотези про існування суттєвих відмінностей між позитивною, негативною або нейтральною оцінкою необхідності працювати в нових умовах запровадження custody records та індивідуальними схильностями респондентів розглядати і оцінювати невизначені ситуації як бажані, або у випадку прояву інтолерантності до невизначеності – як небажані або загрозливі.

Проблема інтолерантності, нетерпимості до невизначеності викликає постійний інтерес в різних сферах психології. Часто наукові дослідження пов'язані з академічним стресом та когнітивною жорсткістю упереджень (Paralkar & Knutson, 2021), (Stranovska, Ficzer, & Hornickova, 2022), (Borracci, Ciambone, & Arribalzaga, 2021), з вивченням співвідношення інтолерантності до невизначеності з питаннями самоефективності, самооцінки та проблемою прийняття рішень (Park, Hai, Lee, & Sohn, 2019), (Yang & Girgus, 2018), питаннями професійної діяльності працівників та ставленням до психосоціально складних обставинах (Liou et al., 2019), (Swami, Barron, Weis, & Furnham, 2018), необхідності приймати рішення в неоднозначних ситуаціях (Gartner, Bussenius, Prediger, Vogel, & Harendza, 2020), (Hancock & Mattick, 2020), (Ndoja, Chahine, Saklofske, & Lanting, 2020), (Papanagnou, Ankan, Ebbott, & Ziring, 2021) тощо. Також прагнення уникнення невизначеності знаходять своє відображення у зв'язку з питаннями релігійності (Sekerdej, Kossowska, & Czernatowicz-Kukuczka, 2018), ставленням до різних етнічних груп і пов'язаних з ним конструктів політичної ефективності (Molz & Stiller, 2021), (Swami et al., 2018), дискомфорту та духовної нерівноваги, що підсилюється з віком (Khodarahimi, Ghadampour, & Karami, 2021), або з тривожними психічними станами (Bokuniewicz, 2020). Окремою важливою темою є вивчення співвідношення внутрішніх конфліктів, пов'язаних з двозначністю з одного боку та когнітивними труднощами, які використовуються для

вивчення мислення та міркувань з іншого (van Zyl, 2021), а також проблеми різноманітних форм цифровізації, які висуваються як нові вимоги до працівників у всьому світі (Blayone et al., 2021). Власне, остання проблема знайшла своє відображення і в даному дослідженні, де вона вивчається у зв'язку із функціонуванням специфічного інноваційного механізму професійної діяльності правоохоронців.

Методи та процедура дослідження. Дослідження проводилось одноразово. Особливістю вибірки було наявність досвіду роботи до та після впровадження custody records. До вибірки увійшли 108 осіб, дотичних до роботи в умовах функціонування custody records (працівники конвойної служби Національної поліції та ізоляторів тимчасового тримання з різних регіонів України). Оскільки «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Intolerance of Ambiguity Scale, IAS) С. Баднера є методикою, неспецифічною відносно статі і віку (Барко & Остапович, 2019), ми не наводитимемо тут гендерно-вікового розподілу вибірки. Співробітникам було також задане питання про їх власну оцінку впровадження системи custody records в професійну діяльність та задоволеністю своєю професійною реалізацією в нових умовах. На вибір біло запропоновано три варіанти відповідей: «так», «важко відповісти» та «ні». Ця шкала стала групуючою в нашому дослідженні і в подальшому виступила як залежна змінна в ході дискримінантного аналізу. Обрання дискримінантного аналізу як основного математико-статистичного методу, обумовлене специфікою набору змінних дослідження та характером їх розподілу. Метою дискримінантного аналізу було з'ясування того, які саме особистісні особливості за шкалою IAS є найбільш сприятливими для формування відповідної позиції щодо функціонування custody records. Тобто встановлення того чи залежить ставлення до функціонування custody records від характеристик особистості за показниками загальної інтолерантності до невизначеності (інтегральна шкала) та рівнів сформованості джерел інтолерантності «новизна», «складність», «нерозв'язність» (субшкали). Обробка результатів здійснювалась у статистичному пакеті аналізу даних Statistica 10.

Обговорення результатів. Наразі, custody records виступає як автоматизована система дій із затриманими особами, що передбачає унеможливлення та недопущення катувань, жорстокого, нелюдського або такого що принижує людську гідність, поводження. Фактично,

система є частиною Національного превентивного механізму, введеного в дію Факультативним протоколом до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Факультативний протокол, 2006). Система передбачає постійний контроль та фіксацію подій, які відбуваються з особою з моменту затримання, під час конвоювання та перебування в установі тимчасового тримання. Безпосередньо до функціонування системи дотичні співробітники конвойної служби, працівники ізоляторів тимчасового тримання, окремих районних відділів поліції, інспекторів з дотримання прав людини у підрозділах Національної поліції на місцях (custody officers). Технічної можливості щодо втручання в дію системи самі правоохоронці не мають, а вся інформація зберігається в електронній базі, створеній в інформаційному порталі Національної поліції («АРМОР») (Методичні рекомендації для інспекторів з дотримання прав людини в ізоляторах тимчасового тримання). Крім того, варто відзначити, що Національний превентивний механізм, передбачає здійснення регулярних контрольних незалежних візитів до будь-якого місця, що перебуває під юрисдикцією та контролем держави, де утримуються чи можуть утримуватися особи, позбавлені волі (Факульт. прот., 2006).

Як зазначають самі лобісти та впроваджувачі системи custody records, «Наявність зовнішнього незалежного контролю за процесами, які відбуваються у закритій спеціальній установі, є серйозним стримуючим фактором як для клієнтів, так і для персоналу» (Методичні рекомендації для інспекторів з дотримання прав людини в ізоляторах тимчасового тримання). Тож, можна з впевненістю сказати, що робота в умовах функціонування системи належить до ситуацій, які позначаються невизначеністю, новизною. Цілковита толерантність до умов всебічного контролю і нагляду може конфронтувати з іншими властивостями людської психіки. Невизначеність сприймається як неможливість контролю над ситуацією, сприйняття нових ситуацій як потенційно загрозливих. В окремих випадках фактично, мова йде про виконання професійних обов'язків під постійним наглядом. В професійній діяльності це може призводити до виробничих помилок, вигорання, відсутності задоволеності роботою, зниження продуктивності, самоефективності.

Психологічні особливості здійснення професійної діяльності в умовах відеонагляду, спостереження, контролю – окрема тема в

галузі психологічних досліджень. Особливий тип реактивності в умовах усвідомлення факту спостереження і нагляду демонструють нам не лише дані хотторнських експериментів. Гнучкість, податливість як виробничих, так і когнітивних функцій є закономірним ефектом в умовах нагляду і контролю і часто можуть зазнавати реверсних реакції. Обізнаність суб'єкта про нагляд і контроль спричиняє як покращення продуктивності (vs ретельності в дотриманні правил), так і різноманітні типи адаптивності, зокрема і зниження старанності.

В даному випадку йдеться про широке розуміння нагляду, адже історично він набуває різноманітних форм. Це й сім'я (у вигляді сімейного нагляду), це й соціум у вигляді повернення на новому технічному рівні репутаційних практик суспільства традиційного типу. Кожен крок і дія записуються, репутація впливає на подальше життя та життя впливає на репутацію (як для громадян, так і для правоохоронців). Попередній тип суспільства, який умовно можна позначити як «суспільство зростаючої індустріалізації», був чітко позначений ознакою знеособленості. Індустріальне суспільство було маніфестом спротиву суспільству традиційному, аграрному, трайбалістському. В ньому особа та її поведінка завжди були прозорими і відкритими для оточуючих. Ця поведінка ставала соціальним капіталом і визначала все життя людини. Індустріалізація, окрім всіх традиційно визнаних позитивних та негативних сторін розвитку, дала можливість знеособлення, анонімізації. Історичні трансформації, масові переїзди людей із зони осілості (settlement area) дозволяли залишити позаду минуле та конструювати «нуклеарну» соціальну репутацію, незалежну від минулого та смислового навантаження, наданого йому традиційним суспільством. Атомізація, анонімність, індивідуальне споживання та індивідуальний успіх, руйнація традиційних зв'язків, приватність, тайна приватного життя стали його характерними рисами. Цей тип соціуму в ХХ і особливо ХХІ столітті стрімко змінився суспільством, де кожен його член не є вільним від власного digital trail. Повернення традиційного суспільства на новому технічному рівні – це тренд сучасності. Сучасний дігитальний світ знову деанонімізує особистість і повертає соціальну цінність і капітал репутації.

Коли ж йдеться про психологію професійної діяльності, то вивчення особистісних реакцій на сприйнятті неоднозначні стимули в

контекстах і ситуаціях спостереження і нагляду є цілком закономірним. Тому ідея дослідження полягала у з'ясуванні рівня толерантності до невизначеності серед правоохоронців, які працюють з системою custody records.

Автори україномовної адаптації опитувальника IAS відмічають, що «Толерантність до невизначеності є особистісною рисою, що визначає ставлення індивіда до неоднозначних, невизначених, тривожних ситуацій незалежно від емоційного знаку цієї невизначеності. Особа, толерантна до невизначеності, розглядає будь-яку невизначену ситуацію як можливість вибору, розвитку, набуття нового досвіду, не відчуває деструктивної тривоги в невизначених ситуаціях, здатна активно і продуктивно діяти в них. У свою чергу, особа, інтолерантна до невизначеності, в ситуаціях невизначеності (або навіть загрози її виникнення) демонструє високий рівень тривожності, навіть якщо ця невизначеність означає позитивні зміни в майбутньому. Інтолерантні до невизначеності особи схильні до жорсткої регламентації усіх сфер життя, у тому числі стосунків і систем набуття досвіду» (Барко & Остапович, 2019).

Як вже зазначалось, перед проведенням безпосереднього тестування за методикою, досліджуваним було поставлене питання відносно їх ставлення до запровадження custody records та загальної задоволеності роботою в нових умовах. Відповіді на дане питання анкетування розподілились наступним чином: позитивне ставлення висловили 55 осіб, важко відповісти – 41, негативне ставлення – 12. Після проведення тестування за методикою IAS було отримано наступні статистичні результати (табл. 1):

Таблиця 1

Описова статистика отриманих результатів за методикою «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Intolerance of Ambiguity Scale, IAS)

	Загальний показник	Новизна	Складність	Нерозв'язність
Mean	76,36	19,28	43,05	15,97
Md	78,00	20,00	43,00	15,00
Мода	72,00	20,00	40,00	15,00
SD	14,65	7,39	10,11	6,13
S2	214,67	54,55	102,31	37,57
Min	3,00	2,00	2,00	3,00
Max	107,00	78,00	95,00	67,00
95% CI	2,76	1,39	1,90	1,15

Результати за методикою IAS розподілились наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2

Рівні сформованості толерантності до невизначеності за методикою «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Intolerance of Ambiguity Scale, IAS)

Шкала	<i>Низький рівень</i>	<i>Середній рівень</i>	<i>Високий рівень</i>
Загальний показник	3 (2,8 %)	40 (37,0 %)	65 (60,2 %)
Показник 1 «Новизна»	2 (1,9 %)	78 (72,2 %)	28 (25,9 %)
Показник 2 «Складність»	2 (1,9 %)	11 (10,2 %)	95 (88,0 %)
Показник 3 «Нерозв'язність»	3 (2,8 %)	67 (62,0 %)	38 (35,2 %)

Заважаючи на особливість проведеного дослідження та отриманих даних, було прийнято рішення про проведення дискримінантного аналізу. Цей багатовимірний прогностичний метод дозволяє працювати зі змінними, серед яких є складна багатовимірна незалежна змінна, представлена у порядкових та інтервальних шкалах, та одна залежна змінна, представлена у номінативній шкалі. Послуговуючись рекомендаціями Tabachnick і Fidell (Tabachnick & Fidell, 2007), було вирішено, що такий шлях буде більш адекватним, ніж проведення серії якихось непараметричних тестів.

Попередня перевірка припущень виявила, що дані не відповідають закону нормального розподілу в жодній зі шкал (тест Шапіро-Уїлка, $p < 0,05$). У даних, оцінених за відстанню Махаланобіса ($p < 0,001$), було виявлено один багатоваріантний викид (0,00087), який було прийнято рішення не видаляти, оскільки це суттєво не вплинуло б на результати аналізу. Припущення про однорідність дисперсій було порушено для двох з чотирьох показників методики, а саме для показників 1 та 3 (тест Левене, $p < 0,05$). Між групами була статистично значуща різниця за комбінованими змінними показника 1 (інтегральна шкала, загальний показник) та показника 3 (джерело інтолерантності «складність»): статистика тесту Брауна-Форсайта для змінної 1 – 5,325 ($p = 0,026$); змінної 2 – 2,002 ($p = 0,144$); змінної 3 – 5,974 ($p = 0,019$); змінної 4 – 2,690 ($p = 0,108$). Таким чином для змінних 1 та 3 гіпотезу про рівність середніх було відкинуто, а різність середніх була визнана статистично незначущою.

Далі було проведено власне дискримінантний аналіз. Методом дискримінантного аналізу, як аналогом регресії для непараметричних

даних, є здійснення спроби з'ясувати, які саме з названих показників визначають ставлення до запровадження інновативного інструменту у професії. Завданням дискримінантного аналізу є визначення того, які з незалежних змінних в найбільшій мірі визначають розподіл досліджуваних на групи (або зміну значень залежної змінної, яка в нашому випадку представлена номінативною шкалою ставлення до custody records – «ні», «важко відповісти», «так»).

Серед методів дискримінантного аналізу було обрано шлях покрокового включення та виключення змінних з моделі (forward stepwise). В цьому випадку програма включає до моделі ту змінну, яка гіпотетично повинна мати найбільшу вагу у розподілі залежної змінної. Щодо аналізу отриманих результатів, варто зазначити, що важливим показником дискримінантного аналізу є Wilks' Lambda (Лямбда Уїлкса). В нашому випадку цей показник склав 0,4753012 при значенні статистики F-видалення = 57,95628 (для всієї моделі) та статистичній вагомості $p < 0,0000$. Оскільки Wilks' Lambda для всієї моделі виявилась суттєво менше за 0,5, то в цілому таку модель можна вважати вдалою при рівні значущості значно меншій за 0,05. Отже знайшло підтвердження припущення про те, що сукупність обраних нами незалежних змінних разом відіграють значну роль у поділі досліджуваних на групи, а отже у визначенні того чи успішним, неуспішним, або нейтральним вони вважають впровадження custody records у професійну діяльність поліції.

Результати покрокового включення досліджуваних змінних до моделі надали можливість зрозуміти, які саме із них є особливо вагомі у ставленні до custody records. Застосування інструменту stepwise analysis summary дало можливість визначити ці пріоритети. Порівнюючи відібрані змінні зі значенням Wilks' Lambda 0,487649 та загальною статистикою F-видалення = 111,3696 отримуємо наступні результати. Статистика F для окремої змінної «рівень сформованості джерела інтолерантності складність» виявилась значно вищою за статистику F для всієї моделі (111,3696 проти 0,4753012), що означає що при виключенні цієї змінної значення загальної статистики F для моделі буде суттєво нижче, ніж отримане нами. Отже, ця змінна є дуже важливою для даної моделі і в значній мірі визначає особливості поділу досліджуваних на групи, тобто мінливість значень залежної змінної. Тому констатуємо, що змінна «рівень сформованості джерела інтолерантності складність» в контексті ставлення

правоохоронців до custody records є найсуттєвішою. Тобто знаючи особистісні особливості досліджуваного за цією шкалою можна з доволі великою ймовірністю прогнозувати його ставлення до роботи в умовах функціонування custody records.

В ході аналізу було отримано такою рівень значущості $p < 0,0000$ ще по одній змінній – «рівень сформованості джерела інтолерантності новизна». В цьому випадку значення статистики F склало 57,9563 при статистичній вагомості $p < 0,0366$, що також підтверджує її статистичну значущість у моделі. Однак, при включенні цієї змінної до моделі, показник Wilks' Lambda зменшується до 0,465401, що свідчить про її загальну важливість, втім, не демонструє окремої ваги цієї змінної при прогнозуванні ставлення до дій в нових умовах, які представлені залежною змінною. Зазначені особистісні особливості у взаємодії є важливими для прогнозування значень нашої залежної змінної – позитивного, нейтрального або негативного ставлення до запровадження custody records.

Водночас можна визначити змінні, фактично незначущі для нашої моделі. Застосування інструменту variable's not in the model дає можливість утвердитись, що змінні «рівень сформованості джерела інтолерантності нерозв'язність» та загальна інтолерантність до невизначеності (інтегральна шкала) не включені до моделі. Статистика F виявилась нижчою за показник 111,3696 для всієї моделі при статистичній вагомості вищій за 0,05.

Висновки і перспективи. Результати цього дослідження виявляють значний зв'язок між залежністю співробітників, задіяних у функціонуванні custody records від характерологічної риси особистості «джерело інтолерантності складність». Зробивши крок для подальшого вивчення проблеми, це дослідження підкреслює необхідність розуміння того, як правоохоронці ставляться до професійної діяльності в умовах необхідності враховувати наявність зовнішнього незалежного контролю за процесами, які відбуваються у закритій спеціальній установі. Звертаючи увагу на роль цього стримуючого фактора у питанні відстеження дотримання прав затриманих і поліцейських, його мережевий характер, дані емпіричного дослідження дають більш детальне розуміння умов, за яких фахівці виконують службові обов'язки.

Відтак, підсумовуючи, можна сказати що за методикою «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Intolerance of Ambiguity Scale, IAS) С. Баднера принаймні дві з субшкал є значимими при визначенні професійного ставлення працівника до роботи в умовах запровадження custody records. Найважливішою серед досліджуваних особливостей є змінна «рівень сформованості джерела інтолерантності складність». Маючи інформацію про міру розвитку цієї особистісної якості у досліджуваних, у наступних дослідженнях можна було б прогнозувати ефективність змін у ставленні до роботи в нових умовах.

Література

1. Барко, В.І., Остапович, В.П. (2019). Українськомовна адаптація опитувальника Баднера для використання в Національній поліції. *Psychological Journal*, 5 (8), 249-263. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.8.16>
2. Методичні рекомендації для інспекторів з дотримання прав людини в ізоляторах тимчасового тримання. URL: <http://surl.li/bznhe>
3. Наказ МВС України № 676 від 03.08.2017 «Про затвердження Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>
4. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. Ратифіковано Законом 22-V (22-16) від 21.07.2006, ВВР, 2006, N 39, ст.327. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48#Text
5. Blayone, T. J. B., Mykhailenko, O., Usca, S., Abuze, A., Romanets, I., & Oleksiiv, M. (2021). Exploring technology attitudes and personal-cultural orientations as student readiness factors for digitalised work. *Higher Education Skills and Work-Based Learning*, 11(3), 649-671. <https://doi.org/10.1108/heswbl-03-2020-0041>
6. Bokuniewicz, S. (2020). Tolerance Of Uncertainty And Ambiguity Of The Situation And Anxiety As A State And As A Feature. *Journal of Education Culture and Society*, 11(2), 224-236.
7. Borracci, R. A., Ciambone, G., & Arribalzaga, E. B. (2021). Tolerance for Uncertainty, Personality Traits and Specialty Choice Among Medical Students. *Journal of Surgical Education*, 78(6), 1885-1895. <https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2021.03.018>
8. Gartner, J., Bussenius, L., Prediger, S., Vogel, D., & Harendza, S. (2020). Need for cognitive closure, tolerance for ambiguity, and perfectionism in medical school applicants. *Bmc Medical Education*, 20(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02043-2>

9. Hancock, J., & Mattick, K. (2020). Tolerance of ambiguity and psychological well-being in medical training: A systematic review. *Medical Education*, 54(2), 125-137. <https://doi.org/10.1111/medu.14031>
10. Khodarahimi, S., Ghadampour, E., & Karami, A. (2021). The Roles of Spiritual Well-being and Tolerance of Uncertainty in Prediction of Happiness in Elderly. *Anales De Psicologia*, 37(2), 371-377. <https://doi.org/10.6018/analesps.446871>
11. Liou, K. T., Jamorabo, D. S., Geha, R. M., Crawford, C. M., George, P., & Schiffman, F. J. (2019). Foreign bodies: Is it feasible to develop tolerance for ambiguity among medical students through Equine-Facilitated learning? *Medical Teacher*, 41(8), 960-962. <https://doi.org/10.1080/0142159x.2019.1578876>
12. Molz, G., & Stiller, M. (2021). Attitudes and opinions about refugees in germany - correlates with conspiracy and political mindsets. *Current Psychology*, 40(5), 2201-2210. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-0108-0>
13. Ndoja, S., Chahine, S., Saklofske, D. H., & Lanting, B. (2020). The erosion of ambiguity tolerance and sustainment of perfectionism in undergraduate medical training: results from multiple samplings of a single cohort. *Bmc Medical Education*, 20(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02345-5>
14. Papanagnou, D., Ankam, N., Ebbott, D., & Ziring, D. (2021). Towards a medical school curriculum for uncertainty in clinical practice. *Medical Education Online*, 26(1). <https://doi.org/10.1080/10872981.2021.1972762>
15. Paralkar, U., & Knutson, D. (2021). Coping with academic stress: Ambiguity and uncertainty tolerance in college students. *Journal of American College Health*. <https://doi.org/10.1080/07448481.2021.1965148>
16. Park, I. J., Hai, S., Lee, S., & Sohn, Y. (2019). Investigating Psychometrics of Career Decision Ambiguity Tolerance Scale. *Frontiers in Psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02067>
17. Sekerdej, M., Kossowska, M., & Czernatowicz-Kukuczka, A. (2018). Uncertainty and prejudice: The role of religiosity in shaping group attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), O91-O102. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2298>
18. Stranovska, E., Ficzer, A., & Hornickova, M. (2022). Student's Categorization Activities in the Educational Process of Second Foreign Language Reading Comprehension. *European Journal of Contemporary Education*, 11(1), 194-203. <https://doi.org/10.13187/ejced.2022.1.194>
19. Swami, V., Barron, D., Weis, L., & Furnham, A. (2018). To Brexit or not to Brexit: The roles of Islamophobia, conspiracist beliefs, and integrated threat in voting intentions for the United Kingdom European Union membership referendum. *British Journal of Psychology*, 109(1), 156-179. <https://doi.org/10.1111/bjop.12252>
20. van Zyl, C. J. J. (2021). Attitude to ambiguity as a predictor of analytic thinking. *South African Journal of Psychology*, 51(1), 107-120. <https://doi.org/10.1177/0081246320953715>
21. Yang, K. T., & Girgus, J. S. (2018). Individual differences in social hypersensitivity predict the interpretation of ambiguous feedback and self-esteem.

Personality and Individual Differences, 135, 316-327.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.07.022>

Referenses

1. Barko, V.I., Ostapovych, V.P. (2019). Ukrayins'komovna adaptatsiya opytuval'nyka Badnera dlya vykorystannya v Natsional'niy politsiyi [Ukrainian-language adaptation of the Badner questionnaire for use in the National Police.]. *Psychological Journal*, 5 (8), 249-263. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.8.16> [in Ukrainian].
2. Metodychni rekomendatsiyi dlya inspektoriv z dotrymannya prav lyudyny v izolyatorakh tymchasovoho trymannya. URL: <http://surl.li/bznhe> [in Ukrainian].
3. Nakaz MVS Ukrayiny № 676 vid 03.08.2017 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro informatsiyno-telekomunikatsiynu systemu «Informatsiynyy portal Natsional'noyi politsiyi Ukrayiny». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text> [in Ukrainian].
4. Fakul'tatyvnyy protokol do Konventsiiy proty katuvan' ta inshykh zhorstokyykh, nelyuds'kykh abo takykh, shcho prynyzhuyut' hidnist', vydiv povodzhennya ta pokarannya. Ratyfikovano Zakonom 22-V (22-16) vid 21.07.2006, VVR, 2006, N 39, st.327. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f48#Text [in Ukrainian].
5. Blayone, T. J. B., Mykhailenko, O., Usca, S., Abuze, A., Romanets, I., & Oleksiiv, M. (2021). Exploring technology attitudes and personal-cultural orientations as student readiness factors for digitalised work. *Higher Education Skills and Work-Based Learning*, 11(3), 649-671. <https://doi.org/10.1108/heswbl-03-2020-0041>
6. Bokuniewicz, S. (2020). Tolerance Of Uncertainty And Ambiguity Of The Situation And Anxiety As A State And As A Feature. *Journal of Education Culture and Society*, 11(2), 224-236.
7. Borracci, R. A., Ciabrone, G., & Arribalzaga, E. B. (2021). Tolerance for Uncertainty, Personality Traits and Specialty Choice Among Medical Students. *Journal of Surgical Education*, 78(6), 1885-1895. <https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2021.03.018>
8. Gartner, J., Bussenius, L., Prediger, S., Vogel, D., & Harendza, S. (2020). Need for cognitive closure, tolerance for ambiguity, and perfectionism in medical school applicants. *Bmc Medical Education*, 20(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02043-2>
9. Hancock, J., & Mattick, K. (2020). Tolerance of ambiguity and psychological well-being in medical training: A systematic review. *Medical Education*, 54(2), 125-137. <https://doi.org/10.1111/medu.14031>
10. Khodarahimi, S., Ghadampour, E., & Karami, A. (2021). The Roles of Spiritual Well-being and Tolerance of Uncertainty in Prediction of Happiness in Elderly. *Anales De Psicologia*, 37(2), 371-377. <https://doi.org/10.6018/analesps.446871>

11. Liou, K. T., Jamorabo, D. S., Geha, R. M., Crawford, C. M., George, P., & Schiffman, F. J. (2019). Foreign bodies: Is it feasible to develop tolerance for ambiguity among medical students through Equine-Facilitated learning? *Medical Teacher*, 41(8), 960-962. <https://doi.org/10.1080/0142159x.2019.1578876>
12. Molz, G., & Stiller, M. (2021). Attitudes and opinions about refugees in germany - correlates with conspiracy and political mindsets. *Current Psychology*, 40(5), 2201-2210. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-0108-0>
13. Ndoja, S., Chahine, S., Saklofske, D. H., & Lanting, B. (2020). The erosion of ambiguity tolerance and sustainment of perfectionism in undergraduate medical training: results from multiple samplings of a single cohort. *Bmc Medical Education*, 20(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02345-5>
14. Papanagnou, D., Ankam, N., Ebbott, D., & Ziring, D. (2021). Towards a medical school curriculum for uncertainty in clinical practice. *Medical Education Online*, 26(1). <https://doi.org/10.1080/10872981.2021.1972762>
15. Paralkar, U., & Knutson, D. (2021). Coping with academic stress: Ambiguity and uncertainty tolerance in college students. *Journal of American College Health*. <https://doi.org/10.1080/07448481.2021.1965148>
16. Park, I. J., Hai, S., Lee, S., & Sohn, Y. (2019). Investigating Psychometrics of Career Decision Ambiguity Tolerance Scale. *Frontiers in Psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02067>
17. Sekerdej, M., Kossowska, M., & Czernatowicz-Kukuczka, A. (2018). Uncertainty and prejudice: The role of religiosity in shaping group attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), 091-0102. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2298>
18. Stranovska, E., Ficzer, A., & Hornickova, M. (2022). Student's Categorization Activities in the Educational Process of Second Foreign Language Reading Comprehension. *European Journal of Contemporary Education*, 11(1), 194-203. <https://doi.org/10.13187/ejced.2022.1.194>
19. Swami, V., Barron, D., Weis, L., & Furnham, A. (2018). To Brexit or not to Brexit: The roles of Islamophobia, conspiracist beliefs, and integrated threat in voting intentions for the United Kingdom European Union membership referendum. *British Journal of Psychology*, 109(1), 156-179. <https://doi.org/10.1111/bjop.12252>
20. van Zyl, C. J. J. (2021). Attitude to ambiguity as a predictor of analytic thinking. *South African Journal of Psychology*, 51(1), 107-120. <https://doi.org/10.1177/0081246320953715>
21. Yang, K. T., & Girgus, J. S. (2018). Individual differences in social hypersensitivity predict the interpretation of ambiguous feedback and self-esteem. *Personality and Individual Differences*, 135, 316-327. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.07.022>

Received: 10.05.2022

Accepted: 24.05.2022

SUBJECTIVE ASSESSMENT OF CHANGES IN LIFE DURING COVID-19 PANDEMIC: COMPARISON OF POLISH AND UKRAINIAN ADULTS

Ewa Małgorzata Szepietowska

Maria Skłodowska-Curie University,
Lublin, Poland

ewa.szepietowska@mail.umcs.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3383-0353>

Ewa Zawadzka

Maria Skłodowska-Curie University,
Lublin, Poland

ewa.zawadzka@mail.umcs.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0909-8943>

Sara Filipiak

Maria Skłodowska-Curie University,
Lublin, Poland

sara.filipiak@mail.umcs.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7818-7168>

Purpose. The first stage of the COVID-19 pandemic was associated with the growing sense of massive trauma and loss. The current research suggests that the past two years of the pandemic are perceived in terms of both losses and gains. The study aimed to compare opinions expressed by adult Poles and Ukrainians, about changes in various spheres of life resulting from the two years of the pandemic.

Methods. The survey was carried out online using COVID-19 Sense of Life Changes Questionnaire. Responses were provided by 270 Poles and 109 Ukrainians. The participants were expected to report whether and in what way (positive, negative or none) specific areas of their life changed during the pandemic.

Results. Respondents from Poland and Ukraine noticed both negative and positive changes in various areas of life, resulting from the pandemic. Opinions related to many issues expressed by the two groups were similar, however respondents from Ukraine tended to assess the two-year period of the pandemic in more positive terms (as a time of minor negative changes or time that did not change much in their lives).

Conclusions. Our findings reflect the fact that there is a change in emotional and knowledge-based evaluation of the two-year pandemic. Further research should

look into social and cultural contexts which may explain psychological response to COVID-19 pandemic.

Key words: COVID-19 pandemic, subjective assessment of changes in life, Poland, Ukraine.

Шеп'єтовська Ева Малгожата, Завадзька Єва, Філіп'як Сара. Суб'єктивна оцінка змін у житті під час пандемії COVID-19: порівняння дорослих поляків та українців.

Мета. Перший етап пандемії COVID-19 був пов'язаний із наростаючим відчуттям масових травм і втрат. Дослідження показує, що останні два роки пандемії сприймаються як з точки зору втрат, так і вигравів. Метою дослідження було порівняння думок дорослих поляків та українців щодо змін у різних сферах життя внаслідок двох років пандемії.

Методи. Опитування проводилося онлайн за допомогою опитувальника COVID-19 Sense of Life Changes. Відповіді надали 270 поляків та 109 українців. Очікувалося, що учасники повідомлять, чи змінилися та яким чином (позитивно, негативно чи ні) окремі сфери їхнього життя під час пандемії.

Результати. Респонденти з Польщі та України помітили як негативні, так і позитивні зміни в різних сферах життя внаслідок пандемії. Думки щодо багатьох питань, висловлені двома групами, були подібними, проте респонденти з України, як правило, оцінювали дворічний період пандемії більш позитивно (як час незначних негативних змін або час, який мало змінився в їхньому житті).

Висновки. Наші результати відображають той факт, що відбулася зміна в емоційній та когнітивно орієнтованій оцінці дворічної пандемії. Подальші дослідження мають розглянути соціальний та культурний контекст, який може пояснити психологічну реакцію на пандемію COVID-19.

Ключові слова: пандемія COVID-19, суб'єктивна оцінка змін у житті, Польща, Україна.

Introduction. The first confirmed case of COVID-19 in Ukraine was reported on 3 March 2020. The first death was reported on 13 March 2020 (Åslund, 2020). The first confirmed case of COVID-19 in Poland was reported on 4 March 2020, and the first death was reported on 12 March ([full information](#)). Our survey took place from September to December 2021. By 30 Sept. 2021 a total of 2.53 million cases were identified in Ukraine, and by the end of December 2021 there were 3.85 million cases ([full information](#)); in Poland the respective numbers were 2.91 and 4.11 million ([full information](#)). The consecutive waves of COVID-19 pandemic affected many aspects of life in adverse ways. Economic, social and psychological losses were observed (Long et al., 2022; Singh et al., 2021).

Because of their gravity, the first waves of the pandemic were described by such terms as massive trauma and massive loss (Lenzen et al., 2020) and collective traumatic experience (Kostruba, 2021). The intensity of trauma perceived in response to the pandemic depended on sociodemographic, personality as well as economic and political factors, however many similarities were found in responses provided by subjects from different countries. Research carried out in Poland and in Ukraine during the first stages of COVID-19 pandemic showed significant deterioration of mental health, particularly in students (Ochnik et al., 2021; Zasiiekina, 2021), healthcare workers (Martsenkovskyi et al., 2022), women (Kostruba, 2021) and individuals with lower socioeconomic status (Sozański et al., 2021). The early phase of the pandemic was associated with increased anxiety, depression, uncertainty about the future, and more severe psychosomatic problems, however during the subsequent stages of the pandemic (e.g., in 2021) some of these symptoms were found to be less pronounced (O'Connor et al., 2021; Robinson et al., 2022). Research involving individuals of Polish and Ukrainian nationality showed that university students from Ukraine, compared to those from Poland, presented less severe signs of burnout (Długosz, Zoska, 2020), lower level of depression, anxiety and distress (Ochnik et al., 2021). Young Ukrainians were found to cope with quarantine and distance education better than Polish students and had better mental health (Długosz, Kryvachuk, 2021). Furthermore, young people from both countries reported negative consequences of the pandemic, such as those affecting their families (e.g., loss of work by parents), or their education (e.g., fear of returning to school after a period of online education), but it was Ukrainian teenagers that were more likely to notice advantages of online learning (Długosz, 2021). Research also showed that the factors which were related to stronger fear of the pandemic among Poles included older age, lower financial status combined with lower education, neuroticism and the situational variables, i.e., lockdown, distance, inability to satisfy one's needs, and following information in the mass media (Długosz, 2021), as well as female gender (Ochnik et al., 2021). Evidence from Ukrainian research showed that individuals aged 60+ were in better emotional condition, although this is a high-risk group for COVID-19 (Dembitskyi et al., 2020). Studies carried out during the past two years of the pandemic showed changes in the perceptions of the related losses and possible gains. The gains reported in these studies included: opportunity to

maintain work-life balance and have better control of work (Ipsen et al., 2021), opportunity to work and study online (Saikat et al., 2021), increased relationship investment, gratefulness, and patience (Cox et al., 2021), slower pace of life (Hou et al., 2020), greater attention to one's own health (Ruiz et al., 2021), and changes in the sources of life's meaning (Chen et al., 2020). By reference to the earlier research findings, our study aimed to compare subjective opinions expressed by adult Poles and Ukrainians in relation to changes in various spheres of life resulting from the two-year pandemic.

Methods. The study was conducted according to the guidelines of the Declaration of Helsinki. The design of the study was approved by the local Research Ethics Commission (protocol code 8/2021). The results discussed in this article are part of a wider research project in which respondents from various countries in Europe, Asia and North America participated (Szepietowska, Zawadzka, Filipiak, 2022). The online survey, intended for adults, was carried out from 1 September to 12 December 2021, with the use of Google Forms. A snowball method was applied in collecting data. General information about the purpose of the study was sent out via private e-mail and Facebook, with a link to demographic survey questions and to the questionnaire. The tools i.e., COVID-19 Sense of Life Changes Questionnaire (COVID-19 SLCHQ) and self-report questionnaire to collect demographic (nationality), personal (gender, age, education), and medical data (personal and family history of COVID-19) were prepared in Polish and Ukrainian language versions. The analyses took into account data related to 369 participants: 270 from Poland and 109 from Ukraine. In COVID-19 SLCHQ the respondents were asked whether and in what way (negative, positive, neither) COVID-19 pandemic had changed their life, and its various aspects. They were asked to take into account the years 2020 and 2021. The items (a total of 17) referred to such issues as relations with children/grandchildren, parents and partner, finances, work, religion/spirituality, self-care, social activity, etc., and the final statement (17) was related to opinions about the future. The respondents were asked to assess the changes in the various aspects of life, by selecting one of the responses on a 7-point scale, where 1 = dramatically negative, 2 = very negative, 3 = rather negative, 4 = neither negative nor positive, 5 = rather positive, 6 = very positive, 7 = extremely positive. Hence, a higher score reflects an opinion that the changes which occurred during COVID-19

pandemic were positive, and a lower score corresponds to an opinion that the changes were negative. Option 0 = not applicable was used to account for individual differences (e.g., no children, no partner, etc.).

Survey data were first exported to Excel from Google Format and were then transferred to SPSS version 26. Participants' characteristics contain data related to frequency, and percentages and – in the case of quantitative data - means and standard deviations. A Pearson's chi-squared tests of independence were performed to compare categorical variables in the two groups. Because of the approximately normal distribution of the variables, comparative assessment of independent quantitative data was conducted using Student's t-test (for two groups) and two-way ANOVA. Spearman's Rank correlation coefficient was used for correlation analyses. Significance level of $p \leq 0,05$ was adopted in all the analyses.

Results. There were no differences between the groups in the number of females and males, education level, and number of subjects with or without family history of COVID-19 disease (Table 1). In the group of Polish subjects there was a disproportion between the individuals who had been ill and those who had not experienced the disease, whereas in the group of Ukrainians these numbers were similar. Respondents from Poland ($M = 36,69$, $SD = 14,04$) were significantly older than those from Ukraine ($M = 31,49$, $SD = 13,83$, $t = 3,26$, $p = 0,001$).

Table 1.

Characteristics of the respondents from Poland and Ukraine.

variables	Poland (P) n = 260 n (%)	Ukraine (U) n = 109 n (%)	Pearson's χ^2 (p)
gender			
- female	200 (76,92)	92 (84,40)	2,603 (0,106)
- male	60 (23,08)	17 (15,60)	
education level			
- lower (incomplete primary/complete primary/secondary)	86 (33,08)	34 (31,19)	0,124 (0,724)
- higher (university degree/PhD)	174 (66,92)	75 (68,81)	
COVID-19 history			
- yes	78 (30)	45 (41,28)	4,01 (0,035)*
- no	182 (70)	64 (58,72)	
COVID-19 in relatives			
- yes	151 (58,08)	52 (47,71)	3,34 (0,07)
- no	109 (41,92)	57 (52,29)	

* $p \leq 0.05$.

Since some items did not apply to some of the respondents (e.g., those having no children, parents or following no religion), the overall COVID-19 SLCHQ index was calculated taking into account 11 out of 17 items (100% responses). The results are shown in Table 2 and Figure 1.

Table 2.

Perception of changes in various spheres of life resulting from the pandemic: respondents from Poland and Ukraine

changes related to	Poland M (SD)	Ukraine M (SD)	t (p)	commentary
partner*	4,14 (1,45)	3,78 (1,54)	1,88 (0,06) [§]	P > U
children/grandchildren*	4,44 (1,38)	3,59 (1,71)	3,62 (0,001)***	P > U
parents*	4,28 (1,29)	4,18 (1,74)	0,514 (0,61)	P = U
friends	3,82 (1,24)	3,95 (1,50)	-0,892 (0,37)	P = U
co-workers*	3,96 (1,15)	3,78 (1,42)	1,11 (0,26)	P = U
mental health	3,43 (1,27)	3,72 (1,47)	-1,89 (0,058) [§]	P < U
physical health	3,37 (1,32)	3,61 (1,44)	-1,56 (0,12)	P = U
work*	3,95 (1,47)	3,87 (1,44)	0,44 (0,66)	P = U
finances	3,65 (1,23)	3,55 (1,45)	0,67 (0,50)	P = U
mental efficiency	3,77 (1,23)	4,03 (1,44)	-1,740 (0,08) [§]	P < U
social activity	3,59 (1,55)	3,61 (1,34)	-0,11 (0,91)	P = U
self-care	4,22 (1,42)	4,61 (1,29)	-2,72 (0,016)**	P < U
religion*	3,92 (1,47)	4,48 (1,62)	-2,81 (0,007)**	P < U
hobby	3,87 (1,54)	3,96 (1,48)	-0,52 (0,60)	P = U
political interest	3,90 (1,36)	3,72 (1,45)	1,08 (0,28)	P = U
everyday life	3,18 (1,28)	3,49 (1,30)	-2,11 (0,036)*	P < U
future	3,91 (1,31)	4,11 (1,52)	-1,19 (0,24)	P = U
total (sum of 11 items)	40,71 (8,71)	42,36 (11,30)	-1,36 (0,17)	P = U

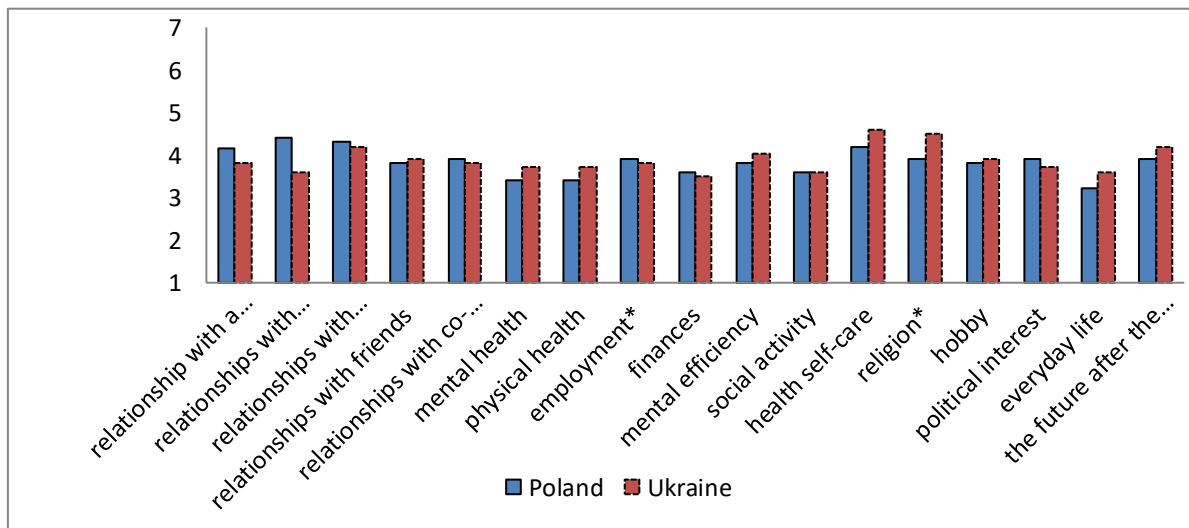
*scales not included in COVID-19 SLCHQ (sum), [§] – significance threshold, *p≤0,05, **p≤0,01;

***p≤0,001.

Opinions expressed by Poles and Ukrainians about the changes in various areas of life resulting from the two-year pandemic were similar as regards many issues. Both groups reported improvement in relations with parents, no change in or deterioration of relations with friends, co-workers, as well as no change or adverse change as regards work, physical health, financial situation, social activity, hobby or interest in political issues. There were also some differences. Poles reported a significant improvement, while Ukrainians perceived deterioration in relations with children or grandchildren. Poles reported poorer mental performance, while Ukrainians indicated no changes. Ukrainians were less likely than Poles to perceive deterioration in daily functioning. Significantly greater improvement in self-care was reported by Ukrainians than by Poles. Poles admitted their interest in religion decreased whereas Ukrainians perceived a positive change in this area. Interestingly, future was perceived by Poles

in a similar way as the time before the pandemic, whereas Ukrainians saw it in a more positive way. Although no intergroup differences were found as regards the total result, it is higher in the group of Ukrainian respondents. The possible score was in the range between 11 and 77 points (with 44 points in the middle of the scale); the result acquired by the Ukrainian group was close to the middle point on the scale and suggests perception of *rather negative change or no change*. The findings show no relationship between the total score in COVID-19 SLCHQ and the variables of sex, education, family and personal COVID-19 history, nationality or the interactions of these variables. Nevertheless, it should be pointed out that respondents from Ukraine acquired higher scores (cf. Table 3).

Figure 1. Subjective assessment of life changes during COVID-19 pandemic: respondents from Poland and Ukraine

*scales not included in COVID-19 SLCHQ; The answers are expressed on a 7-point Likert scale (1 = dramatically negative changes, 2 = very negative changes, 3 = rather negative changes, 4 = neither negative nor positive, 5 = rather positive changes, 6 = very positive changes, 7 = extremely positive changes).

Scores in specific items of COVID-19 SLCHQ were also examined for correlations with age, separately for each group (Spearman's rho correlation coefficients were calculated). In the group of Poles, age significantly corresponded to opinions about improved mental health ($\rho = 0,165$, $p = 0,008$), improved intellectual capacities ($\rho = 0,155$, $p = 0,012$) and to positive opinions about the future ($\rho = 0,143$, $p = 0,021$). On the other hand, older Ukrainians were more likely to see negative changes in relations with parents ($\rho = -0,288$, $p = 0,004$), friends ($\rho = -0,240$, $p = 0,012$), and co-workers ($\rho = -0,250$, $p = 0,021$), and to express

opinions about decrease in intellectual capacities ($\rho = -0,200$, $p = 0,037$), and in interest in politics of their own country ($\rho = -0,267$, $p = 0,005$). In summary, in the group of Polish respondents older age is conducive to a sense of positive changes in certain areas of life as a result of the pandemic, whereas in the group of Ukrainian subjects, older age seems to promote a belief that the pandemic adversely affects various areas of life.

Table 3.

The impact of demographic and medical variables and nationality on COVID-19 SLCHQ (two-way analysis of variance)

variables	Polish group M (SD)	Ukrainian group M (SD)	Effects (F, p)
gender -female -male	40,38 (8,53) 41,78 (9,26)	42,03 (11,47) 44,12 (10,50)	nationality x gender F = 0,06, p = 0,812 gender F = 1,46 p = 0,23 nationality F = 1,90 p = 0,17
level of education -lower -higher	39,40 (9,05) 41,36 (8,48)	41,56 (10,88) 42,72 (11,54)	nationality F = 2,27 p = 0,13 education level F = 1,78 p = 0,18 nationality x education F = 0,12 p = 0,73
Covid-19 -yes -no	41,26 (8,38) 40,47 (8,85)	41,38 (11,78) 43,05 (10,99)	nationality x health status F = 1,17 p = 0,279 nationality F = 1,42 p = 0,23 health status F = 0,15 p = 0,69
Covid-19 in relatives -yes -no	40,74 (9,56) 40,66 (7,40)	41,88 (9,27) 42,79 (12,94)	nationality x health status in relatives F = 0,202, p = 0,653 nationality F = 2,22 p = 0,14 health status in relatives F = 0,141 p = 0,71

Conclusions. Respondents from Poland and Ukraine notice both positive and negative changes in various spheres of life resulting from the pandemic. However, they describe the past two years of the pandemic as a time of minor negative changes or time which did not change much in their lives. Despite many similarities, there were also some differences between the respondents; for instance, Ukrainians are more likely to notice positive changes related to their religion, cognitive capacities and health self-care, whereas Poles tend to see improvement in their relations with children/grandchildren and partners. Nevertheless, the overall opinion expressed by Poles with regard to the effects of the pandemic on various areas of functioning is slightly more negative (although not significantly) than the opinions formulated by Ukrainians. This result is consistent with

earlier research reports suggesting there are similarities and differences between people of various nationalities in coping with the situation of the pandemic. Notably, there is a relationship between respondents' opinions and age. Research evidence suggests that young adults, predominant in the group of respondents from Ukraine, were more at risk of developing post-traumatic stress disorder (PTSD) during the first stage of the pandemic (Lei et al., 2021). The present study did not identify effects of nationality, sex, education, as well as personal or family COVID-19 history, or interaction of these factors on the respondents' perception of changes in their lives due to the pandemic. Research conducted at the early stages of the pandemic showed a clear relationship of PTSD and such factors as sex (female) (Benatov et al., 2022; Kostruba, 2021), education (low level), personal or family history of COVID-19. Our findings reflect the dynamics of emotion- and knowledge-based assessment of the two-year period of the pandemic, including capacity for resilience, i.e., the process of adjustment, transformation, and growth. In explaining the results, it would be worthwhile to make reference to economic, political, social and cultural contexts. These factors, combined with the history of a given nation and culture, are responsible for the way trauma is defined and dealt with (Chentsova-Dutton, Maercker, 2019). Because of these factors, a pandemic does not have to be perceived as a traumatic situation, when compared to an experience of war or economic transformations. In further research focusing on perception of the consequences of the pandemic it would be worthwhile to emphasise these, frequently overlooked, broad contexts of respondents' nationality.

References

1. Åslund, A. (2020). Responses to the COVID-19 crisis in Russia, Ukraine, and Belarus. *Eurasian Geography and Economics*, 61, 532-545, <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1778499>
2. Benatov, J., Ochnik, D., Rogowska, A.M., Arzenšek, A., Mars Bitenc, U. (2022). Prevalence and sociodemographic predictors of mental health in a representative sample of young adults from Germany, Israel, Poland, and Slovenia: A longitudinal study during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 1334. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031334>

3. Chen, Ch., Zhang, Y., Xu, A., Chen, X., Lin, J. (2020). Reconstruction of meaning in life: meaning made during the pandemic of COVID-19. *International Journal of Mental Health Promotion*. <https://doi.org/10.32604/IJMHP.2020.011509>
4. Chentsova-Dutton, Y., Maercker, A. (2019). Cultural scripts of traumatic stress: outline, illustrations, and research opportunities. *Frontiers in Psychology*, <https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2019.02528>
5. Cox, C., Swets, J., Gully, B., Xiao, J., Yraguen, M. (2021). Death concerns, benefit-finding, and well-being during the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.648609>
6. Dembitskyi, S. S., Zlobina, O. G., Sydorov, M. V.-S., Mamonova, H. A. (2020). The state of psychological distress among various social groups in Ukraine during the COVID-19 pandemic. *Ukrainian Society*, 2, 73, 74-92.
7. Długosz, P. (2021). Predictors of Mental Health after the First Wave of the COVID-19 Pandemic in Poland. *Brain Sciences*, 11, 544. <https://doi.org/10.3390/brainsci11050544>
8. Długosz, P., Zoska, Y. V. (2020). The Impact of the Covid-19 Pandemic on the Psychosocial Condition of Students in Poland and Ukraine. *Pedagogika Społeczna*, 4 (78), 59-71.
9. Długosz, P., Kryvachuk, L. (2021). Neurotic Generation of Covid-19 in Eastern Europe. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 654590. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.654590>
10. Hou, W.K., Lai, F.T., Ben-Ezra, M., Goodwin, R. (2020). Regularizing daily routines for mental health during and after the COVID-19 pandemic. *Journal of Global Health*, 10(2). 020315. <https://doi.org/10.7189/jogh.10.020315>
11. Ipsen, C., van Veldhoven, M., Kirchner, K., Hansen, J.P. (2021). Six key advantages and disadvantages of working from home in Europe during COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 1826. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041826>
12. Kostruba, N. (2021). Social restrictions in the Covid-19 pandemic as a traumatic experience: psycholinguistic markers. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1), 28-40. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.kos>
13. Lei, L., Zhu, H., Li, Y., Dai, T., Zhao, S., Zhang, X., Muchu, X., & Su, S., (2021). Prevalence of post-traumatic stress disorders and associated factors one month after the outbreak of the COVID-19 among the public in southwestern China: a cross-sectional study. *BMC Psychiatry*, 21, 545. <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03527-1>
14. Lenzen, M., Li, M., Malik, A., Pomponi, F., Sun, Y-Y., Wiedmann, T., Faturay, F., Fry, J., Gallego, B., Geschke, A., Gómez-Paredes, J., Kanemoto, K.,

Kenway, S., Nansai, K., Prokopenko, M., Wakiyama, T., Wang, Y., Yousefzadehet, M. (2020). Global socio-economic losses and environmental gains from the Coronavirus pandemic. *PLoS ONE* 15(7): e0235654.

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235654>

15. Long, E., Patterson, S., Maxwell, K., Blake, C., Bosó Pérez, R., Lewis, R., McCann, M., Riddell, J., Skivington, K., Wilson-Lowe, R., Mitchell, K. (2022). COVID-19 pandemic and its impact on social relationships and health. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 76, 128-132. <https://doi.org/10.1136/jech-2021-216690>

16. Martsenkovskiy, D., Babych, V., Martsenkovska, I., Napryeyenko, O., Napryeyenko, N., & Martsenkovsky, I. (2022). Depression, anxiety, stress and trauma-related symptoms and their association with perceived social support in medical professionals during the COVID-19 pandemic in Ukraine. *Advances in Psychiatry and Neurology/Postępy Psychiatrii i Neurologii*. <https://doi.org/10.5114/ppn.2022.114657>

17. Ochnik, D., Rogowska, A., Kuśnierz, C., Jakubiak, M., Schütz, A., Held, M., Arzenšek, A., Benatov, J., Berger, R., Korchagina, E., Pavlova, I., Blažková, I., Aslan, I., Çınar, O. & Cuero-Acosta, Y. (2021). Mental health prevalence and predictors among university students in nine countries during the COVID-19 pandemic: a cross-national study. *Science Reports*, 11, 18644. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-97697-3>

18. O'Connor R.C., Wetherall K., Cleare S., McClelland H., Melson A.J., Niedzwiedz C.L., O'Carroll R.E., O'Connor D.B., Platt S., Scowcroft E., Watson, B., Zortea, T., Ferguson, E., Robb, K. (2021). Mental Health and Well-Being during the COVID-19 Pandemic: Longitudinal Analyses of Adults in the UK COVID-19 Mental Health & Wellbeing Study. *British Journal of Psychiatry*, 218, 326–333. <https://doi.org/10.1192/bjp.2020.212>

19. Robinson, E., Sutin, A., Daly, M., Jones, A. (2022). A systemic review and meta-analysis of longitudinal cohort studies comparing mental health before versus during the Covid-19 pandemic in 2020. *Journal of Affective Disorders*, 296, 567-576. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.09.098>

20. Ruiz, M., Devonport, T., Chen-Wilson, Ch.-H. J., Nicholls, W., Cagas, J., Fernandez-Montalvo, J., Choi, Y., Robazza, C. (2021). Cross-cultural exploratory study of health behaviors and wellbeing during COVID-19. *Frontiers in Psychology*, 11, 3897. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.608216>

21. Saikat, S., Dhillon, J.S., Wan Ahmad, W.F., Jamaluddin, R.A. (2021). A systematic review of the benefits and challenges of mobile learning during the

COVID-19 Pandemic. *Education Sciences*, 11, 459.
<https://doi.org/10.3390/educsci11090459>

22. Singh, K., Kondal, D., Mohan, S., Jaganathan, Deepa, M., Srinivasapura Venkateshmurthy, N., Jarhyan, P., Anjana, R., Venkat Narayan, K.M., Mohan, V., Tandon, N., Ali, M., Prabhakaran, D. & Eggleston, K. (2021). Health, psychosocial, and economic impacts of the COVID-19 pandemic on people with chronic conditions in India: a mixed methods study. *BMC Public Health*, 21, 685.
<https://doi.org/10.1186/s12889-021-10708-w>

23. Sozański, B., Ćwirlej-Sozańska, A., Wiśniowska-Szurlej, A., Jurek, K., Górnjak, P., Górski, K., Englert-Bator, A., & Perenc, L. (2021). Psychological responses and associated factors during the initial stage of the coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the adult population in Poland - a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 21, 1929. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11962-8>

24. Szepietowska, E.M., Zawadzka, E., Filipiak, S. (2022). Symptoms of post-traumatic stress disorder and the sense of gains and losses during the Covid-19 pandemic: an international study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 3504. <https://doi.org/10.3390/ijerph19063504>

25. Zasiékina, L. (2021). Online cognitive-behavioral therapy of students' emotional distress during the COVID-19 pandemic. *Psychological Prospects Journal*, 38, 49–62. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-38-49-62>

26. <https://www.gov.pl/web/zdrowie/pierwszy-przypadek-koronawirusa-w-polsce>

27. <https://ourworldindata.org/coronavirus/country/poland>

28. <https://ourworldindata.org/coronavirus/country/ukraine>

Received: 01.04.2022

Accepted: 18.04.2022

ГОТОВНІСТЬ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ ЯК ЧИННИК ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я АДВОКАТА У ЙОГО ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Хазратова Нігора,

Національний університет «Львівська політехніка»,

м. Львів, Україна

nigora888@ukr.net,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1471-3234>

Малімон Людмила,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна

Ur-1@ukr.net,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2964-6580>

Терентьев Олександр,

Адвокатське об'єднання «Атеріум»

Alter1975@gmail.com

Олійник Алла,

Національний університет «Львівська політехніка»,

м. Львів, Україна

Oljnik_alla@ukr.net,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2543-4281>

Мета. У статті представлені результати емпіричного дослідження взаємозв'язку копінг-стратегій у конфлікті, що використовуються адвокатами, з опосередкованими показниками їх психічного здоров'я та професійної успішності; а також порівняння цих показників у адвокатів з різними стажем, інтенсивністю роботи та професійною успішністю. Метою статті був аналіз психологічної готовності адвоката до розв'язання конфліктів, що мають місце в його професійній діяльності, як чинника його психічного здоров'я на робочому місці.

Методи. Для збору первинних даних були застосовані анкетування та психодіагностичні тестові методики: Н.Холла «Емоційний інтелект»; Дж. Роттера «Локус контролю»; М. Лазаруса – на виявлення копінг-стратегій

особистості в конфлікті та К. Томаса – на виявлення домінуючої стратегії поведінки в конфлікті.

Результати. Виявлено взаємозв'язок між показниками професійної успішності адвокатів та інтернальності у сферах професійних досягнень та здоров'я, а також емоційного інтелекту. Зі збільшенням стажу роботи і успішності адвоката підвищується емоційна обізнаність та здатність регулювати власні емоції, що запобігає емоційному та професійному вигоранню. Відсутність значимих кореляцій між успішністю адвоката і його копінг-стратегіями засвідчує: стратегії успішних адвокатів є гнучкими і можуть змінюватися. Збільшення досвіду роботи не спонукає адвоката до вибору якоїсь однієї копінг-стратегії. Статистичне порівняння показало динаміку такої копінг-стратегії, як «прийняття на себе відповідальності». Зі збільшенням стажу професійної діяльності до 15 років питома вага цієї стратегії знижується. У адвокатів зі стажем роботи більше 15 років її представленість знову зростає. Порівняння адвокатів з високим і низьким рівнем професійної успішності показало, що ця стратегія використовується успішними адвокатами, але з певними обмеженнями.

Висновки. Збільшення стажу та успішності професійної діяльності адвоката супроводжується підвищенням емоційної обізнаності, саморегуляції, інтернальності у сферах професійної діяльності та власного здоров'я. Копінг-стратегія «Прийняття на себе відповідальності» (потенційно стресогенна) найчастіше застосовується адвокатами-новачками (неуспішно, бо зумовлює поступову відмову від неї) і зрілими професіоналами (в комплексі з іншими стратегіями).

Ключові слова: конфлікт, психологічна готовність до розв'язання конфліктів, копінг-стратегії, емоційний інтелект, психічне здоров'я, професійна діяльність адвоката.

Nigora Khazratova, Ludmyla Malimon, Oleksandr Terentiev, Alla Oliinyk. Readiness to conflicts resolving as a factor in the mental health of a lawyer in his professional activity.

Purpose. The article presents the results of an empirical study of the connection between coping strategies in conflict, used by lawyers, with indirect indicators of their mental health and professional success; as well as a comparison of these indicators for lawyers with different length of service, intensity of work and professional success. The aim of the article was to analyze the lawyer's psychological readiness to resolve conflicts that occur in his professional activity as a factor in his mental health in the workplace.

Methods. Questionnaires and psychodiagnostic test methods were used to collect primary data: N.Hall "Emotional Intelligence"; J. Rotter's Locus of Control; M. Lazarus - to identify coping strategies of the individual in the conflict and K. Thomas - to identify the dominant strategy of behavior in the conflict.

Results. The correlation between the professional performance of lawyers and internality in the areas of professional achievement and health, as well as emotional intelligence has been identified. As a lawyer's experience and success increases, emotional awareness and the ability to regulate one's emotions increase, which prevents emotional and professional burnout. The lack of significant correlations between a lawyer's success and his coping strategies shows that the strategies of successful lawyers are flexible and can change. Increasing work experience does not encourage a lawyer to choose a single coping strategy. Statistical comparisons showed the dynamics of such a coping strategy as "taking responsibility". As the length of professional activity increases to 15 years, the share of this strategy decreases. But it's growing again among lawyers with more than 15 years of experience. A comparison of lawyers with high and low levels of professional success showed that this strategy is used by successful lawyers, but with some limitations.

Conclusions. Increasing the length of service and success of a lawyer's professional activity is accompanied by increased emotional awareness, self-regulation, internality in the areas of professional activity and mental health. The coping strategy "Acceptance of Responsibility" (potentially stressful) is most often used by novice lawyers (unsuccessfully because it causes a gradual abandonment of it) and mature professionals (in combination with other strategies).

Keywords: conflict, psychological readiness to conflicts resolving, coping strategies, emotional intelligence, mental health, professional activities of a lawyer.

Вступ. Готовність адвоката до розв'язання конфліктів виступає не лише психологічним інструментом його професійної праці, а і своєрідним способом збереження власного психічного здоров'я та запобіжником хронічного стресу та емоційного вигорання, яке, на жаль, часто спіткає представників цієї професії.

Під поняттям психічного здоров'я прийнято розуміти рівень психічного добробуту (благополуччя), який визначається не лише відсутністю психічних захворювань, а й низкою соціально-психологічних, економічних, середовищних чинників (Greenberg, 2020; Hossain et al., 2020). Воно розглядається к широке міждисциплінарне поняття, і у психологічному ракурсі означає такий стан, в якому людина втілює свої здібності та потенціал, здатна протистояти стресам, продуктивно працювати і ефективно

взаємодіяти з оточуючими (Kumar, Nayar, 2021; MacCann, et al., 2020).

Успішність діяльності адвоката в межах його посадових обов'язків переважно визначається здатністю діяти в емоційно-напружених умовах. Специфіка внутрішньої конфліктності адвоката полягає у поєднанні протилежних векторів ставлення до людей, одночасної боротьби «за» і «проти»: обстоюючи інтереси свого клієнта, адвокат реалізує конструктивну установку щодо його захисту, тобто бореться «за»; але одночасно бореться «проти» інтересів протилежної сторони. Це призводить до складної боротьби морально-етичних настановлень професіонала, як результат – до хронічного стресу (Mental health..., 2018).

Наслідком непропрацьованих психологічних проблем та стресів адвоката, спричинених його професійною діяльністю, можуть стати як емоційне вигорання, так і професійна деформація особистості. Обидва наслідки містять пряму загрозу психічному здоров'ю. Емоційне вигорання адвоката виявляє себе у зниженні професійної та загальножиттєвої мотивації; невірою у себе та страхом провалу судової справи. Адвокати, що зазнали емоційного вигорання, часто йдуть з професії або припиняють практикувати. Виявами професійної деформації, набутої в ході адвокатської діяльності, є, з одного боку: перебільшення негативних рис людей та «психологічна сліпота» до їх позитивних рис, звинувачувальний нахил, абсолютизація карно-примусових заходів, а з другого – фіксована орієнтація на власний досвід, презумпція власної непогрішності, хвороблива реакція на критику (Mental health..., 2018).

Як запобігти емоційному вигоранню та професійній деформації особистості адвоката, зберігши тим самим його психічне здоров'я?

На нашу думку, відповідь на це питання може дати вивчення копінг-стратегій та особистісних особливостей успішних та досвідчених адвокатів. Саме вони досягають вершин професії, знаходячи в ній задоволення і самореалізацію, що зміцнює їх психічне здоров'я.

Досвід професійної діяльності адвоката певним чином впливає на вибір його копінг-стратегій подолання конфліктів: він стає більш гнучким, а охоплення різних копінг-стратегій – більш широким. Досвідчені та професійно успішні адвокати обирають різні стратегії

розв'язання конфлікту і можуть змінювати їх в ході судового процесу.

Особистісні риси, найбільше пов'язані з цією гнучкістю та широтою охоплення різних стратегій та способів поведінки в конфлікті, -- це емоційний інтелект та інтернальність локусу контролю.

Емоційний інтелект є, на нашу думку, важливою складовою частиною психологічної готовності адвоката до розв'язання конфліктів і водночас складовою його психічного здоров'я. Він становить собою групу ментальних здібностей і набутих властивостей, які дають змогу розуміння власних та чужих емоцій та ефективної емоційної саморегуляції, що забезпечує особистості психічне здоров'я, самоефективність і успішну побудову міжособистісних взаємозв'язків (Norboevich, 2020; Rivers, et al., 2020).

Емоційний інтелект поєднує в собі особистісний і міжособистісний, або соціальний, компоненти. Перші дві категорії -- це самоусвідомлення та самоконтроль. Вони стосуються внутрішньо-особистісних компетенцій. Наступні дві категорії -- це соціальні навички та вміння будувати взаємовідносини з іншими людьми. Вони відносяться до соціальних компетенцій. Відповідно до цієї моделі кожна категорія містить набір поведінкових патернів, які можна розвивати протягом життя (Гоулман, 2016; Мартіросян, 2019).

Саме емоційний інтелект дозволяє адвокату бути гнучким та дипломатичним в конфлікті, розуміти емоції як свого клієнта, так і конкуруючої сторони, і обирати той спосіб дій та висловлювань, який не травмує суб'єктів конфлікту, а сприяє їх порозумінню. Завдяки емоційному інтелекту конфлікт не посилюється, а навпаки, схиляється до розв'язання. Нездатність до швидкої перцепції та правильної інтерпретації емоцій оточуючих призводить до їх нерозуміння, отже, управління ними стає неможливим.

Медіація в конфлікті, яку здійснює адвокат, є своєрідною дипломатією, що становить собою мистецтво постійно розширювати межі можливого порозуміння між сторонами. Такий погляд вимагає внутрішнього локусу контролю, що є наступною важливою складовою психологічної готовності адвоката до розв'язання конфліктів у його професійній діяльності. Бачення адвокатом конфліктної ситуації як такої, що залежить від нього і доступна його

впливу, задовольняє потребу в контролі, що також сприяє збереженню психічного здоров'я.

Методи та процедура дослідження. У дослідженні взяли участь 50 практикуючих адвокатів з різним стажем діяльності.

Як зазначалося вище, непрямими показниками психічного здоров'я та благополуччя особистості адвоката є тривалий час його перебування у професії, активне практикування адвокатської діяльності (значна кількість ведених ним справ), а також професійна успішність. Саме тому нами були застосовані показники стажу професійної діяльності, її інтенсивності (кількості судових справ за останні 5 років) та професійної успішності (кількості виграних судових справ). Усі ці показники є кількісними і були отримані методом онлайн-опитування (анкетування за допомогою google-форми).

Крім анкетування, був застосований також метод тестової психодіагностики, зокрема, тестових методик Н. Холла «Емоційний інтелект», Дж. Роттера «Локус контролю». Нарешті, були використані тестові методики, що встановлюють стратегії особистості у розв'язанні конфліктів – К. Томаса і М. Лазаруса (на виявлення копінг-стратегій в конфлікті).

У якості статистичних методів дослідження були застосовані кореляційний (коефіцієнт кореляції Спірмена) та порівняльний аналіз.

Обговорення результатів. Результати кореляційного аналізу непрямих показників психічного здоров'я адвокатів (зокрема, тривалості, інтенсивності професійної діяльності, а також їх професійної успішності) та їх психологічної готовності до розв'язування конфліктів засвідчили значущий кореляційний зв'язок між такими показниками, як кількість успішних судових справ та розв'язаних конфліктів (показник професійної успішності) і різновидами інтернальності локусу контролю та емоційного інтелекту.

Як бачимо з таблиці 1, найвищими є взаємозв'язки показників професійної успішності адвокатів з інтернальністю у сферах професійної діяльності та здоров'я. Це означає, що успішні адвокати схильні приписувати самим собі відповідальність за їх стан справ на робочому місці, а також відповідальність за здоров'я (як соматичне, так і психічне). І навпаки, неуспішні адвокати приписують причину

успіху – неуспіху на роботі зовнішнім обставинам (причини хвороб також вважають зовнішніми – звинувачують ситуацію, оточення, генетику тощо).

Таблиця 1.

Кореляції між стажем адвокатської діяльності (КСС), показником професійної успішності (КУСС) та інтернальністю

Variable	Correlations (Spreadsheet1) Marked correlations are significant at $p < .05000$ N=50 (Casewise deletion of missing data)						
	Iз	Iд	Iн	Iс	Iм	Iв	Iх
КСС	0.31	0.40	0.13	0.22	0.26	0.34	0.26
КУСС	0.32	0.39	0.21	0.33	0.33	0.50	0.45

Високими виявилися кореляції показника інтернального локусу контролю в сфері досягнень: чим вище стаж і професійна успішність адвоката, тим більше він схильний вбачати причини своїх досягнень у собі самому – своїх знаннях, терпінні, комунікативних навичках тощо. Відповідно, чим менше стаж і успішність адвоката, тим більше він бачить причини своїх досягнень у зовнішніх чинниках.

Усе сказане вище підтверджується кореляціями генерального показника інтернальності особистості. Він є не дуже високим, але значним і пов'язаний як зі стажем адвоката на своєму робочому місці, так і з професійною успішністю.

Отже, локус контролю виявився тією особистісною рисою, яка досить істотно пов'язана зі здатністю адвоката розв'язувати конфлікти, а також зі здоров'ям. Інтернальність у сфері здоров'я пов'язана як з інтенсивністю (стажем) роботи адвоката, так і з кількістю успішних (виграних ним в суді) справ.

Статистичний аналіз взаємозв'язків між показником професійної успішності (в тому числі вмінням розв'язувати конфлікти) та рівнем емоційного інтелекта як непрямого показника психічного здоров'я також показав велику кількість значних кореляцій (див. Табл. 2).

Таблиця 2.

Кореляції між стажем адвокатської діяльності (КСС), показником професійної успішності (КУСС) та емоційним інтелектом

Variable	Correlations (Spreadsheet1) Marked correlations are significant at $p < .05000$ N=50 (Casewise deletion of missing data)					
	Емоційна обізнаність	Управління своїми емоціями	Самомотивація	Емпатія	Управління емоціями інших	Загальна
КСС	0.51	0.41	0.26	0.31	0.45	0.59
КУСС	0.64	0.51	0.37	0.39	0.52	0.73

Як видно з Табл. 2, взаємозв'язки стажу та успішності роботи адвоката з його емоційним інтелектом є максимально високими – особливо це стосується загальних показників емоційного інтелекту.

Розглядаючи кореляції окремо по шкалах, виявляємо найбільші значення показників емоційної обізнаності, а також управління своїми емоціями та емоціями інших людей. Отже, зі збільшенням стажу роботи і успішності адвоката підвищується передусім знання емоцій та почуттів людей, орієнтація в них, вміння їх прогнозувати. Разом з цим зростання професійної успішності означає підвищення здатності впливати як на свої, так і на чужі емоції. Вміючи стримати себе або, навпаки, видати необхідну експресію під час публічного виступу, він одночасно навчається здійснювати аналогічний вплив і на інших: допомогти їм стримати свій гнів та обурення або актуалізувати ці емоції в необхідну мить.

Результати кореляційного аналізу переконують, що емоційний інтелект – як генеральний показник, так і окремі його шкали – істотно пов'язаний з професійною успішністю адвоката (в тому числі його здатністю розв'язувати конфлікти). Це свідчить про те, що емоційний інтелект без сумніву є важливою складовою психологічної готовності адвоката до вирішення конфліктів.

Кількість кореляційних зв'язків між стажем роботи та професійною успішністю адвокатів із копінг-стратегіями, які вони застосовують при розв'язанні конфліктів, є значно меншою, ніж можна було передбачати (див. Табл. 3 і 4).

Таблиця 3.

Кореляції між стажем адвокатської діяльності (КСС), показником професійної успішності (КУСС) та копінг-стратегіями за тестом К. Томаса

Correlations (Spreadsheet1)					
Marked correlations are significant at $p < .05000$					
N=50 (Casewise deletion of missing data)					
Variable	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникання	Пристосування
КСС	0.32	0.21	0.27	-0.17	-0.27
КУСС	0.12	0.26	0.25	-0.14	-0.29

З Таблиці 3 випливає, що значущими є тільки дві кореляції, одна з них – пряма, друга – обернена. Перша означає зв'язок між стажем (інтенсивністю) роботи і стратегією суперництва в конфлікті. Цей статистичний результат свідчить про те, що зі збільшенням стажу збільшується тенденція вступати в конфронтацію під час конфлікту. Це можна пояснити зростанням впевненості та асертивності поведінки адвоката, спричиненими набуттям

професійного досвіду. Але це є лише тенденцією і спостерігається не у всіх.

Таблиця 4.

Кореляції між стажем адвокатської діяльності (КСС), показником професійної успішності (КУСС) та копінг-стратегіями особистості (за тестом М. Лазаруса)

Correlations (Spreadsheet1)								
Marked correlations are significant at $p < .05000$								
N=50 (Casewise deletion of missing data)								
Variable	Конфронтаційний копінг	Дистанційовання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Втеча-уникнення	Планування вирішення проблеми	Позитивна переоцінка
КСС	-0.00	-0.00	0.10	0.07	0.07	-0.05	0.05	-0.11
КУСС	0.03	0.04	0.25	0.11	0.18	-0.16	0.08	-0.07

Обернена кореляція показників професійної успішності адвоката і стратегії пристосування означає, на нашу думку, відкидання неефективної стратегії успішними адвокатами. Адже пристосування до ситуації конфлікту є насправді його фіксацією, а не розв'язанням. Саме тому чим успішніше адвокат, тим менше він дотримується цієї стратегії.

Відсутність значимих кореляцій між професійною успішністю адвоката та наданням переваги тій чи іншій копінг-стратегії за тестом М. Лазаруса можна інтерпретувати як принципову гнучкість успішних адвокатів – відсутність відданості одній стратегії, готовність послуговуватися різними стратегіями. Те саме можна сказати і про стаж роботи адвокатів: збільшення досвіду роботи не спонукає адвоката до вибору якоїсь однієї копінг-стратегії.

Отже, кореляційний аналіз засвідчив, що обрані нами показники психічного здоров'я адвокатів в їх професійній діяльності взаємопов'язані з такими параметрами емоційного інтелекту, як емоційна обізнаність, управління своїми емоціями і здатність впливати на емоції інших людей. Успішним (водночас здоровим та благополучним) адвокатам притаманна інтернальність у сфері здоров'я. При цьому вони рідко надають перевагу конкретній копінг-стратегії у розв'язанні конфліктів своїх клієнтів в ході своєї професійної діяльності.

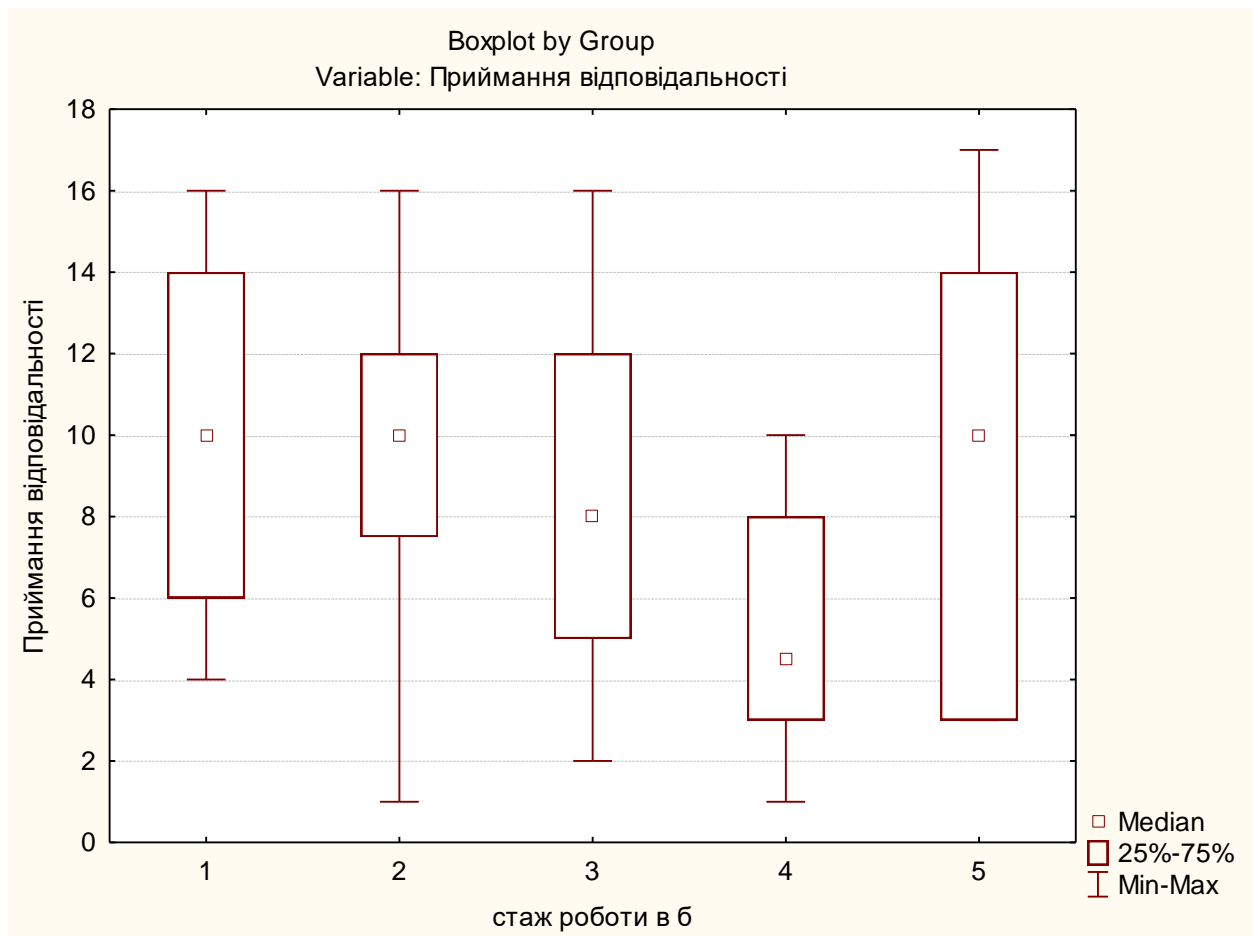
Результати статистичного порівняння адвокатів з великим і малим стажем професійної діяльності показали істотні відмінності щодо вибору такої стратегії розв'язання конфліктів, як «прийняття на себе відповідальності».

Ці відмінності у адвокатів з різним стажем професійної діяльності (див. Табл. 5 і Діаграму 1) не є лінійними, тобто зміни відбуваються не на зразок «чим більше стаж – тим більше відповідальність», чому кореляційний аналіз не встановив зв'язку між цими ознаками.

Таблиця 5.

Статистично значущі відмінності між адвокатами з різним стажем професійної діяльності за стратегією приймання відповідальності

		Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks; Приймання відповідальності (Spreadsheet1)	
		Independent (grouping) variable: стаж роботи в б	
		Kruskal-Wallis test: $H(4, N=50) = 9.535453$ $p = .0490$	
Depend.:	Code	Valid N	Sum of Ranks
Приймання відповідальності			
1	1	7	230.0000
2	2	12	362.0000
3	3	11	284.0000
4	4	14	223.0000
5	5	6	176.0000

Діаграма 1. Статистично значущі відмінності між адвокатами з різним стажем професійної діяльності за стратегією приймання відповідальності

Як видно з Діаграми 1, існує певна динаміка прийняття на себе відповідальності зі збільшенням стажу роботи. Адвокати-початківці

схильні відразу приймати на себе чималу відповідальність за результат ведення справи. Уже в групах з більшим стажем (2-3 група, стаж 4-10 років професійної діяльності) питома вага цієї стратегії знижується, а у групи з 11-15-річним стажем знижується істотно. І лише у групи з великим стажем роботи (більше 15 років) представленість цієї стратегії знову збільшується – хоч не у всіх, але у багатьох.

Можна пояснити це саме в контексті психічного здоров'я і тенденції зберігати його адвокатами, які залишаються в професії надовго. Покладання на себе великої відповідальності, високі вимоги до себе (особливо у недосвідчених професіоналів) призводять до емоційного вигорання. Тому зменшення частки цієї стратегії серед інших копінгів працює як захисний механізм. У професіоналів досвідчених, які здатні тверезо оцінити свої можливості захисту в кожній конкретній судовій справі, тенденція до прийняття відповідальності знову зростає. Але у них ця відповідальність є більш усвідомленою та зрілою. Відповідно, ця стратегія застосовується ними поруч з багатьма іншими стратегіями.

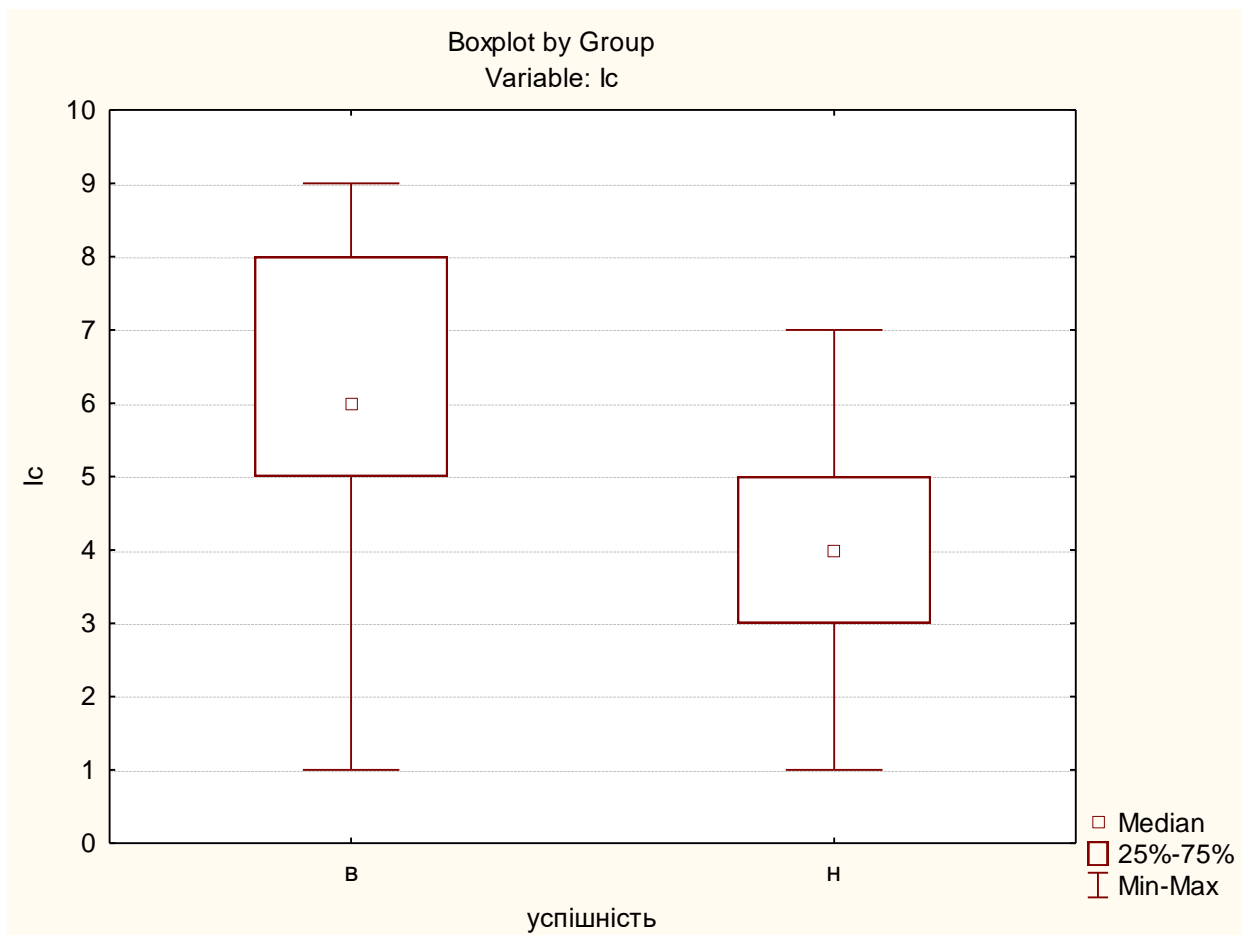
Було встановлено наявність відмінностей між адвокатами з різним рівнем успішності за інтернальністю у сімейних стосунках, а також у ставленні до хвороби (див. Табл. 6 і 7, а також діаграми 2 і 3). Виявлено також відмінності між ними в загальному рівні емоційного інтелекту.

Таблиця 6.

Результати статистичного порівняння адвокатів з високим і низьким рівнями професійної успішності за параметром інтернальності щодо сім'ї

Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks; Ic (Spreadsheet1)			
Independent (grouping) variable: успішність			
Kruskal-Wallis test: H (1, N= 50) =5.051015 p =.0246			
Depend.:	Code	Valid N	Sum of Ranks
Ic			
В	101	41	1133.500
Н	102	9	141.500

Як видно на графічному зображенні у діаграмі 2, професійно неуспішні адвокати частіше схильні покласти відповідальність за сімейні негаразди на зовнішні обставини чи на інших людей. Успішні же адвокати, в силу свого високого емоційного інтелекту, розуміння інших людей та здатності впливати на їхні емоції, вважають, що і в цій сфері усе залежить від них самих.

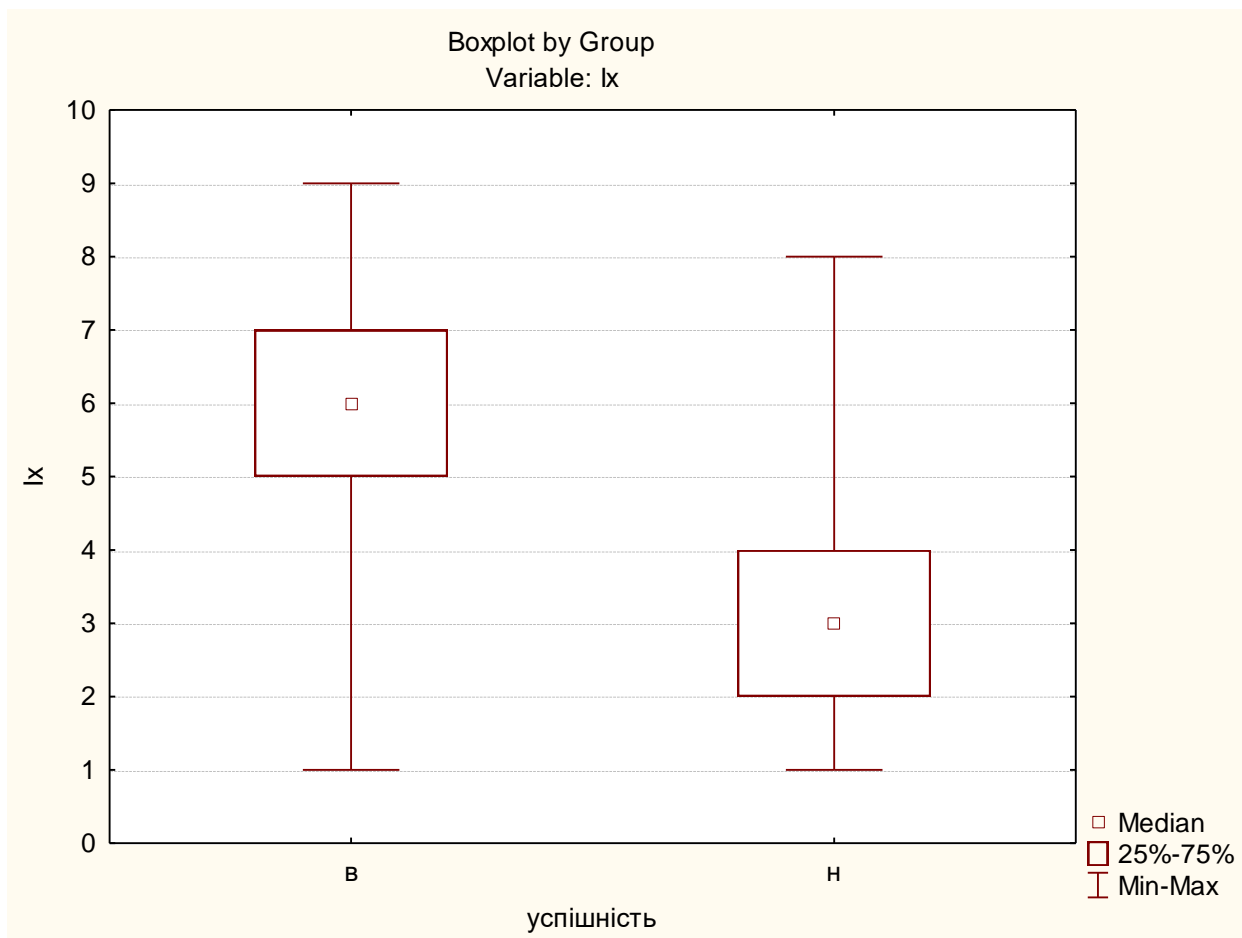
Діаграма 2. Результати статистичного порівняння адвокатів з високим і низьким рівнями професійної успішності за параметром інтернальності щодо сім’ї

Важливими є також аналогічні відмінності між адвокатами різного рівня професійної успішності у ставленні до хвороби. Важливість цього аспекту зумовлена наведеною вище інформацією про істотний тиск на психіку адвоката, зумовлений його професійною діяльністю, котрий часто зумовлює психогенні розлади та професійне вигорання. Результати представлені в Табл. 7 та Діаграмі 3.

Таблиця 7.

Статистично значущі відмінності у ставленні до хвороби у адвокатів з різним рівнем професійної успішності

Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks; lx (Spreadsheet1)			
Independent (grouping) variable: успішність			
Kruskal-Wallis test: H (1, N= 50) =7.119572 p=.0076			
Depend.:	Code	Valid N	Sum of Ranks
lx			
в	101	41	1150.000
н	102	9	125.000

Діаграма 3. Статистично значущі відмінності у ставленні до хвороби у адвокатів з різним рівнем професійної успішності

У графічному представленні видно, що адвокатам з високою професійною успішністю притаманна значно вища інтернальність у ставленні до хвороби. Це означає, що вони сприймають хворобу як результат їхніх власних дій чи бездіяльності (на відміну від малоуспішних фахівців, що частіше вважають хворобу результатом прикрого збігу обставин). Разом з тим слід звернути увагу, що дисперсія (амплітуда можливих відповідей) є більшою, ніж у адвокатів з низьким рівнем успішності. Це свідчить про відсутність однотайності в оцінках причин хвороби серед успішних адвокатів, зустрічаються і протилежні погляди.

Висновки і перспективи. Виявлено взаємозв'язок між показниками професійної успішності адвокатів та інтернальності у сферах професійних досягнень та здоров'я, а також емоційного інтелекту. Зі збільшенням стажу роботи і успішності адвоката підвищується емоційна обізнаність та здатність регулювати власні емоції, що запобігає емоційному та професійному вигоранню.

Відсутність значимих кореляцій між успішністю адвоката і його копінг-стратегіями засвідчує: стратегії успішних адвокатів є гнучкими і можуть змінюватися. Збільшення досвіду роботи не спонукає адвоката до вибору якоїсь однієї копінг-стратегії.

Статистичне порівняння показало динаміку такої копінг-стратегії, як «прийняття на себе відповідальності». Зі збільшенням стажу професійної діяльності до 15 років питома вага цієї стратегії знижується, а потім знову зростає. В контексті психічного здоров'я це можна пояснити як захисний механізм, що захищає новачків від емоційного вигорання, зумовленого стресогенністю цієї стратегії. У досвідчених професіоналів тенденція до прийняття відповідальності знову зростає, але у більш усвідомленому та зрілому вигляді.

Література

1. Greenberg, N. (2020). Mental health of health-care workers in the COVID-19 era. *Nature Reviews Nephrology*, 16(8), 425-426. <https://doi.org/10.1038/s41581-020-0314-5>
2. Hossain, M. M., Tasnim, S., Sultana, A., Faizah, F., Mazumder, H., Zou, L., McKyer, E., Ahmed, H. U., & Ma, P. (2020). Epidemiology of mental health problems in COVID-19: a review. *F1000Research*, 9, 636. <https://doi.org/10.12688/f1000research.24457.1>
3. Kumar, A., Nayar, K. R. (2021). COVID 19 and its mental health consequences. *Journal of Mental Health*, 30(1), 1-2. <https://doi.org/10.1080/09638237.2020.1757052>
4. MacCann, C., Jiang, Y., Brown, L., Double, K. S., Bucich, M., & Minbashian, A. (2020). Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis. *Psychological bulletin*, 146(2), 150–186. <https://doi.org/10.1037/bul0000219>
5. Mental health: strengthening our response (2018). World Health Organization. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>
6. Norboevich, T. B. (2020). Analysis of psychological theory of emotional intelligence. *Eur J Res Reflect Educ Sci*, 8(3), 99-104.
7. Rivers, S., Handley-Miner, I., Mayer, J., & Caruso, D. (2020). Emotional Intelligence. In R. Sternberg (Ed.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (Cambridge Handbooks in Psychology, pp. 709-735). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108770422.030>
8. Гоулман, Д. (2016). Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ. М.: Манн, Иванов, Фарбер.

9. Мартіросян, М. В. (2019). Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката. Дис. канд. псих. наук. Луцьк. Східноєвропейський національний університет імені Лесі України.

References

1. Greenberg, N. (2020). Mental health of health-care workers in the COVID-19 era. *Nature Reviews Nephrology*, 16(8), 425-426. <https://doi.org/10.1038/s41581-020-0314-5>
2. Hossain, M. M., Tasnim, S., Sultana, A., Faizah, F., Mazumder, H., Zou, L., McKyer, E., Ahmed, H. U., & Ma, P. (2020). Epidemiology of mental health problems in COVID-19: a review. *F1000Research*, 9, 636. <https://doi.org/10.12688/f1000research.24457.1>
3. Kumar, A., Nayar, K. R. (2021). COVID 19 and its mental health consequences. *Journal of Mental Health*, 30(1), 1-2. <https://doi.org/10.1080/09638237.2020.1757052>
4. MacCann, C., Jiang, Y., Brown, L., Double, K. S., Bucich, M., & Minbashian, A. (2020). Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis. *Psychological bulletin*, 146(2), 150–186. <https://doi.org/10.1037/bul0000219>
5. Mental health: strengthening our response (2018). World Health Organization. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>
6. Norboevich, T. B. (2020). Analysis of psychological theory of emotional intelligence. *Eur J Res Reflect Educ Sci*, 8(3), 99-104.
7. Rivers, S., Handley-Miner, I., Mayer, J., & Caruso, D. (2020). Emotional Intelligence. In R. Sternberg (Ed.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (Cambridge Handbooks in Psychology, pp. 709-735). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108770422.030>
8. Goulman, D. (2016). *Emotsionalnyi intellekt: pochemu on mozhet znachit bolshe, chem IQ [Emotional Intelligence: Why It May Matter More Than IQ]*. M.: Mann, Ivanov, Farber [in Russian].
9. Martirosian, M. V. (2019). *Kopinh-stratehii profesiinoi stiikosti osobystosti advokata [Coping strategies of professional stability of the lawyer's personality]*. Candidate's thesis. Lutsk: Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainy [in Ukrainian].

Received: 25.04.2022

Accepted: 13.05.2022

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА СУМІСНОСТІ І СПРАЦЬОВАНОСТІ В УПРАВЛІНСЬКИХ КОМАНДАХ

Черкаський Андрій

Одеський національний технологічний університет

м. Одеса, Україна

academy_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6227-3029>

Мета. У статті викладено результати емпіричного дослідження сумісності і спрацьованості в управлінських командах. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз та провести емпіричне дослідження сумісності і спрацьованості в управлінських командах.

Методи. В основу дослідження покладено наступні методи: теоретичні (аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури, систематизація та узагальнення одержаної інформації) та емпіричні – дослідження проводилося за допомогою наступних методик: 16-факторний особистісний опитувальник Р.Б.Кеттела (16PF-опитувальник), характерологічний опитувальник К. Леонгарда і Р. Шмішека, тести про оцінку особливостей командної поведінки та визначення бажаного стилю управління, розроблені проф. Ю. В. Синягиним, «Решітка бажаного підбору» (В. В. Калінін, Ю. В. Синягин).

Результати. У статті проведено теоретичний аналіз понять «сумісність» і «спрацьованість», зроблено аналіз смислового поля, в якому використовується термін сумісності, синонімами якого часто стають наступні: психологічна сумісність, спрацьованість, згуртованість, спільність інтересів, безконфліктність, психологічний клімат. Зазначено, що сумісність в основному пов'язана зі сферою міжособистісних стосунків, а поняття спрацьованості, яке часто вживається разом з сумісністю, на відміну від останньої, торкається узгодженості діяльнісних характеристик суб'єктів. Оскільки діяльність і міжособистісні стосунки є двома взаємопов'язаними сторонами єдиного процесу взаємодії, іноді спрацьованість розглядається як синонім сумісності. Особливий акцент робиться на тому, що сумісність - відображає психологічну єдність суб'єктів в області стосунків і виражається в максимально високій позитивній оцінці один одного і стосунків, що склалися, за однієї або декількома їх характеристиками. Сумісність-несумісність тісно пов'язана з типами відношення : симпатією, антипатією, байдужістю.

Спрацьованість характеризується максимально можливою результативністю спільних дій (діяльності) суб'єктів в певній області при

відносно низьких психофізіологічних витратах на виконання цих дій (діяльності).

Висновки. У висновках зазначено, що в основі "командної спрацьованості», перш за все, лежить наступне: збіг основних психологічних характеристик або таке їх поєднання, яке забезпечує найкращу внутрішньоконандну взаємодію; єдинодумність і спільне бачення (перш за все, цілей діяльності команди, збіг: ієрархії орієнтацій на завдання діяльності, поглядів на прийнятний стиль управління і дистанцію як організаційну, так і психологічну); збіг характеристик орієнтацій на зовнішні і внутрішні цінності.

Ключові слова : згуртованість, спільність інтересів, психологічний клімат, міжособистісні стосунки, командна діяльність, кооперація, спільне бачення.

Andrey Cherkassky. Psychological diagnosis of compatibility and cooperation in management teams.

Purpose. The article presents the results of an empirical study of compatibility and workability in management teams. The purpose of the article is to carry out a theoretical analysis and conduct an empirical study of compatibility and efficiency in management teams.

Methods. The study is based on the following methods: theoretical (problem analysis based on the study of scientific literature, systematization and generalization of information) and empirical - the study was conducted using the following methods: 16-factor personality questionnaire RB Kettel (16PF-questionnaire), characterological questionnaire of K. Leonhard and R. Shmishek, tests to assess the characteristics of team behavior and determine the desired management style, developed by prof. Yu. V. Sinyagin, "Lattice of the desired selection" (VV Kalinin, YV Sinyagin).

Results. The article conducts a thorough theoretical analysis of the concepts of "compatibility" and "operation", analyzes the semantic field, which uses the term compatibility, shows that its synonyms are often the following: psychological compatibility, efficiency, cohesion, common interests, conflict, psychological climate. It is noted that compatibility is mainly related to the sphere of interpersonal relations, and the concept of operation, which is often used in conjunction with compatibility, in contrast to the latter, concerns the consistency of the performance characteristics of the subjects. Because activity and interpersonal relationships are two interrelated aspects of a single process of interaction, sometimes work is seen as synonymous with compatibility. Particular emphasis is placed on the fact that compatibility - reflects the psychological unity of the subjects in the field of relations and is expressed in the highest possible positive assessment of each other and the relationship, one or more of their characteristics. Compatibility-incompatibility is closely related to the types of attitudes: sympathy, antipathy, indifference.

Efficiency is characterized by the maximum possible effectiveness of joint actions (activities) of entities in a particular area with relatively low psychophysiological costs to perform these actions (activities).

Conclusions. The conclusions state that the basis of "teamwork", above all, is the following: coincidence of basic psychological characteristics or their combination, which provides the best intra-team interaction; unanimity and shared vision (first of all, the goals of the team, the coincidence: the hierarchy of orientations on the tasks of activity, views on an acceptable management style and distance, both organizational and psychological); coincidence of the orientations of external and internal values.

Keywords: cohesion, common interests, psychological climate, interpersonal relations, team work, cooperation, common vision.

Вступ. У сучасних умовах найбільш нагальним питанням при формуванні управлінських команд є питання про критерії підбору керівником членів своєї команди (які ми пропонуємо іменувати «командною спрацьованістю»), так як «само оточення виступає і причиною, і наслідком, і фактором, і результатом формування особистості керівника» (Синягин Ю. В., 1996:39).

Актуальність вивчення проблем психологічної сумісності визначається збільшеними вимогами до до злагодженої роботи трудових колективів в сучасних умовах, популярністю командних методів і форм роботи. На жаль, науковцями на сьогодні ще не розроблена цілісна модель психологічної сумісності оскільки цей термін має багато синонімів, що ускладнює його смислово визначеність. Для нашого аналізу перш за все важливо розуміння відмінностей між сумісністю і спрацьованістю та розкриття сутності цих понять.

Мета даної статті – здійснити теоретичний аналіз та провести емпіричне дослідження сумісності і спрацьованості в управлінських командах.

Методи та процедура дослідження. Вибір методик і діагностичних засобів для виявлення сумісності і спрацьованості повинен бути обумовлений соціально-психологічним підходом до дослідження процесу формування управлінської команди (Деркач и др., 1999: 238). Провести діагностику командної сумісності та спрацьованості, на нашу думку, дозволяють наступні методики: 16-факторний особистісний опитувальник Р.Б.Кеттела (16PF-опитувальник) (Капустина, 2007), характерологічний опитувальник К. Леонгарда і Р. Шмішека (Карелин, 2009), тести про оцінку особливостей командної поведінки та визначення бажаного стилю

управління, розроблені проф. Ю. В. Синягиним, «Решітка бажаного підбору» (В. В. Калінін, Ю. В. Синягин) (Синягин, 2009).

Нами проведено психодіагностичне дослідження та опитування 50 учасників 18 управлінських команд (з яких 20 керівників та 30 членів команд), які є співробітниками дистриб'юторських компаній півдня України.

Для виявлення сутності «командної спрацьованості» і її значення в процесі формування управлінської команди нами проведено також порівняльний аналіз отриманих даних із зазначених управлінських команд, які розділені на високоефективні (7 команд), середньоефективні (5) і низькоефективні (6). В основу такого поділу покладені статистичні результати діяльності за останні 3 роки і думка з цього питання вищого керівництва. Бо для цілей цього дослідження найбільший інтерес представляє не схожість, а істотна відмінність між представниками таких команд. Всі команди формально-ієрархічні, прості, безпосередньо взаємодіючі.

Обговорення результатів. Проблеми психологічної сумісності у взаємовідносинах між людьми найбільш ґрунтовно розроблені американським психотерапевтом Т. Лірі (Leary, 1957) в його круговій моделі (interpersonal circumplex model) а також в роботах його послідовників (Locke, 2000, 2011; Pincus, Ansell, 2003; Carson, 1969). Оскільки сумісність в основному пов'язана зі сферою міжособистісних стосунків, то поняття спрацьованості має більше відношення до діяльності суб'єктів. Деякі автори навіть розглядають їх як дві сторони єдиного процесу взаємодії. (Кричевский, Антонова, 1980; Обозов, 1979,2000).

На думку А.В. Сидоренкова (Сидоренков, 2012:195) сумісність і спрацьованість більше пов'язана з процесами взаємодії. Якщо сумісність має більше відношення до стосунків з їх максимально позитивною оцінкою, то спрацьованість більше пов'язана з кооперацією як формою взаємодії. Головною характеристикою спрацьованості є результативність спільної діяльності.

В останні роки, вийшов також ряд публікацій, присвячених різним аспектам даної проблеми (Смахтина, Кубекова, 2020; Щербина, 2016). Так, питання сумісності та спрацьованості розглядалися українськими дослідниками в основному в рамках більш загальних тем психологічного клімату організації, сучасних

технологій управління, корпоративної культури та ін. (Сушик, Сушик, 2021; Долга, 2018; Лецик, Мороз, 2021).

Шляхом порівняння усереднених профілів особистості керівників і членів команди зазначених типів, одержаних за результатами обстеження за допомогою тесту Р. Б. Кеттела, встановлено, що в високоефективній команді у керівника і члена команди збігаються показники по 10 факторів (коефіцієнт кореляції у 5 з 7 команд від 0,326 до 0,563), аналогічні характеристики притаманні і середньоефективним командам (збіг по 10 факторів, коефіцієнт кореляції у всіх 5 команд від 0,108 до 0,563), а в низькоефективній лише за 6 (коефіцієнт кореляції у 2 команд з 6 - 0,595; 0,800).

Також проводилася оцінка факторів, що характеризують здатність до ефективної внутрішньогрупової взаємодії. Виявлено, що ефективність внутрішньоконандної взаємодії («командне спрацьовування») характеризує поєднання показників за факторами Е («підпорядкованість – домінантність»), G («низька нормативність поведінки-висока нормативність поведінки»), L («довірливість – підозрілість»), Q2 («конформізм – нонконформізм»), F4 («конформність»). Для здорових внутрішньоконандних відносин, дотримання ієрархії, субординації і дисципліни в команді характерно вище значення показників за факторами Е, L, Q2, F4 і нижче за фактором G - у керівника, ніж у членів команди.

Співвідношення значень у стенах за цими факторами порівнювалося у високоефективних, середньоефективних і низькоефективних командах за усередненими профілями.

Встановлено, що в низькоефективній команді у її учасника істотно вище виявилися показники, ніж у керівника, по факторам L (>1), Q2 (>2), F4 (>0,7), нижче за фактором G (<1), рівні по фактору Е (див. табл. 1). Коефіцієнт кореляції для перерахованих факторів відповідно: -0,150; -0,058; 0,469; 0,309; 0.

Дані відомості також перевірені шляхом співвіднесення частоти повторюваності показників у зазначеному вигляді в досліджених командах і отримані наступні результати, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Порівняння усереднених профілів керівника (К) і членів (Ч)
низькоефективної управлінської команди (УК)**

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4	F1	F2	F3	F4
К	7	5	7	6	5	6	8	7	5	6	7	7	7	2	7	5	4,2	7,1	4,8	4,4
Ч	7	6	8	6	4	5	8	7	6	6	8	6	7	4	8	4	2,9	6,2	5,1	5,1

Таблиця 2

**Коефіцієнти повторюваності значень за факторами, що характеризують
негативні показники члена команди, що загрожують
внутрішньокмандній взаємодії (визначені за тестом Р. Б. Кеттела)**

Фактори	Високоєфективна	Середньоєфективна	Низькоефективна
E	0,7	0,2	0,7
G	0,6	0,4	0,7
L	0,3	0,2	0,8
Q2	0,1	0,4	0,7
F4	0,3	0,4	0,7

Таблиця 3

**Порівняння усереднених профілів керівника (К) і членів (Ч)
високоєфективної управлінської команди (УК)**

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4	F1	F2	F3	F4
К	7	5	7	6	5	5	7	7	4	7	7	6	7	6	7	6	4,0	7,0	5,3	7,3
Ч	7	6	7	6	4	7	7	7	4	6	7	6	7	4	8	6	3,9	6,4	4,8	5,6

Таблиця 4

**Порівняння усереднених профілів керівника (К) і членів (Ч)
середньоєфективної управлінської команди (УК)**

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q	Q2	Q3	Q4	F1	F2	F3	F4
К	6	6	7	6	4	6	7	7	6	6	8	5	6	5	8	5	4,2	6,5	6,1	5,1
Ч	6	5	6	5	4	7	7	6	6	7	9	6	8	4	8	4	3,4	6,2	5,5	5,5

Інша картина спостерігається в характеристиці члена високоєфективної команди по відношенню до його керівника (табл. 3): E (=), G (>2), L (=), Q2 (<2), F4 (<1,7). Коефіцієнт кореляції відповідно: 0,069; 0,529; 0,223; 0,542; 0,315.

У середньоефективній команді для її члена по відношенню до керівника (табл. 4): E (<1), G (>1), L (=), Q2 (<1), F4 (>0,4), коефіцієнт кореляції: 0,404; -0,629; 0,731; -0,506; 0,101.

Викладене дозволяє вести мову про те, що сукупність показників за факторами E, G, L, Q2, F4 тесту Р. Б. Кеттела з високим ступенем вірогідності може використовуватися для діагностики рівня «командного спрацьовування» членів управлінських команд (для керівників ефективною команди - E (>), G (<), L (>), Q2 (>), F4 (>) по відношенню до членів команди) і, отже, має велике прогностичне значення.

Результати опитування із застосуванням тесту Р.Б. Кеттела свідчать, що учасник низькоефективної команди схильний домінувати над керівником, конкурувати з ним, прагнути проявляти незалежність від нього, ігноруючи при цьому групові норми і цілі, бо для нього важливіше власні цілі і егоцентризм.

Це також пояснюється тим, що при обстеженні таких учасників команд із застосуванням характерологічного опитувальника К.Леонгарда - Г. Шмішека у них виявлені домінуючі акцентуації гіпертімного типу (усереднене значення $m=17$, виявлено у 83,3% осіб) в поєднанні з високими показниками по демонстративному ($m=12$, 66,7%) і застриваючому ($m=15$, 66,7%) типами. При цьому показники за цими акцентуаціями перевищують результати обстеження, як їх керівників, так і учасників вискооефективних команд. В цілому в низькоефективних командах частота зустрічальності акцентуацій така: гіпертімний (10 разів), застриваючий (9), педантичний (8), демонстративний (6) типи.

У вискооефективних командах відзначені типи: педантичний (11 разів), застриваючий (11), гіпертімний (10), демонстративний (9). Однак у рядових учасників лише дві акцентуації більш виражені, ніж у керівників - педантичний і тривожний типи.

У середньоефективних командах: педантичний (9 разів), застриваючий (9 разів), гіпертімний (8 разів), демонстративний (5 разів) і дистимний (5 разів) типи. У членів команди показники тільки по гіпертімній і застриваючій акцентуації вище, ніж у керівників.

Згадане зіткнення командних позицій та інтересів керівника і члена його команди, якщо вона є низькоефективною, викликане ще й тим, що у членів цих команд при основній орієнтації на організаційну задачу на другому місці в більшій частині орієнтація на власні цілі

(66,7% фактів). У той же час, у керівників в половині випадків на другому місці орієнтація на безпеку (це відповідна реакція на спроби домінувати з боку другої особи) і в половині – власні цілі (що саме по собі для нього характерно в силу рольової позиції).

У командах же зі здоровим мікрокліматом (високоєфективних) на другому місці у членів команди орієнтація на безпеку (75%). Тут спостерігається збіг із завданнями керівників на 50%, що забезпечує певну одностійкість. На першому місці - практично у всіх (85,7%) орієнтація на організаційну задачу.

У середньоєфективних командах спостерігається практично така ж ситуація: в 80% випадків на першому місці збіг в орієнтації на організаційну задачу, на другому місці у 60% керівників орієнтація на власні цілі, а на цьому ж місці у членів команди орієнтація на безпеку (80%).

Таким чином, в ефективній управлінській команді дистриб'юторської компанії у керівника і членів його команди має бути збіг першочергового завдання - організаційного, на другому місці у першої особи може перебувати орієнтація на власні цілі, а у члена команди - на безпеку.

Розуміння найбільш прийнятного стилю управління у всіх типах команд у керівників і їх підлеглих в основному збігається (по 1 випадку розбіжності в кожному типі команд).

Домінуючою стратегією підбору керівником кадрів в своє найближче оточення в цілому і окремо для кожного типу команд виступає суб'єктно-центрований підбір. Для всіх видів завдань (крім справи, що не має значення для керівника, але виступає формальною неминучістю) перевага віддається перевіреним людям, які вже працювали під керівництвом опитаних, що не завжди, як ми показали вище, виправдано.

При формуванні управлінської команди, опитані в ході цього дослідження респонденти в 59% випадків враховують професійні якості претендента, 13% - невелику різницю у віці, 11% - схожість в ціннісних підходах, 8% - дружні відносини, 6% - однакова стать.

Перешкодою для включення в команду вважають: недостатній професіоналізм (31%), неприйняття кандидатом цілей діяльності керівника (15%), можлива психологічна несумісність (15%), потенційна неможливість претендента встановлювати ділові контакти

(13%), розбіжність з ним у поглядах і життєвих орієнтирах (11%), істотна з ним різниця у віці (4%).

Висновки і перспективи. Підводячи підсумок викладеному, необхідно відзначити, що в основі "командної спрацьованості», перш за все, лежить наступне:

- рівень такої спрацьованості, який визначається за тестом Р. Б. Кеттела, виходячи з наступної формули: для керівників ефективної команди - E (>), G (<), L (>), Q2 (>), F4 (>) по відношенню до членів команди;

- збіг основних психологічних характеристик або таке їх поєднання, яке забезпечує найкращу внутрішньокорпоративну взаємодію;

- єдиність і спільне бачення (перш за все, цілей діяльності команди, збіг: ієрархії орієнтацій на завдання діяльності, поглядів на прийнятний стиль управління і дистанцію як організаційну, так і психологічну);

- збіг характерів орієнтацій на зовнішні і внутрішні цінності.

Зазначені критерії, що характеризують "командну спрацьованість", можуть бути покладені в основу будь-якої технології формування управлінської команди. Також зазначені положення можуть використовуватися для підвищення управлінської компетентності керівника як шляхом самоосвіти, так і через систему навчання та підвищення кваліфікації управлінських кадрів.

Література

1. Деркач А. А., Калинин И. В., Синягин Ю. В. (1999). Стратегия подбора и формирования управленческой команды. М. : Изд-во РАГС.
2. Долга Г. В. (2018). Психологічні аспекти управління персоналом: проблеми теорії та практики. Науковий журнал "Інтелект ХХІ", 2: 72.
3. Капустина А. Н. (2007). Многофакторная методика Р. Кеттела. СПб. : Речь.
4. Карелин А. А. (2009). Большая энциклопедия психологических тестов. М. : Эксмо.
5. Кричевский Р.Л., Антонова И.Б. (1980). Межличностная совместимость в малых группах. Психолого-педагогические проблемы общения. М.
6. Лецик, Д., & Мороз, Л. (2021). Соціально-психологічні аспекти управління трудовим потенціалом робітника. Научный взгляд в будущее, 2(17-02): 66–71.
7. Синягина Ю. В. (2009). Методики диагностики управленческого персонала и латентной структуры организации: методическое пособие. М. : Изд-во РАГС.

8. Обозов, Н.Н. (2000). Совместимость и срабатываемость людей. СПб. : Облик.
9. Обозов Н. Н. (1979). Межличностные отношения. Л.: Издво ЛГУ.
10. Сидоренков А.В. (2012). Социальная психология малых групп. Ростов/н.Дону.:Феникс.
11. Синягин Ю. В. (1996). Руководитель организации и его команда (Теоретическая модель) : монография. М., Ульяновск..
12. Смахтина Т.А., Кубекова А.С. (2020). Особенности психологической совместимости у сотрудников. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*, 9 (6А), 96-103.
13. Сушик І. В., Сушик О. Г. (2021). Морально-психологічний та психоемоційний стан організації як показник якості менеджменту. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*, 2 (6): 106-120. <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.106>
14. Щербина, І.Є. (2016). Методичні підходи до вирішення проблеми психологічної сумісності. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб-к наук. Праць*, 19, 258-269.
15. Щербина, І.Є. (2016). Теоретичні аспекти визначення феномену психологічної сумісності / *Український психологопедагогічний науковий збірник*. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», Науковий журнал, 9, 112-116.
16. Leary T. (1957). Interpersonal diagnosis of personality: a functional theory and methodology for personality evaluation. New York: Ronald Press Company.
17. Locke K. D. (2000). Circumplex scales of interpersonal values: reliability, validity, and applicability to interpersonal problems and personality disorders // *Journal of Personality Assessment*, 75, 249–267.
18. Locke K. D. (2011). Circumplex measures of interpersonal constructs. *Handbook of interpersonal psychology: theory, research, assesment and therapeutic interventions*. New Jersey: Wiley, 313–324.
19. Pincus A. L., Ansell E. B. (2003). Interpersonal theory of personality. *Handbook of psychology: personality and social psychology*, 5, 209–229.
20. Carson R. C. (1969). Interpersonal behavior: history and practice of personality theory. Chicago: Adline Pub. Co.

References

1. Derkach A. A., Kalinin I. V., Sinjagin Ju. V. (1999). Strategija podbora i formirovaniya upravlencheskoj komandy[Management team selection and formation strategy] М. : Izd-vo RAGS [in Russian].
2. Dolha H. V. (2018). Psykholohichni aspekty upravlinnya personalom: problemy teorii ta praktyky. [Psychological aspects of personnel management: problems of theory and practice]. *Naukovyy zhurnal "Intelekt XXI" - Scientific journal "Intellect XXI"*, 2, 72.
3. Kapustina A. N. (2007). Mnogofaktornaja metodika R. Kettela [Multifactorial technique of R. Kettel]. SPb. : Rech' [in Russian].

4. Karelin A. A. (2009). Bol'shaja jenciklopedija psihologicheskikh testov [Big encyclopedia of psychological tests]. M. : Jeksmo [in Russian].

5. Krichevskij R.L., Antonova I.B. (1980). Mezhlichnostnaja sovместimost' v malyh gruppah. Psihologo-pedagogicheskie problemy obshhenija [Interpersonal compatibility in small groups. Psychological and pedagogical problems of communication]. M. [in Russian].

6. Letsyk D., Moroz L. (2021). Sotsial'no-psykhologichni aspekty upravlinnya trudovym potentsialom robotnyka. [Socio-psychological aspects of labor potential management of the worker] *Nauchny vzhyad v budushchee - Scientific view in the future*, 2(17-02), 66–71.

7. Sinjagina Ju. V. (2009). Metodiki diagnostiki upravlencheskogo personala i latentnoj struktury organizacii: metodicheskoe posobie [Methods for diagnosing managerial personnel and the latent structure of an organization: a methodological guide]. M. : Izd-vo RAGS [in Russian].

8. Obozov, N.N. (2000). Sovместimost' i srbatyvaemost' ljudej [Compatibility and interoperability of people]. SPb. : Oblik [in Russian].

9. Obozov N. N. (1979). Mezhlichnostnye otnoshenija [Interpersonal relationships]. L.: Izdvo LGU [in Russian].

10. Sidorenkov A.V. (2012). Social'naja psihologija malyh grupp [Social psychology of small groups]. Rostov/n.Donu.:Feniks [in Russian].

11. Sinjagin Ju. V. (1996). Rukovoditel' organizacii i ego komanda (Teoreticheskaja model') [The head of the organization and his team (Theoretical model)]. M., Ul'janovsk [in Russian].

12. Smahtina T.A., Kubekova A.S. (2020). Osobennosti psihologicheskoy sovместimosti u sotrudnikov [Features of psychological compatibility among employees]. *Psihologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija - Psychology. Historical and critical reviews and modern research*, 9 (6A), 96-103 [in Russian].

13. Sushyk I. V., Sushyk O. H. (2021) Moralno-psykhologichnyi ta psykhoemotsiyni stan orhanizatsii yak pokaznyk yakosti menedzhmentu [Moral, psychological and psychoemotional state of the organization as an indicator of management quality]. *Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku - Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development*, 2 (6): 106-120. <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.106>

14. Shcherbyna, I.Ie. (2016). Metodychni pidkhody do vyrishennia problemy psykhologichnoi sumisnosti [Methodical approaches to solving the problem of psychological compatibility]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii. Zb-k nauk. Prats - Problems of extreme and crisis psychology. Zb-k nauk. Works*, 19, 258-269. [in Ukrainian].

15. Shcherbyna, I.Ie. (2016). Teoretychni aspekty vyznachennia fenomenu psykhologichnoi sumisnosti [Theoretical aspects of determining the phenomenon of psychological compatibility]. *Ukrainskyi psykhologopedahohichnyi naukovyi zbirnyk. - Ukrainian psychological and pedagogical scientific collection*, 9, 112-116. [in

Ukrainian].

16. Leary T. (1957). *Interpersonal diagnosis of personality: a functional theory and methodology for personality evaluation*. New York: Ronald Press Company.

17. Locke K. D. (2000). Circumplex scales of interpersonal values: reliability, validity, and applicability to interpersonal problems and personality disorders. *Journal of Personality Assessment*, 75, 249–267.

18. Locke K. D. (2011). Circumplex measures of interpersonal constructs. *Handbook of interpersonal psychology: theory, research, assesment and therapeutic interventions*. New Jersey: Wiley, 313–324.

19. Pincus A. L., Ansell E. B. (2003). Interpersonal theory of personality. *Handbook of psychology: personality and social psychology*, 5, 209–229.

20. Carson R. C. (1969). *Interpersonal behavior: history and practice of personality theory*. Chicago: Adline Pub. Co.

Received: 05.05.2022

Accepted: 19.05.2022

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ СПОРТУ І ФІЗИЧНИХ ВПРАВ

Шевчук Ольга

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської
обласної ради, м. Луцьк, Україна

oshevchuk@lpc.ukr.education

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5499-9548>

Власюк Дмитро

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

vlasyk.dmitro@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-2733>

Мета. У статті здійснено теоретичний аналіз організаційних і концептуальних змін які спостерігаються в сучасній психології спорту та фізичних вправ в США.

Методи. Для реалізації мети дослідження нами використовувався аналіз публікацій в профільних наукових журналах, а також вивчення офіційних документів та інформаційних матеріалів професійних об'єднань спортивних психологів.

Результати. Розвиток психології спорту в США демонструє більш швидкий поступальний рух починаючи з 90-х років. Спостерігається якісне зростання в галузі практик прикладної психології спорту. Відмічається затребуваність напрацювань психологів – практиків в сфері психології продуктивності. Проте в процесі розвитку виявились організаційні і методологічні проблеми розширення сфери прикладного застосування набутого досвіду, інтеграції з організаційними культурами спортивних організацій, професійної ідентифікації, навчання і сертифікації компетентностей. Провідні фахівці психології спорту рекомендують здійснювати більш послідовні кроки в напрямі визначення дисципліни, як підгалузі психології продуктивності, визначитись з місцем і функціями спортивних психологів в організаційній культурі спортивних організацій, формувати професійну ідентичність спортивних психологів, проводити розмежування на рівні професійних послуг і компетентностей з психологією фізичних вправ, продовжувати діяльність по вдосконаленню професійних етичних і кваліфікаційних стандартів відповідно до вимог часу.

Висновки Проведене дослідження показало, що увагу експертів в найбільшій мірі привертають проблеми трансформації поля діяльності спортивних психологів, вивчення і поширення передових практик, місця спортивних психологів в організаційній культурі спортивних організацій, професійної ідентифікації спортивних психологів, навчальних програм по актуальними професійними компетентностями, вдосконалення нормативної бази сертифікації фахівців.

Ключові слова: психологія продуктивності, професійна ідентичність, організаційна культура, професійні стандарти, сертифікація компетентностей.

Olha Shevchuk, Dmytro Vlasiuk. Current trends in American psychology of sport and exercise.

Purpose. The article provides a theoretical analysis of the organizational and conceptual changes that are observed in the modern psychology of sports and exercise in the United States.

Methods. To achieve the goals of the study, we used the analysis of publications in specialized scientific journals, as well as the study of official documents and information materials of professional associations of sports psychologists.

Results. The development of sports psychology in the US has shown a more rapid progress since the 1990s. There is a qualitative growth in the field of applied sports psychology practices. The demand for the developments of psychologists - practitioners in the field of performance psychology is noted. However, in the process of development, organizational and methodological problems of expanding the scope of applied application of the acquired experience, integration with the organizational cultures of sports organizations, professional identification, training and certification of competencies were revealed.

Conclusions. The study showed that the attention of experts is most attracted to the problems of transforming the field of activity of sports psychologists, studying and disseminating best practices, the place of sports psychologists in the organizational culture of sports organizations, professional identification of sports psychologists, training programs for mastering relevant professional competencies, improving the regulatory framework for certification of specialists.

Key words: performance psychology, professional identity, organizational culture, professional standards competence certification.

Вступ. Незважаючи на те, що спортивна психологія нараховує багать десятиліть плідної дослідницької і прикладної діяльності, проблеми предметної і професійної ідентифікації спортивних психологів залишаються у фокусі тривалих експертних дискусій. Дана проблема на наш погляд є досить актуальною і для вітчизняної психології спорту, яка окрім розв'язання зрозумілих методологічних

проблем змушена долати непрості спадкові травми директивно-авторитарного підходу як в психології так і у спорті. Тому для вітчизняних фахівців психологів спорту буде вочевидь продуктивною рефлексія власної діяльності на основі порівняння з новітніми тенденціями в зарубіжній фундаментальній і прикладній науці.

Особливо значущими для аналізу виглядають тенденції, які останнім часом окреслились в спортивній психології США, відомій як високими стандартами академічних досліджень, пильністю до професіональних компетенцій і здоровим прагматизмом щодо реалізації прикладних аспектів психологічної діяльності. Як достатньо рельєфно показано в низці фундаментальних досліджень проведених рядом груп спортивних психологів з США (Quartiroli et al., 2022; Ryba et al., 2022; Goffena et al., 2021; Sly et al., 2020 McGannon et al., 2021), в цілому галузь переживає процес непростих трансформацій, суть і можливі наслідки яких, на наш погляд, мають важливе значення для перспектив галузі і можуть складати безумовний інтерес для широких кіл вітчизняних фахівців в галузі фізичної культури, спорту і спортивної психології.

Дана стаття має на меті розкрити суть і коріння методологічної багатовекторності сучасної спортивної психології, проаналізувати явище виходу психології спорту в нові сфери діяльності та завдання які впливають з розширення проблемного поля діяльності фахівців-практиків. В статті також розглядається проблематика вдосконалення системи підготовки до професійної діяльності і формування перспектив працевлаштування спортивних психологів та звертається увага на шляхи оцінки професійних компетенцій і удосконалення системи їх сертифікації.

Методи і процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження нами використовувався аналіз публікацій в профільних наукових журналах, а також вивчення офіційних документів та інформаційних матеріалів таких організацій як 47 відділення «Товариство психології спорту, фізичних вправ і продуктивності» Американської психологічної асоціації (Div. 47 "Society for Sport, Exercise, and Performance Psychology)., Асоціація прикладної спортивної психології (Association for Applied Sport Psychology (AASP)), Північноамериканське товариство психології спорту та фізичної активності (The North American Society for the Psychology of Sport and Physical Activity (NASPSPA)

Обговорення результатів. Для усвідомлення сучасних тенденцій в спортивній психології США слід хоча б побіжно ознайомитись з основними етапами процесу становлення психології спорту в США, який має тривалу історію.

Спортивні успіхи США на численних міжнародних змаганнях ґрунтуються насамперед на розгалуженій системі студентського спорту. Американські університети традиційно мають розвинену матеріальну базу спорту і тривалі спортивні традиції.

Цю наближеність до університетського світу можна розглядати як одну з основних причин того, що спроби підвищити ефективність підготовки спортсменів почалися надзвичайно рано. Перше визнане дослідження в галузі спортивної психології було проведено американським психологом Норманом Триплетом з Університету Індіани ще у 1898 році. Проте справді знаковою фігурою американської психології спорту насправді вважається Коулман Гріффіт з Університету Іллінойсу, автор таких монографій з психології спорту як «Психологія коучінгу» (1926) і «Психологія легкої атлетики» (1928). Гріффіт був першим американським психологом, який наголосив на необхідності більшої інтеграції принципів психологічних досліджень і практики у сфері спорту (Gould & Pick, 1995). До епохи Гріффіта психологи зазвичай ігнорували спортивну психологію, але в 1930-х роках інтерес до застосування психологічних підходів у спорті отримав визнання як область наукових досліджень.

Незважаючи на відносно тривалу історію діяльності професійно-наукових співтовариств спортивних психологів, лише у 1980-х роках виник справді суттєвий інтерес до практичного застосування надбань психології спорту. Олімпійські організації почали використовувати здобутки прикладної психології спорту, намагаючись сприяти поширенню тренуванню психологічних вмінь (Psychological skills training - PST) серед спортсменів і тренерів (Silva, 2001). Професіоналізація дисципліни дала результати на Олімпійських іграх у 1984 році (Suinn, 1985), коли олімпійські команди почали наймати спортивних психологів для своїх спортсменів, а також у 1985 році, коли в олімпійську команду США був найнятий перший постійний спортивний психолог. На літніх Олімпійських іграх 1996 року в США вже було понад 20 спортивних психологів, які працювали зі своїми спортсменами.

В 90-х роках на тлі зростаючого інтересу до різноманітних психологічних детермінант продуктивності спортивної діяльності (когнітивних, мотиваційних, соціально-організаційних) формується явне розуміння необхідності інтеграції різнорідних спортивно-психологічних практик на засадах більшої професійної ідентифікації фахівців психології спорту. Формуванню цілісного корпусу спортивно-психологічних знань сприяли такі спеціалізовані видання як *The Sport Psychologist* (TSP, 1987) і *Journal of Applied Sport Psychology* (JASP, 1989).

На межі 21-го століття увагу фахівців психології спорту привертає проблема відсутності систематичних освітніх програм для спортивних психологів та невизначеність перспектив професійної затребуваності (Silva, Conroy, & Zizzi, 1999). В цих умовах Асоціація прикладної спортивної психології оголосила про намір сприяти розвитку психології атлетичної досконалості, в сфері якої принципи максимальної продуктивності можна було б поширити за межі виключно спортивного середовища. Було заявлено про можливість і необхідність експансії принципів спортивної психології в ширші сфери діяльності для подальшого розвитку прикладної галузі (Gould, 2002). В якості можливих сфер реалізації напрацювань психології спорту визначалися такі галузі як бізнес (Ievleva & Terry, 2008), виконавського мистецтва (Hays, 2002) та військова справа (Ward et al., 2008). При цьому акцентувалась висока подібність між психологічними характеристиками елітних спортсменів (наприклад, контроль уваги та емоційна регуляція) та виконавцями в інших сферах, таких як збройні сили, підрозділи надзвичайних ситуацій, медицина та музичне виконання (Pescen et al., 2016). У сфері бізнесу вважалося, що застосування прикладних методів психології спорту має великі перспективи щодо розвитку таких психологічних властивостей, як розумова стійкість, мотивація та згуртованість на робочому місці (Weinberg & McDermott, 2002). Також напрацювання спортивних психологів вважались плідними для таких сфер як стрес на робочому місці та вигорання (Gordon, 2007), та для практики роботи менеджерів, лідерів і робочих команд (Foster, 2002).

Слід зазначити і безсумнівно позитивний досвід інтеграції здобутків організаційної психології в практику спортивної діяльності. Д. Флетчер і К. Вагстафф (Fletcher & Wagstaff, 2009) розглянули шість напрямків досліджень стосовно організаційної психології в

спорті найвищих досягнень і запропонували враховувати різні соціокультурні фактори у спортивному середовищі для кращого інформування про якісні практики в сучасній психології спорту. К. Вагстафф і Р. Ларнер (Wagstaff & Larner 2015) окреслили, чотири основні виміри організаційної практики спортивних психологів в спортивних організаціях і командах: емоції та установки, стрес і благополуччя, поведінка та психологічне середовище.

Всі ці нові тенденції викликали потребу переосмислення як предмету психології спорту так і рефлексію процесу включення даної дисципліни в більш обширне поле психологічних досліджень і практичної діяльності.

Процеси інтеграції нових дослідницьких сфер в поле уваги психології спорту привело до появи нового напрямку який отримав назву психології продуктивності (performance psychology). Психологія продуктивності визначається як підрозділ психології, який досліджує психологічні фактори, що впливають на оптимальну роботу людини. Він зосереджений на таких сферах, як спорт, бізнес та творчі заняття.

Організаційно утвердження нової галузі психології відбулось на протязі 2008 -2015 років в рамках 47 підрозділу Американської психологічної асоціації - «Психологія спорту та фізичних вправ». В 2009 році під егідою АПА було опублікована книга «Психологія продуктивності в дії: збірник прикладів для роботи зі спортсменами, артистами, бізнес-лідерами та професіоналами у високоризикованих професіях» за редакцією К. Хейс. (Hauss, 2009) в 2011 році 47 відділення АПА відкриває журнал під назвою «Психологія спорту, фізичних вправ і продуктивності» («Sport, Exercise, and Performance Psychology»). В 2012 році К. Хейс очолює проект створення другої секції «Психологія продуктивності» в 47 відділенні, яка через рік затверджується виконавчим комітетом відділення, а в 2015 році 47 відділення АПА змінює назву на «Товариство психології спорту, фізичних вправ і продуктивності», організаційно імплементуючи новий психологічний напрям.

Аналізуючи поточний стан психології спорту, маємо констатувати що робота сучасного спортивного психолога стає все більше залежною не лише від чисто психологічних знань і навичок, але потребує надбання культурних і соціально-організаційних навичок, знань організаційної психологічної практики, пов'язаної з

такими темами, як аттитюди, справедливість, мотивація, стрес і лідерство (Wagstaff, 2017).

Аналіз спостережень і міркувань практиків спортивної психології, які висвітлюють різні культурні та організаційні проблеми (McDougall et al., 2015), вказує на їх безумовну значущість. На підтвердження цієї точки зору, Р. Шінке та Д. Хекфорт (Schinke & Hackfort, 2016) скористались досвідом кваліфікованих практиків у спробі розкрити проблеми надання психологічних послуг у елітних спортивних умовах. М. Несті (Nesti, 2016) також спирався на свій великий досвід роботи з футбольними командами Прем'єр-ліги, щоб окреслити свій погляд, на можливості управління такими проблемами, як погана внутрішня комунікація, міжвідомчі конфлікти та невизначеність ролей в спортивних командах. Міждисциплінарний характер взаємодії вимагає від спортивних психологів встановлювати постійні робочі контакти зі спортивними, медичними та науковими співробітниками з метою захисту благополуччя спортсменів. і просування синергетичного підходу в спорті високих досягнень (Arnold & Sarkar, 2015).

Розмірковуючи про свій досвід надання підтримки данській олімпійській команді з вітрильного спорту, К. Хенріксен (Henriksen, 2015) припустив, що проблема надання послуг часто посилюються безліччю незапланованих подій, які виходять за рамки традиційного надання послуг спортивними психологами. До них він відносить допомогу спортсменам у вирішенні сімейних проблем, проблеми контактів і реагування на медіаповідомлення та інші приватні справи, які можуть вважатися обтяжливими для продуктивності спортсмена. Д. Коллінз та А. Крюкшенк (Collins & Cruickshank, 2015) також відзначили подібний досвід і запропонували, щоб підтримка спортивного психолога поширювалася на допомогу спортсменам у подоланні різноманітних організаційних стресових факторів, з якими вони можуть зустрітись під час підготовки до змагань олімпійського рівня. Вони включають в перелік форм такої допомоги використання стратегій планування на випадок раптових ситуацій, які спрямовані на вирішення питань, що стосуються подорожей, проживання, одягу та фінансів. Таким чином, в контексті сучасних практик, спортивні психологи мають усвідомлювати різнопланові вимоги, щоб отримати чітке уявлення про контекстні фактори та організаційні стресори, які пов'язані з продуктивністю діяльності спортсменів елітного рівня.

Заздалегідь готуючись до цього, вони можуть опинитися в виграшному положенні, спираючись на стратегії планування з урахуванням непередбачуваних обставин.

Працюючи в середовищі високого рівня продуктивності, спортивні психологи повинні пам'ятати про перешкоди, з якими вони можуть зустрітись, намагаючись інтегрувати принципи своєї діяльності в організацію. Наприклад, М. Несті (Nesti, 2016) вказує на існуючий скептицизм щодо психологічних практик у спорті. Ф. Гарднер (Gardner, 2016) підкреслює високу ймовірність організаційного опору, якщо спортивний психолог не зможе ефективно утвердити свої функції та відповідальність в організації. Більше того, практики-початківці, судячи з усього, недостатньо підготовлені до діяльності в умовах гостро конкурентної організаційної культури.

Ряд експертів (Sly et al.; 2020) вважають, що питання, пов'язані з конгруентністю та асиміляцією, є ключовими для сучасного спортивного психолога, зокрема щодо того, як їхня власна практика може відповідати встановленим культурним нормам та очікуванням спортивної організації. Спираючись на існуючі емпіричні точки зору, такий відомий авторитет в галузі спортивної психології як Р. Шінке (Schinke & Hackfort, 2016) рекомендував спортивним психологам приєднатися до культури, на яку вони намагаються вплинути, інакше існує ризик бути витісненим з організації. Проте в середовищі, яке часто керується безжальним прагненням до досконалості таке узгодження може виявитися проблемним з професійної та етичної точки зору. Макдугал та його колеги (McDougall et al., 2015), провели серію інтерв'ю з відомими практиками та висвітлили напруженість між організацією та психологом, особливо коли потрібно проводити практики, які відповідають очікуванням організації, але не обов'язково сумісні з цінностями стандартів психологічної практики. Отже, спортивні психологи іноді повинні протистояти культурній асиміляції, незважаючи на ризик відчуження команди та можливого припинення роботи. Так наприклад М. Несті (Nesti, 2016) вважає, що хоча спортивна психологія і повинна бути складовою організаційної культури, вона також має окреслити межі такої інтеграції, з метою гарантування цілісності її особистісних переконань, цінностей та засад професійної філософії. Більше того, хоча організаційний вектор і відображає ключову функцію сучасної психології спорту,

професійна спільнота має гарантувати, що прагнення до досконалості та продуктивності не повинна досягатися за рахунок професійної етики та благополуччя членів організації.

Достатньо драматичні зміни в орієнтації на нові сфери діяльності, необхідність взаємодіяти з фахівцями, чия сфера діяльності, відповідальність і функції часто пересікаються з діяльністю спортивних психологів, неминуча конкуренція всередині організації закономірно вивели в фокус уваги дослідників давно дискутовану проблему професійної самоідентифікації спортивної психології. Як справедливо зазначають К. Вагстаф з колегами (Wagstaff et al., 2020) така ситуація носить ознаки кризи і створює екзистенційні загрози перспективам професіоналізації психології спорту. Можна спостерігати посилення інтересу до емпіричних досліджень образу професії як серед практикуючих так і майбутніх фахівців в галузі психології спорту (Quartiroli et al., 2022).

Проблема професійної ідентичності в психології спорту має тривалу історію. Морін Вайс у своєму президентському зверненні до Асоціації розвитку прикладної спортивної психології (AAASP) у 1998 році заявила, що «відсутність чіткого визначення прикладної спортивної психології продовжує хмару невизначеності, яку багато людей мають щодо своєї особистості» (Weiss, 1998, p.14). В іншій публікації М. Аояджі з колегами (Aoyagi et al., 2012) зазначили, що «якщо клінічна психологія виділилася з медичної галузі та створила власну систему ліцензування та акредитацію, психологія спорту все ще шукає свою власну унікальну ідентичність... і... намагається визначити та отримати широке визнання на своїх цільових ринках» (2012, с.32).

С. Портенга та ін. (Portenga et al., 2017) відзначили, що хоча існує багато причин, через які люди стикаються з труднощами в успішному переході від навчання до професійної практики, проблемність адекватної відповіді на запитання: «Що робить спортивний психолог?» є джерелом окремих проблем, з якими випускники стикаються у досягненні своїх кар'єрних цілей. Як зазначають фахівці (Wagstaff et al., 2020) для досягнення прогресу в професії спортивного психолога необхідна чіткі визначення, щоб окреслити унікальну ідентичність професії, деталізувати необхідні компетенції для практики та зробити більш чіткими шляхи навчання та розвитку цих компетенцій. Автори також відзначили, що поточні

дефініції наукового напрямку є дієвими для широкого визначення професії, але оскільки вони зазвичай намагаються одночасно визначити психологію спорту та психологію фізичних вправ, а останнім часом і психологію продуктивності, то цим визначенням бракує точності та ясності. Слід зазначити, що багато визначень психології спорту не окреслюють, які компетенції необхідно практикувати, і мають на увазі, що психологія спорту та психологія фізичних вправ – це одна й та сама професія. Варто зазначити, що багато професійних організацій також об'єднують ці професії, що все більше відрізняються. Запропонований С. Портенгою з колегами (Portenga et al., 2017) підхід до розв'язання цієї проблеми є спробою віддати належне унікальній концепції розуміння психології спорту як психології високої результативності, що привело до побажання щоб «психологія продуктивності» була прийнята як загальновизнаний інтегруючий термін. У цій номенклатурі спорт буде лише однією з областей, яка застосовує психологію продуктивності, поряд з іншими галузями, такими як сценічне мистецтво, бізнес, медицина та професії з високим ризиком. Оскільки психологія продуктивності визначається кінцевою метою (тобто допомагати людям стабільно працювати в найвищому діапазоні їхніх здібностей), а не інструментарієм втручанням, то виглядає, що існує можливість уникнути надто політизованого протиставлення психічних навичок та психічного здоров'я, кінезіології проти психології та ін. Тим не менш, якщо основа будь-якого системного надання прикладних психологічних послуг ґрунтується на основі здорових психологічних принципів і професійних стандартів, то заснована на комплементарності співпраця та інтеграція різноманітних галузей психологічних знань можуть стати хорошою практикою.

Проблема професійної ідентифікації неминуче висуває проблему стандартів навчання та сертифікації фахівців в галузі психології спорту, фізичних вправ та продуктивності в США. Враховуючи зростаючу диверсифікацію практик прикладної психології спорту, М. Аоягі з колегами (Aoyagi et al., 2012) постулювали, що майбутнє професії спортивного психолога буде залежати від успішного набуття низки ключових компетенцій в галузі психології продуктивності, консультування з питань психічного здоров'я та освоєння психологічних засобів підвищення

продуктивності в різних сферах діяльності таких як спорт, виконавське мистецтво, бізнес, професії з високим ризиком.

Разом з тим на думку багатьох експертів в галузі спортивної психології (Portenga et al., 2017; Winter & Collins, 2016, Sly et al., 2020) існуючі програми підготовки фахівців в галузі психології спорту, фізичних вправ і продуктивності та діючі стандарти сертифікації не враховують ті істотні зміни поля діяльності галузі, які відбулися вже в нинішньому столітті. На їх думку це не лише вносить плутанину довкола справжньої природи прикладної діяльності фахівців з психології продуктивності та ставить під загрозу професійні перспективи студентів, але і спроможні нанести шкоду професійній цілісності галузі.

Висновки і перспективи. Проведений аналіз стану і тенденцій розвитку засвідчив, що попри очевидні успіхи сучасної психології спорту, фізичних вправ і продуктивності в США, зростання її авторитету і розширення сфер наукової і прикладної діяльності, галузь зіткнулась з непростими організаційними і методологічними проблемами, які охоплюють широкий спектр професійного функціонування і викликають серйозне занепокоєння у провідних фахівців. Проведене дослідження показало, що увагу експертів в найбільшій мірі привертають проблеми трансформації поля діяльності спортивних психологів, пов'язані з інтеграцією психології продуктивності, необхідністю ретельного вивчення і поширення передових практик діяльності, усвідомлення ролі і місця спортивних психологів в організаційній культурі спортивних організацій, необхідність методологічної рефлексії професійної самоідентифікації спортивних психологів, створення і розвиток навчальних програм по оволодінню актуальними професійними компетентностями та вдосконалення нормативної бази сертифікації фахівців професійними об'єднаннями в галузі психології спорту, фізичних вправ і продуктивності.

На нашу думку досвід спортивних психологів США є досить важливим при оцінці поточного стану справ і планування перспектив розвитку психології спорту в Україні.

Література

1. Aoyagi, M. W., Portenga, S. T., Poczwardowski, A., Cohen, A. B., & Statler, T. A. (2012). Reflections and directions: The profession of sport psychology past, present, and

future. *Professional Psychology: Research and Practice*, 43, 32-38. <https://doi.org/10.1037/a0025676>

2. Arnold, R., & Sarkar, M. (2015). Preparing athletes and teams for the Olympic Games: Experiences and lessons learned from the world's best sport psychologists. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 13(1), 4-20.

3. Collins, D., & Cruickshank, A. (2015). The P7 approach to the Olympic challenge: Sharing a practical framework for mission preparation and execution. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 13, 21-28.

4. Fletcher, D., & Wagstaff, C. R. (2009). Organizational psychology in elite sport: Its emergence, application and future. *Psychology of Sport and Exercise*, 10, 427-434.

5. Foster, S. (2002). Enhancing peak potential in managers and leaders: Integrating knowledge and findings from sport psychology. In R. L. Lowman (Ed.), *The California School of Organizational Studies handbook of organizational consulting psychology: A comprehensive guide to theory, skills and techniques* (pp. 212–231). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

6. Gardner, F. L., (2016). Overcoming resistance from clients and stakeholders. In Schinke, R.J. & D. Hackfort (Eds.), *Psychology in professional sports and the performing arts: challenges and strategies* (pp. 38-50). London: Routledge.

7. Goffena, J. D., Scheadler, T. R., & McCarver, Z. (2021). Contemporary Hot Topics in Applied Sport Psychology: Past, Present, and Future. *Journal for Advancing Sport Psychology in Research*, 1(2), 7-22.

8. Gould, D. (2002). Sport psychology in the new millennium: The psychology of athletic excellence and beyond. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14, 137-139.

9. Gould, D., & Pick, S. (1995). Sport psychology: The Griffith era, 1920–1940. *The Sport Psychologist*, 9(4), 391-405.

10. Hays, K. F. (2002). The enhancement of performance excellence among performing artists. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14, 299-312

11. Henriksen, K. (2015). Sport psychology at the Olympics: The case of a Danish sailing crew in a head wind. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 13, 43-55.

12. Ievleva, L., & Terry, P. C. (2008). Applying sport psychology to business. *International Coaching Psychology Review*, 3, 8–18.

13. McDougall. M., Nesti. M., Richardson. D., & Littlewood. M. (2017). Emphasising the culture in culture change: Examining current perspectives of culture and offering some alternative ones. *Sport and Exercise Psychology Review*, 13(1), 47-59.

14. McGannon, K. R., Smith, B., Kendellen, K., & Gonsalves, C. A. (2021). Qualitative research in six sport and exercise psychology journals between 2010 and 2017: An updated and expanded review of trends and interpretations. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 19(3), 359-379.

15. Nesti, M. S. (2016). Working in professional football. In Schinke, R. J. & D. Hackfort (Eds.), *Psychology in professional sports and the performing arts: challenges and strategies* (pp. 192-204). London: Routledge.

16. Pecen, E., Collins, D., & MacNamara, Á. (2016). Music of the night: Performance practitioner enhancement work in music. *Sport, Exercise, and Performance Psychology*, 5, 377-395. <https://doi.org/10.1037/spy0000067>

17. Portenga, S. T., Aoyagi, M. W., & Cohen, A. B. (2017). Helping to build a profession: A working definition of sport and performance psychology. *Journal of Sport Psychology in Action*, 8(1), 47-59. <http://doi.org/ggc455>
18. Quartiroli, A., Wagstaff, C. R., Hunter, H., & Martin, D. R. (2022). The identity of the sport psychology profession: A multinational perspective. *Psychology of Sport and Exercise*, 102140.
19. Ryba, T. V., Wiltshire, G., North, J., & Ronkainen, N. J. (2022). Developing mixed methods research in sport and exercise psychology: Potential contributions of a critical realist perspective. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 20(1), 147-167
20. Schinke, R. J., & Hackfort, D. (Eds.), (2016). *Psychology in professional sports and the performing arts: Challenges and strategies*. London: Routledge.
21. Silva, J. M. (2001). Current trends and future directions in sport psychology. In R. N. Singer, H. A. Hausenblas & C. M. Janelle (Eds.), *Handbook of Sport Psychology* (2nd ed., pp. 823-832). New York: Wiley.
22. Silva, J. M. (2001). Current trends and future directions in sport psychology. In R. N. Singer, H. A. Hausenblas & C. M. Janelle (Eds.), *Handbook of Sport Psychology* (2nd ed., pp. 823-832). New York: Wiley.
23. Silva, J. M., Conroy, D. E., & Zizzi, S. J. (1999). Critical issues confronting the advancement of applied sport psychology. *Journal of Applied Sport Psychology*, 11, 298-320. <https://doi.org/10.1080/10413209908404206>
24. Sly, D., Mellalieu, S. D., & Wagstaff, C. R. D. (2020). “It’s psychology Jim, but not as we know it!”: The changing face of applied sport psychology. *Sport, Exercise, and Performance Psychology*, 9(1), 87–101. <https://doi.org/10.1037/spy0000163>
25. Wagstaff, C. R. D. (Ed.). (2017). *The organizational psychology of sport: Key issues and practical applications*. Abingdon: Routledge.
26. Wagstaff, C. R. D., & Larner, R. J. (2015). Organisational psychology in sport: Recent developments and a research agenda. In S. D. Mellalieu & S. Hanton (Eds.), *Contemporary advances in sport psychology: A review* (pp. 91–119). Routledge/Taylor & Francis Group.
27. Wagstaff, C. R., & Quartiroli, A. (2020). Psychology and psychologists in search of an identity: What and who are we, and why does it matter?. *Journal of Sport Psychology in Action*, 11(4), 254-265.
28. Ward, P., Farrow, D., Harris, K. R., Williams, A. M., Eccles, D. W., & Ericsson, K. A. (2008). Training perceptual-cognitive skills: Can sport psychology research inform military decision training? *Military Psychology*, 20, 71-102. <https://doi.org/10.1080/08995600701804814>
29. Weinberg, R., & McDermott, M. (2002). A comparative analysis of sport and business organizations: Factors perceived critical for organizational success. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14, 282-298. <https://doi.org/10.1080/10413200290103563>
30. Winter, S., & Collins, D. (2016). Applied sport psychology: A profession? *The Sport Psychologist*, 30(1), 89-96. <http://doi.org/d3dz>

Received: 03.05.2022

Accepted: 23.05.2022

DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-rev-sav>

РЕЦЕНЗІЯ

СУЧАСНИЙ «ФАРОСЬКИЙ МАЯК» В АНТИКРИЗОВІЙ «ОДІССЕЇ»: СВІТЛО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Титаренко, Т. М. (2021). Випробування кризою. Одіссея подолання: навч. посібник для закладів вищої освіти. 3-тє вид., доповнене. Київ: Каравела. 248 с. ISBN 978-966-8019-65-4

Савелюк Наталія

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
м. Кременець, Україна

nsavelyuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5246-9677>

Є книги, які прочитуються й відкладаються на шафову полицку, причому дуже надовго, допоки, наприклад, не віддаються ще комусь для ознайомлення. Але є й такі видання, до перечитування яких періодично хочеться повертатися знову і знову. Тому що вони завжди актуальні, незважаючи на динаміку різноманітних своїх контекстів – індивідуальних і соціальних, духовних та матеріальних, історичних і вікових, політичних та економічних тощо. Й саме до таких книг належить «Випробування кризою. Одіссея подолання» Тетяни Михайлівни Титаренко – видання, яке в оновленому й доповненому вигляді вже утретє зібралося на Зустріч зі своїм Читачем.

Ще з дитинства імponує вислів «Як корабель назвеш, так він і попливе». Це вочевидь стосується й назви будь-якої книги, тим паче психологічного спрямування. Заголовок – він спочатку привертає увагу, затуагує та інтригує, далі підсвідомо і свідомо веде лабіринтами тексту до очікуваних моментів інсайтів, а ще пізніше може згадуватися з новими й новими сенсами. В такому аспекті вже навіть саме по собі поняття «Одіссея» пробуджує та стимулює конкретно-змістове оформлення у свідомості читача певної низки прадавніх архетипів. І це доволі символічно та значуще, адже долання будь-якої кризи передбачає залучення різнорівневих ресурсів особистості як

цілісності. Інакше кажучи, назва видання небезпідставно готує нас до смислових алюзій та глибинних резонансів чи не з усім людством.

У вступі до посібника вчена ставить логічне в такій частині питання «Кому призначено цю книгу?» і дає на нього слушні відповіді, що одразу вибудовують струнку концепцію та аксіологічні вектори видання. Надалі воно все перемижується різними запитаннями. Такий діалогічно орієнтований виклад думок має свою неповторну ауру, оскільки одразу формує спільний дискурсивний простір Автора та Читача, коли розвивається значуща комунікація, нехай навіть і у дистанційному форматі.

Посібник має сім основних розділів, і тут, на нашу думку, знову виявляється потужна глибинна символіка. Сім днів тижня і стільки ж кольорів веселки, сім нот і навіть поняття «сім'я» – як навіть уже у самому зазначеному числі не побачити шлях до гармонії із собою та з усім світом?

Перший розділ, зокрема, має назву «Кризи як щаблі», й якимось спонтанно пригадується вислів видатної прем'єр-міністерки Великобританії Маргарет Тетчер: «Єдиний спосіб дістатися вершини драбини – це долати сходинку за сходинкою, по одній за раз. І у процесі цього підйому Ви неочікувано побачите у собі всі необхідні навички, якості й уміння, необхідні для досягнення успіху». Ось так і авторка української психологічної «Одіссеї» обережно веде нас щабель за щаблем через різноманітні випробовування, поступово даруючи щастя саморозуміння і самоприйняття.

Упродовж прочитання посібника стає зрозуміло, що коло її адресатів – надзвичайно широке: це ті, хто тільки починає ставати на нелегкий шлях усвідомленого материнства/батьківства, а також ті, хто має справу зі школярами-«початківцями» та з «бунтарями»-підлітками; юнаки на етапі важливих життєвих самовизначень, їх батьки й педагоги; особистості в різні періоди дорослості – «нормативної» та «ненормативної», особи із хронічними й нехронічними тілесними хворобами та ін. Важко назвати людину, котру би так чи інакше не зачіпала ця актуальна книга.

Один із нових розділів видання – «Ковід, тіло і психосоматика» – «замовила» доволі неочікувана та стрімка ситуація пандемії. Ця тема – дійсно ще доволі нова, але й тут вельмишановна авторка здійснює дуже тонкий та глибокий її психологічний розтин впевненим психологічним інструментарієм досвідченої у різних

сенсах слова особистості. Особливо хочеться відзначити притаманний усім книгам Тетяни Михайлівни дійсно автентичний стиль, коли глибокі наукові істини та інсайти викладаються дуже доступно і легко, але при цьому текст аж ніяк не перетворюється на «всезнаючу» й нав'язливу «попсу». Особливого шарму та зрозумілості (навіть і для непрофесіонала) текстові додають, зокрема, численні метафоричні звороти: «психологічна фортеця Ми», «новоспечена дорослість», «життєві ландшафти», «життя виставляє рахунки», «вийти із внутрішньої темряви», «СМС-ки від відчуттів» та ін. Це цілий унікальний простір для повноцінного розгортання читацьких думок і почуттів!

З-поміж усього іншого, яскраво та приємно відчувається насичений психотерапевтичний та просто життєвий досвід ученої. Адже в тексті гармонійно поєднуються психологічні факти та поради, доступні в умовах, висловлюючись термінами Тетяни Михайлівни, «небуденної буденності» або «буденної небуденності». Крім того, власний дуже багатий читацький досвід української науковиці, в тому числі, її непересічне знайомство з найсучаснішою художньою літературою, «видають» змістовні й доречні епіграфи до кожного розділу та підрозділу – так би мовити, смислові квінтесенції частин видання. І мимоволі після завершення цієї книги рука тягнеться до інших видань, співзвучних посібникові, – наукових і художніх. А тому читацький спочатку діалог із Тетяною Михайлівною впевнено переростає у полілог і стимулює важливу пролонгацію роботи над собою.

Отже, посібник може бути рекомендований до друку як актуальне та науково обґрунтоване видання, адресоване широкому колу читачів, яке сприяє набуттю значущих психологічних компетентностей саморозуміння, самоприйняття й самодопомоги у складному і непередбачуваному світі.

Література

Титаренко, Т. М. (2021). Випробування кризою. Одіссея подолання: навч. посібник для закладів вищої освіти. 3-тє вид., доповнене. Київ: Каравела. 248 с.

References

Tytarenko, T. M. (2021). *Vyprobuvannia kryzoiu. Odisseia podolannia [Crisis test. Odyssey of overcoming]: navch. posibnyk dlia zakladiv vyshchoi osvity [textbook for higher education institutions]. 3-tie vyd., dopovnene [3rd ed., supplemented]. Kyiv: Caravela. 248 p.*

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор праці відповідає за достовірність і вірогідність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядають редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із двома анотаціями – мінімум 12 – максимум 20 сторінок.

Формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – 1,25 см; сторінки статті мають бути пронумеровані; не використовувати переносів; таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву.

Структура статті:

- 1) УДК, рядком нижче – назва статті (великими літерами) ;
- 2) прізвище, ініціали автора чи авторів (не більше двох осіб), рядком нижче – організація, місто, країна, електронна адреса автора (якщо два автора – дві електронні адреси та ін.); код ORCID ID. Якщо автор не зареєстрований в ORCID, потрібно обов'язково створити обліковий запис за посиланням <http://orcid.org/>;
- 3) анотація українською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Мета, Ме-**

тоди, Результати та Висновки.

4) прізвище ім'я автора та назва статті англійською мовою (10 кегль);

5) анотація англійською мовою. 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Purpose, Methods, Results, Conclusions;**

б) обов'язкові структурні елементи тексту статті:

вступ (актуальність, мета та завдання статті);

методи та процедура дослідження;

обговорення результатів;

висновки й перспективи.

7) література оформлюється згідно зі стандартом АРА (на кожен позицію має бути посилання в статті). Обов'язковим є науковий огляд публікацій за останні 5–7 років. Мінімальна кількість цитованих джерел – 15 для емпіричних статей, для теоретичних – 25;

8) References оформляється згідно зі стандартом АРА;

9) за необхідності – примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень.

Оформляються два списки літератури:

1. Література (*вирівнювання по центру*) оформляється згідно зі стандартом АРА

2. References (*вирівнювання по центру*) оформляється відповідно до стандарту АРА. Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliterations> і з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

Приклади оформлення літератури (за стилем АРА)

Журнали:

Ahutina, T. V., Zasyrkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psicholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

Бурдейна, М. В. (2018). Використання нових медіа в релігійній комунікації. *Обрії друкарства*, 1 (6), 49–57.

Книги:

Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psicholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: ВС «Akademija» (in Ukrainian).

Лавриш, Ю. (2017). Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікації: монографія. Львів.

Матеріали конференції:

Milinchuk, V. I. (2015). Psycholinguistichni osoblyvosti ekspresyvnoi dyslalii v ditej [Psycholinguistic features of expressive dyslalia in children]. Proceedings from International Scientific Conference '15: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciia [Psycholinguistyka v suchasnomu sviti – 2015] – The Xth International Scientific Conference «Psycholinguistics in a Modern World – 2015»*, 76–77. Pereyaslav-Khmelnytskyi (in Russian).

На кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем APA, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Не допускається перерахування прізвищ науковців! У статті обов'язково мають бути посилання на іншомовні джерела (як мінімум 30 %).

2) відомості про автора надати редколегії, заповнивши форму, подану нижче.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назва статті _____

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь та вчене звання, посада автора (-ів) *(українською та англійською мовами)* _____

ORCID *(цифровий ідентифікатор автора. Отримати свій унікальний ідентифікатор ORCID можна, зареєструвавшись*

<https://orcid.org/register>) _____

Місце роботи, навчання, поштова адреса, індекс, службовий телефон (установи чи організації) *(українською та англійською мовами)* _____

Поштова адреса Нової пошти, № відділення, на яке редколегія надсилає друкований примірник журналу _____

Телефон _____

E-mail _____

Для публікації статті в журналі на адресу редакції psyprojournal@gmail.com потрібно надіслати: 1) прізвище_стаття.doc; 2) прізвище_відомості про автора.doc; 3) прізвище_квитанція-оплата.jpeg (після позитивного рішення редакції). Інформацію щодо реквізитів оплати автор отримує на електронну адресу в разі позитивного рішення редколегії журналу та успішного проходження перевірки на антиплагіат.

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychopropects.vnu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation, e-mail; ORCID ID code. If the author doesn't have an account in ORCID it is obligatory to log in at <http://orcid.org/>; It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body.

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 250–300 words volume is 1800 symbols without spaces preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. The following structure is necessary for abstract: **Purpose, Methods, Results and Conclusions**. The abstract

should include 5–10 key words or words combinations, and none of them can repeat article's title.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr (Gilberg, 2017), while (Gilberg, 2017: 76–78) means number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. The article should contain the following parts: introduction; methods; results and discussion; conclusions.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written according to the APA norms with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e.g.

To transliterate from Ukrainian, you can use the service <http://ukrlit.org/transliterated> and from Russian <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

1. Ahutina, T. V., Zasykina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

2. Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psyholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija», 287 p. (in Ukrainian).

For the editorial board must be filed:

1) An article file and additional image files (E-mail: psyjournal@gmail.com); in Windows format, version of MS Word; for illustrations – JPG format, resolution – 300 dpi;

2) Information about the author: surname, name, patronymic; academic rank, position, place of work (institution, division) of the author; address; Email; phone.

Author's Information

Title of the article _____

Last, first and middle name, scientific degree and academic title,
author's position (*in Ukrainian and English*) _____

ORCID (*Digital ID. You may obtain your unique ORCID ID
by having registered at <https://orcid.org/register>*) _____

Place of work, study, postal address, index, office phone number (of
the establishment or organization) (*in Ukrainian and English*) _____

Postal address of the New Post Office, №, where the Editotial board
sends the issue _____

Phone _____

E-mail _____

Files should be named after the author's surname:

- 1) Ivanenko _ article.doc;
- 2) Ivanenko _ information about the author.doc;
- 3) Ivanenko _ payment (scanned document) (after a positive decision of the editor).

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.vnu.edu.ua>

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 39

ISSUE 39

Редактор і коректор: Н.С. Коструба

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 14,41 ум. друк. арк., 13,87 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.

Редакція і видавець – Волинський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.